

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

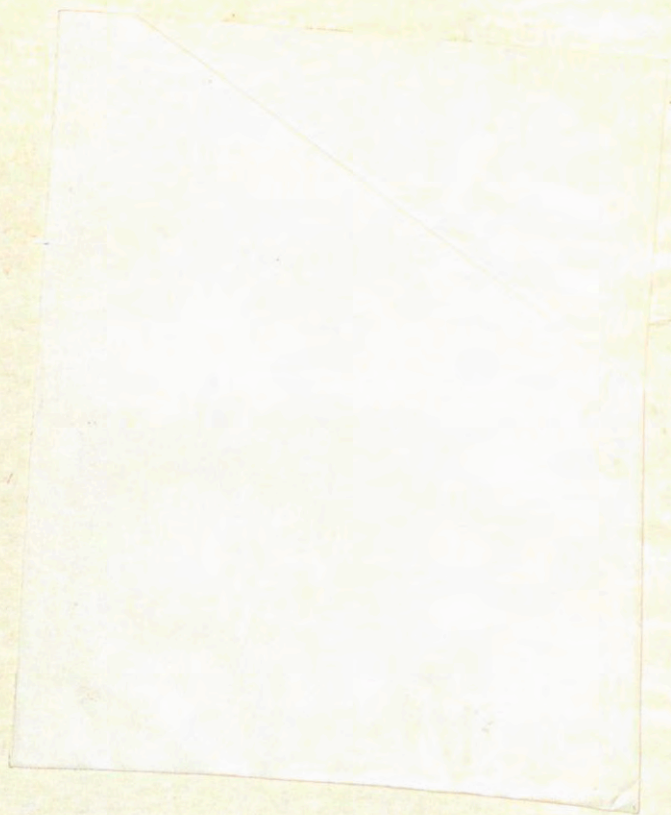
պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

31673

*Հարկ
պահանջ*

ՀԱՅԱՊԱՏՈՒՄ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ՀԱՏՈՐ Գ.

ՀԱՅԱՊԱՏՈՒՄ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ՅՕՐԻՆԵԱՑ

Հ. ՂԵՒՈՆԴ Վ. Մ. ԱԼԻՇԱՆ

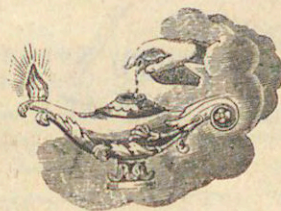
Հ Ա Տ Ո Ր Գ .

37673

ՅԻՇԱՏԱԿ ՅՈՐԵԼԻՆԻ
ԵՐԿՀԱՐԻՐԱՄԵԱՅ ՀԱՏԱՏՈՒԹԵԱՆ
ՄԻԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ
8 ՍԵՊՏ. 1701-1901 ՍԵՊՏ. 8

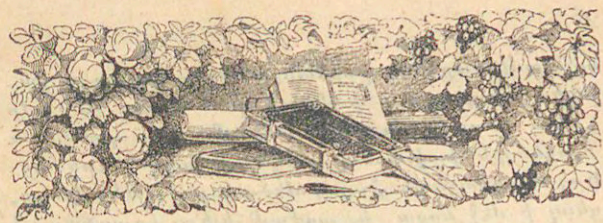

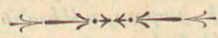
ՎԵՆԵՏԻԿ - Ի ՎԱՆՍ Ս. ՂԱԶԱՐՈՒ

1901

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՆՈՒԿԱՆԻ ԿՐԹԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

Հ Ա Յ Ա Պ Ա Տ Ո Ւ Մ

ՅԼԳ

ԱՐՇԱԽԱՆԻ ԵԳԻՊՏԱՑԻՈՑ Ի
ԿԻԼԻԿԻԱ ԵՒ ՄԱՀ ՍՄԲԱՏԱՅ ԳՈՒՆՆՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
(ՅԻՇԱՏԱԿԱԳԻՐ)

ԱՏՄԵՑԻՅ ձեզ աղէտս աղեխարշեալ քանզի ի թուիս Չի՛ի՛ եկն Մորայ սուլտանն ի Սիս և աւերեաց բազում գեօղս, և սրոյ ճարակ ետ գյուղօս. և թագաւորն Լեւոն ոչ վտահացեալ զանձն՝ զօրաց իւրոց, զիտելով զխարդախութիւն նոցա, ոչ ել ի պատերազմ ընդդէմ՝ անօրինացն. և նոքա վտահացեալ յանդգամութիւնսն՝ կամեցան յափշտակել զամուրն զՍիսոյ զբերդն. և ել երէց մի ընդդէմ նոցա ի ճակատու, և զմի սուլտանեացն սասակեաց, և ինքն անդէն նահատակեցաւ, և այլքն պերճանդամ գնացին՝ յաշխարհն իւրեանց: Եւ ի

1. Թուի թէ ծաղրելով կ'ըսէ:
Հայապ. չտր. Գ.

Նոյն ամի դարձեալ դարձան ի Սիս, և Տէր ոչ յա-
 ջողեաց նոցա, այլ փակեաց գնոսս ընդ ձեռամբ
 Լեւոն թագաւորի, և ի սուր մաշեաց գնոսս. և
 մնացեալքն փախստեայ անկան ի խորշս իւրեանց:
 Իսկ սպայապետն Հայոց մեծաւ քաջութեամբ կա-
 ցեալ ի մէջ նոցա, և յորժամ ելեալ (դառնայր) ի
 պատերազմէն՝ երկվարն հարեալ զնա ընդ ծառոյ
 միոջ՝ ոչ կարաց տանել յաւուն, քանզի յոյժ ծե-
 րացեալ էր՝. գնաց ի Սիս, և սակաւ ինչ սպրեալ՝
 բարի խոստովանութեամբ ննջեաց ընդ հարսն իւր
 ի Քրիստոս Յիսուս. և մի յիշեացի մեղք նորա ա-
 ռաջի Աստուծոյ, այլ ընդ Արրա՛համու և ընդ Սա-
 հակալ կարգեացի յարքայութեանն Աստուծոյ:

Եւ ի սոյն ամի երիցս անգամ Հոռոմոց տաճիկն
 եկն յերկիրն Հայոց, և Աստուած յաջողեաց թա-
 դաւորին Լեւոնի, և զնոսս սրով մաշեաց:

Յիշատակարան մի Սմբատայ Գուռնդատայի².

Ո՛վ հանճարեղք յիմաստ բանիս
 Եւ մակացուք յայս արվեստիս,
 Մըտադրութեամբ միտ դիք բանիս
 Անյաղթ զիտուն վարդապետիս.
 Որ զընդհանուրն առեալ գոյիս՝

1. Ոչ այնքան ծեր, զի ծնած էր յամի 1206 † 1276,
 ի 6 մարտի: Ուրիշ յիշատակագիր մի կ'իմացընէ՝ որ
 սաքն զարնուեցաւ ծառին և եղմեցաւ:

2. Սմբատ Գուռնդատայլ իր ժամանակին ամենէն
 նշանաւոր անձանց մէկն է. յաջութեամբ՝ առաջին
 յետ Ա Լեւոնի. զբաղիտութեամբ այլ առաջին իր
 զբասէր թագակազ ընտանեաց մէջ. Սիսուան զրոց
 մէջ այս բաներս բացատրուած են իրեն ինքնագիր
 յիշատակարանօք՝ որ շատ Զեռագրաց մէջ գտուին
 մինչեւ հիմայ, և իրեն այլեայլ ուսումնական ա-
 խարժակաց և ձրից վկայութիւնք են: Գրինք այս տեղ
 Արիստոտէլի թարգմանեալ զրոց մէջ՝ իր զբած շատ
 յիշատակաց մին:

Տըքնեալ բաշխեաց մարդկան ազգիս,
 Իբր ընդհանուր ըզկենդանիս՝
 Բաժնեաց ի ձիս և ի ջորիս.
 Զոր համանուամբք առնէ տեղիս.
 Իսկ բաշխելով զանուանս գոյիս՝
 Միաւորէ դարձեալ ի միս.
 Եւ յարանուամբ գոյ նըմանիս,
 Որպէս, յԱրի ազգէն՝ Արիս,
 Կամ ի միոյ նոյն իսկ զարմիս:
 Արդ, ո՞նց պատմեմ՝ զո՞ճ ըզբանիս՝
 Երբ կարի խիտ կարճ է տեղիս.
 Բայց թէ հազար կարճեալ բանիս՝
 Հարկըն կոչէ զիս յայս տեղիս,
 Յիշել ըզմայրն ամէն գոյիս
 Եւ ըզպատճառ ծնընդականիս:...

Եւ զոր գըրեաց Արիստոտէլ
 Նամակ և զիր զարմանալիս՝
 Աս Աղեքսանդր իւր աշակերտ
 Տիեզերակալ երեք կուսից,
 Երբ հեռացեալ էր ի նմանէ
 Անուլ ըզորս կողմ՝ աշխարհիս.
 Զորս ընդհանրեաց ի քիշ տեղիս՝
 Ըզգլտութիւնս անճառելիս,
 Եւ ժողովեաց ի միասին
 Զիմանալիս և ըզգալիս:
 Ընթերցէք և զարմացէք
 Որք ի խնդիր լինիք բանիս՝
 Ըզմակազիր Բնութեան ազգիս
 Գրիցոր Նիւսեայ վարդապետիս:
 Զոր ժողովեալ ի մի տեղիս՝
 Յարմարեցի ի պատեհիս,
 Ես մեղաւորս և ողբալիս
 Տէր և պարոն Պապեօսնիս,
 Եղբայր Հեթմոյ թագաւորիս
 Եւ սպայապետ Հայոց գնդիս.
 Նոյն և շինող ի բնէ նորոյ
 Զանառ զըզեակն անմարտելիս,

Որ ըստ իմոյ անուանս եզի
 Մկրատակրայ քաջ ամբոցիս :
 Չորս աղաչեմ դամենեսին
 Որք ընթերցողք լինիք զըրիս,
 Խնդրել պարգեւս ի Քրիստոսէ
 Ըզթողութիւն մեղաւորիս .
 Եւ պարգեւողն առատաձիր
 Տրիտուր բարեաց տացէ բարիս :
 Ի հայ ազգիս թըւականիս
 Ի վեցհարիւր իննսուներորդիս՝ (1245)
 Գրեցի վատթար ձեռօքբս ես
 Անշար ըզգիր յիշատակիս :

ՅԼԵ

ԼԵՒՈՆ Բ ԹԱԳԱԻՈՐ ԳՐԱՍԷՐ, ՆՈՒԻՐԱՏՈՒ
 ԵՒ ՄԻԱԲԱՆ ՎԱՆՈՐԷՒՅ ԵՒ ՀԱՅ-ՏԱՆԵՅ՝

(ՅՒՇԱՏԱՎԱԳԻՐ.)

Ա.

Ամենագով թագուհին Չապել², այն որ զուգեալ
 յամուսնութիւն բարի թագաւորին Հերմոյ՝ (Ա.)
 ծնաւ զյաղթող թագաւորս մեր Լեւոն. որ թէպէտ
 ըստ օրինակի Տեառն իրբու քաջ հովիւ եգ զանձն
 ի վերայ ոչխարաց եւ եկեղեցւոյ, և մատնեցաւ ընդ
 եղբօրն իւրում թարսոսի ի մահ և ի գերութիւն³,

1. Յիտալիա գաղթած Հայ եկեղեցականք երբեմն
 և խառն ընդ աշխարհականս՝ իրենց բնակարանը կու-
 չէին Հայտուն, այսինքն Հայոց տուն, երբեմն և
 Հոգետուն, եւս և Հիւրանոց :
 2. Իուստր Ա. և Մեծ Լեւոնի :
 3. Եգիպտացւոց արշաւանաց ասեն ի Կիլիկիս :
 Տես Յօդ. 527-8 :

սակայն շնորհն Աստուծոյ իրբու զսիրեցեալ ան-
 զրանիկ որդին իւր զԻսրայէլ՝ վերստին յերկաթի
 հնոցէն և ի հալոցէն յԵգիպտոսէ պարգեւեալ մեզ
 շնորհեաց. որ թագաւորեալ տիրէ մեզ իմաստու-
 թեամբ և բարեպաշտութեամբ, իրբու վէմ անդա-
 մանդ և անշարժելի բաղմագոյն հնարիւք իմաստից
 և աշխատութեամբ ճանապարհաց և պատերազմաց,
 և ծախիւք զոյից պարսպէ գմեզ շուրջանակի՝ ի
 մրրկեալ ալեացն յանաստուած հեթանոսացն խոռ-
 վութենէ :

Արդ, սոյն ամենաբարի և պայազատ թագա-
 ւորս մեր Լեւոն՝ ի վերայ յոգունց բարեաց տե-
 սակաց և բարեգործութեանց, որպէս Տրդատ Մեծն՝
 որ քան զամենայն փառսն թագաւորական՝ երանելի
 համարէր զվայելչութիւն տանն Աստուծոյ սրբել և
 տեսանել, նոյն օրինակ և սա սիրելով զսրբոյ եկե-
 ղեցւոյ պայծառութիւն և վայելչական կարգս եկե-
ղեցականս, առատանայր ի բազում վանորայս և
յեկեղեցիս, ընայր զպէտոս սպասաւորացն առատա-
ձիր պարգեւօք ուձկաց, միանգամայն և վայելչա-
ցուցանէր փարթամութեամբ զտունս Աստուծոյ
պէսպէս զգեստուք և անթովք պատուականօք, և
բազում կտակարանօք հին և նոր պատուիրանաց.
նա և պէսպէս մեկնութեամբ նոցին, զոր հարքն
երջանիկք ի ձեռն Հոգւոյն Սրբոյ պարգեալ բա-
ցայայտեցին. և մանաւանդ առաւել տենչմամբ
սրտի սիրով՝ զհայրենի և զպարծելի բնիկ Հայկա-
զանց աշխարհն¹ զՏունն արեւելից, որ առաջին է
մասն և գլուխ՝ օրինակ իմն ըլլոր աշխարհի, զի
անտի սկսանին ի ձեռն լուսաւորացոյ՝ աշխարհի
շարժմունք. և կամ թէ կոչել զնոյն աշխարհ է
իրաւ հայր և հաւ մարդկութեանս, յորում դադա-
րեալ տապանն Նոյի, և բացեալ՝ անտի դարձեալ

1. Այս խօսքս նշանակէ Լեւոնի բնիկ Հայոց աշ-
 խարհէն դուրս բնակալ ազգայնաց այլ օգնելն՝ նախ-
 րատուութեամբ :

սերեցաւ մարդկային զարմ: Յորմէ ի նոյն արեւելեան կողմանէ՝ որ զգալի լոյս արեւուդ տիեզերաց ծագէ, այսպէս և զհոգեւոր լոյս աւետարանին փառաց անտի ծագեալ ընկալաք ի մեծ Լուսաւորչեմերմէ Գրիգորէ. որով թէպէտ այս և անգր վտարեցաք ի նմանէ՝ իրրեւ Հրէից ազգ յԵրուսաղեմէ գերութեամբ, սակայն զԳաւթին գոչէ ամենից սիրտ մեր, « թէ մոռացայց զքեզ Երուսաղեմ, մոռացի զիս աջ իմ »: Չոր հշմարտապէս քան զբաղումն առաւել սիրով և անմոռաց բաղձանօք միշտ ի մտի ունելով արքայս Լեւոն, զվանորայս և զեկեղեցիս և զբարեձեւ կրօնաւորս և զկարգս արեւելեան կողմանցն՝ որ ի Մեծ Հայք. որով և հանապազ պարծէր առ ամենայն ազգս և լեզուս քրիստոնէից, և միշտ գովէր և տենչայր իրրու հարագատ ժառանգ՝ և մանաւանդ քան զբաղում տեղիս՝ զմեծ և զհստակաւոր երկնահասար սուրբ ուխտն զմայրավանքն զՀայրատ. յորում կամէր անմոռաց արձանացուցանել զինքեան յիշատակ բարի ի Քրիստոս՝ նուիրօք և պատարագօք: Վասն որոյ և ընդ այլոց թագաւորական ընծայից՝ զոր միշտ առաքէր, և զգիրքս զայս Մեկնութիւն Սաղմոսաց Գաւթի, որ ի նախասացեալ սուրբ Հօրէն Ներսիսէ՝ յազգայնոյն արքայիս մերոյ յարմարեալ տեսանելով, զի չգոյր և դեռ չէր բնաւ ուրեք տարածեալ յաշխարհս արեւելից. սա սկիզբն և պատճառ լինելով բարեայ՝ նորոգ ընծայ առաքեալ պարգեւեաց սուրբ ուխտին Հաղլուտայ, ի վայելումն մանկանց նորա և յիշատակ ինքեան անմոռաց, և ամենայն աշխարհին և վանորէիցն արեւելից, օրինակ զաղափարի և պատճառ տարածման ի բոլորս:

Վասն որոյ աղաչեմք զամենեսեանդ որ կարդայք և վայելէք, և կամ լսէք և շահէք օգտութեամբ զարձեալ և որք օրինակէք և զրէք, մանաւանդ թէ

1. Լամբրոսնացոյ, որոյ ցեղակից էր Հեթում փեսայն Զապելի և իր սերունդքն:

սոյն բարեյոյս արքայս աղաչէ թախանձանօք և ժտէ զօրբազան մաքրութիւն ձեր. յիշել զօսն բազմաբիրտն և զաշխատեալ ի վերայ ազգիս մերոյ զթագաւորս Լեւոն, որ մնաց զաւակ արձանութեան Հայկազանց տոհմիս. « Զի թէ ոչ Տեառն զօրութեանց թողեալ էր մեզ զաւակ՝ իրրեւ զՍողոմ լինէաք և Գամորայ նմանէաք »: Նա և զբարեհոգի նախնիսն զազգն Ռուբինեանց և զՀեթումեանց, և զմեծ արքայն զառաջին պսակաւորն զթագաւորն Լեւոն, և զամենապարկեշտ և զառաջին դուսար նորին զմարդասէրն և զքրիստոսասէրն զթագաւորն Զապել զմայր արքայիս: Եւս և զերանելի հայր սորա զբարի թագաւորն զՀեթումն, զգովեալ և զհոչակեալն յամենայն ազգաց և ի հանուրց բնօրանոյ. որ ընդ ամենայն բարեաց և աստուածաբնութեանց յաւել և զայս, զի յորժամ ել ի վերայ աշխարհի գերփիչ և աւերիչ հեղեղ զօրացն՝ որ Մոռայ կոչի, սա սկիզբն վաղվազակի ընդ մէջ բազում ազգացն թուրքաց և երկայնածիղ հեռաւորութեանն ճանապարհի և աշխարհաց, ծառայական և ստրուկ զծծութեամբ՝ զառաջինն այլակերպեալ ընդ դեսպանաց իւրոց, եհաս առ զանն մեծ, և զհաշտութիւն և զխաղաղութիւն աշխարհի և ազգի մերոյ հնարեցաւ. որպէս Տէրն որ զծառայի առեալ զկերպարանն և թափեալ յանճառ աստուածութեան փառաց՝ արար զմեր փրկութիւն. որով իմաստութեամբ նորին թագաւորին՝ յորժամ աշխարհ ամենայն և մեծամեծ թագաւորութիւնք ի սուր սուսերի մաշեցան, մեր փառապոյն զաւասն՝ և ազգ՝ անվնաս ապրեցաւ, և յաւիտեան առ նոսին հաւատարիմ պատուեցաւ. որով արժանացեալ յիշեալ լիցի ի Քրիստոս: Յիշեցէք և զթագաւորաւ հայրն զծնող նորին արքային Հեթումոյ զՊարոն կոտակոյի՞ն՝ արեամբ նահատակեալ որդուիք իւրուիք ի Տէր, և մանաւանդ զորդի թագաւորին զՊարոն

1. Կիլիկիա, Ռուբինեանց թագաւորութեամբն:

Թորոս, զկրտօսեր եղբայր արքայիս մեր, որ ընդ-
դէմ զինեալ եգիպտացի զօրացն՝ վասն քրիստո-
սական կրօնիցն և եկեղեցւոյ սրբոյ և ազգիս մե-
րոյ, արեամբ նահատակեցաւ: Յիշեցէք և զամենա-
բարեգործ և զքրիստոսասէր գլխոյ արքայիս մե-
րոյ զօրհնեալն ի կանայս՝ զթագուհին զկեռան՝
զկիր¹ Սենայ, որ մայրաբար խնամօք զրոյր եկե-
ղեցւոյ որդիս յանձանձէր, և զհայրական այցառ-
նութիւն ամենայն աղքատաց՝ առատաձիր տուրս՝
զուարթամիտ ողորմութեամբ ընոյր. իրբեւ զնորա-
տունկ ձիթենի ծաղկեալ լուսաւոր գործովք, և բա-
րբերոյս ծննդովք². կատարեալ ի սակաւուն, զեր-
կայն ժամանակաց վաստակ և զարդիւնս ելից. և
յայսմ ամի փոխեցաւ ի Քրիստոս³, յորժամ արքայ
նորին տէրս՝ ճանապարհորդեալ էր յարեւելս ի
զուսն զանին Սրգունին: Յիշեցէք և զբարի յիշա-
տակն սոցին զարքայիս:

1. Տիրուհի նշանակող յունական բառն, որոյ յա-
րելով թագուհւոյն բնիկ Սենա անունը, միանգամայն
համառօտելով կոչէին Կիր-Սն կամ Կեռ-Սն. և շատ
կանայք այսպէս կոչուեցան:
2. Թէ մէկիկ թէ լսեղեփ զոյգ (երկուսրեակ) ծնա-
նելով՝ 15 կամ 16 զաւակ ընծայած է Կեռանն:
3. Կեռան թագուհի վախճանած է յ'9 օգոստ. 1285:

Բ.

ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ
ԼԵՒՈՆԻ Բ ՅՈՒԽՅ ՏԱԹԵՒՈՅ ՎԱՆԱՑ

(ՍՏ. ՕՐՊԵԼԵԱՆ. ԿԷ.)

Մերական ալեօք եպիսկոպոսն բարեբարոյ Տէր
Հայրապետ¹՝ յաղթեալ ի սիրոյ Տեառն իւրոյ՝ գնաց
ի տեսութիւն աստուածակոխ տեղեացն Երուսա-
ղեմի. և հոտեալ փափագմանն ընտ զտենչումն երա-
նելի ոգւոյն, և զառնայ առ աստուածապօսկ թա-
ղաւորն Հայոց Լեւոն: Եւ նորա ի վաղ ժամանա-
կայ ցանկացող եղեալ միաբանութեան սուրբ և զե-
րափառ ուխտին Տաթեւոյ՝ խրախացաւ մեծապէս
ընդ հանդիպումն եպիսկոպոսին. և լրտ մեծայոյս
հաւատոյն կազմեալ ընծայ թագաւորական սուրբ
և երկնածեմ եկեղեցւոյն՝ զգեատ սեղանոյն, յարբու-
նական մետաքսից՝ զրիւզանդացին՝ որ ի Յունաց
ճարտարացն աննման կիտուածօք², և խաչ պա-
տուական ի սպիտակափայլ և ստունատեսակ քա-
րանց՝ համակ կերպացեալ և պնդեալ յոսկում, և
սկիզբ պատուականք ի զուտ արծաթոյ, և այլ բա-
զում պարզեւս եպիսկոպոսին: Եւ գրէ իւրով ձե-
ռամբ յիշատակ ինքեան.

« Մարդիկ՝ որ հօգւոյ աչօք յանխախճան կեանքս
հայեցան,

1. Միւնեաց արքեպիսկոպոսն էր Հայրապետս, որոյ
մահարձանն է այս քանդակս, երկու կողմն գրուած է
ՁՏԲ ՀԱՅՐԱՊԵՏ ՍԻՒՆ-ԵԱՑ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՅԻՇ(եցէք):
2. Յայտնի է Կոստանդնուպօլսի Յունաց ճարտա-
րութիւնն մետաքսեղէն հիւսելու պէսպէս ծաղկօք և
զարդուք:

Մինչդեռ ի մարմնի էին՝ փրկութեան հոգւոյն շա-
նացան.
Յաղագս որոյ եւս Լեռն թագաւոր ազգին հայ-
կազեան՝
Եւ խոստովանող ուղիղ հաւատոյ համագոյ Սուրբ
Երրորդութեան,
Յայս աստուածընկալ սուրբ ուխտ խնդրեցի լինել
միարան,
Որպէս զի հաղորդ եղէց ի նմանէ ամենից որ աստ
բարութեան.
Որ և աղերսեմ առ ձեզ աստանօր, անձինք սըր-
բազան,
Չի մեղ և նախնեաց մերոց որք հանգեան յուսով
յարութեան,
Լիցի՞ աղօթիւք ձերովք հասանել մեղաց թողու-
թեան,
Եւ արքայութեան երկնից արժանի լինել հանգըս-
տեան.
Ընդ որս և որդւոց մերոց և զարմից որ գան մեր
փոխան՝
Մընալ ի յերկրի կենօք ընդ երկայն աւուրս բա-
րութեան » :

Ի թուիս Հայոց ՁԱ, Յեպիսկոպոսութեան Սիւ-
նեաց Տէր Հայրապետի և Տէր Յովնանեիսի¹, հզօր
և բարեպաշտ արքայն Հայոց Լեռն տիրապետեալ
արեւմտեան նահանգին Կիլիկիոյ, մեծագոյն յուսով
և առատ պարգևօք միաբանեցաւ ի սուրբ ուխտս
միեղէն եղբայրութեանս, որպէս յայտ անենն վե-
րօզրեալ բանքդ: Արդ, որ զկնի մեր գոյք բնակել
յայս աստուածարեանկ տեղի աղօթից, և ամենայն
բարեգործութեան որ աստ կատարին, հաղորդ կալ-
լիք զբարեւէր թագաւորն Հայոց Լեռն՝ հանապա-
զօրդ յիշմամբ առ Տէրն մեր Փրկիչ օրհնեալն յա-
ւրտեան: Յաղագս այսր յուսոյ և սիրոյ աստուա-

1. Աթոռակալն և յաշորդ Հայրապետիս:

ծաղօր թագաւորին՝ եղբայրութեամբս կարգեցաք
զօր Սրբոյ Չատկի Յարութեան միաշարթուն յի-
շատակ նմա, որ կատարեն զպատարագն յամենայն
եկեղեցիս անխափան, մինչ ի վախճան:

Գ.

ՃԱՇՈՑ ԳԻՐԲ ՊԱՐԳԵՒԵԱԼ Ի
ԼԵՒՈՆԷ ԵՎԵՂԵՑԻՈՅՆ ՀԱՅՈՑ Ի ՓԵՐՈՒԺ¹

Լեռն շնորհաւքն Աստուծոյ և ազնականու-
թեամբ նորին թագաւոր՝ ամենայն Հայոց, որդի-
հանգուցեալ արքային Հեթմոյ, վասն խնդրոյ Յո-
նանեիսի քահանայի, պարգեւեցաք զԺամագիրքս
գայս իւր եկեղեցւոյն Ս. Մատրեոսի Աւետարանչի,
որ է ի Փերուժ քաղաքի. ի յիշատակ մեր և նախ-
նեաց մերոց. ի թվականութեանս Հայոց ԷՃԻԸ:

1. Իտալիոյ՝ որ և է Հայ գաղթականներ ընդունող
քաղաքաց՝ առաջիններէն մէկն է Քերուժիս, Perugia,
զոր փոանկ արտասանութեամբ ֓երուժ գրեւ է թա-
գաւոր մեր Լեռն Բ: Հայ կրօնաւորաց գալն և եկե-
ղեցի հաստատելն այս քաղքիս մէջ՝ 1262-5 թուա-
կանաց միջոց երեւի: Լեռն յամին 1279ին պարգե-
ւեր է զգիրքս՝ զոր Ժամագիրք կոչէ և հիմայ սովորա-
բար ճաշոց կ'անուանի. գիրքն իբր յիսուն տարի առաջ
զրուած էր, այսինքն ի թուին ՈՂԻ (1250). հիմայ
այս պատուական մատեանս պահուի յեկեղեցւոյ կամ
ի Հայտանն Հոսովմայ: — Պարգեւի խնդրոյն և ընդ-
ունողն յայտնուի Յովնանեիս քահանայ. միւս յի-
շեալքն այլ թուի թէ հոն ի Փերուժ էին: Գիտելի է
անուանին, չեքո՞ւ՞ և Օշիկն, զուտ Ռուբինեան տերու-
թեան ծաղկած ատենի յաճախեալ անուանք: Լեռնի
թուականէն յիսուն տարի վերջ այլ գառելն յիշա-
տակք այդ Փերուժի Հայոց և եկեղեցւոյն, նաեւ անկէ
70 տարի վերջ յիշատակ մի եւս, հոն մահուան և
թաղման թունաս եպիսկոպոսի Հայոց:

Յիշեալիք և զիս զՀերոսն նուստ սարկաւագ, ով սուրբ ընթերցողք, և զեղբայրն իմ զՂուչիաս քահանայ և զԱշիկն սարկաւագ. և որք յիշէքդ յիշեալ լիլիք ի Քրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր. որ է արհնեալ յաւիտեանս. ամէն:

ՅԼԶ

ՅԻՇԱՏԱԿԲ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԱՐՔԱՅԵՂԲՈՐ¹

Ա.

Ես Յովնանենկ եպիսկոպոս և Բարուն, ծառայ մեծին Աստուծոյ և ընտրելոցդ, որդի մեծ իշխանաց իշխանին Կոստանդեայ՝ արքահաման ձերունււոյ² և աշխարհաշէն առաքինւոյ, և եղբայր համահայր ի Քրիստոս փոխեցեալ բարեպաշտ արքային Հեթմոյ, որոյ յիշատակն օրհնութեամբ, և ցօղ կենսակալակ կողից Կենարարին իջցէ ի դամբա-

1. Հեթում թագաւորին համահայր (Կոստանդին Պայլ) այլ ոչ համամայր եղբայր ըլլալով՝ իրեն յատուկ եղեր է Արքայեղբայր կոչուիլն. յայտ է որ ինչպէս և ինքն կ'ըսէ՝ կրտսեր եղբայր էր Հեթմոյ և ուրիշ համամայր եղբարցն. և ինչպէս նոքա ամենքն նշանաւոր եղան ի քաղաքականութեան՝ ինքն ի կրօնական վարս և ի գիտութեան, ազնիւ բարուք. որոյ վկայ են իր ձեռագիր յիշատակարանքն: Մաղկահասակ եպիսկոպոս ձեռնագրուած է (1259-60ին) և առաջնորդ Գոներ վանաց. վախճանած է յամի 1289: Իր վրայ աւելի տեղեկութիւնք գտուին ի Սիսուան, (եր. 144-7): Իր ձեռնագիր Ս. Դիոնիս. Արիստագաջուոյ զրոց Յիշատակարանն է սա:

2. Այսպէս կոչէ զհայրն երկարակեաց ըլլալուն և նահապետական կեանք մ'անցընելուն համար՝ իր բազմաթիւ սրբուոց մէջ:

րան շիրմի նոցա. ամէն¹: Ի թվականիս Հայոց 21 (1271) զրեւեառ զիմաստարի և զերապատում տառս Սրբոյն Դիոնիսիոսի Աթենայ եպիսկոպոսի, և տիեզերալոյս վարդապետի, ի թագաւորութեանս քրիստոսապատակ արքային Լեոնի տեանն իմոյ և եղորորդուոյ, զոր աջն Աստուծոյ միշտ պահեսցէ ի շարէ, աստուածաշնորհ զաւակօքն իւր՝ Հերմիռ և Թորոսիռ և Ռաշիկեառ², փառաց ի փառս բարձրացուցանելով. ամէն: Եւ զրեցաւ սա յերկուց գրաց՝ ի Ստեփանոսէ և ի Յովհաննիսէ, որոց Տէր ողորմեցի. ի կաթողիկոսութեանն Տեանն Յակոբայ, յորմէ և զօրինակն ընկալայ, ի լուսաւորութիւն խաւարելոյս և յիշատակ բարի ինձ և ծնողաց իմոց և համայն զարմից: Ազաչեմ տերամբ Աստուծով որք օգտիք ինչ ի ամանէ և կամ զազափարէք, ողորմութիւն և թողութիւն խնդրեցէք մեզ ի Քրիստոսէ Աստուծոյ, զոր և ձեզ տացէ Քրիստոս:

Բ.

Առ Ֆիմի Եղոր (Հերմոյ³) դռստրն.

Յ⁴ աստուածային սէրըն հարեալ
Սա որ հրով նորին վառեալ,
Եր և ըզտառս այս ըստացեալ
Բամբիչըն⁵ մեծ Ֆիմի կոչեալ,

1. Դեոնոր, տարի մ'առաջ վախճանած էր Հեթումն:
2. Ասանցմէ ետքը ուրիշ զաւակներ այլ ունեցեր է Լեոնն Բ. Ռուբէնն մատղաշ հասակով մեներ է:
3. Ֆիմի կին եղած է Յուշիակնոշ Սիբոն (Սայաս) քաղաքի և վիճակի տիրոջ, որ պատուոյ անուամբ Միքկոչուէր, Sire, կենն այլ Dame. Առ սա կ'ընծայէ Յովհաննէս Սողոմոնի զրքերը, փոքրիկ հատոր մի, մասամբ իր ձեռքը գրած, որ հիմայ ի մեր քով է, ի Ս. Ղազար:
4. Տնազլուխ տառքն կապեն, Յովնանենկաւ ասեմ:
5. Dame պատուանուան փոխանակ՝ հայերէն:

Իւերնոյ քաջի նա դուտարը լեալ՝
 Որ էր արքայ Հայոց օծեալ.
 Տնցաւոր զայս ծանուցեալ
 Անանց թագին այն բազմացեալ.
 Ըորափետուր սովաւ պճնեալ
 Լի լապտերօք ընդառաջեալ
 Ըոր փեսային է հարսնացեալ,
 Մտից դրախտին արժանանալ:
 Ըղկելիս սովաւ թախծեալ
 Երկամբք մատանցս ըզսա ստանալ.
 Ըակս որ ի մի գործ ըսկըսեալ
 Փոքր ինչ յայցոց օժանդակեալ.
 Ըտացողք վերջո և որք օգտեալ՝
 Հայցեմք բարի մասըն մեզ տալ,
 Տպրիլ ձեօք ի հրոյն գանձեալ
 Մեք մերայօքըն զայս ժրտեալ.
 Ըրրտիւք ի ձեզ եմքք դիմեալ
 Բուռն զոտից ձերոց հարեալ.
 Ըրանութեան սուրբ վիճակեալ
 Եւ թողութեան պարգեւ շնորհեալ.
 Ըեզ և մերոցն յիշողքն յիշեալ
 Եւ համայնիւքս Աստուած օրհնեալ:

* 1 Չիմաստութեամբ լցեալն և զամենայն բարեձեւութեամբ զարգարեալն, զսիրոյն Աստուծոյ և զսպասաւորն ամենայն ծառայից նորա զարքածին՝² բամբիչն Ֆիմի և զաստուածապարգեւ զուական նորին՝ զՊայիսակ և զՃռռակ և զհեղանալն Մարկրոսն³ յիշեցեք ի Քրիստոս Աստուած, ստացողք սորա և վայելողք: Եւ Աստուած զձեզ յիշեսցէ ի բարի: Այլ և զեղկելիս Յոհան եպիսկոպոս՝ մի մուսանայք զգրողիկս անարժան:

- 1. Նոյն գրոց մէջ սերիչ յիշատակարան մի:
- 2. (Հեթում) թագաւորէ ծնած:
- 3. Աղջիկ է, Մարգարիտ անուն համառօտեալ:

* 1 Ընկալ ո՛վ աստուծաօտը և զթատեր հոգի, մեծդ քստ մարմնոյ և բարգաւաճդ քստ հոգւոյ՝² ծիրանածինդ՝³ Ֆիմի, զբազմալին քո՝ երկամբք ձեռին մեղապարտիս Յոհ. եպիսկոպոսի կրտսերոյ եղբոր հօր քո. Որով յԱստուած և յաստուածայինն խոկասցիս միշտ, և արամեալ սրտի քո օփոփանս սովաւ արացցես՝. գիտելով զի սեփհական է մարդոյ նժդեհութիւն և պանդխտութիւն և փորձանք: Որոց անորր օացէ ձեզ որ ամենահնարն է:

Գ.

Չեղկելիս ոգի, զՄիրաքայս՝⁵ գրող և զտառիս ստացող՝ զմեղապարտ ծառայս Աստուծոյ և ամենայն ծառայիցդ նորա, զՅովհաննէս եպիսկոպոս զեղբայր բարեպաշտ արքային Հայոց Հեթմոյ և զորդիս մեծին Կոստանդեայ, աղաչեմ զվայելողդ սորա և զժառանգողդ և որք լուսաւորիք սոքօք, յիշել սրտի մտօք զմեզ, ծնողովքն մերովք և հա-

- 1. Գարձեալ նոյն գրոց մէջ յիշատակարան մի:
- 2. Մտօք, զիտութեամբ կամ բարեպաշտութեամբ այլ նշանաւոր:
- 3. Թագաւորապուն ըլլալով Միրանաթիւն կոչուի:
- 4. Փափկիկ վիրաւորեալ սրտի փափուկ ձեռօք և մտօք մխիթարանք: Աղնիւ տիկնսլ Ֆիմեայ ցաւերն այլեւայլ էին. մէկ մ'որ Յուլիան իր տէրութեան երկերը ծախեց, որոյ վրայ շատ նեղացաւ իր աներն Հեթում թագաւոր. մէկ մ'այլ որ որդւոց մէկն տաւ ըստ մի զիպուածով մի մեռաւ. ասոնցմէ աւելի՛ իր երկան պաղութիւնն և խոտորիլն, որոյ համար յանդիմանութիւն գրած է առ նա Պապն Հռովմայ, ջատակ գովելով Ֆիմեայ արժանաւորութիւնը: Ֆիմի յիշուի շատ տարիներ վերջը՝ աղնուական տիկնայց կրօնական միաբանութեան մի ընկեր եղած:
- 5. Յովհաննէս՝ հին կտակարանի Սիրաքայ գիրքն օրինակելով զրեր է զայս Յիշատակարան՝ ամբողջ Աստուածաշունչ գրոց մէջ, որ պահուի յիշմիտածին:

մայն ընտանեօք և երախտուորօք, թողութիւն և ողորմութիւն և հանգիստ գտանել ի Քրիստոսոս Ստուծոյ, այժմ և յապագային. զի կարօտ եմք ձերդ բարի յիշման, որպէս և Տեառն ողորմութեան, և որ առասն է ի բարիս Ստուած, մեզ և ձեզ և ամենեցուն ողորմեսցի. որ է օրհնեալ բարեբանեալ և երկրպագեալ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

Դ.

Յամին 21^ր (1280) թուականիս Հայոց, ես Յովհաննէս Եպիսկոպոս նուստ ծառայ Ստուծոյն իմոյ Յիսուսի Քրիստոսի և կրտեր ձեր ծառայակից, որդի քրիստոսարեալ և բարեպաշտ իշխանաց իշխողին Աստանդեայ թագապահի և արքայհար Հայոց, և եղբայր քրիստոսապահ քաջ արքային Հնթմայ, շնորհիւ ողորմածին Ստուծոյ և աւրչնութեամբ և շանիւ ամենաւրհնեալ հօղի հարն Կոստանդեայ, եղէ այցելու սուրբ անապատին Գաներ կոչեցեալ, ի գահս Արիւկիոյ ի գաւառն Բերդին Բարձր ասացելոյ¹. յորժամ տիրէր հայրն իմ դղեկին և կրտերս անապատին, յորժմ տաւաղեալ ընակէի իրր յանխոով և յանքոյթ նուա հանգստի, բերկրեալ միշտ աստուածաշուք տեսլեամբ մեծ նահապետ հար մեր, և կրթեալ սուրբ տառիւք. տեսի գնորին շինեալ զիւզաքաղաքն յանուն իւր Կոստրնդնոց կոչեցեալ լի ի Քրիստոս նուստացելովք բազմօք առաքինի երեցամբք և սարկաւաօք. ընդ որս խրատացեալ յանձին կալայ իմովս իսկ մեղսամակարդ ձեռամբքս գրել նուցին գտորբ Աւետարանս. յոր և յանկ ելեալ Տեւրամբ ի մէջ ամբոխից և պատերազմաց. զի թէ-

1. Պարզօրէն Բարձրբերդ կաշուի և գրեթէ Արիւկիոյ ամենէն նշանաւոր և հին բերդն էր:

պէտ ոչ էի յոյժ հմուտ գրչութեան¹, այլ վասն Տեառն իմոյ Քրիստոսի սիրոյն, նա և հօրն իմոյ և եղբարց ի Քրիստոս փոխեցելոց, որոց Տէր ողորմեսցի. ամէն: Եւ եւս վասն հողացելոցս և մոռացելոցս յիշմանց գրեցի զսա՛ լաւ և ընտիր կազմեալ որպէս տեսանի, և ետու զսա ի գեւղն Կոստանդնոց, որ էին նախ Կարմիր-գտակնի կոչեցեալք, յիշատակ մեզ և վայելս ապագայոց: Վասն որոյ աղաչեմ Տերամբ զվայելողո՞ք՝ յիշել ի բարին Քրիստոս, մերայովքն անմոռաց յիշմամբ, և թողութիւն և հանգիստ գտանել համայն թագազնէիցն մեր²: Եւ որք յիշէրդ յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսոս Ստուծոյ մերմէ: Մի՛ ոք իշխեսցէ իւր առնել հայրենիք կամ յափշտակել կամ գողանալ կամ ծախել կամ աղաւաղել զբան յիշատակի մեր. այլ որ յանդգնի՝ մասն զՅուդային առցէ, և որ մեզ լսէ և յիշէ՝ բիւր բարիս ի Քրիստոսոս գացէ: Բայց գրեցաւ ի յոյժ արտմութեան ժամ. զի այս երիցս անգամ քրիստոսատեսացք Եգիպտացիք հրձիգ զամենայն Արիւկիա արարին: Եւ քրիստոսասէր տէրն իմ և եղբարորդի՝ արքայն Աճոն՝ իբրեւ զթած հայր ժողովէ և մխիթարէ զմնացեալսն, և եւս բարոք պատուաստէ. զոր աջն ամենակալին Ստուծոյ որդուովք իւրովք պահեսցէ միշտ ի շարէ, ի կրկին կեանս թագաւորեալ: Այլ և գերջանիկ կաթուղիկոսն Հայոց Տէր Յակոբ համայն լրութեամբ եկեղեցւոյ՝ Քրիստոս Ստուած միշտ պահեսցէ մերձ իւր, և զամենայն զնեալքս սուրբ արեանն իւրոյ յինքն միացուցցէ ողորմութեամբ իւր Քրիստոս, օրհնել զնա ընդ Հօր և Սուրբ Հօգւոյն յաւիտեանս. ամէն:

31673

1. Ընդ հակառակն շատ դավուած է իր վայելչարութիւնն, ինչպէս մնացեալ ձեռագիրքն այլ վկային: 2. Իր թագաւորական ցեղինս հօրն և եղբարցն, որոց վախճանելէն վերջը դրած է այս գիրքս:

Ե.

Չեղկելի ոգիս զՅովհ. եպիսկոպոս զԱրքայեղբայր
Հայոց, զգրող սորա¹ և ստացող, որք ժառանգէք
զսա կամ գաղտփարէք, յիշեցէք զձնողս մեր և
զբնաւ զարմին՝ մեօք հանգերձ. զի յոյժ տաժա-
նիմ՝ յուզոյն գիւտ². և զձեզ Տէր յիշեսցէ. ամէն:

* Ծնորհիւ Տեառն և ողորմութեամբ կատարե-
ցաւ սուրբ Աւետարանս³ ի յընտիր աւրինակէ, ի
վայելումն աստուածասէր իշխանի Պր. Սմբատայ,
որդոյ հանգուցեալ և բարեպաշտ իշխանին Պր.
Կոստանդա և հանգուցեալ մայրն⁴ իւրոյ տիկին
Շահանդիստիս, և հանգուցեալ եղբարցն, Պր.
Քակոյրան⁵ և Պր. Կոստանդ: Գրեցաւ սուրբ Աւե-
տարանն ձեռամբ սուրբ և ընտրեալ աստուածաճա-
նոյ արքեպիսկոպոսին սուրբ ուխտին Գրեկոյն Տէր
Յովհաննիսի, որդի աստուածասէր և բարեպաշտ
իշխանաց իշխանին՝ հանգուցեալ ի Քրիստոս Պր.
Կոստանդեայ թագաւորսօրն: Գրեցաւ սա ի հայ-
րապետութեան Տեառն Յակոբայ և ի թագաւորու-
թեանն Հայոց աստուածասէր և բարեպաշտ թագա-
ւորին Լեւոնի. Գրեցաւ ի մեծ թուակ. Հայոց Ձիլ:

- 1. Աւետարան. որ հիմայ պահուի ի գրատան Մա-
նագոյ քաղաքի Պաւլիբայ:
- 2. Ասոր նման և աւելի մանր յիշատակներ գրած
է շառ տեղ, և ի լուսանցս գրացն նշանակած գրաւ-
գրաց տարբեր ընթերցուածքը, միշտ մեծ հոգ ունելով
ստոյգը գտնելու. այս է յուշդոյն գիշտ ըսածն:
- 3. Գրաց բուն Յիշատակարանն է այս:
- 4. Այսպէս գրուած էր, փոխանակ մօր գրելու:
- 5. Սովորաբար գրուի Քակոյրան: Այս իշխանքս
թուի շեթմայ (Ա) Տօրեղբոր ցեղէն:

Զ.

¹ Յիշատակ հօրն և եղբոր (Հերմոյ) և բոսակց.

Գատապարտ այցելու² և անիմաստ բարուն Ար-
քայեղբայր Հայոց Յովհաննէս՝ որ երբեմն Պաղտ-
ռոյն³, որդի բրիտանացի և ամենընտիր երջանիկ
և բարեպաշտ իշխանաց իշխանին և թագապահին՝
Պարոնին ամենայն Հայոց Կոստանդեա մականուն
Մոզաւ⁴ կոչեցեալ, յԱւարբինեանց տոհմէ, որոյ
յիշատակն օրհնեալ յԱստուծոյ և յաստուածայնոցդ
լիցի միշտ. ամէն: Յօղ կողից Կենարարին յոս-
կերս նորա տեղացցէ. ամէն: Ի հոգիս նոցա Հո-
կեն Աստուծոյ հանգիցցէ, և ի լոյս երեսաց իւրոց
լոյս փառացն Հօր ընդ սուրբսն դասեցցէ զնոսա:
Սբդ, ի թուականիս Հայոց ՁԼ (1289) գրել⁵
ետու զեռափափագ և իմաստասու հոգեհիւթ և
աստուածարեալ բանքս Սրբոյն Գրեկելի մեծ վար-
դապետին և հոգեխառն իմաստնոյ՝ Սարգսի նորա-
կերտ⁶ գրչի վանից երեցու, որոյ Տէր ողորմեսցի:
Եւ բանցի յոյժ վատթարեալ տխմար գրչաց տեսի
գօրինակն, յորս բնաւ իսկ ոչ և կամ սակաւ ինչ

- 1. Գանիէլի Ասորւոյ Սաղմասաց Մեկնութեան հա-
յերէն թարգմանութեան օրինակի մի Յիշատակա-
րանն է այս:
- 2. Եպիսկոպոս ըսել կ'ուզէ:
- 3. Իր առաջին անունն էր, այն ժամանակի դրա-
կից Փռանկներէն առած, և ընտանի անուն մի դար-
ձած առ Կիլիկեցիս մեր:
- 4. Ձէ յայտ ինչ պատճառաւ այսպէս կոչուեր է
Կոստանդին Պայլն՝ հայրն Հեթմայ, Յովհաննու, Սմբա-
տայ Գուեղատապլի և այլնց:
- 5. Նոյն թուականին այլ վախճանած է ինքն Յով-
հաննէս:
- 6. Սարգիս անուամբ երիտասարդ վանահօր մի զրել
սուած է:

գտանի ճշգրտութիւն, երկու օրինակս եզի առ իրեարս, և յոյժ քրտնաջան և մեծախոնջ սաժանմամբ ուղղեցի ըստ կարի. որպէս յայտ ահա գիտնողք երեւի. յոյժ համազոյգ էին մինչ ի ԿԼ սաղմոսն. և զկնի այնց կարի եւս բայցից երկարութեամբ զատեալ գտանին ի միմեանց, թէպէտ և ամբողջ մտացն էութիւն գոյր ի նոսա, և արահետ իսկ գոյր ի միոյն բանքս զրեալ յինէն: Վասն որոյ Տերամբ Աստուծով աղաչեմ զսուրբսդ մեր՝ զժառանգողսդ սորա և զօրինակողսդ, և որք աշխատասիրաբար ուշիմութեամբ ընթեանոյք՝ ուղղածուծ գանձախս ծասկումն առնել¹: — Յիշեցէք սրտի մտօք զմեզ մերայովքն ի բարի և յանմուաց յիշումն Քրիստոս՝ ներումն յանցմանց, քաւումն պարտեաց, զբումն ի գիրն կենաց, ազատ ի գերչաց, հաշտ ի խռովութեանց, և հուպ² ի տարարնակաց, աշակայ յաչեկաց, և բարձրաթոխի ի սրաթեւ բնակաց: Նա և բնաւ իսկ ի գերն մեր զլուխ Քրիստոս միանալ՝ համայն ի նա մկրտելոց, եւս և զմեզ յիշողսդ և զի սա աշխատողքս. ամէն:

Աղաչեմ սուրբ և մտքուր զսա պահել, զրել իսկ և մի զողանալ և խորել: Օրհնեալ են յԱստուծոյ լսողք և յիշողք մեր. ամէն:

* Բնաւորական իմն է բանական սեռի՝ բարւոյն բաղձալ և նմանել նախատպին ըստ կարի զիտուղացն զնա, ի վեր՝ զօրէն հրոյ միտել և զակն հողւոյ ի գերն մեր զլուխ³ առնել, զի վեհեցն է և բարձրագունից՝ յովտէս տիրութեան բարձրանալ և զթակարդիւք սորա անդրաբայել. օն անդր ի

1. Այսինքն, լուս չկակղած շարագրութիւնը՝ մտազրուութեամբ քննել հասկանալ:

2. Փոխան հեռաբնակութեան մօտաւոր ըլլալ. ձախակողմեանի տեղ՝ աշակողմեան ըլլալ. և այլն:

3. Հոգւով նայել ի գերագոյն զլուխն՝ յԱստուծո:

զեր ելանել և հրազինեալ՝ լուսափայլեցն վսեմաց պարառոցել: Իսկ ես Յովհաննէս Արքայեղբայր որ երբեմն Պաղտոյն, որդի քրիստոսամեծար և աւմեներջանիկ աստուածարեալ իշխանաց իշխանին և Հայոց Պարոնին Կոստանդեայ մականուն Մոզոն, որոյ յիշատակն օրհնեալ միշտ յԱստուծոյ և յաստուածագանիցդ եղիցի. ամէն:

Գատապարտս այցելու անխմատ բարուն հոգս և նուսատ ձեր ծառայակիցս, ոչ ընդ սակաւ գտանիմ պարտօք անկեալ՝ Տեառն իմոյ արարչին և վասն իմ խաչեցելոյն, զի մուացող անթիւ երախտեաց և բազում բարեաց նորա եղէ, ի ստորակայս եւեթ յար պլուցեալ, և ի ցանկալի տեսոյ իւրոյ վրիպեալ, կայ զանկայս և էակ զոչէս² վարկուցեալ: Յորմէ շնորհիւ գթածի Տեառն իմոյ և հաստի Յիսուսի Քրիստոսի ստեղծչի և նորոգողի Աստուծոյ՝ իբր ի թմրական քնոյ ընդօտուցեալ տաղտապմամբ՝ ի սքանչելի պատուիրանս նորա ուշմաբար նայեցեալ և ալտափարատ լուսովս հրճուեալ, յինէն անձանօթ անունս կրեալ և լուսատու բանիւքս ոգիացեալ, զբերանս հոգւոյս բացեալ և գատուածագիծ մատնանս կլեալ, որ քաղցր ի քիմս մտացս իմ գտեալ քան թէ զխորիսխ մեզու ճաշակեալ, որով յոյժ եղէ ճոխացեալ, քան որ ոսկւով և ակամբք է փարթամացեալ, և յիմ ձայնս իսկ ջանասիրեալ. զի զանգիւտս ի գիւտ գրիս արկեալ, և զոր յախմար զրչաց էր այլալեալ՝ յօրինակաց բազմաց տաժանմամբ եղեւ յարմարեալ. զօրէն չրոյ խողովակի ասուբայոց³ եմ անցուցեալ, և զոգուց ձեր պտուղ անթարչամ սովաւ արարեալ. վարուք տե-

1. Հրազէն կամ հրազինեալ նշանակէ, այսինքն հրեշտակաց պարակից ըլլալ:

2. Անկայուն անհաստատ բաները (աշխարհիս) կայուն հաստատուն համարեցայ, և սչինչը՝ ինչ:

3. Անձանօթ բառ, թերեւս ասորերէն, թուի ընթերցող կամ նման բան մի նշանակել:

րևախիտ զմարմինս փթըթեալ, և իմաստիւք զմիտս
զրոյց պարզել սովաւ կամեցեալ, երջանիկ պարու
պետաց պարակցեալ, և աշաւորջ տեսեամբ ար-
քային մեծ ի զուարճացեալ, լի լապտերօք մտից փե-
սային ժամանեալ, և անաղտ սիրով ի սէր նորին
խառնեցեալ: Այո՛, ամէն, եղիցի:

Արդ՝ պաղատանօք սրտի ջերմ արտասուօք հայ-
ցեմ ի ձէն՞՝ հարք սուրբք և եղբարք ի Քրիստոս
և որդեակք, ժառանգողք սորա և ընթերցողք և
օրինակողք, յիշել ի բարին Քրիստոս զտառապեալս
Յովհաննէս եպիսկոպոս, ծնողօք մեր և ընտանեօք
և ամենայն նոցին ծննդօք, և համայն ի Քրիստոս
հաւատովք՝ քաւութիւն թողութիւն հանգիստ և
ողորմութիւն գտանել ի Քրիստոսէ յԱստուծոյ,
այժմ և յապագայն, ամէն: Պաղատիմ մերդ ա-
սուրաց՝ մի ազաւաղել տալ զսա անմիտ մտնգամբք,
մի մրճոտել, մի անառիգամ՝ և բերանարաց ձգել՝
մի զգանձս հասարակաց զողանալ, խորել և ծրա-
րել՝ իբր զժխտողն ստամբակ, մի գիտնոց խնայել
և մի արհեստագէտ գրչաց արգելուլ յորինակ տա-
լոյ. մի պարսել՝ զայսր խաչի՝ կազմող ձեր՝ գյոյժ
տաժանեալս յուզղւոյն դիւտ՝. մանր է ասել զիր
և փաբր դիրք: Երեք օրինակ բերեալ՝ զմին ուղղե-
ցի, և զսա ետու գրել Սարգիս քահանայի, և եւս
ուզղեալ յինէն կրկին եզրարբք մեր վաստակա-
կըցօք. որոց Քրիստոս Աստուած ողորմեսցի նոցա
և նոցայոցն. ամէն. Եղիցի, եղիցի:

- 1. Աւանց դատառակի, վայելուչ կտաւի՝ չի բռնել, կամ չպլլած պահել:
- 2. Երես ի վար բաց ձգել կամ դնել:
- 3. Եթէ ոչ պարսաւել պէտք էր ըլլալ, կըրնայ նշա- նակել եւս՝ քարկոծել, արհամարհել:
- 4. Այսպիսի անուշ կերակուր ուտելիք պատրաս- տողս:
- 5. Շատ աշխատողս ուղիղը, շիտակ գրուածը գըտ- նելու:

Գրեցաւ ի թվիս Հայոց 21Թ, Լիստեկա¹ վանքն,
ի կաթող. Տեառն Կոստանդեայ Երկրորդի՝ յայս
ամ եղելոյ. ի Թագաւ. Լեւոնի բարեպաշտի և
քաջի, և աստուածաշնորհ զաւակաց նորա, Պարսն
Հայոց Հերոշմ աստուածապաշ երջանիկն ի հա-
նուրս և անհամեմատ ի բնաւ². զոր Քրիստոս
փրկեսցէ միշտ ի շարէն. ամէն. և Պր. Թորոս,
Սմբատ, Կոստանց, Ստեֆանէ, Ռոշրէն³, Աշիկն:
Աջն Աստուծոյ հովանացի նոցին. Աստուած զձեզ
մեղեսցէ. ամէն:

Է.

Յովհաննէնո՛ւ յարքայն Հերոշմ միւլ ի Տարսարն եր⁴.
որոյ նախագիծ տակնց ըստ անուանն է ոգեալ⁵.

Երրորդութիւն Սուրբ Աստուած անակիզրն և անեղ,
Անկէտ, անվախճան, աներր,

1. Պէսպէս կարգացեր են գաղափարողք այս վա- նացս անուեր. Ռտեկա, Ստեկա, Խտեկա, Լիստեկա, ուղղագոյն կ'երեւի Լիստեկան, զոր թագաւորահայրն Կոստանդին հաստատած է, կ'ըսէ մեր նոր պատմա- հայրն Չամչեան, չգիտեմ ինչ յիշատակի մէջ գտած. լատիներէն (Հայոց թղթին) թարգմանութեան մէջ՝ Լիստեկատ գրուած է:

2. Շատ գովութեամբ յիշէ սա որպէս և Յ. Եզնկա- ցին՝ իր եղբոր թոռն Բ. Հեթումը, որ արդարեւ արժանի է, թէ գիտութեան թէ քաջութեան և թէ բարեպաշ- տութեանն համար, և ոչ արժանապէս ճանչցուած և պատուած յազգայնոցս, մինչ յօտարաց դասեալ է և ի կարգս Երանելեաց (Տես Յօդ. 547. 550-1):

5. Սա սովորաբար փալաքչական անուամբ Ալի- նախ կոչուի, և Օշնի խեղեփ է (մէկ փորէ ծնած) ջուխտակ, և մէկմէկու անհնար սիրելի. այլ զժբաղ- դաբար՝ ջրի մէջ լողանալու ատեն՝ ձիոյն անհամբեր ստից զո՛հ եղած:

4. Այսպէս գրուած էր, կամ փոխանակ էր գրե- լու, կամ երթալը բառին մասն է:

5. Թէ և աղօթական իմն է այս գրուածս, բայց

Բամայնից էից հայր, յանգոյից արարիչ,
 Ընդ քեզ քոյդ Որդի յարմարիչ,
 Պոյիցըս տածիչ տարրից ու անտարրից՝ Սուրբ
 (Հոգիդ,
 Ի Հաւրէ ըղխեալ անբսպառ,
 Սրբոց սրբաբար, անձամբ բաժանեալ և զատեալ.
 Բնութեամբ միացեալ և զուգեալ.
 Հառաչման ձայնիս մատո զունկըն քո,
 Ձի աղքատ և տնանկ եմ ես, լուր ինձ Տէր:
 Երբեմն անաստուած գոյով Հայկազեանք տիրէին
 Բազմակոյտ ազգաց և ազանց.
 Թագաւորդ ահեղ մերակերպական խառնութեամբ
 Աշատեաց ըզգերեալքս անգարձ.
 Մեծարգոյ անյաղթ ողորմութեամբ քո պաշտեցեր
 Դարձեալ ըզմերն արքայութիւն:
 Ոչ ձայն գոհութեան և ոչ մաղթանաց վերհընչեալ,
 Այլ կացեալ անկռինչ անյարիր¹.

պատմական կարեւոր խնդրոյ մի համար, որ է Հեթմոյ
 Ա. Թաթարստան երթալով՝ յաջողութեամբ դառնալու
 լու խնդրուածք մի յԱստուծոյ: Յովհաննէս Արքայ-
 եղբայրն՝ որ այս ստանաւոր երգոյ տնագլուխ տա-
 ւերով այլ յիշէ իր կրտսեր եղբայր ըլլալը, այն ատեն
 արդարեւ տարւօք այլ շատ կրտսեր էր. բայց տարի-
 քէն վեր մտածութեամբ և արուեստով զգացմամբ և
 իմաստութեամբ գրած է, ներելով քանի մի բառից
 խաղի կամ կրկնութեանց: Ըստ նախնի հոգեւոր եր-
 գողաց՝ երկու մասն բաժնած է, որոյ երկրորդն Փոխ
 կոչուի. առաջին մասին տնագլուխ տառքն, կամ ինչ-
 պէս ինքն կ'ըսէ՝ Նախագիծք տանցն կապեն Երզն
 Հերոնոյ է արքային Հայոց. երկրորդին, Ա. Յովհաննէ-
 նիսէ կրտսերի իւր, սգեալ, այսինքն ասացեալ կամ
 երգեալ: Այս երգոյ քերդողական շէնքն այլ ճարտա-
 րութիւն և նախընծայ հանճար յայտնէ հեղինակին:
 1. Առաջ մինչ դեռ հեթմոսն էին մեր նախնի հարք
 կ'ըսէ, Նոր և տիրող էին ազգաց. երբ Քրիստոս ա-
 զատեց զանոնք ի գերութենէ սատանայի՝ նորէն պսա-
 կեց թագաւորութեամբ. բայց անոնք ոչ ըստ բաւա-

Յորոց վերջացեալ բունալիբ քարանցն ձգմամբ
 Քեցեալ ըզմեզ ետուր օտարացն.
 Եղաք նախատինք զարմից համայնից և մատնեալք
 Տերանց անբարեաց չարեաց:
 Այլ դու Տէր անյիշաչար ոչ արարեր անտես իսպառ,
 Պաշեալ մի խանձող ի հրոյն, զոր սաղարթիւք
 (պըճներ առոյգ.
 Բամեալ ի դալար վայրով և հանգստեան ջրով
 (անուցեր,
 Որոց արքայ ընտրեցեր զոր աջով քո պըսակեցեր.
 Քարոզ տալով մեզ ըզնա վարուք բանիւք փոխան
 (քո՝ Տէր.
 Որոյ Հերոս մակազբէր, սիրոյդ սիրով յաւէտ
 (վառէր,
 Անուամբ քո տէր նա կարգեցեր, նովաւ զներհա-
 (կըն խորտակէր.
 Ձքո սուրբ գեկեղեցիս գերապանձ միշտ և ձոխ
 (պաշէր.
 Յորոյ հովանեան տավղեալք, ի միջօրեայ տապոյն
 (պարեալք
 Որդուդք, հարբն և իւր եղբարքք, զբարեանունդն
 (չնչէր մեզ սիգ:
 Իսկ մեք ի շուս շարութեան՝ շարակապեալք չա-
 (րութեամբ,
 Որոյ վասն արբաք ըզմբունն զպաշտեալն ազանց
 (մեղսասիրաց.
 Նըման հովուիդ մեր քաջի՝ մատնեաց զանձն իւր
 (ազգին շարի,
 Գուցէ բա հնարաւոր լինի, որով փոքրիկն այն
 (հօտ փրկի:

կանին երախտագէտ շնորհակալ եղան. Աստուած թու-
 շուց որ օտարաց իշխանութեան ներքեւ նեղուին.
 Բայց դարձեալ գթալով նոր տէրութիւն մի շնորհեց
 և Հեթմոյ թագաւորական պսակ:
 1. Ի ճանապարհս շարութեան կամ մեղաց խտու-
 րեցանք, և օտարաց վախն ընկաւ մեր վրայ. սակայն

Հողի քո սուրբ և բարի՝ նըմա յաւէժ ընթացակցի,
 Առնել զՆանն իւր ըստ մըտի՝ տալով պըսակ
 (զլիսոյն մեծի:
 Աւետարեր աղանի բերէր ըզնա նեղեալ անձանցս,
 Յորմէ՛ զառհաւատչեայն իսկ կենաց ունել տես-
 (լեամբ նորա:
 Յերեսս անկեալ Արարչիդ և բազմագութ ոգոր-
 (մածիդ՝
 Թէպէտ մեղաք՝ սակայն զքեզ երբեք սրախք ոչ
 (մոռացաք:
 Ողբոց մեր և մաղթանաց՝ այց արացես, Տէր
 (նախանձոտ,
 Գութ քո գերազանցեսցէ և զյանցանա մեր ան-
 (տեսեսցէ:
 Յօղ քոյդ կողի այսր իջցէ և զտոշորեալքըս զովա-
 (ցուցցէ,
 Կանգնել ի մեծ զլորմանէս. քեզ փառս երգել
 (արժանապէս:

* 1 Այս օր հաւաքման հոգիահալլ հովուացս
 Հովուեալրդ հովուօքս անկցուք առ սոս Հովուիդ,
 Յորդահոս արտօսը ազիողորմ՝ հնչմամբ
 Ի վեր հնչեսցուք ամենալուր ունկանն.
 Որդի՛ Բարձրելոյ և հաստարմատ սիրոյ,
 Զսէր քո բազմացո առ անարժան հօտ քո.
 Հողմով քոյդ Հողոյ և Հօր բազկիդ աջոյ
 Հովանի լիցիս մերն արքայի Հեթմոյ. ամէն:
 Անդ տալ շնորհս նըմա՝ որպէս Գանիէլի,
 Առնել զգարձ նորա ըստ Զօրաբարելի.

չմոռցանք զԱստուած. այլ ի բռնաւորաց ազատելու
 կամ զիւրերու համար Հեթում յանձն առաւ երթալ
 ի Թաթարս և այլն:
 1. Երկրորդ մասին առաջին գերն պիտէր ի Յո-
 նաննիսէ կապելու համար թուի թէ հին երգողաց
 և շարականաց Այսօր բառին սկզբնաւորութեան հե-
 տեւել ուղեր է:

Նովաւ նորոգել զտաճար անուանըդ մեծի,
 Որով ծանիցեն (զքեզ) զօրով ի մեր միջի.
 Նորին զօրութեամբ զգայօեալ՝ հանդերձըն մեր-
 (կեա,
 Պըճնեա պերճալի պատմուճանաւ ըզնա:
 Իմաստից իմաստ, իմաստութիւն շնորհեա,
 Մի՛ զմեզ՝ այլ զանուն քո սքանչելի զօրծեա:
 Սրտացո զմեզ, ո՛վ Սուրբ Երրորդութիւն.
 Տեւեամբ տենչալոյն՝ տուր զմեծ խաղաղութիւն
 Երգել ընդ Սրբէսըն սրբասացութիւն,
 Երկրպագութիւն քեզ փառք և զօհութիւն:

Կերակրիչ կաթամբ կերակրողին համայնց՝
 Խառնարան ի մի յատուկ երկուց բնութեանց,
 Բարունոյդ սիրոյ քումըդ Միածնի՛ օրգւոյ՝
 Լեր միշտ բարեխօս՝ սակս հաշտութեան մերոյ
 Սրբել ի մեղաց և դասակցել երանեկեաց
 Վերնոց հրեշտակաց և սուրբ մարտիրոսաց,
 Երջանիկ անձանց ի Տեառնէ՛ քարոզչաց
 Երկրասասնիցն այլ և Եօթանասնիցն.
 Բամոզին ի մի օրդիքս Յարեթի
 Սրբոյն Գրիգորի մերըն՝ Լուսաւորչի:
 Եթէ կամեսցես՝ կարող ես, Սրբուհի, (Որդի:
 Ընդ օր զուարճացի Աստուածդ մեր և քոյդ
 Ի մաղթանըս մեր նայեաց Տաճար Բանին կենաց.
 Առեալդ զայսըր փորձ՝ փրկեա զմըտեսալքս ի
 (փորձ՝ 3.

1. Աղաեղեալ, աղմուտ, գայռնչանակէ աիդմ, ցեխ:
 2. Այս աղով երգողն դառնայ առ Ս. Աստուա-
 ծամայրն, և սրտառուջ մաղթէ որ բարեխօսէ առ իր
 Մեծին Որդին Քրիստոս, ձայնակցելով բարեխօսու-
 թեան Հրեշտակաց և Սրբոց և անմտանալի Լուսա-
 ւորչին:
 3. Ազնիւ համարձակութեամբ յիշեցընէ Տէրամօր՝
 որ ինքն այլ փորձ առեր է վշտաց, և խնդրէ որ օգնէ
 մեզ ի փորձութիւն ի վասնզ ընկնողացս և ըստէ,

Իհետոզ Հատուածելոցս լեր ի մերըն Գլուխ .
 Նովաւ միացո զմեզ ի միայնըն Մի,
 Բոսեղ քոյդ շնորհիւ զմեզ ի սուրբ Զուարթունսն,
 Գոչել ընդ նոսին ըզփառս քեզ ի բարձունս :

ՅԼԷ

ԳԱՀԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՕՐՊԵԼԵԱՆՆ¹ (ԿԸ)

Ես Ստեփաննոս թարմատար անձամբ և եղկելի
 ոգւով, որոչեալ յարգանդէ մօր իմոյ և ընծայեալ
 ի տուն Տեառն, որգիացեալ մեծի և արքայաշուք
 իշխանին Սմբատայ . ի մօրէ ծնեալ Սիւական և
 ի հօրէ Օրբէլեան՝ որ Տարսայիմ կոչի, տիրեալ ի
 Բաղաց² մինչեւ ցԱյրարատ . իսկ հօգեւոր ծնըն-
 դեամբ սուրբ աւագանին որգիացեալ Տեառն Հայ-
 րապետի՝ եպիսկոպոսի Սիւնեաց³ : Մնեալ և ուսեալ
 առ ոտս աստուածարեալ արանց, կրթեալ ի հրա-
 Հանգս ընթերցման և երաժշտութեան՝ եղէ փառաշ
 և անազանոս⁴ ի գաւրթս Տեառն . կոչեցայ ի
 դպրութիւն և ի սարկաւազութիւն տանն Աստու-
 ծոյ, քահանայացայ, և մանկական տիօք կարգեալ
 կղերիկոս ահարկու և աստուածընկալ բեմին, ան-
 պատշաճ ոգւով և անարի անձամբ, վարժեցայ ի

ժողով միացընէ հրեշտակաց հետ, անբաղար փա-
 աւորութեամբ երգելու :

1. Սիւնեաց եպիսկոպոս Ստեփանոս պատմիչն է,
 որ պատմէ իր ձեռնադրութիւնը իբրեւ մետրապոլիտ
 մեծաբանելով . սխալ կարծեաց հետ ազնիւ զբաց-
 մունք այլ ունի :

2. Սիւնեաց նահանգին գլխաւոր :

3. Տես երես 484 :

4. Սաղմոսասաց, գրակարգաց :

կրթարանի աստուածեղէն տաւից . սակաւ մի ա-
 ռեալ զճաշակ ուսնի՝ քաղցրութեան՝ առի հրաման
 յաստուածագեաց և յաշխարհարոյս բարունապե-
 աէն Ներսիսէ², և ահաս խակութեամբ նստայ յա-
 թոս վարդապետական : Ես ինձէն խաւար գորով՝
 կամեցայ այլոց լոյս լինել . ես անմաքուր ոգի և
 աղտեղեալ պատկեր՝ սկսայ այլոց քաւչապետել :
 Ես առանց Հոգւոյն կոչման՝ իմով յանդգնութեամբ
 կամեցայ յառաջ մտաշել³ . ես պատրաստեցի զա-
 կանջս իմ լսել խաւարահրաւէր բանին, « Եթէ հան-
 դերձ ոչ ունէիրն » . « և ծառայ շար և վատ » . նա
 և զսարսափելին իսկ՝ զգեհնաժառանգ և զդժոխա-
 հրաւէր հրամանն՝ եթէ, « Երթ » : Եւ ի վերայ այսր
 ամենայնի այլ եւս յաւելի յանդգնութիւն, զի
 ժպրհեցայ յաստիճան հայրապետական :

Եւ ժողովեալ մերոց եպիսկոպոսաց առ հայրն
 իմ՝ հրաւիրեցին զիս ընթանալ ի թագաւորական
 աշխարհն Կիլիկիա, առ երջանիկ կաթողիկոսն և
 աստուածապսակ թագաւորն Հայոց : առեալ ձեռ-
 նադրութիւն մետրապոլտութեան ի վերայ աթո-
 ուոյս Սիւնեաց . զոր և յանձն առեալ մեր յիմա-
 րութեամբ, անգիտացեալ զահարկու և անտանելի
 լծոյս ծանրութիւն, միայն առօրեայ փառօքն հեշ-
 տացայ՝ ախտաւոր մտօք . վասն որոյ երանեմ զհե-
 ղեալսն և բիւր երանի յարգանդէ վիժելոցն⁴ :

Գնացաք ապա և հասաք ի մայրաքաղաքն Սիւս,
 և գտաք զհայրապետն փոխեալ յաստեացս⁵, և

1. Հոգեւոր դրոց ուսմունքը նմանցընէ մեզին նման
 անուշութեան :

2. Անշուշտ Գլաձորեցի (Գայլեձոր վանքէն) անուա-
 նեալ վարդապետն է :

3. Զինքն անարժան համարելով այն եկեղեցական
 բարձրագոյն աստիճանին, կ'ուզէ խոնարհեցընել այս-
 պիսի չափազանց խօսքերով :

4. Անյարմար և չափազանց ըստած :

5. Որ էր Յակոբ Ա. + 12 փեքրուարի, 1286 :

սուգ մեծ եղև մեզ: Եւ անտի գնացաք ի միւս քաղաքն յԱլւանա, և հանդիպեալ թագաւորին՝¹ գտաք պատիւ ի նմանէ ի վեր քան զարժանն մեր. և յամեալ առ թագաւորին ամիսս երիս՝ մինչեւ աշխարհազուժար ժողովով ընտրեցին յաւուր քառասուն՝ այր մի արժանաւոր կոստանդին անուն. և օծին զնա պատրիարք Հայոց, ի մեծի ճրագալուցին Չատկին. և ի վաղուեան աւուրն զմեզ իսկ ձեռնադրեցին, և պսակեցին ընդ սուրբ և առաքելական եկեղեցոյն Սիւնեաց. և պատուեցին մեծամեծ պարգեօք, և կրկին թագիւ կարգեալ յաստիճան մետրապօլիտութեան, և կոչել պառօթիքօնդէս² պատրիարքին Հայոց, այսինքն նախաթու լինել և զլուխ ամենայն եպիսկոպոսաց Հայոց: Եւ այնպէս մեծաշուք պատուով դարձաք ի նոցանէ և հասաք յաշխարհս մեր. և բազում վիշտս կրեալ յեպիսկոպոսացն որ ի Տաթև (մինչեւ) փոխեցան նոքա մահուամբ: Եւ մնացաք մեք ի դառն և վշտալից կենցաղավարութեանս միապետեալ զբարժանեալ վիճակ աթոռոյս, սահմանեցաք մի լինել տուն միաբանութեան զՏաթև և զՆորավանս:

Բայց վասն հրահոտան նզովիցն առաջին կաթողիկոսացն՝ Տեառն Կոստանդեայ և Տեառն Յակոբայ, և առաջին եպիսկոպոսացն՝ Տեառն Յովհաննիսի և Տեառն Ստեփաննոսի և Տեառն Սարգսի և միւս Տեառն Ստեփաննոսի, և Տեառն Գէորգայ, Գրիգորոյ և Տեառն Սարգսի³, որք հաստատեալ էին զՀայոց ձոր⁴ բոլոր՝ ժառանգութիւն Նորավանից

1. Լեւոն Բ, որդի Ա. Հեթմայ և Չապելի:
 2. Կէս յոյն կէս լատին բառիւ, πατοφροντης, էբրեւ սարկաւազապետ կամ առաջին պաշտօնեայ կաթողիկոսին:
 3. Ամենքն այլ իրարու յաջորդ Սիւնեաց եպիսկոպոսք են:
 4. Սիւնեաց երկրին նախապատիւ գաւառներէն մէկն:

եկեղեցոյն, ոչ խախտեցաք. այլ որպէս կալեալ էին մինչեւ ի մեզ՝ նոյնպէս կալցին. և զայն բուն աթոռն կալցի և մի լիցի երկոցունցս սոցա եպիսկոպոսութիւն և մի առաջնորդ և իշխեցող. և ո՞րք որ լիցի եպիսկոպոս՝ մի իշխեսցէ երկու ակամբ և երկու մտօք հայել ի սոսա՝ միոյն աւելի խնամ տանելով. մի լիցի հեռ և նախանձ ի մէջ տանս այս, և բնակիչք սոցա մի իշխեսցեն ասել միմեանց, եթէ, Գու Տաթևացի և կամ Նորավանցի, այլ իրբեւ մի անձն և մի սիրտ եղիցին: Չի և յառաջին ժամանակացն մինչ ի մեզ՝ սոյնպէս էին կացեալ. և եթէ փոփոխումն լիցի ժամանակաց, և աւեր հասցէ Տաթևոյ, զժառանգութիւն այնր եկեղեցոյ՝ Նորավանից եկեղեցին ժառանգեսցէ, և բնակիչքն անդ բնակեսցեն. և թէ Նորավանից հասցէ աւեր՝ զժառանգութիւն և զստացուածս նորա Տաթևոյ եկեղեցին վայելեսցէ, և բնակիչք նոցա անդ բնակեսցեն: Եւ թէ յետ մեր խախտեսցէ ոք զայս վճիռ և կամ խորել և դաւաճանել խորհի միւս կողմանէ՝ անէ՞ծս ցաւագինս ժառանգեսցէ ի մէնջ և յամենայն հայրապետաց, և նզովս առցէ ի Սուրբ Երրորդութենէն, և մասնակից լիցի ամենայն շարագործաց. ապա եթէ այլ ինչ հակառակութիւն և շփոթումն զարթիցէ, որպէս և մեզ պատահեցաւ, հակառակողքն պարտապան լիցին անիծից, և ժամանակին իշխեցողքն տեսցեն զարժանն:

Գարձեալ, ի գալ մեր ի Կիլիկիոյ՝ յետ աւուրցինչ գնացաք առաջի աշխարհակալ արքային Արզունին¹. և հանգիպեալ նմա՝ ընկալաւ զմեզ և յոյժ յարգեաց և սիրեաց. և մեք ծանուցաք ըզվիշտս մեր, և ցուցաք զըջաբերականն մեր, զոր ետ թարգմանել և ընթեռնուլ առաջի իւր: Յու-

1. Թաթարաց մեծ զանին կողմանէ զբուսած կառավարիչ Պարսից և Հայոց կողմանց:

ցաք և զսիգեղն¹ Հայրենեաց մարմնաւոր ժառանգութեանց՝ զոր ետ Հայրն իմ՝ զի հանեալ էր բաժին ժառանգութեան մեզ զվանորայսն իւրոյ իշխանութեանն՝ զՏարեւ, զԵրարալանս, զՅաղացքար, զԱրատիս և զայլսն ամենայն. զոր և տեսեալ հրամայեաց զրել հրովարտակ հրամանի և վերստին հաստատեաց ի մեզ զբովանդակն, կրկին իշխանութեամբ հոգեւոր և մարմնաւոր. և հրամայեաց մեզ կալ և օրհնել զեկեղեցին ի գրանն արբուներ², զոր առաքեալ էր մեծ պապն Հռոմայ:

Անդ էր և կաթողիկոսն Նեստոր³ երկոտասան եպիսկոպոսօք, որք և օրհնեցաք ի միասին մեծաւ հանդիսիւ. և ինքն Արզունն զգեցուցանէր իւրով ձեռամբն զգգեստն հայրապետական, զոր ինքն էր սահմանեալ կաթողիկոսին և մեզ և ամենայն եպիսկոպոսացն. և առեալ ի ձեռն զժամահարն⁴ շրջէր ի մէջ բանակին և հարկանէր և օրհնէր զամենայնն: Եւ դարձեալ յետ սակաւուց եկն և եպիսկոպոս մի ի նոյն պապէն, և մկրտեաց զկրտեր որդի արքային և անուանեաց Թեոդոսիոս, զոր ինքեանք Խարպանդայ (ծառայ Աստուծոյ)⁵ կոչէին. և եզ ի գիրկս փանց իշխանին որ Սիր Չազ ասէին⁶:

Իսկ յետ վախճանին սորա թագաւորեաց փեղարուսեալն: Առ որ գնացեալ մեր, և ի նմանէ ընկալաք պատիւ որպէս յեղբորէն. և առաք հրովարտակ հրամանի վերստին հաստատութեամբ:

1. Իշխանական կնքով (Sigillum) կնքեալ մուրհակ, հրովարտակ, և այլն:
 2. Եարժական, տեղէ տեղ տանելու մատուռն կամ փոքրիկ եկեղեցի, զոր խաւրեր էր հայրապետն շրջովմայ՝ լատին կրօնաւորաց ձեռօք:
 3. Ասորի կամ քաղղէացի Նեստորականաց:
 4. Կոչնակ, զանգակ, գործիք յեկեղեցի կանչելու:
 5. Ըստ այլոց՝ իշոյ ծառայ, զի խար էշ նշանակէ:
 6. Անգղիերէն հնչմամբ, Sir Charles.

Ապա յետ այսր ի թագաւորել Ղազանին՝ գնացաք և առ նա, և բարձրագոյն ի նմանէ ընկալաք փառքան յայլոցն, զի ետ կրկնապատիկ ամբութեամբ գնոյն հրովարտակ, և հրամայեաց ի շրջէն մեր՝ զխաչ զառաջեաւ ունել և բարձրագոյն շրջեցուցանել. շնորհեաց և մեզ փայլիցալ¹ սովի, որ էր տախտակ ի շափ թզոյ միոյ և կիսոյ, զրեալ ի վերայ զանուն Աստուծոյ և զանին և այլ սակաւ բանք: Եւ մեք տեսեալ զանակնկալի ողորմութիւնն՝ փառս և գոհութիւնս արարչին վերբնծայեցաք. և այսպէս եկեալ ի տուն՝ կացաք հաստատութեամբ:

ՅԼԸ

ՆՈՐԻՆ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ
 ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆՆ (29) ԵՒ
 ՄԱՀՈՒ ՄԱՆԿԱՀԱՍԱԿ ԵՂՔՐՈՆ

Սկիզբն և կատարած ամենայնի Աստուած. զի ի նմանէ սկսեալ և նովա յառաջացեալ և ի նոյն կատարէ Տէրն. որպէս ի կարակնակերտ² բոլորումն է տեսանել, զի ուստի սկսաւ ի նոյն յանգեալ միացաւ, ի ծոց իւր զբաւեալ զբազմաւորական մասունան: Տի՛նա և ի տպաւորումն շնորհին է տեսանել. զի հոսեալ յորդառատ յականակիտ յաղբ-

1. Լաւ բացատրէ հեղինակն ինչ ըԱՄԸ. փոխանակ երկար հրովարտակի՝ այդպիսի մեծագին տախտակի մի վրայ տալ մի կամ երկու բանով հաստատէին իրենց տուրքը կամ հրամանը: Ի Չինաց սովին շայս՝ Թաթարք, ի Թաթարաց այլ Պարսիկք:
 2. Իբրեւ կարկինով (compas) գծուած կլորակ մի, որոյ զիծն որ կէտէն որ սկսի՝ դառնալով ի նոյն հասնի և դադրի. այսպէս և Աստուծոյ շնորհքն, կ'ըսէ, ամենուն վրայ բաժնուելով նորէն իրեն վերադառնայ:

րէն, անցանէ ընդ բնաւն բաշխելով իւրաքանչիւ ըոցն զմանաւորն ըստ պատշաճին: Եւ այնպէս գործեալ յամենեւեան զօգուան և զօգտակարն՝ ինքն նոյն պարզութեամբն միանայ ուստի բըղխեցան: Ըստ որում և ես իսկ, շնորհօք վերնային, բարուք ստորնային¹, ձեռով երկնային, վարուք եղեոնային, կերպիւ կեներաշխ, ոգւով կենսադրաւ, անուամբ քաւչապեօ՞, բանսարկուին գործապետ: ասեալ յատուածային շնորհօցն՝ կամեցաք ստկաւ մի սեղանաւորել³, և սկիզբն արուրեալ Աստուծով յատաշացաք նովիմբ, զոր և աւարտեցուք ի նոյնն:

Արդ, գոհութիւն և փառք Ստեղծողին էիցս, անձաւին և անհասին, պարգեւողին առատաբաշխ և խնամող բոլորիցս, օրհնութիւն, պատիւ և երկըր պագութիւն անբաւ բիւրուք, անհաս և անվճար ի հրտորուն սեւից երկնաւորաց և ի նիւթեղէն տարբականաց երկրամին կենդանեացս, ի բոլոր եղականաց և ի բնաւից զոյութեանց արարածոցս որ կարողացայց զխակակիրթ տհասութիւն իմոց մասցս և զպաւտից տատամնութիւն ծովահեղձուկ հոգւոյս, տեսանել զաւարտ առարկութեանս և հասանել ի կատարունն սկսմանս⁴, ի գառն աւուրս և ի սովամածոյց մահաչունչ ժամանակս: յորում մահն ցունկալի և երանական, և կեանքն ատելի և թշուառական. հանտպագորգեալ ամենեցունց զյայգն ի ցաւ և զցերեկն ի ցնորք. և ակնկալութիւն ոչ ի բարին, այլ օր ըստ օրէ յանհնարին վիշտս և նեղութիւնն:

1. Պէտպէս նմանութեամբ ինք զինքն խոնարհեցընէ, չափադանցութեամբ:

2. Բա հանայապետ, եպիսկոպոս:

3. Ուզեր է Աստուծմէ առած շնորհքն ուրիշնեբու այլ բաշխել:

4. Գոհանայ զԱստուծոյ՝ որ կարողացուց սկսած գործը (Պատմագրութիւնն) աւարտել, և այնպիսի անյաջող փորձանքաւոր ատեն:

Եւ արդ՝ ի կամս կարող և հզօրին Աստուծոյ Հօր, և ի շնորհս գթութեան Միածնի Որդւոյն Յիսուսի, և յողորմութիւն նախախնամող և ազատիչ Սուրբ Հոգւոյն, ես նուստ և յօգնամեղ ծառայ Քրիստոսի Ստեփաննոս, և ողորմութեամբ նորին եպիսկոպոս Սիւնեաց երկոտասան գաւառաց, նա և ըստ ներող կամաց նորին՝ նստեալ ի գահ մետրապօլիտութեան տանս, տեսաք նուագեալ և ժրտեալ¹ զանուն և զյիշատակ առաջնոցն, և յափըրտակեալ և կորուսեալ զժառանգութիւնս եկեղեցեաց: Եւ ի վաղուց հետէ ցանկացեալ այսմ նորոգման և վիպագրութեան, և բազում ջանիւ և յորով աշխատութեամբ որոնեալ՝ հաւաքեցաք ի հին յորով աշխատութեամբ որոնեալ՝ հաւաքեցաք ի հին ի նոր պատմագրաց Հայոց, նաեւ յարձանագրութեանց եկեղեցեաց և ի հնագոյն նամակաց, որ կայր պահեալ յամուրս տեղեացն աշխարհայտումբ հանգիստարանին Տաթեւոյ². Էր ինչ և որ յաւանդութեանց ստուգագէտ արանց, որում վկայէին իրքն և տեղիքն, զհետ մտեալ ամենայն ճշդիւ ըստուգութեան, ի բաց ձգեալ և զունայնախոյզ զբարանութիւնն, զի մի տաղտկասցին լսողք. և կարճարան վիպասանութեամբ ցուցաք համառօտիւ զառաւել պիտանին և զճահագոյնն. և զրեցաք զայս քաղցրարան պատմութիւն, հանդէօք զպրութեանց յիշատակարանաց առաջնոցն, ոչ ընդհանրական այլ առանձին Սիսական աշխարհիս, որ կոչի Յիշատակաց մատեան:

Եւ թողաք զսա արձան անջնջելի և յիշատակ գովելի յայտ ժամանակաց, ի հաստատութիւն սուրբ և երկնահանգէտ աթոռոյս Սիւնեաց, և ի պայծասութիւն եկեղեցեաց՝ որ ընդ սորին այցեելութեամբ³: Եւ բարձեալ զսա մեղսաներկ բազկօքս՝

1. Պակեցուցած, վերցուած:

2. Տաթեւ թէ եպիսկոպոսարան էր, թէ մայրավանք Սիւնեաց:

3. Եպիսկոպոսական թեմ, վիճակ Սիւնեաց:

աարեալ ընծայեցաք ի տուն Տեառն, խայրիս¹ խորհրդական և գահամուսն նախրական կաթողիկէ և առաքելական եկեղեցւոյ Տաթևոյ և ամենայն աստուածարնակ տաճարաց այսմ իշխանութեան: Եւ ի գուճո անկեալ աղաչեմք և յոգնահառաչ ձայնիւ պաղատիմք, ո՛վ գերապանծ և լուսաճեմ՝ առագաստ երկնաւոր փեսային, հայցես ամենայն Սրբովք ի զլսոյն քոյ սիրալի, ընդունիլ զսա յիւր աստուածային գանձարան, զայս պտուղ շրթանց և ծնունդ հոգւոյ՝ պատարագ հաճելի, և թէ ոչ ընդ պատուականն՝ սակայն ընդ ջբաւորեալսն առ խաբանան որք մազ մատուցանելին, նա և ընդ բաժակ մի ցուրտ չրոյն կամ ընդ երկու լումային: Եւ շնորհաւորելով զսա եկեղեցւոյն իւր՝ ասցէ մեզ ակն ունել բարեաց և առատաձիր պարգեւին, եթէ ոչ կաաարելոյն՝ այլ փշրանացն, յորմէ շունք կերակրին². զի քանքարս զոր ետուր ցիս, ոչ բնաւին ընդ անբանութեամբ փակեալ խորեցի, այլ սակաւ մի ըստ իմում սակի արկի ի սեղանաւորն³. վասն որոյ մի լիցի ինձ լսել, եթէ, Ծառայ շար և վատ. այլ յաներեկ աւուրն մեծի ուր բանք սպասին և գործք թագաւորեն, արժանասցուք երանաւէտ ձայնին, եթէ, « Ե՛կ, մնտ յաւրախութիւն Տեառն » . որում գոհութիւն և փառք յամենայն եղևրոյ, այժմ և յանսպառ յաւիտեանս. ամէն:

Արդ, յարմարեալ այս հանգէսք բանի շարագրեցաւ յաշխարհակալութեան մեծի և ինքնակալ արքային զան Ղազանին, որդւոյ Արղունին, ի տիրել տիեզերաց ցեղին Նետաղաց, ի թագաւորութեան Ղրաց Դաւթի՝ որդւոյ Դեմետրէի, և Հայոց Հեթմոյ՝⁴ որդւոյ Լեւոնի թագաւորի, յիշխանութեան

1. Անուշահաշակ ընծայ հոգեւոր:

2. ՅԱւետարանի յիշուած Քանոնացի կնոջ ըստն և խնդրածն ի Յիսուսէ:

3. Գարձեալ յԱւետարանի Քրիստոսի առակն:

4. Բ Հեթումի կրօնաւորեալն:

այսմ նահանգի օրհնելոյն և բարեպաշտի Ելիկուսի՝ որդւոյ Տարսայիձի՛ն¹ և եղբարց իւրոց, յամս աստուածապատիւ և հոգեւոր Տեառն՝ Գրիգորի՝ ինքնագլուխ պատրիարքի, և Տեառն Ստեփաննոսի՝ Աղվանից կաթողիկոսի, և թուարբրութեան անժամանակ Բանին 1299, և ըստ հայումն ի ԺՎ յորելինին² և ԽՁ համարին. ի 186 ոլսմպիւղին և յերկրորդ ամին, ի յիսուն ընդէքտիոնին պակասեալ թուով, իսկ ըստ քսան և ութեակ շրջանի արեգականն միոյ հինգհարիւրեկին³, յ214 թուին. ի վան վսեմական և փառաբնակ ուխտիս Նարաւանից⁴, ընդ հովանեաւ աստուածարնակ տոնաւրացս և աստուածակիր նշանացս, ի նժդեհ և ի դառնադաժան աւուրս, մինչ կայաք ի մէջ տիեզերահոծ տագնապի, միշտ զգուեալ երեքալեան դիմակցութեամբ, ակնկառոյց միայն վերին այցելութեան:

Վասն որոյ մայրամամ դիմօք⁵ մտղթեմ՝ զգաստ սրբազանիցդ՝ զի յիշման զմեզ արամիք արժանի, և ոչ առնէք անտես զանէութիւնս⁶ իմ՝ որ կամ հողացեալ ի կորդացեալ գերեզմանի, այլ առաջի աշաց համարեալիք զոդ ի վեր քարչեալ գորէն մուրզաց շառագունեալ դիմօք և տուայեալ երեսօք, խնդրել ի ձէնջ փշրանս ողորմութեան, այսինքն

1. Առաջինն իր ելլաւոյն է, երկրորդն՝ իր հայրն:

2. 14 անգամ 30 (700) և 46, որ է 2102 (746) թիւն Հայոց, զոր հաւասարէ Քրիստոսի 1299ին, բայց սովորական հաշուով 2102՝ Հայոց թիւն է 1297 Քրիստոսին, իսկ սար 1299 է 2102 Հայոց. գուցէ այսպէս գրած էր:

3. Սարկաւագի թուականն, սկսեալ Բ Հինգհարիւրեկին հետ, յամի 1084, որոյ վրայ աւելցընելով 214՝ հաւասարի վերոյգրեալ Քրիստոսի թուականին 1298:

4. Երկրորդ անթու եղևիկպոսին Սիւնեաց:

5. Գետնամամ, երեսն գետին ի գնելով իւր ի մայր մարդկան, որ ի հողէ ստեղծուած հողածին կաշուին:

6. Ունչութիւն, անպիտանութիւն:

միով նուագիւ երկնաւոր գեներանն առնել արժանի¹։ Եւ թէ սխալանս ինչ և կամ թերի գտանէք ի սմա, յաւելուած կամ պակասութիւն, մի ախտաւոր մտօք պարսաւեալիք, զի բնութիւն է մարմնոյ գթել և սկարանալ ի բանս և ի գործս. այլ ողջախոհ կամօք ուղղել և աստուածաբար սիրով ներել մեզ և շնորհել զյանցանսն։ Եւ ձեզ ամենեցուն լիցի միոյն բիրապատիկ գտանել ողորմութիւն յողորմածէն Աստուծոյ կրկին կենօք։

Բայց պատուէր գնեմ ամենեցուն օրք հանդիպիք սմա, ոչ քեցել ի բանից սորա և կամ այլանգակել զյեղանակ կարգին. և կամ ժտել ի սմանէ կամ թուղթ հասանել, կամ վտան նախանձու և նենգութեան և կամ այլ ինչ պատճառի։ Ապա թէ օք ժպրհի յանգուզն լրբութեամբ՝ ջնջեալ եղիցի ի դպրութենէն կենաց, և կարեալ ի կտակէն² յաւիտենից, ընդ Զուգայի և խաչահանուացն վարձատրեսցի, ընդ սատանայի և ամենայն շարագործացն գատապարտեսցի։ Եւ որ օք ընդ օրինակին զսա գիցէ և ընդ այլոցդ զսակաւագիծ՝ յիշատակս. և առ հասարակ ամենեքեան մեք և դօք ի միասին գտցօք ողորմութիւն յարարչական սիրոյն Աստուծոյ՝ ի մարմնի և ի գերեզմանի, և յաներեկ աւուրն մեծի։ Եւ նմա փառք յամենայն արարածոց, և զօհութիւն յամենայն բանակաց յերկնաւորաց յամերամս ժամանակաց և յանվախճան յաւիտեանս. ամէն։

Յիշատակ մանուշակ եղբորն, Փախարարոյ (ՀԱ).

Եւ արդ աստանօր, ով եղբարք, յիշեմ և զխոցուած լերդի իմոյ, զի սակաւ մի յառաջ քան

1. Խնդրէ իրեն համար պատարագ մի մատուցանել։
 2. Յետ այնքան խոնարհութեանց չափազանց է՛ այս խտութիւնն. բայց սովորական ձեւ մի էր արձանագրողաց կամ ձեռագրողաց։

զգծագրութիւն ստախո՝ հասաւ մեզ սուգ անվերանալի. զի կրտեր և սիրելի եղբայրն իմ Փախարարոյայն¹, ի գարդ և ի գեղ մանկական հասակի, մինչ տեղ մօրուացն փաղփեալ լինէր թխատիպ տեսակաւ շուրջ բոլորեալ զպատշաճագեղ ծնօտիւքն, և սիրտ նորա զուարճ խնդամտական խորհրդովք ի վայելս քաղցրադրօս կենցաղոյս. և կամք նորա ի վազս և ի թխս իշխանաշուք փառաց, յանկարծակի հասեալ օրհասն կենաց՝ խլեաց դրոյսն քաշուղէչ, և խլեաց զտունկն ծաղկափթիթ. եբարձ տարածամ զբաղձալին ինձ։ Ար և հրածարեալ ի մէնջ՝ գնաց յաստեացս ստանց իրիք յիշատակի. գոր և տարեալ եգին ընդ հօրն իւրում՝ ի տապանի։ Արում՝ Տէրն իմ՝ Յիսուս՝ փոխանակ աստի զմեղատեսակ կիրս մարմնոյ նորա՝ զուարճացուցէ ի վայելսն անմահական և յուրախութիւնն անգրական². ամէն։

1. Արաբաց, Պարսից և Թուրքաց տերութեան տակն անոնց լեզուաւ այլ պատուաւոր անուններ դնէին Հայք իրենց արբւոյ. այս անունն այլ կարծեմ Փախար և Տեղիեր բառերով զուգած՝ նշանակէ Փառաբաղգիկ, մեծաբաղդ։

2. Շատ սասոյգ զգայուն է Ստեփանոս՝ իր կրտեր եղբոր տապանին վրայ զլխակոր, քան իր մետրապօլտական դահուն վրայ զլխամբարձ. և հաւանօրէն ինքն է զբող անօր սրտառուչ տապանագիրը և թուականը 1296, Նորավանից եկեղեցւոյ մէջ, որ է այս։

ԱՅՍ ՅԱՐԿ ՏԱՊԱՆԻ ԲԱՆՉ ԲԱՐԿՈՒԹԵԱՆ Է ԵՒ ԳՈՒԹԳԵՐՈՒԹԵԱՆ ՀՐԱՇՈՒԳԵՆ, ՄԱՆԿԱՆՆ ԵՒ ԳԱՋԱՅԱԻՐ ԵՐԻՏԱՍԱՐԻՆ ՓԱԽԱՐԿԱՐԿԻՆ ՈՐԻՒՅՍ ՄԵՏԱՓԱՌ ԻՇԹԱՆԻՆ ՏԱՐԱՍՅԵՆԻՆ. ՎԱՍՆ ՈՐՈՅ ԱՂԱՋԵՄ ՅԻՇԵՆ. ԹՎԻՆ ԶԻԵ։

ՅԼԹ

ՍԿԵՒՈՒԱՑ ՎԱՆՔ

ԵՒ ԳԻՏՆԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏՔ ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ

Քաջանայ ոմն Աստուածատուր անուն՝ հանդերձ ձեռատուն իւր հարազատ պատանւով Խաչատրիշ, որ է որդի քեռ իւրոյ, ի դեգերանս աստուածայնոց գրոց գոլով, կանխագոյն յինքնէ ի տղայոյթ՝ վարժեալ, և իւրանման կրթասէր բարուց զուգաւ կըցեալ, կամօք յերկոցունց՝ յաստուածահանոյ ըզբօսանս անձանց և ի ստտարութիւն բանահարեալ գործոյ ընթերցմանն, և յիշատակ բարեաց զկնի ստացան զայս աստուածախօս մատեանս Արոց կտակարանաց, ի ձեռն խոյ նուաստութեանս Ստեփաննաի ամենամեղ և անպիտան գրչի, և ներելոյն Աստուծոյ արուպ և անարժան քաջանայի, ի ժամանակս աստուածապաշտ արքայի Լեւոնի (Բ) որդւոյ Հերմոյ, և ի նորուն աստուածատէր անգրանկի Հերմոյ (Բ) տէրութեան աստուածապահ բերգիս Լաւրրունի. և ի կաթողիկոսութեան աստուածահանոյ կրկին ծերութեամբ պատուեալ Տեառն Յակոբայ. ի 21^ր (1285) թուականիս² Հայոց գրեցաւ տասս յաստուածապահ արարարան մեծի ուխտախ Սկեռայի, ընդ շքով թեւոց աստուածագոր Սուրբ Նշանիս և Արբոյ Փրկչիս³. յառաջնորդութեան Տեառն Միկնասայ: Արդ, մաղթեմք բոլորիցն յԱստուծոյ՝ ստացողք գրոցս հանդերձ արուպ զըջաւս և մերովքն համայնիւք. եւս և զպատուական քա-

1. Այսինքն տղայութեան ժամանակէն:
 2. Գրեթէ իր կաթողիկոսութեան վերջին տարին էր. յաջորդած էր յամի 1269, փեքր. ամսոյ 12ին:
 3. Որ է անսուն մեծ եկեղեցւոյն:

հանայն Ստեփանոս Գոյներ Երիցանց¹ և զծնողս նորին, գտանել ողորմութիւն ի Տեառնէ, որ օգնական եղեւ ի նիւթ գրոյս: Եւս և հանդիպելովքդ այժմ և յապա ամենատատ ողորմութեան Աստուծոյ արժանանալ, ինդրուածովք Աստուածածնին Արբոյ և Արբոց Աւետարանչացն, և բոլոր իսկ Առաքելոցն դասուց, այժմ և յանվախճան աւուրն. ի փառս մարգասիրին Աստուծոյ. յաւիտեանս յաւիտենից:

Ըստ բանի Արբոյ ումեմն, «Որում բաղձայ ոք նմին և հասանել ջանայ». վասն զի «Քուան է քան զմահ՝ սէր, զոր ջուրք բազումք ոչ կարեն շիջուցանել²», մանաւանդ յսրժամ յԱստուծոյ իցէ տափումն³: Այսպիսեաւ երանելի ըզձիւք առ ստացումն աստուածաշունչ տառիցս վառեալ սրբանունդ պատանին Խաչատուր, թելագրութեամբ Գեորգեայ վարդապետի⁴ առ որում կայր ի վարժս կրթութեան բանի և գրոց՝ ուսումնասէր դպիրն Խաչատուր, ինքնագիր երկօք ստացաւ զգիրս Մընդոցն, զԿատաւորացն և զԹագաւորութեանց. և վասն ոչ բերելոյ տկար մարմնոյն զերկս գրութեան, օժանդակեաց սնուցիչ նորին և քեռի՝ աստուածապաշտ քաջանայն Աստուածատուր. և սակս աղքատութեան կարծեաց՝ նախ զՆոր կտակարանս ետ զրել՝ իրրեւ դոյժ հարկաւորս, և դարձեալ յԱստուած խրատուեալք՝ իմով ձեռամբ Ստեփաննաի Գոյներ Երիցանց փցուն զըչի՝ ստացան զաստուածային գիրս սրբոց մարգարէիցն և զարբալ գրաց ոմանց, յ21^ե (1288) թուականիս. ի մխիթա-

1. Անուանի է շատ ճարտար և գեղեցիկ գրչութեամբ:
 2. Սուրբ Գրոց խօսք է:
 3. Այսինքն, մանաւանդ եթէ յիշեալ Սէրն՝ աստուածային սէր ըլլայ:
 4. Անուանի վարդապետն և լաւ գրիչն. տես Յօդուած 545:

բութիւն ինքեանց հօգուով. որոց տացէ Աստուած ի հաճոյս իւր յերկար վայելել ի սոյն, և ի յոյս բարեաց յիշատակի ստացողացն և աշխատողիս զրչի. եւս և ընդհանուր զարմից նոցա և մեր, ի փառս Քրիստոսի օրհնելոյն յաւիտեանս. ամէն:

* Կին ոմն ի նիւթ սորա օգնական եղև, յիշեալքը և զնա ընդ վերոգրեալքն. և Աստուած զձեզ յիշէ:

ՅԽ

ՀՐԱԺԱՐՈՒԽՄՆ

ԿՈՍՏԱՆԴՆԻ ԲԻ Ի ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵՆԷ

(ՍՏ. ՕՐՊԵԼԵԱՆ. ԳԷ.)

Հեզն այն և հանգարան՝ ըստ տիրապատուէր հրամանին՝ ոչ ինչ ընդոտնոյր¹, այլ զամենայն յանձն առեալ ստէր. Արդար են բանքդ այդ, և ես ճշմարտիւ գործեցի զգոտս. բայց այդ յայտնիքն, իսկ զժամուկն՝ որում վկայէ միայն ծածկագէտն, բիւրապատիկ քան զգոյն ունիմ՝ ամբաբեալ յոգիս, և չեմ արժանի այսմ աստիճանի. արդ, զոր կամ է ձեզ՝ արարէք ընդ իս: Որում պատասխանեալ թագաւոր² և ժողովն. Ի բաց հան ի քէն, սանն, զկաթողիկոսութիւնդ և տար մեզ: Լուեալ զայս կաթողիկոսին և յանձն առնոյր յաժարութեամբ. և զզեցեալ զգեստն հայրապետական զրազմտխաչն և զեմբիորոնն հինգ կրկին³ որ

- 1. Իր վրայ եղած ամբաստանութեանց համար՝ չխուովեցաւ, չհակառակեցաւ:
- 2. Հեթում Բ (Տես 2 ծան. յաջորդ երեսի):
- 3. Հինգ ծալք ունող եմբիորոն կամ մեծ սւրարն, զոր միայն կաթողիկոսն կ'առնուր վրան:

պատրիարքացն է, և զթագն պատուական եղեալ ի գլուխն, և զվաւերականն՝ մեծագին ածեալ ի մասն, և առեալ ի ձեռն զաջ Սրբոյն Գրիգորի՝ օրհնեաց զթագաւորութիւնն զայն և զամենայն աշխարհ, և ասէ. Գոհանամ զքէն, Տէր իմ Յիսուս, որ մատնեցեր զիս մարմնաւոր դատաստանաց և անցաւոր պատժոց և ամօթոյ, և ոչ պահեցեր յօրն մեծ՝ յորում դատաստանքն ահեղ և պատիժքն անվճար և ամօթն յաւիտեական: Բայց տուր ոոցա առաջնորդ բարի և հովիւ ընտիր, զի ըստ կամաց քոց հովուեսցէ զբանաւոր հօտս քո: Այլ արանցս այսոցիկ որք առին զդատաստանս քո, և նախ քան զօրն իմ աստուածարար դատեցին զիս, դու արասցես իրաւունս ընդ իս և ընդ նոսա:

Եւ ապա հանեալ զզգեստն եդ ի վերայ արծաթի սեղանոյ, նմանապէս և զաքեմն եպիսկոպոսութեան հանեալ ծախեաց և եդ ի վերայ նորա, և ծածկեաց պատուական հանգերձիւ. եհան ի մատանէն և ըզծանրագին մատանին, և զգաւազանն. և ետ զամենայնն ցպատգամաւորսն, և ասէ. Ահա զոր խնդրէքդ: Եւ ինքն ետ բերել մազեղէն մի սեւ և յոյժ խոշոր և զզեցաւ. և ի նոյն մազեղինէն քառախրայ եդ ի գլուխն². և ողջունեալ զամենայնն՝ ել ի տանէ եպիսկոպոսարանին, միայն և լսիկ, որ էր մերձ ի քաղաքն Սիս, զոր Գլխիքացի կոչեն³:

- 1. Մատանին՝ որով կնքէր կոնդակները:
- 2. Գլխի գտակ կամ կնկուղ:
- 3. Ինչ պատճառաւ այսպէս կոչուած է այդ եպիսկոպոսական տեղն և եկեղեցին՝ ինձ յայտնի է: Իսկ ինքն կոստանդին Բ կաթողիկոսն՝ այդպիսի առաքինական և սրտառուչ հրաժարելէն 17 տարի վերջը, նորէն հրաւիրուեցաւ և դարձաւ յաթոսն (1507) և երկար տարիներ այլ նստաւ մինչեւ ի մահն (1523): Եր վրայ եղած ամբաստանութեանց մեկ քանին յիշէ հեղինակն և արդարացընէ. ըսեն պատճառն է՛ յայտնուած: Յաջորդ Յօդուածին մէջ կոստանդին տուած գովեստն առ

ՅԽԱ

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Բ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՊԱԶԱՐԱՆ
ՆՇԽԱՐԱՑ ՍՐԲՈՑ Ի ՎԱՆՍ ՍԿԵՒՈՒԱՅ՜

Յեւթ հարիւր Հայոց թուական
Րնդ քառասուն ամաց լրման
Եւս և երկուց ի սոյն պայման²,
Որչափութեամբ լցեալ այսքան:
Ես Կոստանդին անձն տարտամ:
Որ եմ ծառայ Տեառն անարժան:
Սնեալ եմ ի Կլայն Հոռմալական³:
Ուր մեծ աթոռն էր հայկազնեան:
Յորում գլուխն պատուական:

Հեթում և իրեն բարերար հուսակելն՝ շատ հաւանել
չեն տար որ Հեթում յոժարած ըլլայ զնա աթոռէն
հրաժարեցընելու:

1. Մեր Ռուբինեանց հարստութեան ժամանակի ան-
թիւ սրբազան յեղատակարանաց և սպասուց՝ սա կամ
միակ կամ քիչերէն մէկն է հասած մինչև մեր ա-
տեն: Թէ և վրայի գոհարներէն մերկացած: Սիսուան
գրոց մէջ մանրամասն նկարագրուած է (երես 107-112)
հանդերձ վրայի ձեւայեալ պատկերներով: Երբ և
ինչպէս յիտալիա բերուեր է՝ յայտնի չէ. սակէ իբր 80
տարի առաջ Բիեմնդի Ալեքսանդրիա քաղքին մէջ
Դամիսիկեան կրօնաւարաց քով գտուէր. յետոյ օտա-
բաց ձեռք անցեր է. մինչև 1880ին՝ ուսս հարուստ
հնասէր մի գներ և իր ժողոված շատ հուսթեանց հետ
վաճառեր է իր կայսեր, որոյ թանգարանին մէջ պա-
հուի այսուհետեւ: Կանոթ փոսանկ հայագէտ Կարբէր
այլ գրած է այս չքնաղ Պահարանի վրայօք: Գրեմք
ինչպէս է նշխարանոցիս վրայ սխալ կամ ուղիւ:

2. Հայոց թուականն է 298, որ է Քրիստոսին 1295.
գրեթէ նոյն տարին որ Կոստանդին հրաժարեցաւ յա-
թոռայն. այս քիչ առաջ ըրած է զայս:

3. Կարն կերպով կուզուի Հռոմկայ:

Նստիւր ի գահն պետական:
Հայրն հանուր Հայոց լրման:
Որ Յիսուսի գողով փոխան:
Յաջորդ գնդին Սուրբ Գրիգորեան:
Լուսաւորչին ըզՀայաստան:
Յորոց սկսեալք ըցմեզ հասան:
Կաթողիկոսքն սրբազան:
Որբ և եղեն ինձ պաշտպան:
Խնամեալ գթով զիս հայրական:
Ուր և ի վեր քան զիմն արժան:
Հաւատացաւ ինձ աստիճան:
Նստիլ յաթոռ այցելութեան:
Գաւազանուս հովական:
Արդ ըստ աստուածեան յաջողման:
Ի գէպ ժամու և պատահման:
Բարոյն Հեթմոյ արքայութեան¹:
Որ գիտնական էր սրբազան:
Եղէ յաթոռ վսեմական:
Սկեւաւ վանացս ի հովութեանն²:
Եղայ տեսուչ այն մեծի տան:
Եւ վիճակին իւր սեպհական:
Սալ երանի թէ աստ վախճան:
Սանոյր զրոյցս պատմութեան:
Աւաղ մեծի թշուառութեան:
Բա(լ)ր ազինս հայկական:
Ամաւք յառաջ քան զթուական.
Ստեալ եղեւ Հոռովկայն:
Նստեալքն երբեմն անդ բնական:
Եղեն վարեալք ի գերութեան:
Եկեղեցիքն երկնանման:
Յանհաւատիցն կոխեցան:
Եւ սրբութիւնքն աստուածական:
Չեաւաք պղծոց շաւշափեցան:

1. Ի Հեթում, կրօնաւարն:
2. Յառաջ քան զկաթողիկոսութիւնն՝ Սկեւայ վա-
նաց և թեմին արքեպիսկոպոս էր Կոստանդին:

Եւ սուրբ մատեանքն աստուածարան :
 Ի նախատինս ցրուեցան :
 Սուրբ հայրապետքն և որք նորայն :
 Գերեալք յաշխարհն տաճկատան¹ :
 Վայ եւ աւաղ հազար բերան :
 Ընդ մեծ շարեացս որ մեզ զիպան :
 Փղձկիմ յիշմամբ այնց սրբութեանն :
 Յորս եմ անեալ ի մանկութեան :
 Զոր յար ի միտս իմ նկատմամբ :
 Նստիմ ի սուգ նըսեմական :
 Այլ զեթեղել² իմ ի Սկեվոյն :
 Ստիպեց փափաք զիս ցանկութեան :
 Դնել զայս Մատունս ի հանգըստեան :
 Ի յայս մեծի ինձ բարութեան :
 Եւ ի սիրտսնս այս տրտմութեան :
 Ար միշտ խոցէ զիմ խոհականս :
 Ուստի շքեղ զայս խմբարան :
 Սուրբ Նշխարացս պահարան :
 Կազմել ետու յոյժ հրաշագան :
 Ըստ սրբութեանց ճահողական :
 Փորձ արծաթով եւ պատուական :
 Խառնեալ ոսկով բոցանման :
 Պճնեալ ի զարդ զարմանագան :
 Յաւրինուածովք վայելչական :
 Ականակալ ընդելուզմամբ :
 Իբր զասղտակն ահարոնեան³ :
 Սրբոցս որ աստ հովաքեցան :
 Սուրբ ոսկերաց հանգստարան :
 Արպէս արձան ինձ բանական :

1. Յեզիպոսս քչուեցան գերի :

2. Թուի զետեղել . իբր թէ ի Սկեւոյ ընակած ըլլալով կ'ուզէ ընծայել այն տեղւոյ կամ վանքին՝ արծաթէ Պահարան մի Սրբոց նշխարաց :

3. Ահարոնի և իր յաջորդ քահանայապետաց Հրէեց կուրծքի վրայ դրուած գոհարներով զարդարուած աղ-նիւ մետաղէ տախտակն :

Հոշակ Սրբոցն յաղթութեան :
 Նշխարքս սուրբ որ աստ եղան :
 Զորս ոչ արժէ նիւթք ամենայն :
 Դեղ են ցաւոց բժշկական :
 Մեծ աւգնականք ազգի մարդկան :
 Սաստաղք այսոցն շարութեանն :
 Կոշաղք զհրշտակս մեկ պահապան :
 Յորում եւ ես յայս ապաստան :
 Շինեալ պարկեշտ զայս սրբարան :
 Սրբոցն ընծայ հաճոյական :
 Եւ ինձ նշան բարոյ յիշման :
 Նայ եւ իմոցն որ զիս ծնան :
 Եւ բնաւ ազգիս լրութեան :
 Զոր տամ ընծայ նուիրական :
 Փառաց Փրկչին անաբեմութեան¹ :
 Ի տաճարին իւր սրբութեանն .
 Ի Սուրբ Փրկիչն որ ի Սկեւոյն :
 Զոր պահեցէ Տէր ընդ երկայն :
 Աւուր² յայնչարժ հաստատութեան :
 Եւ զբոլոր զՀայաստան :
 Աւցե ի զոգն ծնողական :
 Աւրդ ես ձայնեմ ձայն ըղձական :
 Եւ բարբառեմ բան մախթական :
 Ի յնթանուրս կարգամ զայս բան :
 Սիւսեմ զհայցուածս աղերսական :
 Արք տեսանեք զայս Պահարան
 Հրպիք ի Սուրբս որ աստ եղան
 Զի հայցուածովք ձեր մախթական :
 Խնդրուածուքն աղերսական :
 ԶՀեթում արքայն Հայոց աղնեան :
 Թագել ընդ Սուրբս յարքայութեան :
 Եւ երախտիցն որ յիս հասան :
 Անուլ զվարձս հատուցման : ամէն :

1. Սկեւոյ տաճարն Ս. Փրկիչ կուռեկր :
 2. Ընդ երկայն աւուրս անչարժ պահեցէ Տէր :

ՅԻՒ

ՍՈՒԼՏԱՆՆ ԵԳԻՊՏՈՍԻ՝
ԳՐԱԻԷ ԶԿԱԼՈՒԱԾՍ ՓՐԱՆԿԱՑ ՅԱՍՈՐԻՍ

(ՀԵԹՈՒՄ Բ.)

Որ՞ շուրջ ըզմեօք գրացեաց տիրեաց,
 Եւ գՄնախօք մեծն աւերեաց,
 Զբազում ամբոցս ըմբռնելով
 Եւ դբրիստոնեայս կոտորելով:
 Որ և յաշխարհս մեր արշաւէր
 Երիցս անգամ՝ գայս զուն գործէր.
 Սակայն պահել հայր՝ իմ՝ ջանաց,
 Զազգս և զերկիր մեր փոխանցեաց:
 Իսկ առ ինքն յաճախեցին
 Մեծ արհաւիրք երկիւզակին.
 Զի թշնամիքն գորացեալ,
 Եւ Տրապօլեա նախկին տիրեալ
 Եղեւ խաւար մեզ անհնարին
 Անմխիթար սուգ դառնագին,
 Քանզի առին դքաղաքն Աքքա՝
 Եւ ըզբողոքն որք ընդ նմա:
 Տեսին թէ շէ որ օգնական
 Եւ ոչ ինքեանք իսկ ներհական,

1. Այս գրասէր և կրօնասէր թագաւորի մէկ գրած Ս. Գրոց Յիշատակարան է այս:
2. Սուլտանն Եզիպտոսի:
3. Լեւոն Բ.:
4. Անտիօքայ շատ տարի առաջ տիրած էին Եզիպտացիք, Տրիպօլեայ տիրեցին 1288ին. քանի մի տարի վերջը (1294, մարտ) առին գԱքքա յետ երկար պաշարման, որով արեւմտեայց ոյժն և յոյսն վերջուեցաւ Սսորեոց և Սսւրբ երկրէն, միայն Կիպրոսի թագաւորութիւնն մնաց նա և յետ Թուրքինեանց:

Զի յորս էաք մեք ապաստան՝
 Ազգ Նետողացն հեղգացան.
 Զայս առաւել խրոխտացեալ՝
 Զմեզ որսային զազանացեալ.
 Որք զօրս անթիւրս զումարեցին
 Զնջել ըզմեզ ամենեսին.
 Որպէս առիւծ մըռնչելով
 Զմեզ յորովայնս համարելով:
 Զի այն գթած Տէրն այց առնէր,
 Զազգս և զգաւառս հրաշիւք փրկէր:
 Եւ այսորիկ միջնորդ լինէր
 Որ մեր գըթած նախահայրն էր,
 Գորովարար մեզ վշտակցեալ
 Գրիգորիոս Սուրբն երանեալ.
 Որ վասըն մեր կըրեաց նախկին
 Զկիրս տանջանացն և զՎիրապին:
 Այժըմ՝ զմեղաց մեր պատուհաս
 Ըզգան խրատուն արժանահաս՝
 Ի բաց ի մէնջ առդարձուցեալ
 Յինքն և յԱթոն իւր ընկալեալ՝
 Հովին եղ զանձն ընդ ոչխարաց,
 Մատնեալ զոսկերս իւր Նշխարաց:
 Քանզի գոռոզն այն խոտորէր,
 Եւ զզըղեակ Զօրն պաշարէր,
 Ասեմ՝ ըզկրայն Հռովմայակաւ,
 Զհայրապետաց մեր նոտարան.
 Զոր և յիշելն է ողբալի,
 Աղէտ կսկիծ ճառ դողալի.
 Քանզի, տիրեալ ի սուր մաշէր,
 Ողորմելի գերիս վարէր

1. Ինքն կիմացուի իր յաջորդն՝ Ստեփանոս կաթողիկոս որ գերի տարուեցաւ յԵզիպտոս, Աթոն այլ Հռովմայայն զոր քանի մի սուղ վերջն յիշէ. այն տեղ դանձեալ և պահեալ Սրբոց Նշխարքն և գլխաւորն՝ Ս. Լուսաւորչի Աջն՝ նոյնպէս տարուեցան յԵզիպտոս և յետոյ մասամբ ազատեցան:

Նաբուզարդան նոր կատաղէր.
 Քանզի գտածարըն հրդեհէր¹,
 Ըղհայրապետըն սուրբ զըզուէր,
 Ըզարբութեան կահըն գերէր,
 Որում և թաթ աշոյն յայտնէր
 Ընդ Բաղասասար զնա տարագրէր²
 Մինչդեռ հարձիւքն իւրովք լըրբէր՝
 Պղծել զանօթան այն որ սուրբ էր.
 Քանզի ըզփոխն էառ յանձին,
 Որպէս գերողք տապանակին.
 Եւ այժմ՝ կան դեռ հարուածեալք,
 Անձամբք յանձինըս բաժանեալք:
 Իսկ մեք շնորհիւ պահեալ եղաք
 Որպէս ճնճղուկք յորոյ զերծաք.
 Զի որոգայթըն փշրեցաւ.
 Որով օրհնեմք ըզգութն անբաւ:

ՅԽԳ

ԱՌՈՒՄՆ ՀՌՈՄԿԼԱՅԻ
 ՅԵԳԻՊՏԱՅԻՈՅ. ՀԱՇՏՈՒԹԻԻՒՆ ԸՆԴ ՀԵԹՄՈՅ Բ

(ՅԻՇԱՏԱԿԱԳԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ)

Յայտոսիկ աւուրս ժամանակաց՝ բազում եղև աղէտս ողորմանաց զգայական սուգ, և... զողական քրիստոսնէից ազգի... զորս պարտ է յիշել համառօտ բանիւ: Զի ի 21Ի (1289) թուականին սուլթանն (զիպտոսի Ալֆի անուն առ զՏրապոլիս³

- 1- Երուսաղեմի գերութեան նմանցընէ Նաբուզարդանսարի Նաբուզարդան զօրավարին ձեռք:
- 2- Նաբուզարդանսարի սրբին, որոյ ըրածը և կորածը պատէ Գանիէլ մարգարէ:
- 3- Գարապոլոս ըստ թուրքաց, Tripolis, Խաչակրաց ամրագոյն ծովեկերեայ քաղաքներէն մէկն:

զերբպարսպեան ամբութեամբ պատեալն գեղեցկաշէն քաղաք, անցեալ զօրօք ընդ մուսա ծովուն՝ յաւարի առեալ զանչափ գանձս, որ ամրացեալ կայր առ փարթամացեալ բնակիչսն, աւերեալ յատակեցին զպարիսպս քաղաքին և քակեցին ըզհրաշագորգ եկեղեցիսն: Իսկ յ'21⁰ (1291) թուին որդին Ալֆէ՝ Մելիք Աւրաֆ անուն՝ խակամիտ և դազանարարու՝ առ զմեծահաշակ և բազմամբոխ քաղաքն զԱքայ՝ զոր ունէին առ Ֆրանգացն՝ տունն թաւիլոռն և Ապերալին², անարի և թոյլ զըտեալ ազգն օրինական՝ առաջի անօրինացն մատնեցաւ քաղաքն ի պաշարումն, և առաւել եւս պատեցան սպանմամբ սրոյ և գերութեամբ. զի սուրբ անօրինացն զաւագանածին³ տունկան բանաւոր՝ թօթափէին, զգլուխսն՝ ի մարմնոյ՝ իրրեւ զտերեւս ծառոց. և այլքն վարեցան ի գերութիւն, իրրեւ զճագս հաւուց ի բունոյ բնակութեանց իւրեանց. և ազնուականքն և ազտտածինք, ճոխքն և փառաւորքն գնացին ի ստրկութիւն, և մնաց քաղաքն բազմորդի իրրեւ զմայր սեւազգեստ ի վերայ մանկանցն իւրոց:

Իսկ ի թուականին 21⁰Ա (1292) յաւելաւ ահ և երկիւղ, զողումն և սասանութիւն յերկիրն Հայոց ի Կիլիկիա. զի վիշապազուին այն որ առ զԱքայ՝ զիմեաց ի դարանէ իւրմէ ահագին շնչմամբ, և զղորդելով անհուն զօրօք հեծելօք և հետեւակօք, ըստ Երեմիայի գուժմանն բօթի, «Ել առիւծն ի մորոյ իւրմէ սատակել զազգս». խաղաց և ել ի տեղուջէ՝ իւրմէ՝ առնել զերկիր աւերակ, և քաղաքք

1-2. Քան զայլ քաղաքս ամրագոյն և զլիսաւոր պատասարան Փրանկաց յարեւելս. որք կուէին զայն S. Jean d'Acre, և զոր այն առեն պաշտպանէին Տաճարական (Templiers) և Հիւրանոցի (Les Chevaliers de l'Hôpital) ասպետքն:

3. Մկրտութեան աւագանէ ճեհալքն, քրիստոսնեայք:

քակտեցին առ ի չգոյէ բնակչաց ի նոսա . վասն որոյ ասէր, « Ի վերայ այդորիկ քրձաղգած եղերուք, կոծեցարուք, ճիշ բարձէք, զի ոչ բարձաւ սրտմտութիւն բարկութեան իմոյ ի ձէնջ » : Յայսմանէ սարսեալ երկիրն Արիւկեցոց՝ գաղթեցան ի լերինս և յամրոցս բերդիցն . իսկ նա գիմեալ զնաց ի վերայ հայրապետական ատոռոյն Հայոց ի Հոռակլայն, և պատեալ պաշարեաց զնա բաղմաձեռն պատերազմօք, բարձրաձիգ¹ . . անօք ծանր քարանց, քարահատ արուեստականօք, և բաղմափոր դարանամօք . և (է) առ դատուածաչէն և գեղեցկազիր ամրոցն վասն մեղաց մերոց յաճախութեանցն և բարեացն նուազութեանց . գերեաց և զսուրբ հայրապետն մեր զկաթողիկոսն Տէր Ստեփաննոս, եպիսկոպոսօք և քահանայիւք և անթիւ քրիստոնէիւք . որ համեմատէր ողորց և աւերմանն Սիոնի և Երուսաղէմի . . զի քահանայք և արք փառաւորք անկան ի սուր, և կանայք պատուականաց անարգեցան, աստուածային կտակարանքն յանօրինաց ձեռաց յափշտակեցան, առաքելական և մարտիրոսական նշխարք Սրբոց խորատակեցան . զարգն ոսկոյ և մարգարտաց և սկանց պատուականաց՝ որ ի վերայ սրբութեանց՝ կողօսպեցաւ : Անն առաքելապատիւ Սուրբ Լուսաւորչին մերոյ՝ յերկիրն այլազգեաց գերեցաւ, որ ողորմելի էր քան զգերութիւն տապանակին ի Հնումն : Եւ եղև այս ամենայն Հայաստանեայց ողբս և յարտատուս, ի հեծումն և ի հառաչումն : Յայսքան ամ՝ որոյ այս ամենայն դայր ի վերայ քրիստոնէից ի պատուհաս մերոցն յանցանաց և անդառնալի մեղացն, յար և անհատ եկաւորութեամբ գային դեսպանքն ի մեծամիտ և յամբինազարդ թագաւորն մեր, սաստիկ սպառնալիօք և ծանր հարկապահանջութեամբ և անթիւ գանձս յոսկոյ և արծաթոյ խնդրելով, և այլ բազում ընչից :

1. Բառին կէսն պակասի :

Իսկ թագաւորն մեր կայր երկայնմտութեամբ անչարժ և հաստատուն յուսով՝ ապաւինեալ յաղօթս և ի պաղատանս հաշտարարս և հեղումն արտասուաց . և ըստ յուսոյ մարդասէր թագաւորին կայաք և մեայաք, մինչև ի թիւս թուականին 21⁰Բ . և վստահանայաք յողորմութիւնն Աստուծոյ՝ պարգեւ լինել շինութիւն աշխարհիս, յուսոյ և սիրոյ թագաւորին որ յԱստուած և ի սուրբն նորա¹ : Իսկ Աստուած որ ոչ ամաչեցուցանէ զյուսացեալսն իւր՝ ըստ հայցմանն Գաւթի և երաշխաւորութեանն Պօղոսի, և որպէս փորձի ի բոլս ոսկի և արծաթ՝ նոյնպէս ընտրէ զսիրաս Աստուած՝ ըստ Սողոմոնի . հայեցեալ է համբերատար ժուժկալութիւն թագաւորին մերոյ և ի նեղութիւնս զոր կրէր երկիրս Հայոց, և որ ի ձեռնն ունի զսիրաս թագաւորաց որպէս սահանա ջուրց, և ընդ որ կոյս կամի նայեցուցանել՝ զարձուցանէ զնա . և որ մինչև ցայս վայր թոյլ ետ գոռոգարարու սուլտանին սրտմտական բարկութեամբ իրրեւ զհոսանս գետոց՝ գոռալ հեղեղարար յարձակմամբ գերել և զերիել, և գազանային ցամամբ զսպառումն սպառնալ ընդ Եաբուզոդոնոսարայն ի վերայ Երուսաղէմի, զարձոյց զսահմանս սրտմտութեան նորա, և նայեցոյց խահականին վարել ընտրութեամբ, և գթալ որպէս Ալեքոս առ գերեալսն Երուսաղէմէ ի Բաբելոն : Չի ի նոյն թուիս 21⁰Բ, ի մուտս յունիս ամսոյ եկին դեսպանք պատուաւորք ի սուլտանէն, և բերէին սփխտս մձձազին և պատուական զգեստոց, զարար և զիլայ² անձին թագաւորին և զՄ³ եղ-

1. Թագաւորին՝ (Հեթմոյ Բ) բարեպաշտութեան, աստուածատիրութեան և յուսոյ վրայ՝ վստահանալինք, կ'ըսէ գրողն, որ Աստուած իբրև արժանաւոր վարձ անոր երախտեաց՝ խնայէ իրենց :
 2. Խիլա և խաչար նոյն արաբ բառն է, եղակի և յագնակի . նշանակեն շքեղ զարդարուն զգեստ :
 3. Այսպէս անձանօթ բան մի է գրուած :

բօր նորա. բերին և թուղթս երգման զուլտանին և զմեծամեծ ամիրայոց նորա, և հաստատեցին դաշինս սիրոյ և խաղաղութեան ընդ թագաւորն Հեթում. առին և ի նմանէ երզումն հաստատութեան, ընկալան և պատմունճանս զարդուց ամենայն եկեալքն ի սուլտանէն. առաքեաց և առատամիտ թագաւոր մեր բազում բեռինս արծաթուց, և զանազան կտաւս ոսկենկար մետաքսից, և բազմութիւն ձիոց և ջորոց, և այլ իրս նորագիւտս, աղերս և հարկ սուլտանին: Եւ եղև այս սիրոյ խաղաղութեան հաստատութիւն՝ ինզուժիւն մեծ յերկրիս Հայոց. էր և աղերս զթուրեան Աստուծոյ ի մեզ բարբարելոյ, յոյս և հաւատ և սէր և ողորմածութիւն թագաւորին: Զի որպէս զգառն Լուրն Մեռայի՝ արար ըմպելի անուշաճամ հնոյն Իսրայէլի, զգառնութիւն բարուց սուլտանին քաղցրացոյց ընդդէմ թագաւորին մերոյ և եկեղեցոյ Քրիստոսի:

Այլ Յիշատակ Առևան Հռովմայի¹.

Թոյմաս ոմն անուն տարաշխարհիկ եղեալ ի հայրենի տեղոյ իմոյ յերբեմն ի վաղընջուց ամաց հայրապետական աթոռոյ ճոխութեամբ փառաւորեցելոյ, ի նշանաւորն ասեմ Գրեկի Հռովմայեկն. և վասն իմոյ մեղացն նախ քան զվեց ամ գրութեան տասիս՝² ի ձեռս Տաճկաց մատնեցելոյ.

1. Անշուշտ շատ ժամանակակիցք զրաճ են զայսոյ թերեւս և ոմանք մանրամասնաբար, բայց մեր ձեռք գտուածքն են համառօտ յիշատակքս յսրոց և այս թոյմայի՝ թէ զգայուն և թէ ընտիր գրուած: Հետում Պատմէչ Կոստիոսի տէրն՝ իր Ժամանակագրութեան մէջ՝ այսպէս յիշէ. « 210 Ա. (1292), Աշրաֆ (սուլտանն) » էառ զհայրապետանիստ զղեակն Հայոց զՀում՝ » կլայն, և գերեաց զՏէր Ստեփաննոս կաթողիկոսն »:
2. Ար է թողրոց գիրք. կրօնից վերաբերեալ թըղթակցութիւնք կաթողիկոսաց, և այլն:

յորմէ ամաւ և կիսով նախ քան զառնուլն՝ պատահեաց ինձ ելանել և զալ յաշխարհս Կիլիկիոյ, յուսով տեսութեան սուրբ գերեզմանին Քրիստոսի: Զոր վարկանիմ՝ թէ և ոչ վասն իմոյ արժանեաց՝ այլ վասն այնչափ խնամոցն Տեառն դիպեցաւ այս, ոչ տեսանել ի ժամանակի պաշարման զղեկին զանհանդուրժելի նեղութիւնն¹, որոյ և լուրն պակուցանէ զամենայն լսողս: Աւր և բազումք՝ մանաւանդ բնաւքն սննդակիցք իմ և ազգայինք՝ ի պէսպէս մահս և ի դերութիւն վարեցան. մեծ թշուառութեամբ արտաքս քարշեալք ի մայրենի զրկաց պանծալի զղեկին: Զորոյ յիշատակ երջանկութեան և զայժմու թշուառութեան՝ որ ի զէպ է հարազատ զաւակի առ սիրելի ծնող կրել, ոչ առանց արատաց բերեմ: Վասն զի գերեալ եղև Աջ Սրբոյ Գրիգորի և հոշակաւոր Նշանն սուրբ Վանկոյի, առոտն ընկեցեալք նշխարք ոսկերաց սրոց վկայիցն. նա և աստուածարնակ և երկնաման չըեղաչուք և գերապայծառ սուրբ տաճարն, զՍրբոյն Գրիգորի ասեմ², և Տիրամօրն Սրբուհւոյ Աստուածածնիկն, և յանուն Արղւոյ նորա Սոչրք Փրկչիկն, կոխան եղև և օթարան անհաւատիցն:

1. Աստուծոյ խնամոց շնորհք մի համարի՝ իր այն ատեն Հումկլայէն ելած ըլլալն. որով ականատես չեղաւ այն սգալից և ահաւոր պատահման, գերութեան կաթողիկոսին և Սրբոց նշխարաց:
2. Գրիգոր Գ. Տղայ կոչուած կաթողիկոսին շինած կամ շքեղացուցածն. որոյ կից կամ մասն էին Ս. Փրկչիկն և Ս. Աստուածածնիկն եկեղեցիք:

ՅԵԳ

ԱՐՇԱԻԱՆՔ ԱՅԼԱԶԳԵԱՑ Ի ԿԻԼԻԿԻԱ

(ՅԻՇ ԱՏԱԿԱԳԻՐ¹.)

... Խանդակով փափագանօք՝ իրբեւ տեսի (ըզգիրս Փիլոնի Երբայեցոյ) անյապաղ փութով շուտափութեամբ խոշոր գրով աւարտեցի զգանկալի տառս, ես Վահրաւ սուտանուն սարկաւագս, ի վայելումն ինձ և մխիթարութիւն հոգւոյ և մարմնոյ, ինքնագիր երկօք, ի ծոցն սնուցչի իմոյ աստուածաբնակ տաճարին Աստուածածնի և Ս. Փրկչի յԱնապատիս Արևելի²: Եւ թէպէտ և տկար եւս էի ի զլիսոյ, մինչ գրեթէ յոգիս ապաստան եղեալ և յոգնեալ, սակայն ամենտկալ ձեռամբն Աստուծոյ օժանդակեալ՝ հազիւ հազ տագնապաւ իմն հասի յաւարտ ողորմելովն Տեսուն. որոյ ի մեղուցեալ անձնէս բիրտապատիկ գոչութիւն և երկըրպագութիւն: Եւ վասն ժամանակիս անհանգուրժեալ վրդովմանցս և խուճապ տագնապիս զոր եհաս ի վերայ մեր յոգզէն Խանայեցացոց, և

1. Գրողն Վահրամ անորչ անուամբ Խանայեցացի կաշէ վազողները Կիլիկիոյ վրայ, որ այն տառն Եզրպատոսի սուլթանաց իշխանութեան տակ ըլլալով՝ հարկ է թէ օտար ցեղէ էին և ոչ Արարացիք: Կարճ յիշատակ մի է այս, բայց նշանաւոր է դեռ վանորէնցի մնայն ի Կիլիկիա՝ իրենց կարգով, և այդպիսի իմաստասիրական զրոց զրուիլ և կարգացուիլն:

2. Սխուռան զրոց մէջ տեղագրուած է սա (96), որ աւելի ճշմանորաց տեղ էր քան միաբան կրօնաւարաց, Լամբրոնի բերդին կից էր կ'ըսուէի. երբեմն՝ լերին անուամբն (որոյ վրայ էր) Արևելի կաշուի, երբեմն յատուկ անուամբ Յովանի անապատ, իսկ եկեղեցին՝ Ս. Փրկիչ:

յափշտակեաց զյուսթի¹ և զպարարտ մասն երկրի մերոյ, ի թվականիս Հայոց 215 (1298), յորում եղեւ զրաւ գրոցս. և բազումք անկան ի սուր սուսերի և ի գերութիւն, վասն խրատելոյ զմեզ Տեսուն՝ և մեք ոչ խրատեալք. այլ հաւատք պակասեալք և ամբարշտութիւն զօրացեալ, արդարութիւն հեռացեալ և անօրէնութիւն բազմացեալ, սէր եղծեալ և անգթութիւն ծագկեալ, բարիք գոսացեալ և շար արմատացեալ, Աստուած վաճառեալ և ազուհութիւն թաղաւորեալ. եկեղեցիք քակեալք և քաշանայքն խողխողեալք, վանորայքն ապականեալք և միանձունք ցրուեալք. մանկունք գերեալք և աղջկունք վաճառեալք ի ձեռս անօրինաց: Արդ, որպիսի շարաշուկ և բազմավրդով ծանր աղէտի աւուրս՝ ես ունայնացեալ և յոյժ խաւար ժառանգս և պարապնդեալս մեղօք Վահրամ սարկաւագս՝ մարթացից ձառել զթշուառութիւնս. զոր Տէր Յիսուս ընդարձակումն արասցէ:

Եւ և առ ապագայսք հանդիպողս և ընթերցողս կամ զազափարողս մաղթանք՝ բարեւոյ յիշման արժանաւորել զհօգեւոր հայրն իմ և զուսուցիչ, որ իրբեւ զհօւր մաքրէ զիմ զմարմնական ախորժակս, յաստուածայինն յորդորելով հանապաղ աննախանձարար, զՍտեփաննոս Գոյնէր Երիցանց²: Եւս

1. Չուրերով բարեբոյս եղած երկիր:

2. Եսա նարար գրիչ քահանայ մի էր սա, և շատ գեղեցիկ զրբեր գրած էր յորոց ծանօթ են մեզ մէկ քանին, ոչ միայն ի Հայս մնացեալ այլ և յԱւրոպա և մինչեւ ի Քալիփոսնիա տարուած: Այ միայն զերն վայելուչ է այլ և սուղազրութիւնն վասն որոյ խընդրեր էր ի հուշակաւոր Գեորգալ վարդապետէ Սիւււացոյ՝ որ լաւ բացատրէ զԱրուեստ Գրուորեան, զոր իբր դար մի տառջ զրեր էր Արիստակէս սմն վարդապետ: Ստեփանոսի մականունս պատճառն Գոյնէր Երիցանց՝ ինձ յայտնի չէ, միայն գուշակուի որ երկու սրղի և ցեղէ էր. իբր 50 տարուան միջոց ծանօթ են իր յիշատակարանքն (1284-1510). 1292ին

և զծնօղսն իմ աղաչեմ արտասուալից հառաչմամբ յիշել ի մաքրափայլ յաղօթն ձեր. վասն զի սովոր է ամենողորմ Աստուած՝ այլում աղաչանօք այլում օգնել. զի վասն յիշման աշխատեցայ ի սա. և որ յիշէ ողորմելով՝ յիշեալ լիցի յաներեկ աւուրն առաջի Քրիստոսի, ուր բանք սպառն և գործք թագաւորեն. եւս և զկոկող քարտեսիս՝¹ զՊետրոս կրօնաւոր և զՊոստանդին քարկաւաղ՝ աղաչեմ յիշել, որ աշխատեցան ի սա:

զրածի մի մէջ զինքն ձեր ցուցընէ, « ի ճերութեան » հակեալ ժամանակի » և կ'ողբայ Հոսովլայի առումն և կաթողիկոսին գերութիւնը. բայց անկէ 12 տարի վերջ այլ զբքեր զրած է՝ ի կիպրոս, ուր քաշուեր էր իր երկրին վասնգնեթէն նեղուած, և հօն գրեթէր Աւետարան մի՝ Լամբրոնի ախրոջ Հեթմայ դստեր Ալիծ տիկնոջ համար, և Գործոց Առաքելոց խմբագիր մեկնութիւնն՝ այն օրինակէն՝ զոր Յովհաննէս Արքայեղբայրն օրինակել տուած էր վերոյիշեալ Գէորգայ: Տես Յօդուած 556:

1. Շատ հեղ ձեռագրաց մէջ յիշուին մագաղաթը կամ թուղթը շտկողք, զրելու զիւրին ընողք՝ իբրեւ երախտաւորք և արուեստաւորք. այդպիսի մէկն եղեր է Պետրոսը այդ: Ստեփանոսի զրած մէկ զբքին մէջ յիշուի և կին մի՝ որ զբքին կազմի կամ կողից մետադէ կոճակներ տուեր է:

ՅԻԵ

ԳԵՈՐԳ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԼԱՍԲՐՈՒԿԱՏԻ ԿԱՍՍ
ՍԿԵՆՌԱՏԻ

Դրոշատ քանի տոշ ինչ պատմագրաբար յերջակիկ քարոշնապետն և ի քաղցրաբարբառ Վարդապետն Գեորգ Լաւթրուկնցի, ասացեալ ՄՈՎՍԷՍԻ Վարդապետի աշակերտի նորին¹

Ի դձք բողձանաց և ճշմարտութեան յորդորէ, փափագ սիրոյն ստիպէ, և երախտիքն պահանջէ, երկիւղն զարհուրեցուցանէ, և անարժանութիւնս իմ հրատարեցուցանէ. վասն զի զՍրբոց Աստուծոյ խօսել՝ երկիւղ մեծ է, և վասն նորին իրաց ճառել՝ զարհուրումն սաստիկ է, այլ և լսելն քնաս մեծ է: Վասն սրոյ և բազում զգուշութեան պէտք են առ ի խօսել զվարուց երանելի արանց, և մեծաւ հօգացողութեամբ պարտ է ուղղութեան հոգ տանել, ոչ խտտորելով յաջ կամ յահեակ, այլ առաւել զուշականին պարտ է ստել:

Արդ, ի թուականիս Յարեթական տումարին յեւթն հարիւր և յիսուն (1301) եղեւ վախճան երջանիկ և հռչակաւոր մեծ Բարունապետին և հոն-

1. Մեր ժԳ շարու հեղինակաց և վերջին ընտիր զորոց մէկն է Գէորգ, սրոյ զրածները յիշէ իր զովոզ և սղբացոյ աշակերտն Մովսէս. իսկ սա ո՞ր տեղացի է կամ ի՞նչ ուրիշ բան զրած է. չէ ծանօթ: Բաւական յաջող է այս իր զրածն. թէ արձակն և թէ չափովն, միայն չափազանց կրկնող բանից. սակայն և այս նշանակ է իր մեծ սիրոյն և յարգանաց առ արժանաւոր վարդապետ իւր:

տոր գիտնականին Գեորգեայ Լամբրունցեոյ, յուսուարի ժԱ (41), յաւուր չորեքշաբթի. որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի: Սրին և վեհն և հոշակաւորն յամենայնի, առաքինին, հեզն, հանդարտն, խոհեմն, ողջխոհն, ողորմածն, երկիւղածն, առաւածասէրն, բարեւէրն, մարդասէրն, եղբայրասէրն, օտարասէրն, գրասէրն, ուսումնասէրն. բազմարեղունն, բազմարաչինն. աննենգն, անկարծիքն, անամբարտաւանն, անոխակալն, անյիշաչարն. ամենագութն, ամենախնամն, ամենողորմն, ամեներկանիկն. բարեմիտն, բարեբարն, բարեգութն, ցաւակիցն, ախտակիցն, կարեկիցն, խաղաղարարն, արգիւնտարարն, բազմաշնորհն, բազմահնարն, սրբասէր անձն, լուսաւոր միտքն, մաքուր մարմինն. բազմաց գերագոյնն, յոքունց վեհագոյնն, անհամեմատն յ'արդեան ժամանակիս, անմանն, անհանգուցականն, մահաւասարն, երկիւղածն, զղջականն. Սրբոց պարակիցն, գերագունից պատակիցն, վեհագունից կաճասակիցն, արգարոց խմբակիցն. արեւմտային արեգակն, աստղն առաւօտեան, արուսեակն ուրախարար, քանոնն հաւատոյ, ուղղապատում բարունապետն, խնամողն բարեմիտ, անանգողն ճշմարտութեան, քարոզն քաջափառ, բարեոք պատմողն բանին Աստուծոյ, ճշմարիտ պատմողն աստուածային բանից, լին շնորհօք աստուածայնութիւն. ահարկուն անուղղայից, սարսափելին ստոց, դարհուրեցուցիչն ժխտողաց, թշնամանողն թիւրեւոյ, անակնաուուն յամենայնի, անաշտուն, անմարդահաճոյն. սիւնն հաւատոյ, ամբութիւնն եկեղեցւոյ, հաստատութիւնն ուղղութեան. պատուական պարծանքն ազգիս արեւմտական. քաղցրարարբառն, ստոյգ յաւէտ գովելի որդին գրոհիս հայկազեան. շատաւիղն սրբոց, ոսան անբժուութեան, ստեղն սրբութեան, աշնանային ժամանակիս՝ գարշնանային ծաղիկն. սկն լուսատու յակնկալութիւնն բազմաց. ամբութիւնն ախմարաց, հաստատութիւնն տգիտաց. Հօր Աստուծոյ հնազանգն, Որդւոյ Աս-

տուծոյ ընտրեալն, Հօգւոյ Աստուծոյ ընկալարանն, Երրորդութեանն օթարանն. օրինացն Աստուծոյ արհամարհողացն վրէժխնդիրն, փառացն Աստուծոյ բարձրացուցիչն, եկեղեցւոյ պայծառութիւնն. Ժողովրդոց յուսադրութիւնն, մեղուցեւոյ ուղղիչն, արգարոց յորդորիչն, որբոց և այրեաց յանձանձիչն. Սրբոց պատուողն, տօնից տօնախմբողն, Աստուծոյ փառարանողն, օրինաց պատմողն:

Եւ արդ զլ'նչ եւս ասացից. զի տկարանայ բանս իմ՝ առ ի պատմել. քանզի թողում սաել զբազումս յառաքինութեանցն զոր զանխաբար զործէր և միշտ ծածկէր և ոչ բնաւ յայտնէր. իսկ զգանձս աստուածայինս յօժարութեամբ յայտնէր՝ երանելին և ընտրեալն, առ Աստուած միշտ աղօթաւորն, յօրէնս Տեառն խոկացողն. առ զօրբոս և իշխանս բարեխօսն, զարհուրեցուցիչն, պատկառեցուցիչն յամենայնի, աստուածայնութիւն յաղթահարողն և զիրաւունս հաստատողն:

Եւ արդ, սա ծնեալ ի նազանգին Կիւլիկեցւոց, ի գաւառէ մայրաքաղաքին Տարսուսի, յանառիկ զգեկին Լաւրբուսի կոչեցեւոյ, որ ի յունական բարբառոյն ի հայ լեզու՝ կրակարան հրոյ՝. և այս յաւէտ յերաւի. քանզի զհուրն աստուածային սիրոյն վարժեալ ի հոշակաւոր սուրբ ուխտն Սիւռուս կոչեցեալ, առ քեւուոյն իւրում Տեառն Գրիգորի դիտապետի նմին ուխտի, որոյ և վարժապետ կարգեալ՝ զի կրթեսցէ զնա զրովք սրբովք ի մանկական հասակին. յորում և քան զյոքունս առաւելեալ գտանէր: Եւ յորժամ յարբունս հասանէր հասակի՝ ընթանայր նա և յեյս արեւու, որ և դարձեալ լինէր անտի բազում բարգաւաճեալ փառօք, և եկեալ դադարէր ի տեղի իւր. և բնաւ ոչ այլ իմիք փափագէր՝ բայց վերժանութեան աստուա-

1. Աւելի՛ փայլող կամ լուսոյ աման և լապտեր՝ նշանակէ քան կրակի աման:

ժային տառից, որով և զյուրօս վարժէր և կրթէր ի նոյն լուսաւորութիւն պատուիրանի Աստուծոյ, և հրամանաւ Հաստատէր և գաւազանաւ ջահաւորէր. ի խոնարհութիւն կրթէր և յերկիւղածութիւն յորդորէր, վասն պահոց պատուիրէր, և զպարկեշտութիւն ուսուցանէր, զսրբութիւն սիրել և յանկարգութենէ հրաժարել, զերկրաւորս արհամարհել և երկնաւորին փափագել: Եւ այսոցիկ ամենեցուն նախ դանձն տայր օրինակ. զի զոր բանիւ ուսուցանէր՝ զնոյն և գործով յոյժ կատարէր:

Առնէր և Գաւնս՝ յալօս տօնից տերունականաց և Սրբոց Աստուծոյ: Գրէր և կանոնս կարգաւորս և Բաւնս իսրաւականս վասն խոստովանութեան առ ի յօգուտ տգիտաց քահանայից: Առնէր Հաւարս զլիտոց և Յակնիք և Նախադրուչիւնս Աստուածաշնչից տառից՝ Գրէր և Ճառս ներքորդականս ի պատիւ Սրբոց. առնէր և Համառօտ Մեկնութիւն Գործոց Առաքելոցն՝ ի խնդրոյ Արքայեղբորն Տեառն Յովհաննու: Գրէր և մարգարէիւն Եսայեայ լայն և ընդարձակ Մեկնութիւն, հրամանաւ արքային Հայոց Հեթմոյ: Բազում բանս պիտանիս հաւաքէր ի դանձուց աստուածայնոց առ ի վարժումն մանկանց նորագունից:

Եւ արդ, այսոքիկ սակաւք գոն ի բազմաց՝ իբր մասն ի բոլորէ կամ տեսակ ի սեռէ, կամ անհատ յընթանրէ, զոր ծանուցաք փոքր ի շատէ, առ ի յորդորումն զկնի եկելոց. զի երանելի հայրս մեր ոչ եթէ մերոցս էր կարօտ գովութեանց, զի սուրբք յԱստուծոյ ունին զգովութիւն և զփառս, այլ զի

1. Գանձարան զրոց մէջ գտնուին իր (Գէսրգ) անուամբ այդ եկեղեցական երգերն:
2. Ետտ կարեւոր գործ, Ս. Գրոց թէ իբրեւ յառաջաբան ծանօթութիւն աւելցուցած, և թէ զլիտոց համարներն նշանակած և ցանկած. ուրիշ ոմանք այլ ըրած են այսպիսի բան, բայց այս Գէսրգայն նշանակուի Աստուածաշունչ զրոց ընտիր օրինակաց մէջ:

զկնի եկեալքն օգտեսցին. մանաւանդ զի աստուածատէրքն սիրին յսել վասն աստուածայնոցն բանինչ գովասանական և վիպասանական, որպէս և ասէ Սողոմոն, « Ի գովութեան արդարոյն ուրախանան ժողովուրդք »: Եւ քանզի ըստ զերկումն լտղութիւն մուսայմամբ ոչ տայ զարդարութիւն, վասն որոյ պարտ է և գործոցն հեռեւել սրբոց, զի փառաց նոցին գտանիցին հազորդ:

Եւ արդ, երանելի սուրբ հայրն մեր և ճմարիտ բարունապետն՝ այսպէս բարեօք կացեալ ի մարմնի և այսպէս ճմարտութեամբ քաղաքավարեալ ի կենցաղումն, հանգեաւ խաղաղութեամբ ի Քրիստոս, յամսեանն յունվարի որ օր մետասան էր ամսոյն, յաւուր չորեքշաբաթի. և յաւելաւ հայրն մեր երանելի ի հարս, ճգնաւորն ի ճգնաւորս, արդարն յարգարս, սուրբն ի սուրբս, քահանայն ի քահանայս, նահատակն ի նահատակս, առաքինին յառաքինիս, վարդապետն ի վարդապետս, քարոզն ի քարոզս, փառաւորեալն ի փառաւորեալս, հրեշտակն ի հրեշտակս, ժառանգն Աստուծոյ ի ժառանգաւորս, քրիստոսասէրն առ Քրիստոս, որդին արքայութեան յարքայութիւնն: Ընդ որում և զմեզ արժանաւորեսցէ մարդասէրն Աստուած՝ ողորմութան իւրում, որ է օրհնեալ յաւիտեանս. ամէն:

Ո Ղ Բ

Աւանդ իմոյս թշուառութեան,
 Անմխիթար սրբոյս դիպման.
 Ըզրաղձալին իմ կորուսի
 Զարբունապետն գովելի,
 Գէորդ անուն հոչակաւոր
 Ամենեցուն գոյ հրաշաւոր.
 Բազում որդիս ի փառս ամեալ
 Յոյով բերմամբ բարգաւաճեալ.
 Ծնանէր ծընունդ միշտ հոգեւոր
 Զարդիւնարարն և շնորհաւոր.

Մակեոակի¹ տառիք պճներ,
 Հրաշիք բանիցըն զարդարէր,
 Գրախեցիւ հմտաւորէր,
 Գարձմամբ ըզնոյն ծանուցանէր²,
 Բարի բաշխմամբ զբանն ողորկէր.
 Կարգաւ ըզնոյն ուսուցանէր.
 Թեղազրութիւն տայր արհեստի
 Գրոյ և բանի յամենայնի:
 Երկամբք միշտ գայր զաշակերտօքն,
 Պաճուճագարդ գործէր շնորհօք.
 Ահարկու գորով հեղգոց,
 Միշտ յորգորդ փութացելոց.
 Մօտակայից էր խրախուժիւն
 Հեռագունիցըն արամութիւն.
 Ականատեսքըն բերկրէին,
 Որք վրեպէին՝ արամէին.
 Զի բանքն օրէնք էր տիրապէս
 Առ ընկալուչսն ստուգապէս:
 Սուր երկայրի որպէս ասի
 Միշտ հասանող գոլ անուղղի.
 Հըրով Հոգւոյն միշտ հրազինէր
 Ըզխաուագոյնսն տոչորէր:
 Բեղնաւոր բուսոց բարեաց
 Թեղազրութիւն տայր աւետեայ,
 Զեռամբ գրեալ բանիւ պատմեալ,
 Զամենեսին Տեառն աւանդեալ.
 Ըստ հրամանի Տեառն Յիսուսի
 Եւ մեր Փրկչին ամենայնի՝
 Զորըս բանիւ վարդապետէր
 Գործով ըզնոյն օրինակէր.
 Դաստիարակ գոլ աղքատաց
 Եւ արբանեակ միշտ օտարաց.
 Հիւրոց հնազանդ գոլ և հլու

1. Կարծեմ թէ՛ երեք կամ կրկին երեք երեք զրով
 կամ վանգով ստանաւոր բան գրելն յեշէ:
 2. Գրագարձի վրայ յատուկ զբաժ է:

Ըստ մեծի հօրն Արբահամու.
 Ըսպասաւոր և պաշտօնեայ
 Եւ արբանեակ որպէս ծառայ.
 Ոչ հրամայէր կամ պատուիրէր,
 Այլ զնոյն անձամբ միշտ վըճարէր.
 Մըխիթարէր ըզվըտացեալսն,
 Ուրախ առնէր ըզտըխրացեալսն.
 Ճանապարհ յաւէտ հորդէր
 Եւ ժողովուրդ Տեառն կազմէր.
 Պարեապ գոլ պըղընձի
 Իմանալի սիւն երկաթի:
 Զանձըն մատնէր ի մահ վըշտի
 Վասն աղքատի և օտարի.
 Պետրոսարար ի խաչ դիմէր
 Եւ զՅիսուսին պատկեր բերէր.
 Զսէր աշխարհիս մեռուցանէր,
 Ինքըն սիրոյ սմին մեռանէր.
 Ճըլմարտութեան վասն ճգնէր,
 Զանձն իմ ի մեծ վըշտէ պահէր.
 Միշտ ի բարին մեզ թեղազրէր,
 Տիւ ըզգիշեր յաւէտ գործէր.
 Եւ գտիւն անդոյլ անցուցանէր:
 Զաշերն յառէր յաւէտ ի լոյս,
 Զմատունս շարժէր ի գործ պիտոյս:
 Իբր ըզհօրանս հօտից այժից¹
 Միշտ յօրինէր ըզարս տողից,
 Եռակի կերպիւ կազմէր
 Գեղապաճոյճ յաւէտ գործէր.
 Բոլորակ և աղիւսակ
 Եւ զվերջագիր տառըս հրեշտակ².
 Գեղեցիկ և հրաշալի
 Եւ պճնագարդ յամենայնի:

1. Գեղեցիկ կերպով զբաժ գրեալ շարքն նմանցընէ
 սեւ այժերու հօտի:
 2. Ասով այլ գարձեալ նշանակէ իր վայելուչ և
 զարբարուն զբուսձը:

Չի ոչ յարգեանքս ժամանակ
 Ոք զբռանէր նմին հանգուեակ
 Արուեստաւոր և գործունեայ,
 Պըւետիկոս որպէս պիտայ¹.
 Խոհեմ և հեղ հոգւովըն յի
 Բստ Անօթին ընտրականի²:
 Մշտամուռնչ հեծեծանօք
 Ըզցայգն հսկէր միշտ արտասուօք,
 Անդոյլ և անդադար
 Որպէս մեղս ի գործ յօժար.
 Պաճօք պնդէր զանձն և ճնշէր,
 Զպատրոզական մարմինն խարէր.
 Զպէտս իւր յաղքատաւըն նըւիրէր,
 Յաւէտ զնսօին մըխիթարէր:

Եկին հասին ամբըն սովու³

Որ զամենայն մարմին կատու,
 Եւ արտասուէր և հառաչէր,
 Զինքն ընդ նոսին յաւէտ մաշէր.
 Պատուիրէր խաճարարին
 Խընամ տանել միշտ աղքատին.
 Ինքն ոգորէր ընդդէմ սովին
 Սպանանելով զիւրըն մարմին.
 Պատառ հացիւ զինքըն պնդէր
 Կամ դուզնաքեայ պիտայք զինչ էր:
 Խուցն իւր մարտի տեղի լինէր,
 Հանգիտան արտաքըս թէ գիպէր.
 Եւ եւս երկօք յայն գըտանէր:
 Ի սպաս հիւրոցն ոչ գազարէր.
 Եւ թէ անօրէնըն⁴ արտընջէր՝

1. Ինչպէս որ վայլէ, վարպետ պուետիկոս, այս-
 ինքն բանաստեղծ և քերական կամ քերթող:

2. Պօղոս Առաքեալ, զոր Ս. Հոգին իրեն ընտրեալ
 աման մի կոչեց, ըստ վկայութեան Գործոց Առա-
 քելոց:

3. Եգիպտացւոց ի կիլիկիա արշաւելէն պատճառած:

4. Տնտեսն, ուտելիքը հոգցողն եթէ գանձատէր՝

Ինքըն պատրաստ զինքեան ասէր,
 Զտրտուել նոցին միշտ նըհանջէր,
 Եւ զյորգորման բանըս խօսէր:
 Որովք յաւէտ պատկասէին
 Եւ ի նոյն գործըն ժրանային:
 Ինքըն բնակէր յանապատի,
 Գործըն պատմէր ի յաշխարհի.
 Զօրէն ճպռան ազգողական
 Համբաւ հընչէր միշտ հիական:
 Այսպիսի նախանձ բերեք
 Որ յաշխարհի սեր վըկայեք¹.
 Այսպիսի գործս ըստացիք
 Որք ըզկենցաղս յաւէտ ունիք.
 Այսպիսի անուն բարի
 Ստացիք յաւէտ ի յաշխարհի:

Այլ ինձ ժամ է եղկելոյս՝ դարձեալ յիշել զբան
 աւաղոյն. Աւաղ ինձ եղկելոյս. աւաղ ինձ թշուա-
 ռիս. աւաղ ինձ յետնելոյս. թէ որպիսի հայր կո-
 րուսի. գորպիսի դաստիարակ, գորպիսի յորգորիչ
 և մխիթարիչ: Ողբացէք ընդ իս երկինք և երկիր
 և տարերք ամենայն: Ո՛վ հայր պատուական, այլ
 ո՛չ գրես առ իս զբան և զգիր քո պատուական. այլ
 ո՛չ լսեմ զբերկրական լուր քո ի հեռապատնէ: Այլ
 որ ես կենդանի միշտ յամենայնի և բարեխօս միշտ
 աշխարհի, յիշեալ զեղկելի անձն քոյին սիրողի,
 առաջի Փրկչին յամենայնի, օրհնելոյն ընդ Հօր և
 ընդ Հօգւոյն՝ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

Վերստին Յաւելուած.

Եկայք և մեք աշակերտեալքս
 Երանելոյ Հօրըն մեծի,

Թէ օտարաց տալու բան չունի, ինքն զինքը պատ-
 բաստ ցուցընէր աւուռ:

1. Թուր թէ պէտք էր ըլլալ վայելէք:

Միաբանել ի մի վայրի
 Զանձընիթար երկս աղէտի.
 Յաւէտ լացցուք յամենայնի
 Որպէս օրէն է սգացողի:
 Բազում որդիս ի փառս ածեալ
 Եւ զանազան շնորհօք լըցեալ.
 Յայսըմ հետէ հայրըն բարձաւ
 Ի մէնջ՝ ըստոյգ և հաւատտեաւ.
 Այլ ոչ տեսցուք զնա ի մարմնի
 Ոչ լըւիցուք բան խըրատի.
 Տարակոյս մեզ ոչ լուծցի
 Ոչ գըժուարին բան իմանի.
 Զի բարձաւ սուրբն ի միջոյ
 Եւ պակասեալ ի յուզղելոյ.
 Այլ մեք յուսով համբերութեան
 Ստասցուք ըզնոյն ուղի լըման,
 Թերեւս սացէ բան ի բերան
 Շնորհիւ նորին աղօթական.
 Ի խորըս գրոց իջանելով
 Զմիտըս խրթինս իմանալով:
 Եւ թէ բընաւ այս պատահի՝
 Նորին շնորհիւ յաջողեսցի.
 Այն որ հըզօրն էր և արի
 Եւ երջանիկ գոլ ի մարմնի.
 Առաքելոցն հեռեւողի
 Եւ երջանկացըն դասակցի.
 Որ միշտ յօրէնս Տեառըն խոկայր
 Եւ Աստուծոյ հաճոյանայր:
 Յանկալին և գովելին
 Յօրունց, և պերճ ի հանդիսին.
 Այն որ պարիսպ էր և պատուար
 Եւ զսպագայն բնաւ շըխոկայր.
 Նա էր նըման Եղիայի,
 Թէ յանդըգնին բանս չըթըւի¹,

1. Եթէ ըսելս յանդգնութիւն չէ՝ Քէսրդ նմանէր
 Եղիայի, Յովհաննու Կարապետի, և այլն:

Եւ Յովհաննու Կարապետի,
 Ստեփաննոսի Սարկաւազի.
 Զի էր ծառայ հանգոյն նըմին
 Եւ սպասաւոր աօրէին.
 Յանկալի և հրաշալի
 Հանգոյն մեծին Գանիէլի.
 Այն որ զուարթուն էր բաղձալի
 Այր ցանկութեան, սրպէս ասի.
 Պըւէտիկոս թէ ոք լինի
 Այսպէս պարտի գոլ հրաշալի,
 Զի մի անունն երեւեսցի
 Կամ նախատինք լիցի բանի,
 Այլ օրինակ բարեաց լիցի
 Եւ յիշատակ յաւիտենի.
 Որով Աստուած փառաւորի
 Եւ համայնից բարի լիցի:
 Եկայք և մեք յեսնեալք շնորհի,
 Զնորին ստասցուք վարըս բարի,
 Թէպէտ և ոչ հանգոյն նըմին,
 Այլ որպէս կար է ստացողին,
 Զի Տէրն առատ է և բարի
 Շնորհէ հանուրց ըսա արժանի,
 Զի միշտ ի փառըս Տեառըն լիցի
 Յաւէտ բանին որ ի յերկրի.
 Որով Աստուած փառաւորի
 Յաւէտ Օրհնեալն յամենայնի.
 Ամէն, ամէն, և եղիցի:

Այս գծածք հանդիսի վասն երջանիկ ան բա-
 րունապետի Քէսրդ անուն կոչեցելոյ, ոչ ստուա-
 կասպատութիւն կամ կեղակարծ բանից յօդումն,
 այլ ճշմարիտ ստուգութիւն, առ ի յորդորումն զկնի
 եկելոց. ի փառս Աստուծոյ օրհնելոյն յաւիտեան:

ՅԵԶ

ՄՈՎՍԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԵԶԵԿԱՅԵՑԻ 1

Յիշատակ յաւիտենից եղիցի արգարն, վերա-
ձայնէ մարգարէն Դաւիթ. առ որս խրախուսեալք
պատշաճ վարկանիմք զամենայն Սուրբս և գերջա-
նիկ ընտրեալս Աստուծոյ գովել և պատուել ար-
ժանապէս, և զյիշատակս նոցա գովասանութեամբ
կատարել. մանաւանդ զայնոցիկ որ քան զայլն
բանիւ և գործով վայելչացան և մեծամեծ գործս
կենցաղոգուտս և շահաւէտս իրագործութիւն առ
յետագայս թողին, և զմարդկային օգնականութիւն
և զառաջնորդութիւն յԱստուծոյ առեալ ընկալան,
խնամակալ և ապաստան կենաց մերոյ եղեալք:

1. Թէպէտ կամախ-Անի է հայրենիքն, այլ այն
կողմերու գլխաւոր քաղաքն Եզնկայ ըլլալով՝ ասոր
անուամբ կոչուի: Անանուն գրող վարուցն ի սկզբան
յառաջաբանելով կ'իմացընէ (ինչպէս և ի վերջաբա-
նին), որ տեսեր է զնա և լսեր. շատ բան չի պատ-
մեր բայց յայտնէ մեծ համբաւ ունենալն, որոյ յիշա-
տակ մ'այլ թողած է Մովսէս (շատոց անձանոթ) Ու-
կիփորիկ գիրք մի. Ս. Հարց Խրատական բանք և Սրբոց
վարքեր հաւաքելով 200էն աւելի, յօրինակ և ի շի-
նութիւն ընթերցողաց: Այս գրքէն դուրս իր կողմանէ
քանի մի խրատական և կանոնական բան գրած կայ
որչափ որ մեզ յայտնի է. և ասոնցմէ աւելի արժա-
նաւոր՝ համառոտ մեկնութիւն մի Պատարագամատու-
ցի: «Չոր, կ'ըսէ, սուրբ հարքն՝ Խորսով Անձեւացեաց
» եպիսկոպոս և Երեսէս՝ Տարսնի, յառաջագոյն ընդ
» երկար քննեալ էին, նա և զոր յայլոց սրբոց Հարց
» կարացաք բանագրակ լինել՝ յանձնիւր տեղւօջ
» եղաք»: Այս գործս ըրած է ի թուին 216 (1295).
« յորդորեալ առաւել յիմաստուն բաբունապետէն
» Յովնանէն, որ և ի սոյն ամի փոխեցաւ ի Քրիստոս »:
Ծանօթ և գերագոյն Եզնկացի Յովհաննէսն է՝ սա, այլ
ուրիշ մի:

Որպէս յերանելի հայրս մեր և տիեզերաքարոզ
վարդապետս մեր Մովսէս տեսանեմք եղեալ. յորոց
սակաւ ինչ պատշաճ վարկանիմ ընդ գրով արկա-
նել ի յորդորումն մանկանց եկեղեցւոյ և ի փառս
այտոցիկ ներգործողին Հոգւոյն Սրբոյ Աստուծոյ մե-
րոյ. զոմանս ականատես եղեալ ի նորայոցն և զայս
ի յօլովից տեղեկացեալ: Եւ արդ սկիզբն արաս-
ցուք նմա աստուածային վարուց և գեղեցիկ քա-
ղաքավարութեան ի մանկութեան... զի նմա սկսա-
նելով ի հարց և ի դաւառաց և որ յետ այնորիկ:
Էր սա ի դաւառէ Դարանաղեաց, յանառիկ դղե-
կէն յամուրն Սնի կոչեցեալ, և այժմ կամախ¹
յորջյորջեալ. անուն հօր նմա Երեսէս քահանայ Աս-
տուծոյ բարձրելոյ և մորն մայր և Տիկին² ի սոյն
գաւառէ, ազգաւ մեծատոհմ և երեւելի՝ որ և
ցարդ ևս յայտնի են ամենեցունց:

Բայց արանց առաքիներեաց և աստուածային օրի-
նօք վարժելոց և արիւթիւնս բազումս ի վերայ
երկրի ներգործողաց, ոչ են այտօքիկ նոցունց ի
մեծամեծաց գովասանութեանց, այլ երկրասիրաց
և վայրաբերելոց ընդ ստորինս. այլ ըստ Սողոմոնի
որ ասէ « Լաւ է անուն բարի քան զմեծութիւն
բազում, և իմաստութիւն քան զսկանս պատուա-
կանս »:

Արդ որպէս ասացաւ, ի սոյն գաւառի սնեալ ի
տան հօր իւրոյ, մօրն արագ վախճանեալ, և առ
ոտս Սրբոյ Լուսաւորչին բազմաշարչար նահատա-

1. Երեւակայ հռչակաւոր մայրաքաղաքին հետ չի
չփոթելու համար՝ սովորաբար ուրիշ անուամբ կոչուի
սա կամախ, որպէս թուի Կրկնաք բառի նշանակու-
թեամբ, մեռելտաի կամ դիակ. զի հօս թաղուէին հե-
թանոս Հայոց մեծազունքն:

2. Արդեօք բնիկ յատուկ անուամբ Մայր և Տի-
կին կոչուած է այդ տիրուհին, թէ զբոլն անունը
չգիտնուով այդպէս կ'ըսէ:

կին վարժեալ¹ ի տիս մանկութեան աստուածային ուսմանց, ի մենաստանս Առաք կոչեցեալ վանք, և ի շափ հասակի եկեալ և ի լրումն քահանայական վարժից, ի նոյն դաւանաբան զօժումն քահանայութեան ընկալեալ, ի բաց թօթափեալ զնոտի խարէու-թիւն հեշտութեան կենցաղոյս, թէպէտ և բազումք առ այն բռնադատէին զնա ճոխք և երեւելիք² : Եւ ապա յետ այսոցիկ ի մեծագոյնս կամեցեալ թեւարերել յիմաստս կատարեալս աստուածային ուսմանց վարժից վարդապետութեան, և իրրեւ ըզմեղուս ի բուրաստան ծաղկանց զանազանից վայրս ընթացեալ, և յարեւմուտս և յարեւելս, և յամե-նեցուն իրրեւ զխորիսիս մեղուաց զբանս վայելուչս աստուածային իմաստից համահաւաքեալ և ըստ կարողութեան ի կատարելութիւն հասեալ, հայր ամենեցուն առանց խարդախանաց ի կերակուրս և յրմպելիս հասարակաց հաւատացելոց, և բազում որդիս ի փառս ածեալ : Եւ զի ըստ բնածին բարուց էր սա աննենդ բարութ, ողորմած կամօք, սիրող առաքինութեան և ճգնութեան, և ի նոյն յարածամ տքնէր ի պահս, բազում անգամ յաղօթս երկարածը-զութեամբ, և զգիշերս յոգունս հանէր ի զլուխ յա-ղօթս Աստուծոյ. յաղթող եղեալ փառաց սնտեաց, որ և ոչ ի թագաւորաց և ոչ ի հայրապետաց բռնադատողաց պատրեալ ըմբռնեցաւ, ըստ այսմ՝ և ի յախտից ազահութեան ընշատիութենէ, և որ ըստ այսոցիկ ի հարկաւոր պիտոյն չափաւոր՝ ըստ Առաքելոյ. « Կերակուր և հանդերձ, և այնու չա-տանայր » : Իսկ ահարիւր առ անհնազանդս աս-տուածային օրինաց, առ զղջացեալս՝ քաղցր և ողոր-մած, որ և բազմաց այնու սիրելի լինէր : Սիրող սիրողաց սրբութեան և առաքինութեան, ուրախա-

1. Ա. յսինքն Ս. Լուսաւորչի անուան նուիրուած Առաք վանաց մէջ կրթուեր է Մովսէս :

2. Դատերն ուղեր են ամուսնացընել՝ բայց Մովսէս չէ հաւանած :

միտ և զուարթ առ ամենեւին, որ և յոգունց այս-պէս հաճելի լինէր : Այլ որ մեծագոյնն քան զայ-սոսիկ՝ ի հարցն սրբոց նախակարգելոց սրբոց դա-ւանութեան և մեծագունի սուրբ և գերակայ միա-սնական Սրբորդութեան խոստովանութեան և ներ-մարդութեան Բանին՝ առ մերս խոնարհութեան ան-շփոթ միաւորութեան սրբոյ եկեղեցոյ սահմանա-դրութեան՝ ըստ նիկիականն քարոզութեան, և որ Նորն Հոռմ թագաւորական քաղաքին մեծին Կոս-տանդինուպօլսեայ, և որ ի ծովանայեացն յԵ-փեսոս, և որ յայլոց սրբազանից ժողովոց եղելոց և հաստատելոց, անխոփօս և անսլլայլիկի կացեալ մնացեալ, և յինքեան պահելով, և այլոց աւանդե-լով՝ մինչեւ ցօր ելից վախճանի իւրոյ. սրոյ յիշա-տակն օրհնութեամբ եղիցի :

Եւ ի վերայ մեծամեծացս այսոցիկ ասացելոցս ոչ կամիմ և զայսմանէ եւս զանց առնել, զոր ի վերջին աւուրս ներգործեաց, առ դամբանարան հասարակացս մեր Լուսաւորչին և պարմանաց ա-պաստանի. վասն զի գուրբ տեղիսս այս և որ առ սա՝ չքեղաշուք պայծառացուցեալ վարդարեաց դա-նտան երանգութեալ բազմադիմի զարդութ, և անթ-թոց պատուականաց և կաակարանօք սրբոց առա-քելականաց և մարգարէականաց, և սրբոց հարց և վարդապետաց, և որ ամենեցուն ընձեռէ առ ձեռն պատրաստ զախտիսն և զխիթարութիւն յա-ւոց և վշտաց հոգեկանաց և մարմնականաց, և պատճառ լուսաւորութեան իմաստից ուսմանց տու-տուածայնոց. այլ և շինուածոց զանազանից տուն Աստուծոյ և տեղի աղօթից և ամուր զգեակս հա-տահեղուս վիմօք կառոյց ի յանապատս Մօրն լուսոյ ի դուռն Սուրբ Աստուածածնին և Սուրբ Կարա-պետին, և այլոց պիտոյից հարկաւորաց ի հանդիսա և ի վայելս ժառանգաւորաց սրբոյ եկեղեցոյ, և այ-սոցիկ մենաստանաց : Զորս տեսեալ բազմութեան հաւատացելոց՝ իւրաքանչիւր սք ըստ կարողութեան ձեռնամուրս եղեալ ի սատարութիւն այսոցիկ շի-

նուածոց և ի խնամս յարաձնայութեան երկարու-
թեան աւուրց, ընչից և ստացուածոց ընձեռու-
թիւն, և այլոց աւժանդակութեանց՝ սերտ և սեռն
յուսով և հաւատով: Այլ և շնորհք սորին սրբութեան
և առաքինութեան որ իրրեւ զձայն փողոց մեծա-
ձայնից տարածեցաւ ընդ տիեզերս, յորս բազմու-
թիւն ժողովեալ միանձանց կրօնաւորաց և սրբա-
զան կուսակրօն քահանայից, և սիրողաց ուսմանց
աստուածայնոց վարժից վարդապետութեանց. և
լցաւ վայրս այս արամբք աստուածայնովք՝ ի փաս
և ի պատիւ համայնիցս մեր Լուսաւորչի և Հօր, և
յուրախութիւն և ի ցնծութիւն Հայաստանեացս
սեռի. յորում տեղւոյ իբր ի նաւահանգիստ զի-
մեալք ամենեցունց՝ ի զանազանից ծփելոց պիտաց
խաղաղանան. և ոմանք ի ցաւոց պէսպէս ախտա-
կրելոց իրրեւ առ հանուրջ բժիշկ և առողջարար
եկեալ առ ժամայն հանդիպէին բժշկութեան: Եւ
զի՞ է առ այս երկարել զբանս, և ձանձրութիւն
տաղտիութեան լսելեաց առնել. միանգամայն ասա-
ցից, ազրիւր ամենայն բարեաց եղեալ, և այլափոխ
իմն կերպարանօք տեղիս այս և վայր՝ կերպ և որ-
պիսութիւն՝ յայտնապէս ցուցեալ: Եւ ապա յետ
այսոցիկ լցեալ աւուրբք և ի խորին հասեալ ծե-
րութիւն վայելուչ և շնորհազարդ, ըստ նմանու-
թեան Հօրն հաւատոյ Արքազամու և մերն համայ-
նից Հօր և Լուսաւորչի, բազում որդիս ի փաս
ածեալ, և ըստ ի վերուստ սկեանրկութեան ի տօ-
նախմբութեան Սրբոյ Լուսաւորչին, որ ըստ աւան-
դութեան զկնի երկրորդ շարաթուն Պենաեկատէին
զԵ՛լն ի վերապէն, մայիս Ի՛Է (28) և մարտի Ի՛Ա
(24) և սիւնն՝ Է (8), յաւուր յիշատակի երկրորդ
մահուն Ղազարու և սրբոց վկայիցն Գրիգորի և
Սրբուհւոյն Թէոդորեայ, վերափոխեալ լինի մա-
հուամբ ի կարգս հրեշտակաց, առ սրբազան հար-

1. Թուի թէ բառ մի պակսի այս տեղ:
2. Հրէից ամիսն:

սըն՝ հայրս, առ վարդապետսն՝ վարդապետս, առ
քարոզսն ճշմարտութեան՝ քարոզս, առ աշակերտսն
Քանին Հօր՝ հարազատ աշակերտս, և որ ըստ այ-
սոցիկ: Եւ պատուական մարմին նորա եզաւ ի
տունս աղօթից առաջի խորանին սրբոյ, որ հրա-
մանաւ իւրով շինեցաւ յանուն Սուրբ Աստուածա-
ծնին, և Սուրբ Առաքելոյն Պետրոսի և Սրբոյն Ստե-
փանոսի Նախավկային: Եւ մեզ սուգ մեծ՝ կարօ-
տիցս նորին հայրական խնամոց և այցելութեան
թողեալ. որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի, և
դասակցութեամբ Սրբոց արժանաւորութեան: Չսա
կալցուք բարիոք վարուքն օրինակ առաքինութեան,
որք տեսողք և լսողք եղեալ սորայն սրբութեան և
վարուց առաքինութեան, և ի հայրական խնամս
սորա վայելեալք:

ՅԻԷ

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՔ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԵՋՆԿԱՅԵՑՒՈՑ

Ա.

Յիշատակարան Մեկնոչքեան ֆերականին.

Ի պատահելն մեր յերբեմն ժամանակի 21 թուին
մերոյ (1281), գնալ յաստուածային քաղաքն Երու-
սաղէմ՝ ի տեսութիւն փրկագործ անօրէնութեան
Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, և եկաք առ վերադի-
տողն աթոռոյ Սուրբ Լուսաւորչին մերոյ՝ կաթողի-
կոսն Հայոց Տէր Յակոբ, հեղինակն հոգւոց՝, և

1. Հեղինակ հոգւոց՝ փոխանակ ըսելու առաջնորդ,
որ էր Յակովբ Բ. կաթողիկոսն: Մեծքարեցի կոչուած,
այն անուամբ Արևիկոյ վանքի միաբան և առաջնորդ

Հանճարոյ իմաստութեամբ վարժն աստուածաշունչ
գրոց, հմուտ և գոտղ բանից իմաստնոց, աննա-
խանձարար սիրողն և պատուողն ուսումնասիրաց,
որ և հայր մեր հոգեւոր: Հրամայեաց մեզ ստել
զՔերականն՝ դաս իւրոց աշակերտաց, և ակօր-
ժելի և հաւանական եղև. որոյ խնդրեաց ի մէնջ
պարգութեամբ առնել մեկնութիւն, և ընուլ զթե-
րին մնացեալ ի վերլուծական բանից մեկնողացն.
որ և աւուրս ինչ մնաց գործն անկատար, սակս
անպարսպ գոլոյ և անանդորր ի տեղոյ. և ապա
չնորհազարգ ոմն ի վարդապետաց եկեղեցոյ Յով-
նանեն անուն, հեզահոգի և առաքինասէր, կա-
ցեալ ժամանակս յուրվս ի սպասաւորութիւն եկե-
ղեցոյ ի դուռն Սուրբ Կարապետին որ ի Տարօն.
և ըստ շնորհի յաջողելոյն Սասունոյ Հասեալ ի վար-
դապետական ասիոս, ստել դաս և մեկնել զգիրս
աստուածաշունչ՝ աշակերտելոյն եկեղեցոյ ման-
կանց. նս իսկ թախանձելի թղթով և աղերսական
բանիւ խնդրեաց ի մէնջ զայս իրազործութիւն,
իբր յոյժ տեղեակի գոյ իւր լուծողական մեկնու-
թեամբ յայանելոցն և անյայտ և ծածուկ մնացե-
լոցն: Սալ և որ առ մեզ էին ուսումնակից եղբարք՝
փափաքելով փութացուցանէին զմեզ յայս. և մեր՝
զի թէպէտ և առ ձեռն էր պատճառն՝ տկարու-
թիւն մարմնոյ և անբաւականութիւն բանի և տեղի
եւս անպատշաճ ունողի և կեանս ամրոխականս,
վասն նեղութեանցն որ յաւուրս մերոյ ժամանա-
կիս, մնայր անգործ յօժարութիւն խնդրոյն: Իսկ
չնորհ՝ ոգորմութեան Սասունոյ զթացեալ ի մեզ,
այն որ տայ թեւ աղանոյ՝ Հոգւոյն արժանաւու-
րաց, և յարուցանէ զանկեալն բազմամեայ անդա-
մալոյժն, արձակեաց և զիս ի կապոյ շղթայից եր-
կրաւոր ցնորից, և ետ դուզնաքեայ անպատի

Ընտան Համար. յաջորդած է զերկարակեաց Կոս-
տանդին Ս, յ'12 փետրուարի, 1269, և վախճանած է
յամի 1286:

Հանգիստ և զիւտ օթեւանի, և հասոյց ի լեան
հանգստեան Սուրբ Լուսաւորչին մերոյ Սրբոյն Գրի-
գորի, յԱնապատն¹ որ ընդ հովանեաւ նորին, յու-
րում ի մանկական հասակին էաք վարժեալ յու-
սումն դպրութեան, յԱնապատն որ յանուն Ս.
Միկայիլի: Անդ սկիզբն արարաք եղբարց ոմանց
ստել զգիրս աստուածաշունչս, և ի յիշումն ամաք
զխնդիրս պատկառելի եղբարցն. և յՍասուած ա-
պախնեալ և ի շնորհս Ս. Լուսաւորչին և եկեղե-
ցեաց սուրբ լերիկն², և յազօթն և յոյս խնդրու-
ղացն, զայս առաջին պտուղ յանապատի կենաց
ընծայեցաք սուրբ եկեղեցոյ մանկանց:

Բայց ցուցից ձեզ և զայս, զի մի յաւելորդ և
յանպէտս թուիցի աշխատութիւնս մեր. վասն զի
մեծապատիւ իշխանն (Գրիգոր) Մագիստրոս որդի
Վասակայ մարտիրոսի, և հայր կաթողիկոսին Տեա-
ղն Գրիգորիսի Տէր Վահրաւ կոչեցելոյ³ աշ-
խատեալ էր ի հաւաքումն մեկնութեան սորա. և
մինչ առ մերս ժամանակ՝ այնու վարժէին վարդա-
պետքն մեր զաշակերտեալսն իւրեանց. ապա զի՞նչ
հարկ էր այլոց ի մէնջ զայս խնդրոցաց, կամ մեր
առ այս ձեռնարկութիւն յօժարելոյ: Եւ սասցից,
նախ՝ զպակասութիւն առաջնոցն, և երկրորդ զմերն
յաւելուած բանից. և երրորդ, սակաւ ինչ պատուէր
հանճարասիրացդ աւանդեցից. զի հմուտն իմաս-
տութեան Մագիստրոս իշխանն աշխատեալ ի սմա,
և երեք մեկնչաց բանս առ միմեանս եղեալ, զԴաւրի
Փիլիսոսիայի և զՄովսեսի Քերթոյի և զմիւս իմաստ-
նոյ՝ որոյ ոչ էր գրեալ անունն, արարեալ և ինքն
յաւելուած բանից յինքենէ. որոյ տացէ Տէր վարձս

1. Եղնկայ քաղաքին և Կամախի մօտ կողմերն:

2. Ար է Սեպուհ կոչուածն, վերջին հզնարան և
հանգստարան Ս. Լուսաւորչին. որոյ համար վան-
քեր շինուած են շերան այլեւայլ կողմերում:

3. Շատ անգամ յեջեալ Մեծ Վիլայատերն, Գրի-
գոր Բ:

աշխատանայն, զի ընդ իշխանական հոգարարձութեան և զայս ընձեռեաց մեզ օժիտս: Քայց զբանս մեկնչացն ոչ էր խառնեալ ընդ միմեանս, և ոչ իւրաքանչիւր մեկնութեան հանդէպ և կշիւ բանս եղեալ. էին և այլ մեկնիչք՝ որք ոչ էին հանդիպեալ նմա, և բազումք ի մասանց բանին ոչ ունէին զմեկնութիւն, և երեքկին էր եղեալ զերկց մեկնչացն. և զկարգ շարադրութեան թէ ո՞ր առաջին և ո՞ր երկրորդն՝ ոչ ունէր զյարմարութիւն: Սակաւայսորիկ, որոց ոչ գոյր լուծումն՝ տարակոյս առնէր մտաց, և որոց կրկին էր՝ ձանձրութիւն ընթերցողին. և նախադատութիւն և ստորադատութիւն՝ ոչ ըստ տեղոյ գոյով՝ աշխատանս էր շարաբանութեան: Իսկ մեր ժամանակաւ տարեալ հոգ՝ ժողովել զմեկնութիւնս քերականին՝ և դտաք առանձնակի՝ զամենեցունց արարեալսն և եղեալ ի մի զիրք: Զոր ուսումնասէր Պարոնն Յովնակնէս որդի մեծապատիւ եպիսկոպոսին Տեառն Սարգսի¹, ի մայրաքաղաքին Եզնիկայի, գտեալ ուրեք օրինակս հին և տուեալ փոխել. յորում էր Գաւթի փիլիսոփային և Մովսէսի քերթողին, և այլ երեք մեկնիչս առանց անուան մեկնողին. էր ի նմա և Քարայի² մեկնութիւն. զայս և յանապատն Դերջանայ զՀամարայ Արեւելից վարդապետի³ մեկնութիւն. այլ և ի բառագրոցն Բաւտակեւի⁴: Յայ-

1. Մէկն հոգեւոր միւսն քաղաքական վերակացու Հայոց Եզնիկայի, երկուքն այլ այլազգեաց անգթութեան զո՛հ եղած:
2. Չէ յայտ ո՞վ է այս Բարսեղ, միթէ Քեսունցին յ՛ժիբ դարու, կամ Մաշկեղոսն՝ որ չէ հեռի ժամանակաւ յԵզնիկացւոյն:
3. Արեւելցի կոչուած, թ՛ դարու հեղինակ, որոյ ծանօթ զլուսաւոր գործն է Սողոմոնի Առակաց մեկնութիւնն, Յովբայ զրոց Ո՞վ է դա լուսքի մեկնութիւնն: Նոյն անուամբ կայ թագաւոր մի, որ անիրաւ սպանութիւն մի ըրեր էր յետոյ զղջական շարական մի գրեր:
4. Ժ՛ի դարու հեղինակ:

սոցիկ մեկնողաց զրոց, այլ և աստի և անտի լուծումն բանից արարեալ մերոց իմաստնոց. և էր զոր յայլ իմաստասիրական զրոց՝ զյարմարն և զդէպն և զնմանն բերեալ եղաք ընդ համազօր բանին. և յայցանէ ամենեցունց արարաք զՄեկնոչթանս զայս: Եւ էր զի ի զօրութենէ սոցուն և ի շնորհաց՝ ի մերս ծնանէր պիտանութիւն բանի՝ ի միաս, և զամենայն մեկնչացն բան կշիւ և հանդէպ եղաք. զկրկին և զերեքկին բանիցն երկարութիւն՝ ի միաւորութիւն խառնեցաք. և որոց ոչ գոյր լուծումն մասանց բանի՝ լիով և անթերի գտեալ՝ լցաք զթերութիւն բազում. և այլ զրուս բանական արուեստի յայլմէ տեղոյ սո ազգակիցն խառնեալ յաւելաք. էր զի յարուեստ բանականութեանս անուանց՝ զյուրովս որ անծանօթ էր մերում ազգի՝ նշանակելով՝ ծանօթ եկեղեցոյ մանկանց արարաք: Եւ այսպէս զմերս դիտաւորութիւն աւարտեալ՝ մօր մեր եկեղեցոյ սրբոյ ընծայեցաք, և զմանկուես ուսման ի փոյթ սորին յօժարամիտ արարաք:

Վասն որոյ պատուիրեմ ձեզ և յոյժ աղաչանօք հայցեմ, մի անփոյթ առնէք կրթիլ վարժմամբ փոքու այսու զրօլք, զի մեծամեծ և յուրվս է տուող զաճումն մտաց, և բազմաց է սա բանալի իմաստութեան դրաց¹: Եւ յոյժ սրտաբեկեալ խոցիմ՝ յորժամ տեսանեմ զազգս մեր անփոյթ արարեալ զիմաստասիրական ուսմանց և զհմասութենէ արհեստից բանականաց. մինչեւ զի զհանգամանս անուանց իմաստասիրացն զրոց անտեղեակ զօրով, զորս յայանեալ են հարքն մեր ի զիրս իւրեանց, զոր ընթեռնումք. զոր այժմ երկարութիւն համարիմ յիւրեւ զանուանսն, և կամ պատճառ հեղգութեան ազգիս: Այլ միայն զայս պատուիրեմ. մի ոք որ անտեղեակն է արհեստի զրչութեան՝ ձեռն արկցէ գրել զսա և տապալել զերկս աշխատութեան բանասիրացն, այլ ստոյգ և ուղիղ գրչաց տացէ փո-

1. Այսինքն դրանց. կրնայ և գրոց գրած ըլլալ:

խել, զի իւր և այլոց լինցի պիտանացու. և մի ոք նեղաարտեալ ձանձրութեամբ՝ թողցէ զսակաւ բան նախագասութեանս՝ իրրեւ զաւելորդ, որք փոխէքդ օրինակաւ, կամ որք ստէք զոսոյն աշակերտաց՝ իւր յորով աշխատութիւն, զսակաւքն տալով բարեմըտութեամբ փոխարէն սիրոյ: Եւ այսօքիկ այսքան. այսուհետեւ ի սկիզբն եկեցցուք առաջիկայ գրոցս՝ զոր Տէր առաջնորդեսցէ:

* Արդ, վերնական աստուածային բարեացն ի կերպ կազմածին ստուգապէս պատկերագրողն բարեպաշտութեան, և իմաստութեան տիրապէս տարփաւորն, աստուածասէր թագաւորն Հայոց Հեթում¹ որդի Լեռնի բարեպաշտի, որդւոյ իմաստուն արքային Հերմոյ հօր, և մօր Չապելի սրբոյ թագուհւոյ, դստեր առաջին պսակաւորին Լեռնի, որդւոյ Ստեփանեայ, որդւոյ Լեռնի, որդւոյ Կառանդեայ, որդւոյ Ռուբենի մեծի իշխանին. յերկուց թագաւորական ցեղին սերեալ զարմի, ի Բագրատունւոյն և յԱրծրունւոյն². յայսօցիկ թագընկալաց և յիշխանաց բարձրագահից բողբոջ բարեպաշտութեան բուսեալ, և ծաղիկ զարնանային ի ձմեռնացեալ ժամանակիս երեւեալ, սաղարթաւոր և բազմոստեան արքայական տնկոյն՝ պտուղ քաղցրածաշակ ի համս և ի հոտս հասեալ. Հայկական սեռին և Արամեանս ազին բեկելոց և խոցոտելոց յայլալեզու ազանց՝ սպեղանի և դեղ դիւրացուցիչ բարեգարգութեան կարգաց և կրօնից եկեղեցւոյ, և մանկանց նորին զաստուորութեան

1. Հեթում¹ Բ. թէ ասոր և թէ հօրն և թէ պապուն համար ըսած զսփութեան բանքն արդարեւ արժանաւորք են այնպիսի անձանց. տուողն այլ էէ չսղբարթ¹ այլ արդարադատ:
 2. Բագրատունեաց ցեղէն համարի զՌուբենեանս, մինչեւ ի Չապել թագուհի. իսկ ասոր ընկեր Հեթումն Ա. և սերունդն՝ յԱրծրունեաց:

պայծառացուցիչ, վարժ աստուածային գրոց սրբոց, և պատուող ուսումնականաց և զիտութեան հմտականաց, բարեգութ առ ամենեսեան և խնամածու:

Յորմէ և ես նուաստ Յոնանեկե Եզնկայեցի բազում խնամ սիրոյ և առատութիւն գթոյ վայելեցի. և զի յոյժ գրասէր և ուսումնասէր ունէր բարս բարեմիտ թագաւորն¹, որ և ի դառն ժամանակիս յորում աշխարհ ամենայն իրրեւ զծով անդընդական խորովք խոռվեալ և ամբոխեալ ծփէր, և աւազանման որդիք Արրահամու անօրէն ազգն Իսմայելի և աղախնածին որդիք Հագարու, ծանրացեալ ի վայր քարչեալ ծածկէին զաստեղացեալ որդիս հօրն հաւատոյ, վասն պայծառ լուսոյ առաքինութեան ի նոսա նուազելոյ, և բունացեալ նեղէին մաշել սրով և գերութեամբ. իսկ բարեսէր թագաւորն Հեթում իրրեւ զաստղ նշանաւ լուսանշոյլ փայլէր, և զաղքատութիւն եկեղեցւոյ մօր զարդարեալ ծածկէր, և ոչ դարարեր ի գիրս ստանալոյ, և յեկեղեցւոյ գանձս յաւելուած առնելոյ: Վասն որոյ և ես նուաստ Յոնանեկե Եզնկայեցի՝ բիւր բարեաց պարտական խոհեմամիտ և իմաստութեան պատուող արքայի, ընծայեցի զփոքր զայս զբռուք՝ որ կոչի ֆերական, առ ի քերել և սրբել, պարզել և զտել զամենայն բանախօսութիւն և իրագործութիւն, վեցեակ կատարելաթիւ սորին մասամբքն:

Բ.

Յիշատակարան Յաղագս երկնային շարժմանց գրոցն.

Ամենայն ոք որ զբան՝ որ է ծնունդ անմարմին մտաց՝ գրով ի քարտիսի կամիցի դրոշմել, կամի

1. Թէ Ա. Հեթում թէ Բն գրասէրք էին, բայց ոչ պակաս անոնցմէ՝ մեկուն որդին միւսին հայրն՝ Լեռն Բ. տես զՅօգուած 333. իսկ այս տեղ Եզնկայեցւոյն դրած զսփեսան Բ. Հեթմոյ համար է:

և զնորին պատճառն յանդիման կացուցանել, որպէս զի վերջին քամանակի ծննդոց մարդկան յօժարութիւն՝ և սէր խնդրողի բանին և աշխատանք տուողի խնդրոյն՝ մի ծածկեսցի ի բանասիրաց և աշխատասէր անձանց. զի կարօք բանի իրրեւ զերկիր ծարաւու ազգոյ քաղցրութեան երկնի խընդրեսցեն, և ապա սպասաւորին բանի իրրեւ զամբ ընդունակ ցողոյ զանեալն յանսահման ծովէ իմաստից և ի գետոց հոսմանէ՝ յաղագս ծուլութեան մի արգելցեն: Ըստ որում և ես նուառտ Յոհաննէս Եզնկայեցի, աշակերտ հոգեւից հօրն և սուրբ վարդապետին Վարդանայ¹, սպասաւոր սուրբ գրոց բանի, ի թվ. 214 (1284), պատահեաց զալ ինձ ի կողմանս աստուածապաշ թագաւորութեանն աշխարհիս Վրաց, ի հոշակաւոր և ի մեծ մայրաքաղաքս ի Տփղիս, Փայտակարան² կոչեցեալ ի դիրս պատմողաց. և հանդիպեցաւ խօսել մեզ բանս քարոզութեան ի դուռն եկեղեցւոյն մեծապատիւ և խոհեմամիտ և մեծ իշխանին Հայոց պարոն Քարիմատիկին³, զոր շինեալ էր աստուածասէր և բարեհոգի հայրն նորա պարոն Ունկն. և էր խօսեցեալ բանն՝ յաղագս երկնային շարժմանն: Վասն որոյ ախորժելի եղեւ զուարթամիտ պատանոյն Վախրակայ, որ էր որդի կրօնք հոշակաւոր անուն պարոն Ունկին⁴, և մայրենի ազգաւ թոռն մեծ իշ-

1. Հաւանորէն է Արեւելցի կոչուածն կամ Պատմիչն ծանօթ:
 2. Երեւի որ թագաւորաբնակ քաղաքք այսպէս կոչուած են, ինչպէս և Ազուանիցն, ոչ փայտաշէն Ըլլաւուն համար, այլ թերեւս պարսիկ բառիւ Փէյտաքիթին, **پایتخت** իբրեւ յայտնի երեւելի:
 3. Զուտ հայկական ցեղէ չերեւիր ծագումն իշխանիս, անունն այլ արաբացի՝ Քերիմ-էն-տիկն (չնորհք (հաւատոյ). բայց ինքն և հայրն և սրբիքն՝ մեր ազգային եկեղեցւոյ զուակիք են:
 4. Գուռի և Ունկի, Ունկի, թուի այն հարուստ վա-

խանին Զարայիկ տեառն խաչակնոյ. որդի մօր բաւրպաշտի, որ էր Քրիստոսի օրինօքն զարգարեալ յօգի, և ի խնդիր բանիս՝ յորդորող զորդի: Սա խնդրեաց ի մէնջ յաղագս Երկնի և նորին շարժմանն. յոր հարկեալ յորդորեաց զակարութիւնս մեր՝ մեծաղբի եպիսկոպոսն Տէր Յովնանէս¹, աշխուական զարմից և բարետոհմիկ հարց ծնունդ. որ և շարժեալ ի սիրոյ և ի յուսոյ խնդրողաց, և ակն առեալ ի պատուոյ շնորհաշուք տեառն և գեւրապատիւ եկեղեցւոյ զլիտյն, ի նրբաշաւեղ և ի կորովամիտ բանից սուրբ հարցն և վարդապետաց մերոց և իմաստակ արանց, պարզեալ գրեցի համառօտ բանիւ և աշխարհական խօսիւք վասն դիւրահասկանալի լինել ընթերցողաց: Արդ, որք զրէք յաղագս օգտի՝ զսակաւ աշխատութիւնս մեր, զրեսչիք և զայս նախագրութիւնս, և զբան յիշատակի անուան խնդրողաց և գրողի սորին, զրեալ լիջիք և դուք ի գիրն կենաց. և որ ծուլանայ և թողու զսա, ոչ լիցի առանց պատժոց, իբր յովով աշխատութեանց՝ զիւր սակաւն զին տալ ոչ կամեցող այլոց²:

Գ.

Յիշատակարան լրման Մեկնոռքեան Մատրիի Աւետարանիկն³

Գերապատիւ և գերահաշակ հայրն մեր ըստ հոգւոյ և երկրորդ լուսաւորիչն սուրբ եկեղեցւոյ, ի

հառականն որ դտուեցաւ կարնոյ քաղաքին ի Թաթարաց առման ատեն, զոր յիշէ Աիրակոս պատմիչ:
 1. Թուի խաչենոյ կողմանց եպիսկոպոս:
 2. Այսպէս խոհեմութեամբ և հեղութեամբ խրատէ կերթ և հանճարեղ հեղինակս և ոչ շատից նման անէծք և նզովք զրելով:
 3. Ն. Ծնորհալուոյ սկսածն՝ աւարտեր է Եղնկացին:

զարմէ և ի շնորհէ Սրբոյն Գրիգորի փայլեալ, կո-
րովամիտ և համեղարան կաթողիկոսն Հայոց Տէր
Ներսէս Կրայեցի¹, աշխատեալ վերլուծութեամբ ի
սկիզբն սրբոյ աւետարանիս՝ գեղեցիկ և հանճարեղ
բանիւ. և դադարեալ վարդապետութիւն նորա ի
մուտս վարդապետութեան Փրկչին յայսմ վայրի²,
ոչ գիտելով եթէ ո՞յր աղագաւ եղեւ խափանեալ-
վասն որոյ յոյժ ի վարանս մտեալ տագնապէի. զի
թէ նա ի խնդրոյ եղբոր իւրոյ Գրիգորիսի վերադի-
տողի հայրապետական աթոռոյն՝ գրեաց զմեկնու-
թիւնն, որպէս պատմի ի սկիզբն նախերգութեան
նորին, և ինքն իսկ յետոյ յաշորդեաց զաթոռ կաթո-
ղիկոսութեան ամս եօթն, ապա ընդէր եղեւ թերի
մնացեալ աստուածային գործոյս այսորիկ գործառ-
նութիւն. և յոյժ հեաաքքքիւր եղեալ՝ ի ստոյգ պատ-
ճառէ հասմանն վրիպեցի³. քանզի ոմանք զմահն
ասացին խափանումն, և այլք զհոգ հայրապետա-
կան աթոռոյն, և կէսք՝ թէ գրեաց և չէ ի միջի-
բայց սոքա ինձ ոչ եղնն հաւանելի: Եւ թէպէտ
ոմանք նախ քան զմեզ ձեռնարկեցին գրել ի վե-
րայ շարագրութեան նորին, սակայն ոչ էր կար-
գաւոր որպէս Սրբոյն, այլ հատակոտոր արարեալ
զբանս առաջին մեկնչաց, նաեւ զբնարանութիւն
աւետարանին արտաքս մերժեալ, ուստի ոչ գայր
գիւրաւ յիմացումն ընթերցողացն:

Յաղագս որոյ ես նուաստս ի Քրիստոս և յե-
տինն յորդիս Սիոնի, ապիկար ոգիս Յռնանեկս
Եզնկայեցի սպասաւոր բանի, բնակեալ ի վիճակ

1. Արդարակչիւն զովեաս գերակչիւն Ծնորհաւուսյն:

2. Այսինքն Մատթ. աւետարանին Ե-է Գլխոց, յորս Տէրն մեր լերան վրայ նստած՝ սքանչելի եր-
կար վարդապետութիւն մի բրաւ. անոր մեկնութիւնը
գրելով Ս. Ծնորհաւին, աւելի առաջ չէ տարած. մա-
հուանը պատճառաւ թէ ուրիշ՝ յայտնի չէ:

3. Այսինքն, չկարցայ ստոյգը իմանալ թէ և հե-
տաքրքրեցի:

սուրբ Առաքելոյն Թագէտսի ի վանս Ծործորու¹
կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս.
այլ և ժողովեալ առ մեզ բանասէր անձինք ի յու-
սումն կրթութեան աստուածաշունչ տաւից լսո-
ղութեան. յորոց յորդորմանէ և ի փափաքելի խն-
դրոյ, եղեալ ի մտի առնել հաւաքումն մեկնութեան
սրբոյ աւետարանին Մատթէի, ընդզ զթերի նորին
բառ կարողութեան իմում, շահեալ և օգտեալ յա-
ռաջին Սրբոյն. և է՛ զի ի ծագմանէ նշուլից շնոր-
հաց վերասացեալ առնն Աստուծոյ ի միտս մեր,
զիցոք տեսութիւնս պիտանացուս յանձնիւր տե-
ղի, խառնելով գնեմամտեսակ բանիցս տգեղութիւն
ընդ չքնաղագիւտ և լուսատեսակ իմաստիցն պայ-
ծառութեան, և աւանդեցաք մօր մերոյ Սիոնի
փարթամութեան և որդւոցն նորին անխնջ վաս-
տակասիրաց, և հրճուանս հոգեւոր խրախուսութեան,
միանգամայն և յառատութիւն մտաց և բանի, յա-
ւելուած վարկանելով զտաժանումն կարի քրտանցս
մերոց՝ առ ընդարձակութիւն անդնդական խորոց
լայնութեան. գիտելով, եթէ Պօղոսի շնորհ է վարձս
բառ անկելոյն, և Ապօղոսի՝ բառ ոռոգելոյն²:

Վասն որոյ, աղաչեմ զաստուածաբան զընթեր-
ցողսդ և զվայելողսդ այս փոքրատեսիլ և շնչին
նուիրաց բնծայի՝ որ ի սուրբ եկեղեցի, վստահու-
թեան մերում ներողս լինել, և զսխալանս մեր
որ աստ ի բառս և ի տեսութիւնս՝ հարազատ սի-
րով ուղղել: Քանզի, բնաւորեալ է սէր՝ զբազմու-
թիւն եղբոր յանցանաց ծածկել, և զաշխատանս
երկանց մերոց՝ ձեր օգտելով՝ քաւել, և զմեզ հան-
դերձ մերովքն ծնողօք հոգեւորօք և մարմնաւորօք՝
ի տէրունի բարիսն յիշատակել: Եւ արդ, եղեւ

1. Արասպ գաւառի մէջ մօտ յԱւարայր դաշտ՝ ուր
եղաւ վարդանանց պատերազմն և նահատակութիւնն,
և յորմէ հեղինակն կոչուի եւս Ծործորեցի:

2. Պօղոս Առաքելոյ բառքը յիշեցընէ. « Ես անկե-
» ցի Ապօղոս Ըսւր ետ, այլ Աստուած անեցայց »:

գրութիւն սորա ի թիւ մարդեղութեան Տեառն մե-
րոյ Յիսուսի Քրիստոսի ի ՌՅԺԶ (1316):

ՅԻԸ

ԱՒԱՆԵԴՈՒԹԻՒՒՆ ԿՈՐԾԱՆՄԱՆ ԱՆՒՈՅ՝

(ՂԱԶԱՐ ԶԱՀԿԵՑԻ)

Այս վարդապետս (Յովհ. Եղնկ.) ազգամամր Սուրբ
Հոգւոյն գնաց ի յԱնի քարոզել և խրատել զնո-
սա, զի դարձցին ի մոլորութենէ և ի շար գործոց
իւրեանց. մտեալ յաւազ եկեղեցին օթեցաւ զգի-
շերն, և ոչ ոք կալաւ փոյթ յանձին՝ գնալ առ նա
առ ի հարցանել և ողջունել զնա: Այլ իբրեւ հնչե-
ցուցին զժամն գիշերային՝ գնաց յեկեղեցին, և
զյետին տեղին ետուն նմա, և նա կայր խոնարհու-
թեամբ. և յարձակման ժամուն գնաց ի խուցն, և
բնաւ ոչ ոք մօտեցաւ առ նա: Իսկ ի ցերեկն իբ-
րեւ զեղիսեցան և արբեցան, ապա եկին մօտ վար-
դապետին. և զի հասակաւ կարճ էր երանելին¹,
վասն որոյ եզին երկայն զրակալ. զի ի ձգտիլն
ծաղր արասցեն զնա. իսկ նա ի շնորհաց Հոգւոյն
Սրբոյ՝ զամենայն ընթերցմունս ի բերան առեալ ա-
ռանց զրի անսխալ ասէր ստուգութեամբ: Այլ ի

1. Թէ և ասակական զրոյց մի ըլլայ այս և յետին
ժամանակի զրչէ մի յառաջ բերուած, որ է Ղազար
կաթողիկոս ի կէս ժԸ դարու: Բայց նշմարուի որ ան-
ծանօթ հնազունէ մ'առած է. և թէ ոչ արժանի Եղըն-
կայեցեոյ գործ, այլ նոյն իսկ իր մեծ համբաւէն պատ-
ճառած համարելով՝ իր գեղեցիկ Յիշատակարանաց
վերջը յարեմբ:

2. Այս պատճառաւ կ'աւանդուի Պրոշգ կոչուելն,
իբրեւ փոքրիկ:

տուէ և ի գիշերի խրատէր մեծաւ հոգաբարձու-
թեամբ, և նորա ոչ անսային բնաւ և ոչ դառ-
նային ի մեղաց: Վասն որոյ անկաւ մահ սաստիկ.
զի աներեւոյթքն իբրեւ մարմնաւոր երեւելով՝ խո-
ցոտէին յայտնապէս զմանկունս ի գիրկս մարցն և
զայլս ի մահիճս, զոմանս ի մէջ քնոյն և զայլս ի
յարթունս: Իբրեւ տեսին քաղաքացիքն զպատու-
հասս որ եկին ի վերայ իւրեանց¹, յայնժամ կա-
լեալ ըմբռնեցին զսուրբ վարդապետն և եզին ի
բանտի, ի նսեմ և ի ժահազոտ տեղի մի, ասելով,
եթէ, Պատարագ արա և հաշտեցո ընդ մեզ զԱս-
տուած, որպէս և ասացեր. ապա թէ ոչ՝ մեռանիս
ի ձեռաց մերոց: Իսկ նա պատասխանի ետ և ասէ.
Ահա կրկին բարկացուցիք զԱստուած: Եւ նորա ոչ
անսային. և անճարացեալ յերկիւղէ նոցա՝ յանձն
էառ մատուցանել զպատարագ, և ելեալ գնաց յե-
կեղեցին: Եւ յորժամ էլ ի սեղանոյն ի խնկարկել,
յայնժամ ել հուր ի բուրվառէն, և այրեաց արս
չորս հարիւր, որպէս ի հնումն Մարթ և Արիւթ:
Եւ իսկոյն զըջացեալ անկան առ ոտս սուրբ վար-
դապետին, և հայցէին ի նմանէ՝ զթողութիւն, և
խոտտանային զառնալ ի մեղաց իւրեանց: Եւ յետ
սակաւ աւուրց սկսան կրկին գործել զչարիս և թա-
ւալիլ ի յախտս պղծութեանց. յայնժամ բարկա-
ցեալ Տէր առաքեաց զազանս շարս և այլակերպոս,
որ գային ի մէջ գիշերի երամակօք և մտանէին
տանէ ի տուն, զպատանեակս և զմանկունս յափըշ-
տակեալ տանէին. և ելեալ առաւօտուն տեսանէին
արտաքս տանց իւրեանց զիշատեալ, ոմանց զձեռս
և ոմանց զոտս, ոմանց զզուլիս, և ոմանք կիսամեռ
անկեալ կային արիւնաթաթախ և դիւթաւալ: Այլ
և կին մի ունելով զմիամօր որդի՝ որ յափշտակեալ
եղեւ ի զազանաց, զայ արտասուօք անկանի տո-
ոտս վարդապետին, ասելով. Սրբ, օգնեա տառա-

1. Ռամկական օճ, խելքերնին ի զլուխներն դար-
ձան:

պելոյս, զի միամօր է ինձ. վասն զի պահեալ էի զամենայն պատուիրանս քո, և արդ պահեմ մինչ չեւ ցմահ: Յայնժամ տեսեալ վարդապետին զհաւատս կնոջն՝ նման Քանանացոյն, յաղօթս եկաց առ Տէր. յայնժամ գազանաց՝ որք զանդամս տըղային յափշտակեալ էին՝ ակներեւ բերեալ եղին առաջի սրբոյ վարդապետին. և վարդապետն առեալ զանդամս տղային դնէր և շարէր և ձգէր յիւրաքանչիւր տեղիսն. և սկսաւ աղօթել առ Աստուած՝ այսպէս. Տէր Յիսուս, որպէս յարուցեր զմիամօր որդի այրւոյն ի Նային քաղաքի, նոյն զօրութեամբդ և ողորմութեամբդ յարո զսա և կենդանացո, վասն զի անմեղ է. այլ և տեսցին մերձ եղեալքն զգօրութիւնս քո և դարձցին ի շարեաց իւրեանց: Յայնժամ եաց կարատեալ մարմինն, կցեցաւ ոսկր առ ոսկր, և կենդանացաւ և յարեաւ հօգի մանկանն և յարուցեալ կանգնեցաւ: Իսկ որ շուրջն կային իբրեւ տեսին զքանչելիսն՝ զահի հարեալ անկան առ ոստ վարդապետին և մեղայ գոչէին. և վաղվաղակի դնացեալ բերէին զգիակունս իւրեանց առաջի վարդապետին, և աղաչէին զի յարուցէ: Իսկ սուրբ վարդապետն Յոհաննէս եկաց յաղօթս, և գոչեաց ասելով. Այոք անմեղք են ի սոցանէ, եղիցի նոցա բժշկութիւն. ապա թէ ոչ՝ Աստուած վրէժխնդիր լիցի ըստ հաճոյից իւրոց: Յայնժամ զիմեցին գայլք ի վերայ նոցա յանկարծակի, և պատառեցին ակներեւ զբազումս ի նոցանէ. և ի տեսանելն զայս ամենայն՝ ապշեցան աշիւ մեծաւ, և սկսան խստապէս մեղայ գոչել և դառնալ ի շար գործոց:

Եւ յետ երից ամաց մոռացան զառաջին հարուածն, և սկսան կրկին ի տիղմն թաւալիլ, ասելով, թէ, Առաջին հարուածքն ի պատահմանէ եղեւ և ոչ վասն մեղաց մերոց: Եւ դարձեալ եկն վարդապետն Յովհաննէս, և սկսաւ քարոզել. և իբրեւ տեսին զնա զի կրկին յանդիմանէր զնոսա, բարկացան և սկսան ասել ընդ միմեանս, եթէ Սա է

մեր քակտիչ. և խորհեցան խորհուրդ նանիր և արբուցին նմա թմբադեղս¹, և թափեցին ի խելաց. և ապա մերկացուցին զնա և արկին ի վերայ սայլի, և այնպէս մերկ և խայտառակ ի մէջ քաղաքին շուրջ ածեալ մունետկաւ²՝ ծաղր առնէին զնա. և ապա բերեալ կախեցին զամբիւղիւ ի դուռն աւազ եկեղեցոյն, զի մտանողք և երանողք տեսցեն: Եւ յետ ժամուց ինչ անցելոց զարթեաւ ի թմբութենէ, և զգատացեալ ետես զինքն այնպիսի կերպարանօք, սկսաւ յոգոց հանել և լալ դառնապէս: Եւ լուեալ զձայնն՝ իսկոյն իջուցին, և բրածեւ աւրարեալ արտորեցին զնա. պատուիրելով և ահացուցանելով, եթէ, Այսուհետեւ մի տեսցուք զբեղաստ, ապա թէ ոչ՝ շարաշար մեռանիս ի ձեռաց մերոց:

Եւ տեսեալ զայս ամենայն վարդապետն Յովհաննու, ել ի վերայ բարձր բլրի միոյ և անէծ ըզքաղաքն. կրկնեաց ծուներ, ասելով. Տէր, այլ ոչ լիւնիմ երաշխաւոր. այսուհետեւ զոր ինչ կամիս՝ արա³: Եւ յանկարծակի էլ սաստիկ բարկութիւն յԱստուծոյ և սկսաւ քաղաքն շարժիլ և տապալիլ պարսպացն: Եւ զայն տեսեալ՝ ամենայն որ ստէպ ընթացմամբ փոյթ ընդ փոյթ բուռն հարեալ ի ձեռաց ընտանեաց և գաւաղաց իւրեանց, և տարագէպ ելեալ վտարեցան՝ թողլով զքաղաքն և զեկեղեցիս և զոսկէզօծ պալատս և զծաղկաւէտ դաշտս իւրեանց՝ որպէս փախտաական: Եւ կէսքն ձգեալ զնացին ի Ճոռայ⁴. և կէսքն առ եզերն Կասպիական ծովուն, և ոմանք ի Վլան, և այլք ի Սիս:

1. Կամաց կամաց աղբոյ թունաւոր կամ մահացուցիչ զեղ թմբութիւն բերելով:

2. Թուրք. քեղլալ, լուր կամ հրաման կանչող:

3. Արքան տարբեր մեր գրածէն, 6 ծան. Բ. հատուածի նախընթաց Յօդուածին:

4. Հին Ջուղայ, Երասխ գետոյ եզերքն:

ՅԻԹ

ՀԵԹՈՒՄ Բ ԵՒ ՍՄԲԱՏ ԵՂԱՍՅՐ ՆՈՐԱ

(ՅԻՇԱՏԱԿԱԳԻՐ¹)

Հեթում գկնի մահուան հօր իւրոյ թագաւորին լեւոնի՝ յաջորդեաց զաթոռ հայրենի և նախնի, այլ ոչ պսակեցաւ թագիւ. սակս որոյ ոչ է պատշաճ զանց առնել զպատճառաւն: Զի ի մանկական տիոց հետէ վարժեալ կրթութեամբ յաստուածային օրինացն ընթերցումն, որ գիտէ լաւ սնուցանել զ'ի նա անկեալն քան զյանձանձումն մարց և զայեկաց, սիրեաց զիմաստութիւն և սիրեցաւ ի նմանէ՝². վասն որոյ լաւ քան զոսկի և զականս պատուականս համարեալ անձին իւրում, որ և քաղցրացաւ քան զմեղու խորիսխ ի բերան նորա. ուստի բաց և համարձակահայեաց ակամբ հոգւոյ՝ ծանեաւ զ'իսկապէս և զարգար բարին. և այնուհետեւ սկիզբն արարեալ գործնական առաքինութեան, միշտ ազօթից և ընթերցման գրոց պարապեալ՝ զուարթ և արթուն հայեցուածով. մինչ զի բնութիւն զսովորութիւնն արարեալ՝ խնամ տանելով և դարմանելով զսուրբսն, որ են դասք աղքատաց և որբոց, պայծառացուցանելով զեկեղեցի Սատուծոյ, և աճեցուցանելով զգասս քահանայից, (որք) և հանապազ պաշտամամբ համաձայնեալք երկնային խմբից՝ օրհնութիւնս Սատուծոյ վեր-

1. Փիլոնի երբայեցւոյ գրոց թարգմանութեան գեղեցիկ գրուած յեշտակարան մ'է:
 2. Ոչ ձրի ցրուած գովեստք են հետեւեալքն, այլ արժանաւորք արժանաւորին, որ այնքան պապուն և հօրն փառաւորած թագէն հրաժարեցաւ, բայց չթուուց հայրենեաց սգտին հոգը և սէրը:

առաքէին: Եւ համանգամայն զամենայն տեսակս առաքինութեան յինքն բերելով, զոր տկարանամ ի պատմել զբովանդակն. զի ժողովել հրամայեաց հանճարեղ արուեստաւորս յայլեւայլ աշխարհաց այլալեզու արանց, գաղատոսաց՝ դասս, և կանգնեաց զքանչարժան եկեղեցին ի մայրաքաղաքն Մամուռատիս, զարդարեալ ազգի ազգի նկարօք փորուածօք ի քարանց կճէից, յանուն Մօր Տեառն մերոյ Աստուածածնին, և կարգեաց ի նմա դաս պաշտօնէից ըստ պատշաճի աստիճանաց: Որ և հրամայեաց իմոյ նուաստութեանս Բապի՝ որ երբեմն սարկաւագ, գրել զսոյն զայս տառ. և իմ՝ թէպէտ և թերավարժ գոլով յարհեստ գրչութեան՝ սակայն զհարկն պատշաճաւոր յանձն առնելով՝ ձեռն արկեալ շարագրեցի զսա խոյնօր գրով, միայն ստուգութեանն ուշ ունելով աւարտամբ յանգ հանեալ, արգահատութեամբ և վերակացութեամբ սրբասէր քահանային կոստանդեայ, որ էր քահանայիցն ամենայն երէց ի դրան արքունի՝²:

Բայց ի դէպ է ոչ անտես առնել զ'ի վերն քան զբնութիւն գործն նորին թագաւորին Հեթում. զի նա ինքն որ արհամարհեաց զմարմին և որ ինչ նորահեն պատաղմունք՝ փափագմամբ և ըզձաւէտ տնշանօք խոկայր միշտ գտանել զերկնաւորն թագաւորութիւն, գներտրամազրեալն արտաբերեաց՝³ յաւարտ և յանգ հանելով. կոչեաց զեղբարսն իւր հարազատ և զայլ ամենայն իշխանսն, վարդապետելով նոցա և հաւանեցուցանելով զամենեանն ի թաշաւորեցուցանել զմի յեղբարցն իւրոց, զվայելչագեղն և զիմաստունն Սմբատ, որ ունէր զբրորդն դաս ըստ կարգի եղբարցն. և ինքն առեալ զոյգ

1. Փայտի և քարի տաշողք, քանդակողք:
 2. Թագաւորին պալատան յատուկ եկեղեցւոյ քահանայից զլլատարն:
 3. Երկար ատեն մտացը մէջ պահածը՝ դուրս տուաւ յայտնեց:

ուղեկից զմիւս եղբայրն իւր զՊարոն թորոս¹, և մտեալ ի նաւ շուեսաց դէպ ուղիղ ի թագաւորական քաղաքն², և անդր յերկրպագութիւն աստուածազարդից նշխարաց և պատկերաց սրբոց:

Իսկ զկնի ոչ սակաւ աւուրց ժողովեցան թագաւորորդիքն և թագաւորագունքն և իշխանքն, և միանգամայն աշխարհաժողով բազմութիւն աամկաց և խառնիճաղանճ մարդկան ի հոյակապ մայրաքաղաքն Սիս, ի տօնի մեծի Սրբոյ Աստուածայայտնութեանն: Իսկ սրբագործ կաթողիկոսն Հայոց տէր Գրիգոր, ամենայն եպիսկոպոսօք և համագումար ժողովով և բոլոր ուխտիւ եկեղեցւոյն, և ալով Սրբոյ Լուսաւորչին մերոյ Գրիգորի, և աստուածային աւետարանաւն՝ ձեռս ի վերայ եղեալ աւանդեաց նմա զաստիճան և զօծումն թագաւորութեան. և համաշխարհական ժողովն խրախուժեամբ բարգաւաճեալք ըստ իւրաքանչիւր աստիճանի. զոր պահեսցէ ալ ամենազօրին Աստուծոյ անվրդով և երկայն կենդանութեամբ, գնալով զօրութենէ ի զօրութիւն, և հերքելով առ ռոս զթընամիսն Խաչին Քրիստոսի:

Վասն որոյ աղաչեմ և աղերսեմ Աստուծով զաս-

1. Որ յետ Հեթմայ երիցագոյն էր յորդիս Բ. Լեւոնի, և իրեն կ'ինկնար թագը. բայց զժբաղդ եղաւ, Սմբատայ թագաւորաւիրութեամբ սպանուելով: Հեթմում ոչ տիրաբար թագաւոր կարգեր էր զՍմբատ՝ այլ իբրեւ տեղակալ կամ թագապահ:

2. Կոստանդնուպօլիս, ուր տարաւ իր Ռիքա քոյրը, կայսեր սրբւոյն հարսնացնելու: — Արժան է յիշել այս տեղ՝ որ այդ կայսրն Յունաց Անդրոնիկ Պաշեոյզգ՝ իր համանուն սրբւոյն հարս խնդրելու համար՝ դեսպան զրկեր էր առ թագաւոր մեր զԳրիգիւս Յովնան անուամբ մէկ մի. սա մանրամասնաբար գրեր է իր ուղեւորութեամբ տեսած տեղեաց և անձանց սրպիսութիւնը, ինչպէս յիշէ Նիկեոս պատմիչ Յունաց (Զ. Ը. 98), այլ զժբաղդութեամբ մեղ և Եւրոպացւոց՝ կորսուեր է այդ հետաքրքիր զրուածն:

տուածապէր զաս սրբազանից և մակացու մանկանց նորոյ Սիոնի, և ամենայն հաւատացելոց Աստուծոյ, որք խրախանայք և լուսաւորիք իմաստասոհ վերձանութեամբ սորին, և կամ օրինակաօգտիք, յիշել ի բարին Քրիստոս և յաղօթս ձեր մաքուրս, զստացող սորա զսիրողն ամենայն հանճարոյ իմաստութեան՝ զՊարոն Հեքոս. և զնորոգ օծեալն արքայ զՍմբատ, համայն եղբարքք և ծնողօք և համօրէն զարմիւք. զի արժանացին ամենեքին ողորմութեանն Աստուծոյ և արդարութեանն նորա, ի փառս անուան իւրոյ:

Աղաչեմ և ես թշուառական այրս և տխմար գրիչս վասի՛ յիշել ի մեղաց թողութիւն և զիմ անարժանութիւն և զծնողսն իմ և զեղբարս:

ՅԾ

Յ Ի Ե Ա Տ Ա Կ Բ Է Թ Մ Ո Յ Բ Ա Ր Բ Ա Յ Ի

Ա.

Տոննն Ռուբիկեսեց. — Առումն Հռոմկրայի յեգիպտացոց. — Ծրագատիկն¹.

Որ ծառայեալս եմ բիւր ախտից
Կապեալ տոռամբ չար շրջթայից,
Եւ ի մեղաց գոլով ախրեալ

1. Բարեպաշտութեամբ, քաջութեամբ և գրագիտութեամբ (որոյ նշմարք են և այս ոտանաւոր զրուածքս) նշանաւոր և ծանօթ էր այլ ոչ բաւական ծանուցեալ Հեթում Բ թագաւոր և ճգնաւոր: Տես Յօդ. 347 ծան. 12: Այս Յիշատակարանս գրած է Աստուածաշուէնչ զրոց օրինակի մի մէջ, որ ամբողջ իր ձեռօք զրուած թուի, յամի 1293-6:

Եւ ներհակաց ներքոյ անկեալ .
 Յիս յարձակմունք անասնական
 Իշխեն մրտացրս բանական ,
 Եւ ըստ նեխեալ գերեզմանին
 Բռով արտաքինքն իմ պահուածին .
 Հերոշմ անուամբ լոկ թագաւոր
 Ներքոյ աղքատ և պարտաւոր ,
 Քանզի կոչիմ իշխան Հայոց
 Բայց ես իշխիմ յախտիցն իմոց .
 Հոգւոյս ցաւոց դեղ յարակայ
 Չայն հեծութեան զգիրս այս ստացայ ,
 Ինձ ողբալոյ լինել սատար
 Ծուլիս խըթիչ միշտ անդադար .
 Ընդոստուցիչ թմբրեալս ոգւոյ
 Իբրու խըթան հեղզ անասնոյ ,
 Կամ հեղեղաւ ընկղմելոյ՝
 Ճեղ ի ցամաք զձեռն իւր ձգելոյ՝ .
 Ստացայ անկեալս ես չարաչար
 Կամօք ի սուգ անմըխիթար՝
 Պատճառ սովին զԱստուած յիշել
 Եւ ընդ Գաւթի ուրախ լինել .
 Նա և յապայս գոլ յիշատակ
 Ինձ և իմոցն առ հասարակ ,
 Եւ ի լինել պատճառ բարեաց
 Չեղ աղօթից պարապողաց :
 Որոյ գրութիւնս աւարտեցաւ
 Մինչ մեր ամացըս թիւ լըցաւ
 Եօթն հարիւր ընդ քառասնի
 Եւ այլ չորից Հայոց թըւի (1295) :
 Յորում ի սոյն ժամանակի՝
 Պէսպէս տեսաք գործ յիշելի ,
 Չոր ի նախնի սկըսեալ սկըզբանց՝
 Համառօտեմք ձերոց անձանց :
 Մերոյ տոհմիս որ Հայկազնի

1. Ինչպէս ջրոց հեղեղի մէջ ընկնողն ջանայ ելել
 մի բռնել՝ որով կարենայ դուրս ելնել :

Իշխանութիւն այն մեծ նախնի՝
 Ի յայլագգեաց սարըկացեալ
 Եւ բուն գաւառն իսպառ քանդեալ .
 Յայն հեղեղէ Ռոշրէն զերծեալ
 Որ ի Գազկայն զարմէ սերեալ՝
 Իբրու զտապանըն զայն Նոյի
 Երաց զերկիրս այս մեր տոհմի .
 Սա զԿոստանդին ծընաւ որդի
 Չհայր Թորոսի և Լէոնի .
 Յետ Կոստանդեայ Թորոս տիրեալ
 Ապա Լէոն պայազատեալ ,
 Այն որ երեք որդւովք ծաղկեալ .
 Քանզի Թորոս և Ստեփանէ
 Ընդ Մըլեհի ծնան ի նմանէ .
 Յետ տիրելոյ միմեանց ըզկնի
 Ծնաւ Ստեփանէ երկու որդի .
 ՉՌոշրէն երէցն որ նախ տիրեաց
 Ապա զԼեոն որ յաջորդեաց :
 Սա զԽափանեալ թագըն նախնի
 Նոր նորոգեաց մերոյ ազգի ,
 Որպէս Պարոյրն որ դըրուատի՝
 Թագաւորեաց քաջս այս արի :
 Չապել դըլիւոյ դուստրը սորա
 Չուգեալ տիրեաց ըզկնի նորա .
 Սա արքային Հեթմոյ լըծեալ
 ՉԼեոն արքայ հայրն իմ ծընեալ .
 Որ վասն ազգիս մեր և երկրի
 Չանձն իւր գնելով՝ չոգաւ գերի .
 Ի որայելի զոյգ պատուեցաւ ,
 ՅԵգիպտոսէ Տերամբ դարձաւ .
 Ի բազմահոյլ ծըփանս արեաց
 Յորում աշխարհ կայր յայլագգեաց ,
 Եւ մանաւանդ ի գոռոզէն
 ՅԵգիպտացւոց թագաւորէն ,
 Որ շուրջ ըզմեօք դրացեաց տիրեաց
 Եւ զԱնտիոք մեծն աւերեաց .
 Չբազում ամրոցս ըմբռնելով

Եւ զքրիստոնեայս կոտորելով.
 Որ և յաշխարհս մեր արշաւէր
 Երիցս անգամ զայս գուն գործէր.
 Սակայն պահել հայրն իմ ջանաց,
 Չազգս և զերկիր յիս փոխանցեաց:
 Իսկ առ ինեւ յաճախեցին
 Մեծ արհաւիրք երկիւզագին.
 Չի թշնամիքն զօրացեալ
 Եւ Տրապօղեայ նախկին տիրեալ,
 Եղեւ խաւար մեզ անհնարին
 Անմըխիթար սուգ ցաւագին.
 Քանզի առին զքաղաքն Աքքա
 Եւ ըզբողորս որք ընդ նրմս.
 Տեսին թէ չէ ոք օգնական
 Եւ ոչ ինքեանց ինչ ներհական,
 Չի յորս էաք մեք ապաստան
 Ազգ Եւտոդացրն՝ հեղգացան¹.
 Չայս առաւել յոխորտացեալ
 Չմեզ որսային գաղանացեալ,
 Որք զօրս անթիւ գումարեցին
 Չընջել ըզմեզ ամենեւին.
 Որպէս առիւծ մըռմրուելով
 Չմեզ յորովայնս համարելով.
 Չի այն գըթած Տէրն այց առնէր
 Չազգս և զգաւառս հրաշիւք փրկէր:
 Եւ այսորիկ միջնորդ լինէր
 Որ մեր գըթած նախահայրն էր,
 Գորովարար մեզ վըշտակցեալ
 Գրիգորիոս Սուրբն երանեալ,
 Որ վասըն մեր կըրեաց նախկին
 Չկիրս տանջանացն և զՎիրապին.
 Այժմ զմեզաց մեր պատուհաս
 Ըզգան խրատուն արժանահաս

1. Թաթարք խոստացեր էին օգնելու Հայոց և մնացեալ Լատինաց՝ ընդդէմ Եգիպտոսի սուլտանաց, բայց չեկան կամ ուշացան:

Ի բաց ի մէնջ առգործուցեալ
 Յինքն և յաթոն իւր ընկալեալ,
 Հովինն ետ զանձն ընդ ոշխարաց,
 Մատնեալ զոսկերս իւր նըխարաց¹.
 Քանզի գօտոյն այն խոտորէր
 Եւ ըզդըղեակ Հօրն պաշարէր,
 Ասեմ ըզկրայն Հտովմայակակն՝
 Չհայրապետաց մեր նըստարան.
 Չոր և յիշելն է ողբալի,
 Ազէտ կսկիծ ճառ գողալի.
 Քանզի տիրեալ՝ ի սուր մաշէր
 Ողորմելի գերիս վարէր:
 Նարուզարզան նոր կատաղէր,
 Քանզի գտածարըն հըրդեհէր,
 Ըզհայրապետըն սուրբ զըզուէր,
 Ըզսըրբութեան կահըն գերէր.
 Որում և թաթ Աջոյն յայտնէր,
 Ընդ Բաղասաար գնա տարագրէր,
 Մինչդեռ հարձիւքն իւրովք լըրբէր
 Պըզծել գանօթան այն որ սուրբ էր.
 Քանզի ըզփոխն էառ յանձին
 Որպէս գերողք տապանակին.
 Եւ այժըմ կան դեռ հարուածեալք
 Անձամբք յանձինքս բաժանեալք:
 Իսկ մեք շնորհիւ պահեալ եղաք
 Որպէս ճնճուկք յորսոյ զերծաք.
 Չի որոգայթըն փշրեցաւ
 Որով օրհնեմք ըզգութն անբաւ:
 Պատմեմ և այլ ինչ յիշելի
 Ի մերս եղեալ ժամանակի,
 Պատմել որդուց ձեր ըզկընի՝

1. Լուսաւորիչ իր ազգայիններն ազատելու համար, կ'ըսէ, ինք զինքը գերի թողուց, Հոռովկայի առժամք և գերութեամբն Սաեփանոս կաթողիկոսի, և իր սուրբ նշխարացն, որոց զլիսաւորն էր իր սուրբ Աջոյն՝ որ համարուէր միշտ օրհնիչ Հայոց:

Ի յօրինակ ըզգուշալի:
 Ի քառասուն և մի թըւի
 Որ ընդ եօթանցն է հարիւրի¹,
 Եղեւ ոմանց յամառութիւն
 Ի սուրբ Զատիկէն մոլորութիւն...
 Քանզի ըզվեց ապրիէլին
 Որ ճմարիտ էր օր Զատիկին,
 Ի բաց թողուլ բաշաղէին,
 Զերեքտասան օր ընտրէին.
 Իսկ մեք զուղիղըն դատեցաք
 Լինել ժողով յօժարեցաք,
 Քննել ըզգիրս աղաչեցաք,
 Եւ զոր ստուգի՝ յանձին կալաք:
 Յայնժամ՝ եկեալ ի միասին
 Հանուր լրմամբ եկեղեցին՝
 ԶԱստուածաշունչ գիրս քննեցին
 Զբանքս սուրբ Հարցն ի մէջ ածին.
 Եւ անդըստին ճշգրտեցաւ,
 Արդարութիւն խնդրոյն ցուցաւ.
 Որով հրաման կանոնեցաւ
 Տօնել ի վեցն հաւատեցաւ.
 Քանզի սուրբ գիրքըն Մովսէսի՝
 Զչորեքտասան օրըն լուսնի
 Տօն ցուցանէ հընոյն գատկի,
 Եւ այս բազմօք անդ հաստատի.
 Իսկ նոր կըրտակս աստուածային՝
 ԶՅիսուս ասէ գալ ի գատկին
 Եւ անդ խաչեալ յայդ ուրբաթին.
 Յարեաւ յեա այնմ ի յերրորդին:
 Որով թէ օրըն հին գատկի
 Պատահեացի կիրակէի՝
 Զի խաչելոյն օր հանդիպի,

1. 1292ին հանդիպածն է Զատիկի տօնին՝ ոմանց
 շաբաթ մի առաջ ետեւ տօնել ուղեւորով, շիտակ և
 սխալ հաշուով, միանգամայն և որ ցաւալին է՝
 կուսըտելով:

Փօխէ ի միւսն որ ըզկընի.
 Ապա թէ մէջ շաբաթու գայ՝
 Հուկ կիրակէն իւր գատկանայ,
 Որպէս կանոն է Նիկիայ
 Եւ ամենայն հարց ըստ նորա:
 Եւ զայս կիրեղ ասէ յայտնի
 Ընդ այլ բազմաց հարցըն խըմբի.
 Զի խաչելոյն օր Քրիստոսի
 Զորեքտասան դիպաւ լուսնի.
 Զայս Գիոնեսիոս պատմէ,
 Եւսերի քաջ վրկայէ,
 Եւ միւս կիրեղն համաձայնի,
 Ի վեցտասան գյառնելն ասէ:
 Զորեքտասան էր յայս ամի
 Յօրըն մեծի շորեքաթի.
 Ուր և Հրէից բոլոր խըմբի
 Տեսաք առնել զօրըն գատկի.
 Իսկ կիրակէն որ ըզկընի՝
 Աթեւտասանց օր էր լուսնի,
 Գնացեալ ազատ յամենայնի,
 Եւ յարութեանն էր ստոյգ Զատկի:
 Զայս իմաստնօք յոյժ քննեցաք,
 Յատեղագէտսըն քաջ հարցաք,
 Յետոյ զլուսինն աչօք տեսաք՝
 Թէ և գրով վաղ հաւատացաք.
 Այլ և Հրէիւք ճմարտեցաւ.
 Զի հինգշաբաթըն լըրացաւ
 Ի շաբաթ մեծ լըրումն եղաւ,
 Ուղիղ Զատիկըն տօնեցաւ.
 Յորում բոլոր ազգ օր ի նոյն
 Միաբանեալ եղեն ուղղոյն:
 Արդ ըզպատմեալըս սակաւուք,
 Եղբարք, սիրով ընկալարուք,
 Եւ զմեզ յիշել մի մոռանայք
 Որք յաղօթելըն քաղցրանայք.
 Եւ մանաւանդ ըզծնօղսըն զիմ՝
 Յիշելով, տեսաք, առ ձեզ ժըտիմ,

Ընդ արքայ հօրն իմ Լեւոնի
 Չկեանս գշխոյ մայրն իմ բարի,
 Բոլոր նախնեօք ւ որ ըզկընի
 Համայն զարմիւք ազգատոհմի.
 Մաղթեմ հայցել Տեանն Յիսուսի՝
 Տալ քաւութիւն մերոյն զարմի.
 Եւ ձեզ կրկին փոխազրեցի
 Ողորմութիւն անզրաւելի.
 Չի մեզ և ձեզ առատասցի
 Յօղ վըտակաց նորա շնորհի.
 Օրհնել ըզնա ընդ Հօրն իւրում
 Եւ ընդ Հօգւոյն իւրոյ սըրբում.
 Միշտ և յաւէտ և յանպատում,
 Չերիսն ի մի բնութեան նոյնում: Ամէն:

Բ.

Վասն Առնան Երոշուսղեմի, և գարտեան Խաւա-
 կրաց¹.

Չոր Մարգարէքըս սպաննացան
 Յերուսաղէմի յորժամ եղան՝
 Աս մեզ կրկին ի յանգ ելան,
 Ի դառն աւուրքս որ այժմ հասան.
 Չ'ի վեց հարիւր Հայոց թուական
 Յերսունուվեց նորին շըրջան, (1287)

1. Այս Յիշատակարանն այլ ուրիշ Աստուածա-
 շունչ գրոց մէջ գրած է, զոր և բաղդատելով ընդ Լա-
 տինացւոցն՝ նշանակեր է անոնց գլխոց համեմատու-
 թիւնը: Այս բանն գրեր է Մաղաքիայի մարգարէու-
 թեան վերջը: Տեղ մ'այլ գրէ. « Համար փռանդին զոր
 » Չարխաոր (chapitre) որ ի վերայ ամենայն Աստուա-
 » ծաշունչին ճապղած է. Ես Հերոշուսն որ և Յով-
 » հաննէս կոչիմ, բազում աշխատութեամբ փոխեցի,
 » առ ի դիւրաւ գտանելոյ՝ եթէ բան և եթէ այլ ինչ »:

Եւ յիննըսուն ամին լըման¹
 Հռովմայեցոցն իշխանութան,
 Յովսէփ արքայ Խամայեղեան²
 Որք Թորգիման ազգ կոչեցան,
 Յեգիպտոսէ գոլով իշխան
 Մինչ ի Բաբել յԱսորեստան,
 Չըգեաց նա ձեռն յանդըգնութեան
 Ի սուրբ սահման քրիստոնէութեան.
 Քանզի մեղօքըն կորացան
 Եւ մեր իշխանքըն յաղթեցան.
 Գերեաց գրաղաքըն տեառնական
 Չերուսաղէմ և զիւրն սահման.
 Արիւն բնակչացն որ անդ գըտան՝
 Իբրեւ ըզլուր ի գոնէս հեղան.
 Մարմինք անկեալ ոչ թաղեցան,
 Եւ սուրբ տաճարք ոչ խրթնացան³.
 Իրացիքն ըզմեզ ծիծաղեցան,
 Եւ սպառնալիքս կատարեցան:
 Իսկ գաւեախս գարձին որ տան՝
 Աստ Մարգարէքս աստուածարան,
 Յարեւմըտից հընչէ մեզ ձայն
 Պեարոսի, Հռովմ մեծին փոխան⁴.
 Չի անդ ողբոցս հասեալ գուժկան՝
 Կական բարձեալ ի սուգ նստան.
 Ի հայրապետէն առին հրաման
 Չիաչըն բարձին և աստ հեղան,
 Գըրոհ արեալ ազգ սրբազան
 Բիւրք բիւրուց զօրք միաբան,
 Առագաստեալ ընդ ծով գան.
 Ի Պտղոսիդէս գետեղեցան⁵,

1. Այսինքն Փռանկաց Ս. Երկրի տիրելունն 90 է
 տարին:

2. Երեսուֆ Սալահէտտինն: Տ. Յօգուած 299:

3. Պէտք էր ըլլալ տասնարդըն խրթնացան:

4. Պարզ շարադրութեամբ փոխանն է յաջորդն Պե-
 արոսի ի Մեծն ի Հռովմ, որ է Պապն:

5. Տես յերես 41. 426:

Փոսըս հատին և ամրացան,
 Եւ անդըր կան այս երկրորդ ամ:
 Ի պատերազմ են անխափան,
 Եւ մահ ի դասուն յերկոսեան:
 Այլ Խաչընկալքըն փութով զնան
 Յերուսաղէմըն վերնական.
 Եւ նոցին եղբարքն որ աստ մեան՝
 Չմարտըն զրդուել ոչ ձանձրանան:
 Հռովմայ արքայն որ Ալաւան¹
 Բիւրուք ի յայս յոյս մեան,
 Սակայն մնայեալքն ոչ կասեցան
 Եւրս բազում ընդ ծովըն գան.
 Այժմ՝ Փռանգաց Ֆիլիպ արքայն²
 Եւ ընկիզացըն նմին նըման³
 Լըծեալ ի գործ Տեառն հասան,
 Ելին առ մեզ ի չորրորդս ամ:
 Սոքօք սպասեմըք փրկութեան
 Եւ Աստուծոյ մեր օգնութեան,
 Չի զմարգարէիցըս դարձին զրան՝
 Վայելելոյ գացուք արժան:
 Ամէն, և Եղիցի:

1. Յիշէ զՓրեկըրիկ Նիկամօրուան. Տ. երես 454:
2. Փիլիպպոս Գ Գեղեցիկին:
3. Անգղիացւոց Եղուարդ Ա թագաւորն:

ՅԾԱ.

ՀԵԹՈՒՄ Բ ՆԻԶԱԿԱԿԻՑ ԹԱԹԱՐԱՑ ԸՆԴԴԵՄ
 ԵԳԻՊՏԱՑԻՈՑ

(ՆԵՐՍԷՍ ՊԱՆԵՆՑ¹)

Յամս Տեառն 1303 և թուին 2ԾԱ (751) ի վեր-
 ասացեալ թագաւորէն Հայոց Հերոյ, որ և էր
 ի կարգէ Մուրացն², եղեւ զրդեալ և թուրեալ՝
 մանաւանդ թէ աղաչեալ իոկ խանն Թաթարացն
 արեւելեան՝ Խազանն. և ելեալ 150 հազարօք Թա-
 թարով՝ յերկիրն սուլտանին Մարայ, որ էր ընդ
 այն ժամանակն Մեկեք Նապն, և էր հասակաւ
 սողայ ամաց չորեքտասան: Եւ հասեալ Խազանին
 մինչ ի Դամասկոս՝ աւին զնա, բայց զոր տեղիս
 առնուին՝ ոչ աւերէին և ոչ զմարդիկն սպանանէին:
 Որ և ի նոյն թագաւորէն Հայոց եղեւ աղաչեալ
 նոյն խանն այրել հրով զԴամասկոս. ասէր խանն,
 եթէ, Մեղք մեծ է այսպիսի շինուածք այրել. այլ
 ետու զնա որդւոյ իմոյ և պահեսցի վասն նորա³:

1. Թերեւս չափազանց երեւէին Հեթմայ վրայ պատ-
 մածքն՝ եթէ և իր հակառակորդ արաբացի պատմիչք
 Հպատմէին նոյն և նման գործերը, մասամբ եւս լուէին՝
 զերենք ճնուասացընելու համար: Նախընթաց Յօ-
 դուածի մէջ տեսանք Հեթմայ գանգատը Թաթարաց
 անտնալուն համար. հիմայ իր զրգմամբ երեւին
 եկած:

2. Frati Minori, հրաբեր եղբարք կոչուած Փրան-
 կիսկեան կրօնաւորք, որք զրեթէ Ա Հեթմայ ժամա-
 նակէն ծանօթ էին մերազգեաց:

3. Չարմանք է որ այս տեղ լուէ պատմիչս, (թեր-
 եւս զգուշութեամբ՝ չխրտեցընելու զայլապղիս և
 չմեղադրելու զՀեթմամ), Հայոց ըրածը. երբ խանն
 Վազան չթողուց աւերել և աւարել զԴամասկոս,

Իսկ սուլտանն զօրաժողով եղեալ գայր մերձ Գա-
մասկուսի իբր ֆարսանկա¹ ութ. և անդ ի տեղի
ամուր յոյժ որ են բլուրք քարաժայռք՝ անդ իջա-
նէր: Որոյ խանն ելեալ ընդդէմ զօրք ճակատե-
ցան յայնմ տեղոյ. և ոչ կարաց սուլտանն զդէմ
ունել Մուղալին, փախեան. զոր կոտորեցին ան-
թիւ զայրագին, և առին զաւար նոցա և զամե-
նայն իջեաւնքն նոցա: Իսկ սուլտանն արամբք իբ-
րեւ տասն յուղտս ձառագիկս² հեծեալ փախեաւ ի
Մսրը:

Իսկ թագաւորն Հայոց քանզի էր զօրք արամբք
տասն հազարք ընդ Մուղալին անձամբ, իսկ միայն
արամբք որք կարացին սրածիս գտանել՝ 4000 ա-
րամբք ընտրեցան զկնի թագաւորին, զհետ մտին...
զաւուրս վեց՝ մինչեւ ի տեղին կոչեալ Տօյի, որ է
ի յաւազն՝ մօտ ի Մսրը, չորս աւուր ճանապարհ
գնացողաց՝ ըստ սահմանին. իսկ ի տեղոյն ուր

Հայք անկէ քանի մի ժամ հեռու Սալիմիյէ աւանին
վրայ յարձակեցան (յանուար ամսոյ 9ին, 1500, կամ
յաջորդ տարին), և գրեթէ սնչուացուցին սրով և հրով,
ի վրէժ Եղիպտացոց ըրածին ի Կիլիկիա: Այլազգեք
ուզեցին բողոքել առ զանն. բայց խոհեմագոյնք՝ ընդ
որս և հաջակաւոր պատմիչն Ռաշիտ-Կոտոխն սր ներ-
կայ էր, արգելեցին. վախնալով սր եթէ զանն զիջա-
նէր անոնց, Թաթարաց գլխաւորք՝ սրք ոչ միայն
Գամասկուսէ չկրցան աւար առնուլ այլ և իրենց թու-
ղակը չէին առած, չգրգռին և այլ աւելի վնաս հաս-
ցընեն սուլտանին հպատակաց:

1. Հայերէն վարսախ կամ հրասախ կ'ըսուի պար-
սիկ բառիւ, և սովորական ճամբու չափ ըլլալով՝
ըստ պատմեաց և տեղեաց՝ այլայլի չափն, բայց սու-
վորական կամ իտալական մղանէն մեծ է: աւելի կամ
պակաս քան չորս բնամուկն (քիլոմետր):

2. Ձեռնակցի, պարսկերէն նշանակէ բեռնբարձ ուղա,
բայց այս տեղ սրբնթաց ուղտ. ինչպէս քիչ յետոյ
պատմուլս յիշէ սրածիս և այսպէս կուշի նաեւ այս
տեղ գրոցս սերիչ օրինակաց մէջ:

Թագաւորն զհետ մտաւ սուլտանին և ուր դարձաւ՝
ճանապարհ մետասան աւուր, զոր չորս օրն գնաց.
և լինէր զի ուր իջանէր սուլտանն յօթեան՝ ի վա-
ղիւն թագաւորն հասանէր. զի գնայր առաջի թա-
գաւորին՝ իբրեւ մղոնս որ է միլ տասն կամ երկու-
տասան: Այլ իբրեւ գնաց թագաւորն մինչեւ ի
նոյն տեղին Տօյի կոչեցեալ՝ զի մօտ էր ի Խահրէ¹,
ինքն էր միայն, երկեաւ թէ ըմբոսեցցի կամ ոչ
ընտրեցցէ գառնալ ընդ աւազն. անդ ի տեղին
յայն թագաւորն Հայոց Հեթում՝ նշան եղ ի գուռն
նոյն իջեալնատանն նա եւս ի նոյն բարունակին²,
այս է ի Տօլին, որ է այս ի մէջ բակին. եհար
թրովն և հետս արար՝ ի գուռակ և ի նշան, եթէ
թագաւորն Հայոց վարեաց մինչեւ աստ զսուանն,
և ոչ կարաց հասանել³: Այլ և գրեաց եւս ի յորմն,
եթէ, Եսա է ինձ այս՝ զի մինչեւ յայս տեղի եկի
հսկայաբար և բուռն զօրութեամբ, որ ոչ ոք ի
նախնեաց իմոց նա և ոչ քնաւ քրիստոնեայ՝ զօ-
րութեամբ և վարելով մինչեւ աստ եկեալ է այսմ
ճանապարհաւ: Եւ զայս առնելով ապա զարձաւ
թագաւորն. որ նշանք և զարկք թրի նորս կան մին-
չեւ ցայսօր անգ՝ ի յիշատակ իւրեն:

Եւ քանզի ի վերոյ զհանգամանս իրի կուռոյն
ոչ յիշեցաք՝ այժմ սակաւ ինչ ի մէջ բերցուք:
Արդ, լինէր զի իբրեւ ճակատէին յօրն յայն, տա-
հիկքն արարեալ էին իբր մարդիկս թաղեայս և զգե-

1. Եղիպտոսի մայրաքաղաքն, որ ինչպէս և հիմայ
կուռուի էր Գահիրէ, Գայիրէ, Le Caire.

2. Տօյի կամ Տոյլի՝ ըստ նախնեաց մերոց՝ սրբի
(խաղաղոյ) ճիւղ նշանակէ, թաւի թէ ըստ այսմ նշա-
նակութեան է պատմիչն ըսած բարառեակն, եթէ փո-
խան զբան բարառորի է:

3. Հեթում Պատմիչ համշիրակ թագաւորին Հեթումոյ՝
իրեն հետ էր այս տեղ և աստն, և համառօտ պատ-
մէ. իսկ յաջորդ գիպուածը աւելի երկար, Եփրատայ
ջրով դաշտին սղողին և Հայոց և Թաթարաց վտանգն:

ցուցեալ իրս փայլիլունս՝ զի յարեգակնէն փայլէին. և եղեալ էին զայն ի վերայ ուղտուց իրրեւ ԾՌ (50,000), և զամենայն ուղտոսն ի շարն կանկնեցուցեալ. և ինքեանց զօրն ամենայն յետոյ ուղտուցն ի ծածկոյթս կային. իսկ Մուզալ զօրքն ոչ ինչ հնարս ունելով՝ կայր իրրեւ ոչխար առաջի նոցա: Եւ իրրեւ խմբեցաւ պատերազմն՝ հայէին զօրքն երկու առ իրեարս և ոչ մարտնչէին: Արդ, վասն զի Մուզալանին՝ որ են Թաթարանին՝ ոչ ինչ այլ ունին զէնս՝ բայց միայն նետ, վասն այն տաճիկքն մնային զի ձգեսցեն գնետս իւրեանց և հարցեն զթաղեայ մարդիկն որք ի վերայ ուղտուցն, և ինքեանք յետոյ անվնաս մնասցեն, և իրրեւ նոքա զատարկանային ի նետից՝ ինքեանք յարձակեսցին ի վերայ նոցա սրով և կտորեցցեն զամենայնս: Չոր և արարին այնպէս. քանզի մինչ ոչ օրն ի նոցանէ յարձակէր ի կռիւ, տաճիկնին ետուն ելանել ի ինքեանց արանց հինգ կամ վեց հազար ընտիրս արանց, որպէս զի պատճառ լիցի Թաթարացն նետելոյ. և յարձակեցան արքն զմիւրք՝ ի վերայ Թաթարնուն. և իսկոյն հրաման հանէր խանն՝ թագաւորին Հայոց՝ իւրովքն զիւրել² ընդ առաջ զհեծեալսն տաճկացն. որք հսկայապէս իսկ թագաւորն իւրովքն քրիստոնեայ զօրօք՝ սրբ էին իրրեւ թէ ԳՌ (3000) հեծեալս, իրրեւ առիւծս զիմեալ... զնշան սրբոյ Խաչին առաջի տանելով՝ կտորեցին... զի ոչ զերծան հինգ հարիւր. իսկ ի քրիստոնէից ոչ մեռան բայց քսան. և այն վասն երիվարացն, զի քարոտ էր սեղին, և երիվարացն գործել ոչ կարէին այլ անկանէին: Եւ իրրեւ այս լինէր՝ Մուզալն ամենայն ի նետել սկսանէր. և ընդ գաւառն Հայերոյն ի սեղի իւրեանց՝ որ է աջոյ կողմն զօրուն, և Մուզալն եւս իբր թէ գատարկացեալք ի նետից՝ թիկունս զարձուցին և զփախուստ գնային:

1. Քաջ, կարին մարդիկ:

2. Թերեւս որպէջ գրուած էր ի բնագրին:

Յայնժամ արին այն զմիւր թագաւորն Հայոց արշաւեաց առ խանն Խաղան, զի էր ի վրանն իւր բազմեալ և գուսանք առաջի նորա հարկանէին. և մտեալ թագաւորին՝ ստէ. Տէր իմ խան, էր ծաղր և նախատինք եղեր ամենայն երկրի: Ես պատասխանեաց. Չի՛նչ եղեն վասն որոյ առեսդ: Ատէ թագաւորն. Չօրքն զփախուստ առին և գնան: Իսկոյն խանն ի դուրս վազեալ՝ ետես զի ի թիկունս էր դարձել ամենայն զօրն իւր և գնային. յայնժամ գոչեաց բարձրաձայն խանն, Ճան՛, որ լսի՛ Սոյ է. և հրաման եհան, եթէ ամենայն օք ի զօրաց իմոց որ ոչ առնէ զօր ես առնեմ՝ մեռցի:

Եւ ըստ օրինի Մուզալին վճիռն այն ի բերանոյ ի բերան լու եղեւ յամենայն զօրսն: Եւ խանն ի սրտմտութենէն զգտակն որ էր ի զուլան իւր՝ էզարկ ընդ գետինն, և ի ծունկս անկեալ՝ երեք նետս նետեաց ընդդէմ տաճկաց, որ ի նոյն քթթել ականն հրաման օտտակութեանն զօրացաւ. և ամենքեան Թաթարանին ի ծունկ անկեալ սկսան իւրաքանչիւր զիւր երեք նետն նետել: Եւ լինէր զի յայնմ ժամէն որ էր աւուրն իրրեւ ժամ երեք՝ մինչեւ ցինն ժամն ծածկեցաւ օդն, և իրրեւ ի շքի կային ներքոյ մարդիկն ի թանձրութենէ նետիցն որ գնայր ընդ օդն. և յայնմ հետէ ի նոյն հարուածոց նետիցն ապա յաղթեալ՝ մանաւանդ թէ կտորեալ զօրն տաճկաց՝ փախուստ կալան որպէս վերոյ զրի:

Բայց թագաւորն Հայոց դարձեալ ի վարելոյ զուստանն՝ եկն յԵրուսաղէմ, և եգիտ զամենայն այլազգին փախեալ և սպանեալք եւս ի Թաթարացն՝ որ նախ քան գնա էին եկեալ. և մտեալ յԵրուսաղէմ Ժողովեաց զբազում քրիստոնեայս որք թաքեալ էին ի ծակս՝ վասն երկիւղին. և կացեալ անդ աւուրս հնգետասան, տօնս մեծահանդէս և պաշտօնս քրիստոնէականս՝ մանաւանդ թէ տօնախմբութիւնս պատարագաց ետ կատարել ի սուրբ տեղիսն Երուսաղէմի. և գնացեալ յամենայն ուխ-

տատեղիսն սուրբ՝ մխիթարեցաւ հոգւով¹։ Որ մինչ էրն յԵրուսաղէմ՝ հրամանն և սիգեղ² գայր նմա ի խանէն, զԵրուսաղէմ քաղաքն սուրբ իւրով կողմամբքն՝ նմա ի տուր և ի ստացուածս տալով։ Եւ ապա դարձեալ ի Դամասկոս առ Խազանն, և ձմերեցին անդ ի Դամասկոս. իսկ խանն թողոյր պահապանս Դամասկոսի և այլ գաւառին՝ հազարապետ մի իւրով հաղարովն. և ինքեանք ելեալ գնացին յաշխարհն իւրեանց։

Եւ եղեւ մինչ անցին աւուրք տասն և հեռացաւ խանն, յարեան տաճիկքն ամենայն ուր էին յերկրին, զի ոչ զօք էին սպանեալ Մուղաքն, եթէ մեր են այժմ պառկոսք³, որք յարեան ի վերայ և կալեալ զամենայն թաթրնին մերկացուցին և արտաքսեցին. և յարուցին դարձեալ զպարոն Դամասկոսի՝ որ էրն ի սուլտանէն կարգեալ։ Սրբ, իբրեւ զայս լուաւ խանն՝ բարկացաւ յոյժ. իսկ թագաւորն Հայոց ելեալ ի գաւառէն իւրմէ առ ժամայն սրբնթաց երեք արամբք, և զքառասուն աւուր ճանապարհն մետասան օր ընթացաւ. և բողոքեալ առաջի խանին՝ զօճիսն պատառեալ՝ ասէր. « Ո՞չ այդ բանք են զոր ես ասէի, եթէ ջնջեա... զամենայն, և դու ոչ կամեցար, արդ այժմ յազգէ յազգ նախատինք եղեւ քեզ. և զիարդ կարես կոչել տէր զքեզ, զի հալածական և խարեալ ես ի յոչինչ ազգէն » . և այլ այսպիսի բանս բազում ասէր նմա։ Որոյ խանն երգուաւ ի զլուս իւր՝ զի ի ձմեռն որ գայցէ՝ ապցէ զվրէժն ամենայն ի սուլտանէն. որ և պատուէր տայր թագաւորին Հայոց՝

1. Անտարակոյս է որ Հեթում թէ քաջութեան թէ բարեպաշտութեան յիշատակներ թողած է ի վանս Հայոց, յորոց մէկն այլ կ'ըսուի թէ իր սաթէ արքունի գաւազանն էր։

2. Sigillum, Sicle. Թագաւորական կնիք կամ կնքած հրովարտակ։

3. Իբրեւ հպատակք ըստ աւատական օրինաց։

պատրաստել զինքն գնալ անդ դարձեալ։ Եւ դարձեալ թագաւորն յաշխարհն իւր և պատրաստեաց զինքն փարթամ և ընտիր զօրօք հեծողաց ձիաւորաց մանկեզառո¹ չորս հազար, հետեակաց հազար², շարխողաց³ չորս հարիւր, և այլոց արուեստաւորաց բազում՝ վասն բերդիցն առնելոյ. քանզի էր սահմանեալ ի խանէն կարգաւ ի մուտ սկսեալ զամենայն բերդ և ամրոց առնուլ և քակել, և ապա յառաջ գնալ։ Իսկ ամենայն արք զորս ընդ իւր տարաւ թագաւորն Հայոց յայնժամ՝ էին ժԳՌ (18000)։

Այլ իբրեւ եկն ժամանակ զնալոյն՝ մտնաւանդ թէ զամենայն զամուռն զայն, սուլտանն զանձիւք կաշառեաց զամենայն մերձաւորսն և զխորհրդակիցսն խանին, և սասցին նմա քոսպիր⁴, եթէ երկիրն չող է և վատօդ, բազում կայ վնաս, մի գնացես անձամբ, այլ յղեա զայլ օք. և հաւանեցուցին զխանն։ Իսկ նա կարգեաց ի տեղի իւր զլիւսուր զօրուն՝ զերկրորդն թագաւորութեան իւրոյ խոռոչառաւսար կոչեալն. և Խաթիւլուշահ առեալ ԳՌ (90.000) թաթար միայն՝ գայր հասանէր ի Դամասկոս. և վաղվաղակի տաճկնին թողին ի նա զքաղաքն՝ ըստ առաջին կերպին։ Իսկ թագաւորն Հայոց գայր յիւրն գաւառէն՝ ըստ սասցեալ կերպին՝ իւրովքն հանդերձ. որ և սասցին թէ սուլտանն եւս եհաս ի նոյն տեղին առաջնոյ կուռոյն։ Եւ ելեալք ի միւս օրն ի Դամասկոսէ՝ եկին ի տեղին և իջին դարձեալ ընդդէմ միմեանց զօրքն. զերիս աւուրս ոչ պատերազմեցան բնաւ։ Իսկ թագաւորն ստիպէր միշտ զպարոն թաթարացն յուղել

1. Մտրակաւոր կօշիկ ձիաւորաց. թրք. մաննուզ։

2. Հազարաւոր թիւն մոնցուած է նշանակել, բայց յետոյ զրածէն դուշակուի որ պիտի ըլլար 10 կամ 12000։

3. Պատերը քարաձիգ մեքենայով փլցընողք։

4. Խորհուրդ, խրատ, զգուշութիւն։

պատեհեցա՞մ. նա թուլանայր, վասն զի որպէս ասի յոմանց՝ եթէ ինն բեռն ոսկի էր առեալ ի սուլտանէն՝ ոչ կուռել. զոր և արար իսկ. զի յաւուրն չորրորդի իբր սակաւ մի շարժեցին տաճիկքն կռիւ, առ ժամայն զորն Թաթարին զփախուստ դարձաւ. և ելեալք անտի ամենեքեան դարձան ի Գամասկոս. և իբր հասին ի Գամասկոս՝ ոչ մտին անդ, այլ արտաքոյ գնացեալ փախչէին, և Հայերն զկնի. զի ոչ իշխէին ի սուլտանէն թողուլ զընկերութիւն Թաթարին: Իսկ տաճիկքն որպէս և են դրախդուրք՝, դաւ պեղծ գործեալ էին. քանզի թողեալ էին զերկու գետան Գամասկոսի ի վերայ դաշտին մեծի՝ որ էր իբր թէ ճանապարհ աւուրց երկուց՝ յարեւելից կողմն Գամասկոսի, ընդ որ էր ճանապարհն Թաթարին. զի այլուր անհնար էր գնալն քան ընդ այն. և նոցա թողեալ էր զջուրն ի վերայ այնմ դաշտին, և խմորեալ զամենայն ցեխ և ի տիղմ դարձուցեալ. ի յոր մօրատ անկեալ ամենայն զօրքն Թաթարին և Հայոցն եւս՝ խրեցան և ոչ կարացին ելանել. և այնպէս ամենեքեան անդ սատակեցան. ոչ զերծեալք ի Թաթարացն չորք կամ հինգ հազար. իսկ ի Հայերուն ոչ եկին ի տուն՝ հինգ հարիւր: Գարձեալ այլ իմն շարագոյն պատահէր. զի ի վերայ մեռեալ մարմնոցն մարդկան և ձիոց հազեր ի միոյն ի միւսն անցանելով ի խառախն² զերծանէին ի տղմոյն՝ զկնի աւուրց, և գային առ ավն գետոյն Եփրատայ, զի ընդ այն էին անցանելոց. դտան զգետն զի գայր դարիւ և դարիւ, և ոչ կարէին անցանել. բազումք անդ խեղդէին. այլ և ոմանք Թաթարք՝ տրկօք կամ ցախեայ³ իբր

1. Այսպիսի բառ մի դրած է Եղիշէ ի Պատմութեան Վարդանանց. ըստ հին քառագրոց դարպաս նշանակէ. բայց այս տեղ խորամանկ նենգաւոր դուշակուռի:
 2. Այս այլ այլազգի բառով նշանակէ ինչ որ հայերէն ըստւ, տիղմ, ցեխ և մօրատ:
 3. Ճիւղերով հիւսուած:

թէ նաւս շինէին, և կապէին ի բազում ձիս զայն, և անցանէին ի միւս ճղոյ գետոյն ի միւսն. և այնպէս զերեք կամ չորս օր՝ ապա թէ կարէին անցանել: Ընէր ապա զի Թաթարն զՀայերն այնպէս անցուցանէր՝ եթէ տային ինչ վարձս. որ և պատահեաց եւս՝ զի բազումք անցեալք յայնկոյս գետոյն՝ ոչ կարէին ելանել. զի ջուրն մղէր գնոսա և հանէր ի փուլս և յապառատ տեղիս, զի ոչ կարէին ի վեր ելանել. որ և բազումք ի նոյն փրտակերն ի սովոյ մեռան, և այլք զշուսս, զձիս և զմարդ՝ զոր գէշ ջուրն բերէր, քաշէին¹ և ուտէին: Ասի եւս եթէ ոչ երեւէր եզրն Եփրատայ, այնչափ էր տարածեալ:

Արդ, թագաւորն Հայոց զերծեալ այսպիսի նեղութեամբ՝ գնաց բողոք ի խանն՝ ի վերայ այնչափ աղետին գործելոյ. ընդ որոյ վիշտ՝ ասեն, եթէ ելաց խանն եւս, և երզուաւ հաստատութեամբ՝ զի յառաջիկայ ձմեռն անձամբ իջցէ յԵփրատոս. որ և հրաման եզան զի ամենայն զօրքն իւր յիւրաքանչիւր տասէն եօթն հեծանէին ընդ նմա. որ և ասեն եթէ լեալ էր զի հեծեալ էին այն ամենայն՝ լինէր քունսն² չորեքտասան, որ է ամենայն թօման կնայր (60,000): Իսկ սուլտանին լուեալ զայն՝ բազում և անթիւ ոսկի յղեաց չուրջակայիցն խանին՝ զի մի թողացուցեն այնմ իրի լինել. և եթէ այն լինիցի՝ անցեալ ջնջի ամենայն տաճկութիւնն: Չոր ասեալ պարոնացն Թաթարին զգանձն բազում, խօսէին յականջս Խանին՝ մնացուցանել զգալն իւր. և նա ոչ առնոյր յանձն: Իսկ ի միջոցի աստ բարի խանն այն Խաղան՝ ետ բազում տուրս, պարգևս, սիկեղոս և ազատութիւնս և հարկապազանջութիւնս եւս յիւր երկրէն յամենայն ամի՝ Հայոց թագաւորին՝ ընդ կորստեան և վղենին նորա. և ասէ. Գնա ի տուն քո և ուրախ լիւր, զի ես ձեռամբ ասից զվրէժն քո ի տաճկաստանեացն:

1. Կամ քարշէիկ ըլլալու էր կամ խարշէիկ:
 2. Ըստ Պարսից՝ քունսնն նշանակէ 40,000:

իրբու մերձեցաւ ժամանակն զնալոյ խանին ի վերայ սուլտանայ՝ և տեսին իշխանքն իւր թէ ոչ կարէին դարձուցանել զնա զի մի զնասցէ, զեղ մաՀու ետուն նմա, և ելաւ ի կենացս. և առի իսկ՝ եթէ կինն նորա զոր առաւել սիրէր՝ զեղեաց զնա և մեռաւ¹: Եւ ամենայնն խափանեցաւ խորհուրդ և ջան թագաւորին Հայոց:

ՅԾԲ

ԳԼԱԶՈՐՈՅ ՎԱՆՔ ԵՒ ԵՍԱՅԻ
Վ. ՆՁԵՑԻ. ՅԻՇԱՏԱԿԲ ՏԵՂԵԱՅ, ԱՆՁԱՆՑ
ԵՒ ԴԻՊԱՅ ՓԱՄԱՆԱԿԻՆ

(ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ)

Յելանելոյն Ագամայ ի զրախտէն մինչ ի յաւարտումն զրոցս² էր թիւ ժամանակիս 6504 ամ. զի յելանելոյն Ագամայ մինչ ի Քրիստոս՝ էր ԲՃՂԸ (5198), և ի ծննդենէն Քրիստոսի ՌՅԺԶ (1316) ամ. իսկ թվ. մեծ Հայոց էր ՁԿԳ (763): Ես Գրիգորիս բազմավէր և ծանրամեղ ոգի՝ փափագեալ յամենայն բարի և յեանեալ յամենայնի, ըստ Տեառն բանին՝ սերմանեցի յապառաժի. զի ի տղա-յական հասակի զվանական քահանայութեան բուռն

1. Ղազան մեռած է ի 17 մայիսի, 1504:
2. Լուծմանց Գիրք կոչուածն. Ս. Հարց գործոց թարգմանութեան ի նախնեաց մերոց՝ լորթին բաներն և բառերն մեկնուած (լուծուած) են, ոմանք ի հին յոյն վարդապետաց, ոմանք ի մեր նախնի վարդապետաց, և ծոզված մէկ զերբ մի ըրած: Այս օրինակ՝ Մխիթարայ զրած և վարը յիշուած Թարսո Տարօնեցիէն ծաղկած՝ շատ վայելուչ և վարպետ ձեռաց գործ է:

հարի, ձեռնտվութեամբ հօր մերոյ Կոստանդիա¹. և յետ ամենայնի ի կատարեալ հասակի՝ բայց յանկատար հոգոյ՝ ցանկացայ ընթերցման զրոց՝ անխմատ մտօք. զի ոչ զխոացի զչափ գործոյս: Եւ զի ծննդեամբ էի յերկրէն Խարբերոյ ի գաւառէն Յաղման² կոչեցեալ, և մայրական զրկօք եկեալ ի գաւառն Եկեղեաց, և անդ սնեալ ի մեծաՀոչակ վանքն Տիրաշէն³, և անդ ուսեալ որպէս ասացի և կրօնաւորեալ. իսկ յետոյ ի գալ վարդապետին Մովսիսի⁴ ի Կիլիկիոյ՝ բազում զրենօք, յորդորեալ և առեալ զմեզ բնակեցաք ի Դարսանդեաց գաւառն՝ ի Լեառն Ս. և մեծ Լուսաւորչին մերոյ⁵ ամս վեց:...

* Չմեղաներկ անձն և զգրժող ուխտի կրօնաւորութեան զՄխիթար՝ յիշ(ե)այ, հառաչ(ե)այ խոր, ո՛վ խոհեմ պատաՀող, ասելով, Քաղցր Քրիստոս, թող թո՛ղ զյանցանս Մխիթրա՞ և զծնողաց իւրոց և

1. Թուի այն Եզնկացի Կոստանդինն՝ որոյ ոտանաւոր զրուածք գտուին, այս Մխիթարայ զրած զրբէն քսան տարի մի վերջ օրինակուած:
2. Յաղման կամ Յաղմայ գաւառ շատ յիշուի այս զրոց կրօնութեան ժամանակներ և աւելի վերջն:
3. Այս վանքս այլ Եզնկայի մօտ նշանաւոր վանքերէն մէկն է. ոմանք համարին թէ Տիրան Թագաւոր շինած ըլլայ իր անուամբ գեղ մի յորում յետոյ վանքն շինուեր է:
4. Ժամանակին զիտուն վարդապետաց մէկն է. իր անուամբ գտուի մեծ զերբ մի, հաւաքումն պէսպէս բանից, որոյ համար Ոսկիփորիկ կոչուի: (Տես Յօդ. 545):
5. Սեպուհ կոչուած լերան վրայ և քովերը մեծ ու պզտիկ վանքեր հաստատուած էին՝ ի յիշատակ Ս. Լուսաւորչին այն տեղ ճգնելուն:
6. Վարը զրած ոտանաւոր խօսքերէն այլ կ'իմացուի այդ Մխիթրայ զուարթութիւնն, եթէ չըսուի և քանքարակոշիւն:

զվարդապետի իւրոյ զԳրիգորիսի: Հասոյց (Տէր) ի յաւարտ ձեռնարկութեանս այս՝ ի թուիս 24Գ (1314-15) Հայկազեան տուճարիս: Յայց գրեցաւ գիրքս այս առ ոտս մեծ վարդապետիս Եսայեայ՝, ի տեղիս որ կոչի Գրաճոր, ընդ հովանեաւ Ս. Ստեփանոսիս. հրամանաւ մեծ և երանեալ վարդապետիս իմոյ Գրիգորիսի Եզնկայեցոյ՝ բանի սպասաւորի, ի վարժունքն անձին իւրոյ և ամենայն բանասիրաց: Արդ աղաչեմ զամենեսեան որք հանդիպիք այսմ խրթնայայտ կտակիս, յիշեօջիք զառաջ ասացեալ ուսուցիչն իմ՝ զԳրիգորիս և զձնողն իւր. ընդ նմին և զհոգեւոր հայրն իւր զկոստանդին միայնակեաց, որ բազում առաքինութեամբ զարգարեալ է. իսկ հուսկ յետոյ քան զամենեսեան զազազուն և զիցուն գրողս Մխիթար՝ սոսկ առնումբ կրօնաւոր, և զձնողն իմ՝ զհանգուցեայն ի Բրիտանոս, զՊանդոս և զՏիրակց, և զեղբայրսն իմ (Մաթէոս և Մարտիրոս²) զկրօնաւորեալսն միայնութեամբ և զքոյրն իմ նոցին հետեւող, և զհօրեղբօր որդին իմ՝ Վարդապայ, որ յետոյ եղև կրօնաւոր:...

* Արք ընթերցմամբ հայիք ի սա
Եւ հանգիպիք գանձու սորա,
Տես թէ քանի աշխատեցայ
Ես Մխիթար գրիչ սորա.
Թուղթս անկոկ ու գրիչ չկայ,

1. Վերին կամ Մեծ Հայոց մէջ ԹԳ դարու վերջ և ԹԳին սկզբան՝ ամենէն հռչակեալ վարդապետն էր գիտութեամբ, և հարիւրաւոր աշակերտաց վարդապետական գաւազան աւելող համարուի, անոր համար էր ակնուն այլ՝ Գայլիճարոյ վանքը՝ մայր ինճատից կոչէ մեր գրիչն և այլք:

2. Աւրիչ տեղ մի յիշէ Մխիթար այս եղբարց առնումքը. իր շատ ազգականաց այլ անուններով, զոր աւելորդ համարեցանք օրինակել:

Աւուրքըս ցուրտ ու պարզկա¹,
Զարտախս² բարձր ու կրակ չկայ.
Դոնեբրս³ չոր ու սպաս չկայ.
Եւ այս Գլաճորն՝ յի գիտեանայ.
Ես յոյժ նեղած ու ճար չկայ.
Եւ ես պանդուխտ ու վեղար չկայ:
Ինձ հատուցումն յիշման սրա
Վասն փըցուն գրի սորա:

* Ես նուստ անուն Մխիթար կոչեցեալ Եզնկայեցի գնալով ի մայրն իմաստից Գլաճոր՝ առ ոտս Եսայայ վարդապետի ի վարժունքն աստուածիմաստ գրոց, և յորդորեալ զիս վարդապետն իմ Գրիգորիս գրել զգիրքս զայս յոյժ աշխատանք, և հանդիպեալ բարեմիտ և քաղցրատեսակ եղբօր՝ լցեալ ամենայն իմաստութեամբ, եւս առաւել գրակառնութեամբ և ծաղկողութեամբ, անուն կոչեցեալ Թորոս՝ ի Տարօն գաւառէ, ծաղկազարդեաց զգիրքս⁴

1. Նախնիք մեր պարզ կ'ըսէին երբ օգն յստակ և ցուրտ կ'ըլլայ. թուրք. այլա՞:
2. Զարտախս՝ թուրք. կամ պարսկ. տան վերի մասն, կամ բարձր ու հով բանելու տեղ, հովանոց:
3. Դոնե այլ բարձր շէնք նշանակէ. բայց նաեւ չոր հաց. թուրք. կեկրեք. իսկ սպաս՝ տաք կերակուր: Խեղճ Մխիթար, թէ ցուրտ քաշէ թէ անօթութիւն. և այս վիճակի մէջ՝ ո՞վ կու յիշէ, կ'ըսէ, զԳայլեճարոյ վանքը՝ որ աւտելիք կամ տաքնալիք մի բերէ:
4. Եստ տարի վերջ այլ (1332) յիշուի այս ճարտար ծաղկողն. (տես և Յօդուած 362). սակէ առաջ (1321) նկարեր է պատկերներով Աւետարան մի որ հիմայ գտուի ի Բրիտանեան թանգարանի Լոնտոնի, յարում գրէ. « Չնկարագրող սուրբ պատկերացս՝ զԹորոս » յիշեալ ի Տէր »: Այս գիրքս և միւս երկուքն՝ որ ի վանս մեր պահուին՝ Թորոսի ճարտարութեան ինձ ծանօթքն են, երեքն այլ գրուած և նկարուած ի վանս Գայլեճարոյ, հռչակաւոր Եսայի վարդապետի առաջնորդութեան տակն, որ յայտ է թէ ոչ միայն գրքեր

զայս՝ վասն յոյժ սիրելոյ զմեզ. Ով որ հանդիպիք՝
յիշեսձիք զինքն և զիւր ծնողսն ի Քրիստոսս:...

* Ի հոլովման ժամանակիս
Ի մեծ Հայոց թուականիս
Յ'էՉԿ և երեքիս (763=1314).
Ես տկար Մխիթարս
Եւ անարժանս յամէն բարիս
Գրեցի զԼուծմունք նուրբ
Եւ արտաքին կտակարանիս՝
Յիմաստից տուն Գլածորիս.
Ի Վայիձոր վիճակիս,
Առ սաս տիեզերալոյս վարդապետիս
Մեծահոգակ Եսայայիս,
Նա և կարեկից մեծազարմին
Աթոռակալ Տարսայիձիս¹,
Որ է մեզ կարեկից յամեն բարիս,
Եւ օժանդակ յիւր գաւառիս.
Յիշման առնել զսա արժանիս,
Մնողիւք եղբարքք օրհնեալ յաստիս:...

* Ի թուականիս Հայոց ի 2ԿԳ (1314-5) հա-
մարողքն² ի Վայոլձորս եկին, ու մինչեւ ի յամ-
սական տղայն համարէին:

և կարգացողներ ժողովէր՝ այլ և հարտար զրոյներ.
Հատ հաւանական է որ ուրիշ շատ զրոց մէջ եւս
թորոս իր հարտարութիւնն աւանդած է:

1. Անշուշտ մեծ Տարսայիձի՝ Ստեփանոս Օրպե-
լեանի հօր ցեղէն, կամ անոր թոռն այն կողմերու
տէր:

2. Թաթարաց խաներու կողմէն եկող տուրք առ-
նողք, հարկահանք:

ՅԾԳ

Ք Ո Ւ Ր Գ Բ Ի Ե Խ Ա Ն

(ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ)

Յայսմ ժամանակի երեւեալ քաջ և արի յաղ-
թող և բարձրարարուկ իշխանաց իշխանն՝ յազգէ
Վաչէի, որդի Տայիրիէ, որդւոյ բարեպաշտ և աս-
տուածատէր (Ա.) Քրդիէ, որ և անուն նորա Գուրդ
կոչի¹, որոյ անուամբն և քաջութեամբն մնաց գա-
ւառս մեր և վանորայքս անշարժ և անյնաս՝ յայսմ
մեղոսաշարժ և դառն ցասմանէս. զի յայսմ նուա-
ղեալ և դառնացեալ աւուրս՝ որ վասն մեղաց մե-
րոց, երեւեալ մեծափառ և աստուածաճանոյ մեծ
զօրավարն և երեւելի նախամարտիկ, պարծանաց
և զարդու զաւակն Հայաստանեաց, ամենօրհնեալ
Քուրդն. զի ոտնաձայնք երիվարացն նորա և ձօ-
ճիւն նիզակացն և փայլատակումն սուսերացն,
ճայթմունք ազեղանցն, և կուռ զրահքն և ասպա-
րափակ լինին, և այլ ահարկու կազմուածն՝ զար-
հուրեցուցանէին զթշնամիսն. թող զյաղթութիւն
և զքաջութիւն և բազում պատերազմաց վանումն՝
ի ձեռն նորա, և ազատագորաց նորա բազմութիւն,
գեղեցկութեամբ՝ իրրեւ զօրս երկնից և քաջու-
թեամբ և յաղթութեամբ՝ իրրեւ զառիւժ կամ իրրեւ
քաջարձուի² ի վերոյ Հայաստանեաց, յամենայն
պատերազմունս: Այնու՝ առաջի այլասեռ թագա-

1. Քրդաց ազգէն ծագած էր, ինչպէս մեծանուն
իշխանքն Չաքարէ և Խանէ, սրբ քեւորդիք էին Ա.
կամ Մեծ Քուրդ իշխանին, և թէ Այրարատայ կող-
մերը տուն տեղ ունէին, և թէ Հայ-Աղուանից կամ
Արցախոյ:

2. Տեսակ մի արձույ, մեծ և զօրաւոր:

ւորացն՝ Ղազակին և Ղարապակեղին և Պոռապաղի¹,
 և մեծամեծ և սպարապետ նոյննացն² մեծարգոյ
 և փառաւոր երեւեալ, և յամենեցունց շուք և պա-
 տիւ և խիղայ ընդունեալ, պահէր խնամօքն և որոր
 մութեամբն Աստուծոյ զգաւառս և զվաներս ի խա-
 զաղութեան, և այլոց գաւառակցացն բազում կա-
 ընկից և օգնական լինէր: Որոյ՝ աջն անեղին և բա-
 զուկն Հգորին Աստուծոյ հովանի և պահապան լիցի
 նմա ի տուէ և ի զիշերի. աստուածաաէր և բարե-
 սէր ամուսնան խոյակն-խարունիւն³ և ամենայն
 հեծելազօրացն: Քաղցրասցի նմա աչք բանաւորաց
 և մեծամեծաց, և թշնամիք նորա առաջի նորա
 յամօթ և նկուն լիցին, և իբրեւ զՎորիս և զԻսդան
 յանդունգս իջցեն. և ձեռք նորա հանապաղ ի վե-
 րայ թիկանց թշնամեաց իւրոց. ամէն:

ՅԾԴ

ՈՂԲ ՎԱՍՆ ԱՒԵՐՄԱՆ ՏԱՆՍ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ

(Ի ԱՍՁԱՏՈՒՐ ԿԵՁԱՌԵՑԻՎ)

Չայս ահագին աւուրքս որ հասաք,
 Ժամանակիս որ պատահեցաք,

1. Երեքն այլ զանք թաթարաց, իրարու յաշորդք,
 1292 տարիէն մինչեւ ի 1355. զԵրկրորդն խարաբակտ՝
 պատմիչք մեր իրոշ ծառայ թարգմանեն. զի խար՝ նշա-
 նակէ էշ, պիկտէ այլ՝ ծառայ:

2. Ուրիշ տեղ այլ յիշուեցան, իշխան և զօրավար
 նշանակելով:

3. Թերեւս արաբերէն է խոյ, խոյակն, իբր արա-
 զաչարժ կամ նազելի, որ կերպով մի համաձայնի
 հայերէն հոյակապ կոչման:

4. Հեղինակիս և զբութեան սճին կամ լեզուին
 վրայօք՝ տես ի կարգի Պատմըաց:

Չքաղցր Արարիչն դառնացուցաք,
 Չերկիր՝ արեամբ մեզօք ներկեցաք:
 ՉՄայր Աստուծոյ մեզ տրամեցուցաք,
 Չմեր բարերարըն բարկացուցաք.
 Չեկեղեցեաց դուռնս փակեցաք,
 Չկանոնական զիրըն մոռացաք:
 Մեք մեր ձեռօք մեզ դահիճ եղաք.
 Հայհոյութեամբ զբերանըս մեր լըցաք,
 Յանդեղ իարիքըս՝ շաղխեցաք,
 Չաւազանին խորհուրդն ուրացաք.
 Ըզկիրակին՝ սուրբ ոչ պահեցաք
 Այլ շար գործով մեր պատանեցաք.
 Չժամն եւ զաղթս բնախն մոռացաք,
 Ի պատարագն անգամ չնայեցաք:
 Հովիւս հօտիս մեր բամբասեցաք²,
 Վարդապետաց հոկառակ կացաք.
 Չհայր եւ ըզմայր վիրաւորեցաք,
 Չազգ և զազինս ի մէնջ վարեցաք³,
 Չողորմութեան դուռն փակեցաք,
 Չօրրն և զայրին անյոգ դատեցաք.
 Չխաչն և զհաղորդըն զայրացուցաք,
 Չեկեղեցին սուրբ քամահեցաք:
 Ծաղր ու նախատ բազմաց մեք եղաք,
 Յերկաթ ու ի նեղ զընդան մեք մըտաք
 Յաղբատութիւն որ ժամանեցաք՝
 Այս մեծ եարիս՝ ամենքս որ գիպաք:
 Ի ձեռն շար ազգի մեք գրաւեցաք.
 Բըմիշկ չունիմք ցաւոյս որ հասաք.
 Չմեր բարերարն անյայտ կորուսաք,
 Եւ այլ չունինք իսկի մեզ ճարակ:

1. Թերեւս չարիքըս զրեւու էր:
 2. Հայոց մեղաց կամ յանցանաց մէկն այլ հա-
 մարի եպիսկոպոսները և վարդապետները բամբասելը:
 3. Օտարազգիները չընդունելն կամ հալածելն,
 կարծուի թէ կրօնական խտրութեամբ:
 4. Ստոյգ թէ սխալ բառ՝ իմաստն վտանգ, նեղու-
 թիւն նշանակէ, եթէ չէ չարիս:

Թխտ արժանի էաք զինչ եղաք
Վասն չարեաց որ մեք գործեցաք.
Մեռան իշխանք մեր ցանկալի
Իհրեանց որդիքն ի տղայ հասակի:

Սոսերն տիրեաց մեզ Իսրայէլի,
Լաց ւ աղաղակն մեծ Հաաբելի:
Սատոն սիրած մեծ Սպարա դանի¹
Գոված ընտիր ամէն հանդիսի,

Չաչերըդ բաց զինչ Գամաակոսի²,
Տես ըզգաւառս ի յերերմանի,
Չեկեղեցիքս ի մեծ վրտանցի,
Ըգբահանայքս ի տարտարոսի.

ՉԽոռչրու-բռնդեկ յարեան հալովի³
Չիւր աննրման պատկերն ի հողի.
Չարքայն շիշեսմ՝ յիշել ըզՎրացի՝
Չատաւս երեսն ըզԳեռնեարի⁴,

Որ դեռ քրտունքն ի վայր թափի.
Սիրաւն քաշած ու դեռ կենդանի.
Չպարոն Պառն զարդ հեծելի⁵
Որ զերկաթի դուռն աւնէր փռլի,

1. Տես Յօդուած 352: Ըստ Կիրակոսի՝ Հուլաղու զանն էր զինքը այլազգի ըմբշի մի հետ կուսեցընողն. յարմար է որ իր որդին և յաջորդն Ապագա-դանն այլ իր քով պահած և պատուած ըլլայ այդ կտրիճ Սաղուն Արծրունին:

2. Անշուշտ մարգարէի մի ըսածը յիշէ՛ բայց ի՞նչ յարմարութեամբ կամ կապով առջի ըսածին:

3. Թաթարաց վատութեամբ սպանուած է այս քաջ զօրավարս, յամի 1508, բայց ով ըլլալն անտարա- կոյս չէ՝ թուի թէ Խոռչրուքան կոչուածն է և որդի վերոյիշեալ Սաղունին, երկուքն այլ երկար տարիներ քաջութեամբ Թաթարաց զօրավարք եղած են շատ յաղթութեամբք:

4. Գեռնեար Բ թագաւոր Վրացի զոր խաբէութեամբ կանչեց Արղուն զան Թաթարացի և անգլխութեամբ գլխատել տուաւ՝ ի Մուղան, յամի 1289:

5. ՅԱրցախ նահանգի Խաչենոյ և Գանձակայ կող-

Աջոյ բազուկըն՝ Նոր Սիոնի,
Հիմըն հաստաւ Հայոց հաւատի.
Կամ զիւր որդիքըն զարմանալի
ՉՄըկդեմ, Վասակ՝ կորիւնք աւիւծի.
Չայն զօրաւորն ի պատերազմի,
ՉԱմիր Հասանն բազուկըն քաջի.

մանց ազնուական և կտրիճ իշխանաց ցեղի մի զլիաւ-
ւորներէն մէկն, որ Թ.Գ.Պ. դարուց մէջ շատ կտրիճ
պայազատներ ընծայեց, Այրարատայ և Սիւնեաց կե-
դրոնական կողմերում եւս. Վարդանանց ազգէն ծա-
ղած կ'ըսուին ժամանակակից յիշողներէն: Կեչառեցիս
այլ նոյն ցեղէն է. վասն զի այն տեղն եղաւ նստոց
և գերեզման այդ հուշակուած Պոռ իշխանին, որոյ
արձանագրութիւնք և յիշատակք գտուին մինչեւ հի-
մայ, ինչպէս Ս. Գեղարդի պահարանն՝ յեջմիածին:
Հուլաղու-դանի զօրավարաց մէկն եղաւ. բայց շատ
տարի առաջ իր մէկ եղբայրն (Պապաք) և հօրեղբայրն
(Գրիգոր) Թաթարաց հետ կուսելով մեռած էին. իր
հայրն կոչուէր Վասակ, պապն Հաղարակ. իսկ իր այս
տեղ յիշեալ որդիքն՝ Միկդեմ, Վասակ և Հասան յի-
շուին և յայլոց: Այս Պոռչն զատ յիշուի հնազոյն
Պառ մի, որ ցեղին հայրենեաց Գանձակայ եկեղեցւոյ
մի մէջ թաղուած է. իսկ այս Վասակայ որդի և Վա-
սակայ հայրն՝ ըստ Թովմայի Վանանդեցւոյ թաղուած
է ի Կեչառուս, յեկեղեցին:

« Սուրբ Սիոնըն պաշտեցեալ »

» Որ Պոռչի հանգիստ տուեալ ».

ի պատմութեան յիշուի սա 1220-1268ի միջոյ. իր
որդւոյ Ամիր Հասանի որդի է Իսպի կամ Երաչէ,
սասր որդի միւս Ամիր Հասան, որ յիշուի յամի
1515. անկէ քսան տարի վերջ այլ՝ 1552ին յիշուի
Վասակ թոռն Պոռչի, որ թերեւս որդի է Միկդեմի կամ
իր ուրիշ մէկ Պապաք կոչուած որդւոյն: — Թէ ի
պատմաց թէ ի վիպասանից շատ հեղ Պոռչն յիշուած
ըլլալուն համար՝ հարկաւոր համարեցանք այս ծա-
նօթութիւնս, զոր դեռ ստուգել փափագիմք. որպէս
և զայն Մեծ Պոռչ կոչուածն, որոյ որդւոյ Զաւնայի
որդիքն՝ Արդաք և Չարխիլի մեռեր են կամ սպաննուեր
Լէնկիթիմուրի արշաւանաց տտեն: Առաջնոյն յիշատակ

Ըզճարսայիձ զարմըն վեհազգի՛ 1
 Զեղբայր մեծին որ Մժրատ կոչի,
 Որ պատուեցաւ ի զբան արքունի
 Այնմ որ անուն էր Մանկու դանի:
 ԶՀասանն յիշեմ ըղիտալենեցի՛
 Որ մականուամբ էր Որդի Դօփի՛ 2.
 Հանց յուժընդակ էր ինքն յատենի՛ 3
 Քան զՔրիստոսի նշանն ի բեմի:
 Աւաղ, թէ զորն անեմ ի լալի
 Զայն հին ի նոր գերեզմանի:
 Վայ ըզմնացորդքս սուս կենդանի.
 Մակար չէաք ծընել յաշխարհի.
 Ահա գերեցաք, ու ամենքս ենք գերի.
 Մեր գերեզարծքն չեն ի միջի:

է այս Պոռչի կայ կոչուած կամուրջն, մտա ի Գնդե-
 վանս Եղեղեաց ձորոյ Սիւնեաց, դժուարուտ խորածո-
 րոյ վրայ ձգուած:

1. Ստեփանոս Օրպելեան պատմիչ արքեպիսկոպոսի
 հայրն է անչուշա Տարսայեան այս: Տես Յօդ. 557-8:

2. Պոռչեանց ժամանակակից և սահմանակից՝ Խա-
 չենոյ հիւսիսակողմն էր Հասանեանց ցեղն, որոց
 առաջինն Մեծ Հասանն կոչի, և սրբիէ սրբի շատերն
 այս անունը կրելով՝ ինչուան վերջի դարերուս ծանօթ
 եղած են. իբրեւ մէկիքք իրենց երկրին: Յիշուի որ
 նայն կողմերը (Սեւանայ ծովուն մտեր) բանակելով
 Լէնկթիմուր յամի 1584 սպաններ է այդ պայազա-
 տաց մէկը՝ Հասան մի՛ և երեք սրբիքն Սարգիս, Աղ-
 բաղէ, Երսուանչէ: Հասանեան ցեղին մէկ ճիւղն այլ
 Հասան-Չաչեան կոչուելի, յորմէ էր վերջին կաթողի-
 կոսն Աղուանից (Բաղատասար):

3. Այնպէս զորաւոր էր և ազատիչ նեղելոց՝ ինչ-
 պէս Քրիստոսի Ս. Խաչն, Էթէ ներսուի այս համեմա-
 տութիւնն:

ՅԾԵ

ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԵՓԻՍՎՈՊՈՍ ԿԱՐՆՈՑ՝

(ՅԱՅՍՄԱՒՈՒՐՔ)

Ընդ ժամանակս բոնակալութեան ազգին Նե-
 սողաց՝ կրկին զօրացեալ ազգն իամայելեան՝ յա-
 բուցանելին հալածանս ի վերայ ամենայն քրիս-
 տոնէից, մանաւանդ ի վերայ աշխարհիս Հայոց.
 և շար հողմուքը հագարային հնչեցին հանգոյնօրէն
 ամբարիշտ թագաւորացն Կեկոսի, Դիոկղետիանոսի
 և Յուլիանոսի ուրացողին: Քանզի ազգն Նեստ-
 ղաց դառնային ի դէն իամայելականաց, և յաղազս
 մարմնասէր կրօնից օրէնադրին իւրեանց՝ յանձն
 անուին զթլփատութիւն. և արբանեկութեամբ
 նոցին բազում շարիտ անցուցանելին յեկեղեցիս
 քրիստոնէից, և զպաշտօնս Աստուծոյ խափանել
 ջանային ի սուրբ եկեղեցեացն Աստուծոյ. և ի բա-
 զում տեղիս դրազումս յաւարի անեալ քակէին.
 զոր Տէր Յիսուս խափանեաց հոգւով զօրութեամբ
 իւրով, և խափանեցէ զյարձակումն նոցա: Եւ ըմ-
 բռնեալ զքրիստոնեայն դառն տանջանօք նեղէին
 ուրանալ զքրիստոսական հաւատսն որ ի Հայր և
 յՈրդի և յԱմենասուրբ Հոգի: — Դարձեալ տեղի
 ետուն, և եդին հարկս ի վերայ քրիստոնէից, և
 յամենայն գլխոյ անուին եօթն (և) ութ դաշեկան
 յամենայն ամի. կամ ուրանալ զՔրիստոս, կամ

1. Թէ և Յայսմաւուրաց մէջ գրուած է այս Յօդուածս՝
 բայց քիչ Յայսմաւուրաց մէջ գտուի. և ոչ այնքան
 իբրեւ վկայաբանութիւն հրատարակեմք (զի նմաններ
 շատ գտուին), այլ միանգամայն և քաղաքական պատ-
 մութեան դէպք այն զժբաղդ ժամանակին:

2. Յայանի է Թաթարաց այսպէս կոչուելին:

տալ զդաշնեկանն՝ որ է խարամ: Զոր ոչ հնազան-
դեցան քաջազաւատքն և արիքն՝ աղանդից նոցա.
այլ յանձն առին տալ զհարկն յամենայն ամի. և
մերային սեռս և քրիստոսադաւան քրիստոնեայք՝
մտանէին ի լուծ հարկացն, և գոհութեամբ տային,
զինչս և զստացուածս վաճառէին և տային յամե-
նայն ամի. և յերկոստասան տարոյ մանկանէ առ-
նուին զհարկն. և բազումք տարագիր եղեալ վասն
հարկին. իսկ քրիստոնէիցն տալով զայս ամենայն
անվորդով կացին ի հաւատս՝ որ ի Տէր մեր Յիսուս
Քրիստոս:

Եւ արդ, մինչ էր (թուական) Հայոց 2 և 2
(770—1321) ամպարիշտ ոմն յազգէն Վետողաց,
որում անուն Դամառդաշ ասի, այսինքն՝ Երկա-
թաքար, անօրէնն գայ յաշխարհն Հոռոմոց. և տե-
սեալ զերկիրն Հայոց զՎիլիկիա, զի որպէս ճիւղ
մի ձիթենոյ մնացեալ՝ գաղարէին ի նեղ և ի յան-
ձուկ և ի խորշակաշար երկրին, բազում տառա-
պանօք ի մէջ երկուց անօրէն ազգացն այն, Եզիպ-
տացուց և Յարակլիացուց²: Արդ, անօրէն Երկա-
թաքարն այն ի նախանձ մտեալ ընդ թագաւորն
Հայոց՝ վասն իրիք պատճառանաց, և խորհէր յա-
ւարի առնուլ զերկիրն. խրոխտանօք մրմալոյ որ-
պէս գառիւծ, զօրս ժողովէր, հեծեալս կազմէր,
դեսպանս առաքէր, զի ըմբռնեցէ զթագաւորն
Հայոց, և զաշխարհս աւար առցէ: Զոր իմացեալ
զչար խորհուրդն նենգաւորին՝ ոչ հնազանդեցան
հրամանի նորա, այլ ամբացան յիւրաքանչիւր զղեակս
և յամրոցս և քարանձաւս և յայլ անառ-կանիս³:
Եւ անօրէն Երթաթաքարն այն մտեալ յերկիրն
Հայոց՝ բազում հետեւակօք և ձիաւորօք, և բազում
աւերմունս արարին. և զհրաշափառ եկեղեցին
զԷջմիածինն⁴ այրեցին հրով, ընդ նմին և զկէս

1. Բ Լեւոն թագաւորի որդի Օչնի ատեն:
2. Իկոնիսնի (Վանիոյ) սուլթանաց համար կ'ըսէ:
3. Այսինքն, յանառակ կրայս, ամբար բերդեր:
4. Սոյ մեծ եկեղեցեաց մէկն:

քաղաքին. նա և զվատակ երկրին այրեցին, և
անթիւ սպանին և գերի վարեցին:

Եւ ելեալ անգրէն եկին ի Կեսարիա Կապադով-
կացուց, և զԽաչն Երթաթայ՝ առեալ մանրեցին,
քանզի էր կազմեալ յոսկոյ սրբոյ. և բազում քա-
հանայս ի հոռոմադաւան քրիստոնէիցն նաՀատա-
կեցին. զոր Տէր Յիսուս հատուցէ նոցա զհատու-
ցումն նոցա նոցին:

Եւ զայն տեսեալ անօրէն դատաւոր ոմն ի մայ-
րաքաղաքէն Կարնոյ, քանզի ունէր նախանձ ինչ
ընդ եպիսկոպոսս քաղաքին և առ քրիստոնեայս,
գնաց առ շարիմաց Երկաթաքարն. և առեալ հրա-
ման հրովարտակաց և զինուորս բազումս՝ գայ ի
քաղաքն Կարնոյ. և ժողովեալ զբազմութիւն քա-
ղաքին հանգերձ եպիսկոպոսաւն Տէր Գրիգորիս,
և զանիրաւ հրովարտակն կարգաց առաջի ամենայն
բազմութեանն: Եւ ըմբռնեալ զեպիսկոպոսն ընդ
նմին և զնորին հօրեղբայրն զՏէր Պապն, և բռնու-
թեամբ կապեալ թրխատեցին, և դարձուցին ի հա-
ւատս իւրեանց²: Իսկ սուրբ եպիսկոպոսն ասէ,
թէ, Մերկ եկին ամենայն ծնեալքն յաշխարհս, և
մերկ ելանելոց եմք յաշխարհէ, ըստ աստուածա-
բան սուրբ Առաքելոյն Պողոսի, որ ասէ, « Զու-
նիմք քաղաք որ աստէն մնալոց է »: Իսկ անօրէն
զինուորքն և դատաւորն կապեցին զեպիսկոպոսն,
և նանեալ յատենի կացուցին առաջի իւրեանց. և
ի հարցանել և ի գատել զնա, և որպէս խաշահա-
նողքն զՏէրն, ասեն բռնաւորքն. Ո՛ր է Խաչն՝ որ
կազմեալ է յոսկոյ, զոր դուք աստուած պաշտէք,
և երկրպագութիւն տայք որպէս Աստուծոյ: Եպիս-
կոպոսն ասէ. Մեք պատուէր ունիմք ի Տեառնէ
մերմէ ոչ ստանալ ոսկի և ոչ արծաթ, ոչ ակունս,

1. Հայոց սրբազան Խաչից մին, որոյ աւանդու-
թիւնն ինձ է՛ ծանօթ:

2. Ոչ ի հաւատս իւրեանց դարձուցին, այլ ի ձեռս
իւրեանց:

ոչ մարդարիտո, և ոչ Հանդերձս փափուկս, այլ զՔրիստոս միայն ստանալ, զի ի նորա արքայութիւնն վայելեմք: Իսկ ինչպէս զոր ասէք եթէ աստուած պաշտէք, ոչ է նա մեր Աստուած, այլ զէն Աստուծոյ և պատճառ երկրպագութեան: Յայնժամ լցան ցամամբ և բարկութեամբ բռնաւորն և դատաւորն, և Հրամայեաց շար սպասաւորացն՝ զի երկար թիւ ըրօք Հարկանեն ընդ կուրծոն և զթիկուննսն, մինչև բացան կողք և ոսկերք թիկանցն, զոր ասելովն թէ մեռաւ: Իսկ նա ապրեալ լինէր զօրութեամբն Քրիստոսի. և թողեալ զեպիսկոպոսն կիսամահ անդէն ի տեղին, գիմեցին առ Հասարակ քաղաքին ամբոխիւ՝ ի վերայ եկեղեցւոյ եպիսկոպոսին՝ որ յանուն Սրբոյ Կարապետի, և զուրբ սեղանն յորմէ դողան հրեշտակքն՝ մանրեալ խորտակեցին. և զսպաս սրբութեան և զուրբ աւետարանն Հանդերձ Հին և նոր կտակարանօքն՝ յափըտակեցին ի տուն իւրեանց: Եւ յորժամ թափեցին զչարութիւնս իւրեանց ի վերայ եկեղեցւոյն, ապա յայնժամ անօրէնքն ի խորհուրդ մտեալ՝ զի առաքեսցին ի դպրաց իւրեանց և յաւագաց նոցա, զի դաւաճանութեամբ առ իւրեանց կրօնս դարձուցեն. գանձս ցուցանէին և խոստանային, դուքս ցուցանէին մարդաճանութեամբ, ըստ օրինի մարդարէին սարակինոսաց: Իսկ երանելի եպիսկոպոսն առ ոչինչ Համարելով զպարգեսս նոցա և զմեծութիւնս զոր խոստանային, և ոչ զդառն տանջանս զոր կտտանօք շարչարէին, ասելով զբանս Առաքելոյն, թէ, Յոյս իմ Քրիստոս է, և ես պատրաստ եմ մեռանել վասն անուանն Քրիստոսի:

Յայնժամ Հրամայեաց անօրէն բռնաւորն Հանդերձ դատաւորան անիրաւի՝ պիղծ դաճճացն, զի սրով ձեղքեսցեն զլիւս երկուց ծնկանցն, և աղիւ լնուին զվերսն, նոյնպէս և ներքանս ոտիցն: Եւ այսպէս պրկեալ կայր բազում ժամանակ անմուռնչ ի բազում ցաւոց, զոր իմացեալ անօրինացն թէ մեռաւ: Ապա առեալ տարան ի տուն մի այլազգ-

ւոյ, և վստահացուցին¹ առ ի պաշել զնա. իսկ նա զօրութեամբ Քրիստոսի կայր կենդանի: Ասէ այրն այն. Քրիստոսն էից եպիսկոպոս, բերից չուր զի արբցես. և նա ասէ. Ոչ: Ասէ բանտապետն, իբրեւ մարդասիրութիւն ցուցանելով. Տաց քեզ սակաւիկ մի կերակուր, զի այս քանի աւուրք են անտուաղ կեանս: Ասէ եպիսկոպոսն. Կերակուր չէ ինչ պիտոյ. այլ ունիմ խնդիրս ի քէն, զի տացես ինձ սակաւիկ քարտէզ: Եւ նորա բերեալ ետ ցեպիսկոպոսն. և առեալ մուր՝ զրեաց ի ծածուկ առ քաջանայս քաղաքին, զի տացեն մասն՝ զի Հաղորդեսցի. ասելով, թէ, իմ կերակուրն այն է: Եւ առեալ տարան զթուխտն առ քաջանայսն՝ զաղտ. և նոքա առաքեսցին ի ձեռն պատանուոյ միոյ. և առեալ զոճացաւ և ճաշակեաց. և Համբարձեալ զձեռս իւր յերկինս՝ ասէ, Գոհանամ զքէն, Տէր: Եւ զաւուրս քսան ոչ ճաշակեաց և ոչ արբ չուր, այլ կերակուր և ըմպելի նորա՝ շարչարանքն եղեն. զի կերակրեալ լինէր նա ի շնորհացն Քրիստոսի: Իսկ երանելի եպիսկոպոսն յայսպիսի մըրցմունս և ի շարչարանս կեայր, քաջ հովիւն և զինուորն Քրիստոսի Տէր Գրիգորիս, Համանուն իւր նմանին, մենամարտիկ եղեալ ի մեծ պատերազմին ասպարիզի անօրինացն. և ոչ ետ գերել զքաղաքն զայն, նա և առաւել զբազում տեղիս, այլ յաղթեաց զօրութեամբն Քրիստոսի՝ Բելիարայ և զօրաց նորա. զի եթէ գտեալ էր տեղի չարն այն և քրիստոստեաց դատաւորն բազում չար խորհուրդս Համբարեալ ունէին վարդապետան իւրեանց ստտանս միւ, զի զքրիստոսնայս քաղաքին Հրապուրէին յիւրեանց աղճատելի կրօնս: Գարձեալ, զոր օրինակ ի ճակատոյն պատերազմին Գողիաթու Գաւիթ մարդարէն զգիմի կալաւ երկս քարեան² հեղեղատի

1. Խոստամունք ասին այլազգիէն՝ որ պաշէ գեպիսկոպոսն իր տան մէջ:

2. Երեք քարով:

և եհար զՔողիած, և երարձ զնախատինս յիս-
րայելէ, նմանապէս երանելի սուրբ եպիսկոպոսն
Գրիգորին՝ յերկա ահաւոր անուն՝ յուսուլով առա-
քինացաւ ընդդէմ աներեւոյթ Քողիածայ, և ընդ-
դիմացաւ անօրէն բռնաւորին և դատաւորին, և
երարձ զնախատինս հանուրց քրիստոնէից: Քանզի
յամենայն ժամ քահանայքն քաղաքին և ճածանչ
քրիստոնեայքն՝ փախեալ կային ի մեծ վտանգէն
աշիւ, զի հարին զհովիւն և հօտն ցրուեցան:

Յայնժամ հատին վճիռ ի վերայ նորա, զի սրով
սպանցեն զերանելին. ապա կապեցին կրկին կա-
պանօք, և տարան ի տեղի կատարմանն: Եւ նորա
հայեցեալ այսր անդր, և ոչ զօք տեսներ ի քրիս-
տոնէիցն. քանզի ամենեքեան աշիւ մեծաւ փա-
խուցեալ կային. ապա կնքեալ զինքն խաչին Քրիս-
տոսի, յանձն արարեալ զհօտն իւր սեփական՝ ի
ձեռն Տեառն, եկաց յաղօթն ի սրտի իւրում, և
ասէ. Տէր Յիսուս Քրիստոս որդի Աստուծոյ, որ
յաղագս մեր հասարակաց բնութեանս խոնարհեցար
յերկիր և առեր մացսին ի Ս. Կուսէն Մարիամայ,
կրելով զմեր բնութիւնս՝ բաց ի մեղաց, խաչեցար
և եդար ի գերեզմանի, և յարեար ի մեռելոց և
համբարձար առ Հայր, ընկալ զհոգի ծառայիս քո
Գրիգորիսի, և խառնեա զարիւն իմ որ վասն քո
հեղու՝ ընդ սուրբ արեան վկայից քոց, և շնորհեա
եկեղեցեաց քրիստոնէից անդորրութիւն, և երկըր-
պագուաց Սրբոյ Երրորդութեանդ՝ կեանս խաղա-
ղականս՝ ի կրկին ներշնակաց. Հայրապետին մերոյ
և ամենայն ուղղափառ եպիսկոպոսաց՝ համառօ-
տել՝ զբանն ճշմարտութեան. քահանայից կատա-
րողաց անմահ զենման պատարազին՝ մաքուր հոգ-

1. Յանուն Ամենասուրբ Երրորդութեան:

2. Կամ կարգաւու է, «յամենայն ժամ քահա-
նայքն», կամ ժամ-քահանայքը իբր եկեղեցեաց
քահանայքն. իսկ ձաձանչ քրիստոնեայք՝ ո՛վ են կամ
ինչ նշանակէ այդպիսի կոչումն:

3. Վարդապետել:

ւով սպասաւորել կենաց հացին. բարեպաշտ թա-
ղաւորաց և իշխանաց քրիստոնէից՝ յաղթող լինել
ի պատերազմունս բարբարոսաց. և համօրէն ամե-
նայն հաւատացելոց՝ յիւրաքանչիւր վտանգից փրը-
կութիւն. ծառայից և գերեաց աղատութիւն. ան-
մեղ արեանց դադարումն: — Եւ ապա խոնարհե-
ցոյց զպարանոցն. և անօրէն դահիճն եհար սուսե-
րաւ զգլուխ նորա սուրբ և ընտրեալ նոր մարտի-
րոսին, յունվար ԻԹ (29), յաւուր շաբաթի: Եւ
կին մի բարեպաշտ ձգեալ զվարչամակ գլխոյն առաջի
սրբոյն, և զարիւնն ոչ եթող հեղուլ յերկիր, այլ
զամենայն մաքրեալ զկաթուած արեանն, և առեալ
տարաւ ի աուն իւր՝ մեծաւ յուսով: Եւ հրամայեաց
անօրէն բռնաւորն զի զգուշութեամբ պահեսցեն
զմարմինն, զի մի եկեալ ի գիշերի զողանայցեն
հաւատացեալքն, և զորս ըմբռնեսցեն՝ պատուհա-
սակոճ արասցեն. զի անգէն ի տեղաջն կայցեն,
լինել կերակուր գազանաց:

Իսկ յերկրորդում գիշերի մինչ պահէին պահա-
պանքն զմարմին Սրբոյն, էջ լոյս յերկնից ի վերայ
պատուական մարմնոյն. զոր տեսեալ բազմութիւն
արանցն հաւատացելոցն՝ տային փառս Աստուծոյ:
Եւ ապա հրաման տուեալ անօրէն դատաւորն, զի
առցեն քրիստոնեայքն և ըստ օրինացն պահեսցեն
զերկնային դանձն: Չոր իբրեւ լուան քահանայքն
և ժողովուրդքն՝ առ հասարակ ժողովեցան, և առեալ
զմարմինն տարան հանգուցին ի տաճար Սրբոյն
Սարգսի Չօրավարին: Ապա անօրէն դատաւորն
ըմբռնեալ զքրիստոնեայսն, և պատուհասակոճ արա-
րին զբազումն. և առեալ զմարմին երանելոյն տա-
րան ընկեցին ի տեղի կատարմանն, խնդրելով ի
քրիստոնէից դանձս, մինչեւ տացեն զխնդրելին
իւրեանց. և ապա ետուն հրաման երթալ և առնուլ
զմարմին Սրբոյն. և եգին ի գերեզմանի, ի սուրբ
տաճարն որ յանուն Ս. Կարապետին և Ս. Գրի-
գորի Լուսաւորչին, մեծաւ պատուով, ի փառս
Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ:

ՅԾԶ

ԱՌՈՒՄՆ ԱՅԱՍԱՅ ՅԵԳԻՊՏԱՑԻՈՑ

(ՆԵՐՍԷՍ ՊԱԼԵՆՅՑ)

Յաման Տեան 1321, անօրէն բռնաւորն թա-
 թարաց Դաւնդրտաշն՝ որ էր պարոն Հոռոմոց եր-
 կրին¹, զկնի մաչուանն բարեպաշտ թագաւորին
 Հայոց Օլնի՝ որ փոխեցաւ յաստեացս, եթող զոր-
 դին իւր Լեռնե² աղայ մտաց. և զի իշխանքն կա-
 ռավարէին զթագաւորութիւնն՝ մինչ տղայն ի հա-
 սակ գայցէր³. յորում ժամանակի ասացեալ Դա-
 մուրտաշն բազում հեծելօք աւելի քան 30,000 և
 բազում հետեւակօք, այսինքն ամենայն ուրտուշիւն⁴
 իւր՝ յակամայ և բանութեամբ ի յաշխարհն Հա-
 յոց ի Կիլիկիա մտաւ. և բազում աւեր արար,
 սպանութիւն և աւար. և բազում ջան եղ եթէ
 ամբոց ինչ կարիցէր առնուլ, բայց ոչ կարաց: Այլ
 և ի նոյն Հայերոյն՝ թաթարնին՝ բազում պակա-
 սութիւն և կորուստ յոմանս անցս և ի կիրճս՝ ըն-
 կալան⁵. և եթէ ոչ էր լեալ զի ամէր Դամուրտաշն
 եթէ սիրելարար և ի տեսութիւն եմ եկեալ, և
 վասն այն զի երկնչէին Հայերն յայտնի վնասել

1. Թաթարաց տերութեան կողմանէ Փոքր Ասիոյ կուսակալ զրուած, զոր սմանք ի մերոցս՝ ըստ ա- նուանն (Տէմիր գաշ) Երկաթաբար թարգմանեն, ինչ- պէս նախընթաց Յօդուածը գրողն:
2. Ի կարգի համանուն թագաւորաց՝ Գ է սա, և ինն տարուան տղայ էր հօրը մեռած ատեն:
3. Տես նախընթաց և հետեւեալ Յօդուածը:
4. Օրտուշ, թուրք բառ. բանակ զօրաց:
5. Թաթարներն այլ շատ վնաս ջարդ կրեցին ի Հայոց, անոնց լերանց նեղ տեղերէն անցնելու ատեն:

թաթարին, թէ չիք՝¹ զամենայն կոտորեալ էին և սպառել: Եւ իրրեւ ել Դամուրտաշն ի Հայոց՝ ի ձմերայնի գոլով, ի գարունն մերձակայ ապրիէլի քսան՝ զօրքն սուլտանին ԽՈՒ (40,000) հեծեալս և այլ անչափ հետեւակս եկին ի նոյն երկիրն Հայոց, և եկեալ ի քաղաքն Էգեխոյ որ է Այաս, յերկրորդ օրն յօր տօնի Սրբոյն Գեորգեայ, 23 ապրիէլի, առին զՄինային² բերդն, զի ծովն ցամաքեցաւ և ի ներս գնաց. և տաճկնին ի ծովէն եկին և կարե- ցին զճանապարհն որ ի ներսի բերդն, և ի ծովն չկարէր ոք գնալ. և գերեցին անթիւ անձինք և անբաւ աւար առին. և ապա նստան սղարելով ի վերայ ներսի բերդին. եղին բարան և զամենայնն ի փուլ ածին, և զամենայն զրուես և զպէչք նիշարն³ քաղաքին բերեալ կարմունճ կապեցին ընդ ծովն ի ներս՝ մինչ եկին մօտ պարսպի բերդին, և նետա- խորով առնէին զմարդիկն՝ որ փայլէին ի զբանն կողմն զղեկին, որով յամենայն կողմանց սաստկա- ցաւ մարտն: Այլ և թագաւորն Կիլարոսի առաքեաց իսայես⁴ ինն յօգնութիւն քրիստոնէից որք կորստեան եղեն պատճառ քան փրկութեան. քանզի ամենայն ոք որ փախչէին ի բերդէն՝ ընդունէին և առնուին, և զամենայն ինչս եւս. որ լինէր իսկ զի ոչ ոք մնաց ի բերդն ի քաղաքացեացն, այլ իւրեանց ընչիւքն գնացին ի խալէքն: Իբր այս լինէր՝ ի զիշերի հօր արկին ի բերդն, և թողեալ ի բաց գնացին ընդ ծովն: Այսպէս կորեաւ Այաս երկաքին բերդովն իւր զերեալ ի տաճկացն:

1. Ապա թէ ոչ, եթէ այդ վախն չըլլար, Հայք կու- ջարդէին զանոնք՝ լերանց նեղուցներէն անցնելուս ատեն:
2. Նաւահանդասին բերդն: Տես ի Սիսուան 557-60:
3. Անձանօթ այլազգի բառ. կարծեմ թէ վերջի մասն քիւնէք՝ թուրքարէն աղիս, փականք նշանակողն է, իբր թէ զբանց փականքն եւս թալներ տարեր են:
4. Galée, պատերազմական նաւ:

Չայս աղէտ կսկծանաց իրրեւ լսէր պապն ճօ-
 հանէէս (ԻԲ) առաքեաց 30,000 Փլօսինս ոսկոյ,
 զի դարձեալ շինիցեն զբերդն Այասոյ, որ և առեալ
 զայն Հայոց՝ և բազում յոյժ յաւելին ի վերայ և
 շինեցին զբերդսն զայնոսիկ առաւել յոյժ ամրա-
 գոյն և բարձրագոյն, և եկաց զամն ժՁ (16). և
 ապա ի ժամանակս սոյն Պափարիս¹ և պապուն
 Բենետիքոսի (ԺԲ) դարձեալ եկին տաճկնին մեծաւ
 սաստիւ, զի զամենայն Հայք առցեն. որ և երկու-
 ցեալ Հայերոյն կամաւ ետուն զԱյաս և զայլ ամե-
 նայն բերդս, և զերկիրն որ իւրեանց կողմէ Ձա-
 հուն գետոյն². զոր առեալ ունին մինչեւ ցայսօր:

ՅԾԷ

ԿԻԼԻԿԻԱ ԱՌ Դ

ԼԵՒՈՆԻԻ. ԱՍՊԱՏԱԿ ԵԳԻՊՏԱՅԻՈՅ ՅԱՅԱՍ

(ԲԱՐՍԵՂ Վ. ՄԱՇԿԵՒՈՐ³)

Ենորհօք և ողորմութեամբն Աստուծոյ Հօր սկիզբն
 արարի գրոցս, և ձեռնտուութեամբ և օգնական
 լինելովն Քրիստոսի Յիսուսի Որդւոյն Աստուծոյ՝ ի
 զլուսն հանեալ կատարեցի, ես լոկ անուն վարդա-

1. Լուզսվիկոս Պաւերացի կայսր Գերմանիոյ:
2. Եզիպտացւոց տէրութեան սահմանակից Ձահան
 Գետանոսի մասն անոնց թողուցին Հայք:
3. Մեր միջին կամ Արծաթի դարուց մատենագրաց
 վերջինն կըրնայ կոչուել այս Բարսել Վարդապետս,
 որ անուամբ իր բնակած Մաշիկէոր կամ Մաշիկէոր
 վանաց՝ կոչուի. անունն այլ զուշակուի մաշկեղէն՝
 կաշիէ զգետտ հագնելուն համար. մէկ հատ ծանօթ
 գրուածն է Մարկոսի աւետարանի մեկնութիւնն որոյ
 առաջին կէս մասն այլ կորսուած է: Իր գրոց վերջին
 և քանի մի միջին կարճ յիշատակարանքն է Յօգուածս:

պետս Բարսել՝ զՄեկնութիւն սրբոյ Աւետարանիս
 որ ըսա Մարկոսի, որչափ աղոցեաց և զօրացոյց՝
 տալով մեզ միտս և բանս Հոգին Սուրբ Աստուածն
 ճշմարիտ: Վասն որոյ աղաչեմ գգիտողոսք բանի և
 զընթերցողոսք սորին տառի՝ յիշել զմեզ ի բարի,
 ծնողօք, զարմիւք և երախտաւորօքն մերովք. զի
 մեծ տաժանամբ և յոյժ աշխատութեամբ եղեւ
 զրաւ սորա. և որք զրէք զսակաւ բանս և յիշէք
 զմեզ՝ զրեաջիք և դուք ի զիրն կենաց, և յիշեցեալ
 լիջիք ի միշտ բարւոյն Աստուծոյ, որ է օրհնեալ
 յաւիտեանս. ամէն:

Եւ եղեւ զրաւ այսր Մեկնութեան ի թագաւո-
 րութեան Լեւոնի որդւոյ Օշինի¹ նորընծայ և դե-
 սարոյս մանկանն, յոյժ երկիւղածի և աստուածա-
 սիրի, զորոյ զթագաւորութիւնն՝ յաղագս սղայու-
 թեան իւրոյ՝ խնամեն և հոգան երեք մեծագոյն և
 փառաւոր իշխանքն, երկու եղբարքն Հարազատ՝
 Պարոն Օշին և Պարոն Կոստանդիկ², որք աստի-
 ճանաւ Աւագ Պարոն և Գունդոսապլ կոչին. և
 երրորդն Պարոն Հերոսմ Նորդի³, որ խառնեալ և

1. Լեւոն Դ է ի կարգի այլ անուամբ Ռուբինեան
 թագաւորաց, հայրն Օշին սրգի է Բ Լեւոնի: Իր ցեղին
 վերջին օրինաւոր և բարի թագաւոր եղած է (1320-42)
 շատ խառնակ տարիներում:
2. Հգօր և խորագէտ իշխանք էին. առաջինն Օշին
 Պայլ՝ տէր էր հոնակաւոր Կոռնիկոս ծովաբերդի. առաջ
 շատ լաւ խնամեցին զաղահասակ թագաւորն, բայց
 ագահութեամբ սեզելով խաբել զնա և հարստանալ,
 վերջապէս խայտառակեցաւ իրենց անիրաւութիւնն
 և մահապարտ եղան: Աւագ Պարոն կուսէր թագա-
 ւորին խնամակալն՝ իբրեւ հայրագիր, նա և Պայլ. իսկ
 Գունդոսապլն էր զօրապետ: Ունիմք Պարոն կոս-
 տանդնի համար գեղեցիկ գունամիայլ գրուած կցրոց
 դերք մի (բարակ խաղերով եկեղեցւոյ երգոց) որոյ
 յիշատակարանն է այս երեւի վրայ գրուածն:
3. Նորդի անուամբ ամուր բերդի մի տէր էր այս
 Հեթումս. Լատինք կամ Փոսանկէր Niger կոչած են

միացեալ է ընդ նոսա՝ որպէս միտք ընդ հոգի և ընդ մարմին, ուղղելով զբոլոր տունն արքունի ի բարին, որպէս միաքն՝ զհոգին և զմարմինն¹. զորս տացէ՝ Քրիստոս Աստուած՝ զթագաւորն և զտօքա՝ տոհմօք և զարմիւք իւրեանց՝ այսմ աշխարհի և եկեղեցւոյ իւրոյ սրբոյ՝ միշտ և հանապաղ, և երկարեսցէ զտէրութիւն սոցա՝ անցանելով ի հօրէ յորդի՝ մինչեւ ի գալուստն իւր միւսանգամ:

Եւ զրեցաւ սա ի վանս որ կոչի Մաշկոտար, ի հայրապետութեան Տեառն Կոստանդնուպոլսի կաթողիկոսի Գրագարկեցոյ². որ բազում աշխատութեամբ ջանայ և հնարի զխաղաղութիւն այսմ աշխարհի. որ մինչեւ ի Մարդ առ սուլտանն անձամբ անձին զնացեալ՝ ոչինչ համարելով զաշխատութիւն, թէ պէտ ծեր և տկար էր մարմնով, և զխստութիւն և զզաւնութիւն նորա ի կակղութիւն և ի քաղցրութիւն յեղաշրջեալ փոխեաց³. զոր տացէ զսա Քրիստոս Աստուած ընդ երկայն աւուրս՝ եկեղեցւոյ իւրում սրբոյ:

Եւ էր ի ժամանակիս յայսմիկ վերակացու և առաջնորդ սուրբ ուխտիս՝ Տէր Հայրապետ եպիսկոպոս, այր հեզ և բարեբարոյ. որ բազում խնամօք խնամէր զմեզ ամենայն մարմնաւոր պիտոյիւք, և իբրեւ զհայր հոգեւորապէս ի վիշտս և ի տրտմութեանս սիրտէր և մխիթարէր: Վասն որոյ աղաչեմ զամենեւեան որք հանդիպիք այսմ գրոց, յիշեցէք զսա ի բարին, և խնդրեցէք յԱստուծոյ՝ զի ըստ սրոցն և բարի կամացն իւրոց զոր առ մեզ ցուցեալ է՝ տացէ նմա ատո հարիւրապատիկ, և

զբերինս որ իրենց լեզուով սեւ նշանակէս բայց մեր լեզուով՝ թռչնայ մի անուննէ՛ տունուած է:

- 1. Գեղեցիկ նմանութիւն. երանի թէ և միշտ միաժտութեամբ թագաւորին հետ այլ միացած ըլլային:
- 2. Կոստանդին անուամբ Գ կաթողիկոս (1524-7):
- 3. Սուլտանին և Հայոց թագաւորին մէջ հաշտութեան դաշինք զնեղու աշխատեցաւ:

անդ իւր և ծնողացն իւրոց զկեաննն յաւիտենից պարգեւեսցէ: Եւ էր թիւ Հայոց 22Դ (1325):

* Նա և մեք յորժամ առաւ Այսա՝ և կարծեցաք թէ երկիրս աւերելոց է և ամենեքեան սատակելոց եմք, ոչ առաւել տրտմէաք:

* Նոյնպէս և այժմ գաւառս Արիկիոյ զեղեցիկ և պայծառ երեւի նեղութեամբքն, քան զոյնս ինքն և զգրախտն Աստուծոյ. մանաւանդ տեղիքն՝ ուր կոտորուածք և սպանութիւնք զործեցան, և բուրէ ի նոցանէ՛ այնքան զարմանալի հոս, մինչ զՏէրն և արարիչն ամենայնի հոտոտեցաւ ի հոտ անուշութեանս... Ուր այսքան բազմութիւնք հաւատացելոց սպանան յանհաւատից, տես թէ որքան տեղիքն այն հաճոյ և սիրելի է Քրիստոսի. Ուստի յայտ է թէ Պոռթաքն Էդիսային և Ճանկալիսին³ չեն փոքր քան զեկեղեցին Նիկոմիդացոց՝

1. Գ (երրորդ) ճառին մէջ գրուած է այս: Այն ատեն Այսա՝ եթէ ոչ ամենէն առաջին բայց առաջին վաճառաչահ՝ քաղաքաց մէկն էր:

2. Թ ճառէն: Մեծահաւատ զգայուն և արիասիրտ ոգւոյ զեղեցիկ խօսք է, ոչ նման մեր ուրիշ շատ լալիկան պատմեաց յուսահատ կամ վատ խօսից:

3. Այսասայ շատ բուրգերու և աշտարակներու երկուքին անուանքն են, յայտնի չէ ինչ պատճառաւ այդպէս կոչուին. երկրորդին այլակերպ և օտար անունն իւրնայ ըլլալ այն վերջի հատուածին մէջ յիշուած թուրք լեզուով Չանկ-գայիսի, իբր զանգակ ունող բերդ՝ սր և է լուր կամ վտանգ իմաց տուող մանաւանդ այդ ծպտեալ լրտեսաց այցելութիւնը: Նիկոմիդիոյ զիպուածին նմանցընելովը յայտնէ՛ որ ընդարձակ բերդեր կամ աշտարակներ էին զոքա, ուր շատ մարդ սպաւիներ էր, և այլազգեաց սրով կոտորուեցան: Նիկոմիդիոյ (Իզնիմիտ) զիպուածն ծանօթ է և հաշակուի մեր եկեղեցիէն յատուկ տօնիւ. Գիսիկեաթիանոս և իր կայսերակիցն այն քաղքին մէջ պա-

ուր երկու բիւրքն վասն Քրիստոսի հրով այրեցան, այլ և մեծ և զարմանալի:

* Տէր ինամեացէ զսակա ինչ մնացեալքս՝ սիրով և զթութեամբ, և աճեցուցէ և բազմացուցէ առաւել քան զչափն առաջին, և արտօցէ մեզ գարձեալ տեսանել զաւերակսն և զանմարդարնակսն՝ վերստին շինեալ և լցեալ բազում բնակչօք, մինչ զի ասիցեն՝ թէ, Նեղ է մեզ տեղիս, ընդարձակեացուք, և այլն¹:

* Արպէս տաճիկ լրտեաք՝ զգլխապատն քակելով և զվարսս կտրելով և զգետսս փոխելով, և լեզուաւ մերով խօսելով՝ թագուցանեն ձեռովն զթշնամուս թիւն. իսկ եթէ տանջանս ի վերայ հասուցեն՝ վաղվաղակի յայտնի թագուցեալն²:

լատ մի շինելով երբեմն բնակէին. յանկարծ հրդեհեցաւ. թշնամիք՝ զքրիստոսնեայս ամբաստանեցին իբրեւ կրակ ձգող, և հրաման առին զանոնք ջարդելու. հաւատացեալքն ապաւինեցան ի մեծ եկեղեցին. սրոյ տանիքը քակելով անհաւատք՝ կրակ թափեցին, զբուսէն այլ պաշարած՝ չթողին որ դուրս ելնեն, և ամենքն սղջակիղեալ մարտիրոսացան թէ և չափազանց թուի երկոց բիւրոց թիւն (20,000). անշուշտ եկեղեցիէն դուրս ջարդուածներն այլ համբերու է:

1. Վերայիշեալ (2) ըսածին համեմատ լի հաւատով և յուսով քաջ քրիստոսնէի խօսք:

2. Ընթերցողն դատէ թէ Խնչ բանի համար այդպիսի օտարք հայերէն լեզու սովորեր և գործածեր են:

ՅԾԸ

ՊԱՐԳԵՒԱԳԻՐ Դ ԼԵՒՈՆԻ ԱՌ ՍԻԿԻԼԻԱՑԻՍ:

Յանուն Հաւր և Արդույ և ճշմարիտ կենդանաբար Սուրբ Հոգւոյն. ամէն:

Լեւոն ի Քրիստոս Աստուած հաւատացեալ շնոր-

1. Անտարակոյս է սր Ռուբինեանց տէրութիւնն և մանաւանդ Ա Լեւոնի Հայոց թագաւորութիւն կանգնելն՝ պատճառ եղաւ մեծ յարաբերութեանց ընդ տէրութեանց Եւրոպացւոց, սր ի սկզբանէ ՓՔ դարու ցկէս ՓՊին գրեթէ անընդհատ տեւեցին, և երկուստեք գրաւոր կապեր կամ թղթակցութիւնք եղան. յորս նշանաւորք են Հայոց թագաւորաց առ նոսա շնորհած ազատութիւններն, պայմաններն և դաշինքն՝ նկատմամբ վաճառականութեան, այս բաներուս գրուածքն կռեմբ Պարգեւագիր, զոր մեր գրողքն եւրոպական կռեմբ Քրիստիանս, Privilege. եթէ ժամանակին ամեն եւրոպացի վաճառական ազգաց կամ անոնց վաճառականաց տուած են այս Առանձնաշնորհութիւնքն (ինչպէս սովորութիւն է թարգմանել Քրիստիանս բառը, յորս ծանօթագոյն են Իտալացիքն, Վենետիկցիք, Ճեռովացիք, Ֆիորենցացիք, Բիւլենցացիք, Պիզացիք, Սիկիլիացիք, Կարալանք և այլ Սպանիացիք, Մոնթեղիացիք (Մոնթրուզ կոչուածք ի մերայոց):

Այս գրուածոց ծանօթքն յիշմամբ կամ իրօք մնացած ըլլալով՝ հիմայ իբրեւ 20 կամ 50, հաւաստեն թէ հարեւրաւոր եղած պիտի ըլլան այն դար ու կէս Հայոց թագաւորութեան միջոց. այլ մեծաւ մասամբ կորած և անյայտ, ոչ միայն մեր արէկածեալ և կողոպտեալ երկրին մէջ, այլ նա և եւրոպական դիւանաց մէջ, ինչուան մեր օրերում. սրոյ հարկ է վկայ բերել այս Դ Լեւոնի ներկայ իսկական Պարգեւագիրն, սր արքունի ձեռնագրուան և սակի կնքով պահուէր յարբունի զիւանատան Մեսսինայ Սիկիլիոյ, և երբ ի

Հաւքն և ողորմութեամբ նորին թագաւոր ամենայն Հայոց, որդի ի Քրիստոս հանգուցեալ արքային Հայոց Աշընի Առաջնոյ, կարող և բարձր ի պայծառ

հրատարակել մեր զՄետաւան ուղեցիկնք՝ պաշտօնական միջոցաւ՝ ունենալ այդ թագաւորի ձեռնադրին նմանօրինակը, ծանուցին՝ որ 1849ի քաղաքական շիթմանց ատեն՝ այն քաղքի դիւանաց հին զրուածքն մասամբ այրուած են, մասամբ ցրուած և անյայտ եղած, որոց հետ և մեր Լեւոնին: Այս դժբաղդութեան մէջ բաւական բաղդաւոր կըրնամք զմեզ համարել, որ բնագրէն և ոչ երեք դար վերջը, 1603ին զաղափարուած և վաւերացեալ օրինակ մի ունիմք: Բնագիրն կ'ըսուի 1530ին տրուած Յովնանես Երեցանցի զսկզբիւրոշքեան ատեն (քարտուղարի) և Վասիլ արքայանաւատընեան, զոր սմանք արքայանայրոշքեան ուղեր են կարգաւ, բայց այդպիսի արքայահայր կամ Պայլ Լեւոնի՝ ծանօթ չէ. ծանօթ են իր առջի խնամակալքն, Պայլն Կոստանդին, և այլն. Վասիլ գրածն այլ կարգաւու է Գ տառիւ արքանաւորիւն, որ նոյնպէս խնամք հոգալութիւն նշանակէ. այսպէս այլ կ'ըսէ լատին հին թարգմանութիւնն, Per Procuracionem Basilii servi Dei. Բայց անմիջապէս ասոր կցուածն՝ թէ հայերէնին մէջ « և շնորհողի այսմ վերայգրեալ » պարգեւացս », և թէ լատինին՝ առանց եւի (Servi Dei concessoris Gratiis suprascriptis), ասրակոյս պատճառէ, թէ ս'վ է պարգեւաց շնորհողն. անկարելի է որ Վասիլ ըլլայ, այլ թուի թէ յետ դերու « Ծառայի Աստուծոյ եւ » պէտք էր Լեւոնի անունը գրած ըլլար, իբր թէ Վասիլ էր ծառայ Աստուծոյ և Լեւոնի շնորհողի, և այլն. և զի թագաւորին անունը ոչ ոք համարձակէր գրել՝ անուան տեղն պարսպ մնացեր է, և թագաւորն բաւական համարեր է վերջին ստորագրութիւնն: Յիշեցընեմք և զայս՝ որ թուականէս տասն տարի առաջ (1521) մարտի մէկին առաջին պարգեւագիր մ'այլ տուեր էր Լեւոն, որ այն ատեն 12 տարուան էր. ասոր փռանկերէն հին թարգմանութիւնն կայ, յորում Վասիլ յիշուի զբաղք կոչմամբ, L'a escrit Vasile le Ecrivain. Պարգեւագրիս վաւերութիւնը կամ պատմութիւնը բովանդակելու

և բարի արմատոյն Ըռաքիւնաց. Ծանուցանեմք ձեզ ամենեցուն որք այժմ էք և որք զկնի մեր գալոց էք. Քանզի որպէս ա՛րէն՝ և սովորութիւն է թա-

համար աւելցընենք, որ նոյն տրուած թուականէն քանի մի ամիս վերջ (6 յանուարի) լատին թարգմանութիւնը վաւերացուցեր է հասարակաց նօսար մի որ և նուիրակ (nuncius, սրոյ), Deutisalvi (Աստուածապարեցոյց) De Callio կոչուած՝ ի Միս մայրաքաղաքի, ի տան՝ հայերէնը բառ առ բառ թարգմանողին, որ է եղեր Եղիշայր Թադեոս եպիսկոպոս Oecichense կոչուած տեղւոյ. Եղիշայր կոչուան յայանէ որ կրօնաւոր էր և հաւանօրէն Գոմինիկեան և Միսաբանդ, այդ ժամանակ՝ յառաջին կիսում ժ'ի դարու ծանօթ է Թադեոս Միաբանոյ՝ եպիսկոպոս Կաթայի իսկ այդ լատիներէն գրուած տեղն՝ անծանօթ, եթէ չէ գրեթէ նոյնպէս գրուածն Oecensis կամ Occensis, թեմ մի Կիւզիկիոյ (Մարմարայի ծովու մօտեր) մետրապօլիտութեան ներքեւ: Վիշայ եղեր են նօսարին ուրիշ կրօնաւոր եպիսկոպոս մի՝ Բեռնարք De Agorgonesi, անյայտ տեղւոյ և Ռայլներ գանձապահ եկեղեցոյն Բաւիոյ իսկ մեր ունեցած վաւերական պատճենը գրած է յ'3 մարտի 1603, Պետրոս Փրանկիսկոս Pappard, արքունի նօսարն՝ վաւերացուցեր է Պետրոս de Elhoyo սպանիացի սրբաքննիչն՝ ի Մետինէ:

Ոչ շատ վերջը, զուցէ և նոյն տարին՝ այս օրինակին ետեւը գրած է մեր ծանօթ Աբգար տպագրին ցեղէն նշանաւոր եկեղեցականն, « Ես Տէր Բարդղիմեոս » Աբկարացի այս թագաւորին սերմանէ՝ հաստատեմ » զոր գրեալ է »: Քիչ վերջը ուրիշ աղգային մի գրեր է. « Միսա Հայոց թագաւորը ավեր է այս բաթնիթան » Սիճիլիացոց, որ երթան ու գան »: Մագաքիա ժամանակագրին ծանօթ է եղեր այս Պարգեւագիրս, զի գրէ ի կարգի ժամանակին, 22, 1531 թուին. « Լէօն » թագաւոր Դ եղ ուխտս և զաշինս ընդ Սիճիլեանս » Յոսանկաց՝ վասն վաճառականութեան, որ ազատ » լինին յարքունական հարկէ »:

1. Այսպէս Պարգեւագրիս առաջին քանի մի տուղից առ երկբարբառի վրայ գրուած է այդ բնկարծ կոչուած երգի խաղն (՛):

գաւորաց բարեպաշտից ի Քրիստոս Աստուած հաւատացեալ երանելի նախնեացն մերոց և մեր՝ պատուելի զամենեսեան աւատածիր պարգեւաբ զաւտարս և զընտանիս յաստուածային աւատաձեւնութեանն պարգեւացն՝ որ տուեալ է մեզ ի վերուստ՝ այնոցիկ որ խնդիր ելանեն մերոց պարգեւացն. Նայ ըստ այսմն արխնակի եկին առաջի մերոյ թագաւորութեանս սիրեցեալ և սկանաւոր բնակիչքն Սիծիլոյ և խնդրեցին պարգեւս ի շնորհս մերոյ թագաւորութենէ տարածանել յիւրեանքն առ Հասարակ. Նա վասն պածառ և երեւելի իշխանին շնորհաւքն Աստուծոյ՝ թագաւորին և մեր պանծալի համբն Ըռե Ֆորկայ՝ սիրոյն և հարկեցն՝ ընդունեցանք զիւրեանց խնդրուածքն, պարտ և արժան համարեցաք առնել իւրեանց շնորհս ըստ յուսոյն իւրեանց զոր խնդրեցին ի մերոյ թագաւորութենէս, և պարգեւեցաք ամէն Սիծիլեանցն որք են Սիծիլեանք և Սիծիլեանի որդիք, որք են և որք գալոց են, որ լինին սիրածոյ, հարկեւորածոյ պահածու և նախախնամած, իւրեանք և իւրեանց անձներովն ու ըւրզակովն՝ ի մեր թագաւորութենէս և ի մեր ամենայն հնազանդելոցն, և ունայն՝ զազատութիւն զինչ ի ծովէն ի յերկիրս մտցեն, և զինչ որ մեր յերկրէս ի ծովն հանեն ու տանին. նայ զինչ գնեն ու ծախեն ի մեր ընթանուր աս-

1. Ֆրետրիկ Ա. (1296-56) որոյ գուտարը Իդապելլա կամ Կոստանդիա կին առեր էր Լեւոն Գ մէկ կամ երկու տարի առաջ, անոր համար իրեն հայր անուանէ կնկան հայրը: Իդապել նախ ամուսնացեր էր Կիպրոսի թ Ենրիկոս թագաւորի, բայց կոյս մնացած ինչուան անոր մահուան առեւ (1324). յետ որոյ վեց փափազուրք կամ խնդրուրք եղած են իրեն, Լեւոն բաղդաւոր գտուեր է, ինքն այլ այրի ըլլալով, զնա իրեն հարսնացընելու և Սիկիլիացոց հետ դաշնակցելու:

2. Պէտք էր զրել ուննան, այսինքն՝ ունենան:

տուածապահս¹, նայ զայն որ կշեռք մտնէ՝ տան ի հարիւրէն երկու, այլ աւելի իրաւունք չտան, թագք իրենցն. Եւ զայն իրքն որ կշեռք չմտնէ գնեն ու ծախեն՝ ազատ ընի ի յամենայն ազգ հարկաց և իրաւանց, զարք ի անարչեքն², որ անարչէք մէն տան, ի պաւման որ աւտար նաւ կամ աւտար գեմնի³ մարդ կամ ըւրզակ չառնուն հետ իւրեանց՝ որպէս Սիծիլիան խլտեն⁴. Աւ թէ գտնվի ով անէ այսպէս՝ նայ կորցնէ զիւր ազատութիւնն յաւիտեանս:

Աւ թէ զալապայ⁵ լինի ի մեր յերկիրս յետ երկու Սիծիլիայն կամ որ մէկն Հայ մարդ լինի կամ ընդ այլազգ կամ արիւն, էնոր իրաւունքն և դատաստանն ի մեր զարպտան լինի. Եւ թէ Սիծիլեան պակասութիւն⁶ անէ ի մեր երկիրս ժողովրդեան և կամ րախտան⁷, թէ բուրձէս⁸ լինի մեր և կամ բնակիչ երկրիս՝ որ երթայ գեակածն⁹ ի զարպտան¹⁰ ու գանկտի և յայտնէ զիւր գեան զոր իրն արած

1. Այսպէս սովոր էին թագաւորքս Հայոց կոչել իրենց մայրաքաղաքն ու երկիրը:

2. Իբրեւ մաքս՝ կշեռելի նիւթոց 2 առ 100 պահանջէ. չկշեռելի նիւթերն՝ ազատ ըլլան ի հարկէ, միայն մէջնորդաց իրաւունքը տան, այն է անարչեքն, իտ. Sensusaria, ֆռ. Courtagé.

3. Բնկերական տէրութիւն. Հասարակապետութիւն, Commune բառն է գրածն՝ հարկով (զըմնին). այնպէս կոչուէին այն առեւն զրեթէ ամեն իտալական քաղաքք ինքնիշխանք:

4. Կարգելու որ Սիկիլիացիին խաբէութեամբ օտար քաղաքացիին Սիկիլիացի չձեւացընէ, զնա այլ մաքսէ ազատելու համար:

5. Հակառակութիւն, կռիւ:

6. Վնաս, գեն, զրկանք:

7. Մեծ մնաս, պատուհաս:

8. Ազնուական քաղաքացի, Bourgeois.

9. Վնասուածն, զրկուածն:

10. Ատեան, դատաստանարան:

լինին, նայ դարպասն կոչէ ի Սիծիլիանցն զով գտնուի ի մեր երկիրս, որ կենայ ու Սիծիլիանոյն հաստատէ զպակասութիւնն զոր արել չին այն մարդուն. յայնժամ Սիծիլիան(քն) պարտին որ զրեն թուխտ ու յըզրկեն ի Սիծիլիան, թէ, Այս անուն մարդ ի ֆրան տեղ այս անուն մարդոյ ի Հայոց զեն արար, ու պակասութիւն այսչափ իրք. ապայ տան տարի մի համբերութիւնն¹, կամ ըզըրկեն զենն զոր արած չնի, կամ զենին անողն՝ որ գայ վճարէ զոր արած չնի. ու թէ զենին անողն մեռած չնի՝ նայ յընչիցն առնուն ողորկեն զենն՝ զինչ արած չնին. Աւ թէ յերբ իմաց չնի իրանց Սիծիլիանց ի Սիծիլն՝ մինչ ի տարին և չըզրկեն զենն կամ աւնաղն, զինչ Սծլայեցիք կան յերկիրս՝ բռնուին որ վճարեն զենն զոր արել չնին Սիծիլանքն մեր բնակչացն՝ զոր կեցնվի² ի դարպաս: Եւ իրենք սիրեցեալ բնակիչքն Սիծիլիանքն որք են Սիծիլիան Սիծիլիանի որդիք՝ որք են և որք գալոց են, բռնած լինին պահել ընդդէմ³ մեզ հաւատարմութիւն և յետ մեր ժառանգաւորացն, հիմա և յայսկից ի յետ, ըզորդ և անարատ սէր և հաւատարմութիւն՝ իւրեանց ամենայն կարողութեամբն, ի ծով և ի ցամաք, մեզ և մեր յերկիրս ամէն ժողովրդեան յոր տեղ աւր գտնվին իւրեանց ամէն կարողութիւն հաւատարմութեանն, առանց ամէն ազգ խարէութեան:

Յայսմ հետէ չունի ոք իշխանութիւն ի թագաւորութեանս մերոյ ամենայն հնազանդելոցն մեծամեծաց մինչ ի փոքունս մերոյ թագաւորական բարձր հրամանիս հակառակ և կամ ընդդիմակաց կալ, կամ փառաւոր և սիրեցեալ բնակչաց Սծի-

1. Տարուան մի չափ ատեն տան:

2. Ինչ որ յայտնուի կամ հաստատուի դատաստանաւ:

3. Պարտական ըլլան հաւատարմութիւն պահել մեզի հետ:

լանցն ուժ կամ նեղութիւն առնել, կամ իրենցնէ աւելի հարկ կամ իրաւունք պահանջել. այլ մնացէ հաստատուն ամենայն մի ըստ միոյն՝ որպէս վերոյ ենք շնորհել, առանց հակառակելոյ ումեքէ. վասն իւրոյ՝ պարգեւեցաք իւրէցն զմեր բարձր Շքեղս² և շնորհաւոր Բրիլիանս. Եւ յաղագս առաւել հաստատութեան ձեռնադրեցաք մերով թագաւորական բարձր ձեռնադրեալս և կնքեցաք արքունական ոսկի վաշտիս³, ի փառս անեղին Աստուծոյ. ամէն:

Գրեցաւ ի թվականութեանն մարդեղանայոյն Քրիստոսի յուսոյն մերոյ, ՌԻՃԼ (1330), ի Հայոց Մեծաց թուիս 22 (780). ի յԲնիքնիս⁴ Հոռու մոց ժն (15), և յամսեանն Կուսմբերի ԻՎ (24). Ի Չակցիքոչքեան Յանես Իրիցանց, և արքայահաւտութեան Վասի ծառայի Աստուծոյ և շնորհողի այսմ վերոյգրեալ պարգեւացս:

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ.

1. Սխալ գրուած է, սւղիղն է վասն որոյ:
2. Փոխանակ զրելու Սիճեղս կամ Սճիղս, այսինքն Sigillum, կնիք. նշանակէ արքունի կնքով հրամանադիր:
3. Bulle.
4. Ընդիկտիոն, 13 տարուան շրջանն:

ՅԾԹ

Տ Ա Ղ Ի Լ Ի Պ Ա Ր Ի Տ Ն Ք Ա Ջ

(ՅՈՎՀԱՆ ԹԼԿՈՒՐԱՆՅԻՒՄ)

Ա.

ՅԱստուծոյ անունն օրհնեալ

Որ անըսկիզբն և անվախճան,

Որ ետուր ուժ Լիպարտին²

Եւ զօրացոյց զիւր սուրբ ծառայն:

Զերթ Սուրբ Սարգիս քաջն ի նրման,

Ի սուրբ Թորոս, ի Սուրբ Վարդան.

Քան ըզՄուշեղն յաղթող եղեալ

Քան ըզՏրդատ Հայոց արքայն:

Յորժամ հեծնուր զիւր ձին վազան,

Ի ձեռն առնոյր ըզուռմ ճօճան

Սասանէր ազգն (եզիպտական)

Դողայր ամեն տաճկեստան:

Պատերազմին չըկայր խափան,

Ամէն տարի տասն և քրսան.

Մինն՝ ըզթումանըն հալածէր³,

Արիւն հանէր զէտ գետ Զիհան⁴:

1. Ռամկարան բանաստեղծ վեպասանից լաւագոյն և հնազոյններէն մէկն է, ի ժե դարու, ի Թլկուրան կամ Թուրկուրան աւանէ Միջագետաց:

2. Օրպելեան յեղին յատուկ է անունս. ինչպէս այս կիլիկիոյ կողմեր եկեր է դա, անձանօթ է. բայց վաղուց եկած է և թերեւս ծնած է այս կողմս, վասն զի եր հայրն Թորոսս, հօրեղբայրն Օլիս և իր մեծ եղբայրն Վասիլ, որք յիշուին ի պատմէն կիլիկեցոց՝ ամենքն այլ մարաջախտ էին, այսինքն զօրապետք:

3. Լիպարտի մէկ զինուորն՝ հազար թշնամի զինուոր հալածէր կամ յաղթէր:

4. կիլիկիոյ արեւելեան կողման գետն:

Այս աշխարհն այն անհաւան...

Օձ և կարիճ ի յիժ նրման

Զերթ քացխով տիկ շարեօք լըցան

Ժողովք սաին ու ի Սիս եկան.

Մանչակ անուն շարեաց աման¹

Մօտ ի քաղաքն եկան հասան:

Վաթսուն հազար մարդ միարան

Զրեհն հազան ու ի ձին հեծան.

Զեռուին սաին ըզուռմ ճօճան²

Թուր և ասպար, ու կանգնեցան:

Վաթսուն հազար (զօրաց) ելան,

Չայն ձըգեցին ու կատղեցան.

Հարին ըզփող պատերազմին,

Ըզպուշկն ու զեաֆիրն ըզգաւանարկան³:

Այն անօրէն շար կենդանիքն

Որ են նոքա աշխարհուս,

Եւ ի յազէն Քաջ Լիպարտին

Զինչ զուռ գողան⁴ ու առաջ չիգան:

Յայնժամ ասէ սուրբ թագաւորն.

« Քաջ Լիպարտ, մեծ զօրական,

» Հեծելլս քեզ համար եկան

» Մինչ յայս տեղիս ուր կանգնեցան.

» Վաթսուն հազար մարդ կտորեցիր

» Որ զՄանչակին գոված տղան առիւր⁵,

1. կամ Միւլարք. եզիպտոսի սուլտանին զօրավարն էր՝ Շահար օղլի մականուանեալ:

2. ճօճացող ուռմըն, նիւրակի տեսակ զէնք մի երեցընէ:

3. Պոշկն նեղ փող է, եղեղի նման. երգեհոնի փողերն այլ պոշկ կոչուած են ի մերոցս: Եփիր այլ փող նշանակէ պարսկերէն: Երբորդ անունն այլ աւանց նման փչողական ձայնահաս զործիք մի յայտնուի: ստոյգ անունը չգիտեմ:

4. Ինչպէս ծառոց ճիւղերն հովերէ շարժած:

5. Երեւի թէ Լիպարտս գերի բռներ էր Մանչակի սրղին:

» Զթախաւն սուլթանայ բերիր,
 » Զխանուն շատ թախտան (արիր) ¹ » :
 Քաղցրիկ ետուր պատասխանի,
 Թէ, « Ես քաղքիս շարին փոխան.
 » Բայց չէ պատե՛զ զըրուց առնել ²,
 » Թէպէտ հասաւ ինձ օր մահուան » :
 Էջ և թամբեաց զիւր ձին վազան,
 Հագաւ զըրե՛հ և ի վրայ ճօշայ ³.
 Ի զլուխ եղիր յաղթող վահան,
 Ի ձեռն էսաւ ըզաւմ ճօճան :
 Երկըրպագեաց սուրբ աթոռոյն,
 Եւ ծունր եղիր ամեն խորան.
 Փառաւորեաց զԵրրորդութիւն,
 Գովեաց զիշխանաւն միարան :
 Հառչեաց, զորդեակըն համբուրեաց,
 Հանց որ զհեծելն ի լաց եհան.
 Ասաց. Որդեակ իմ Յովնանէն,
 Վասիլ եղրայր իմ սիրական,
 Փառօք տիկին դու Մանանայ ⁴,
 Իշխանուհի արեւնըման,
 Հայեաց պատկերս ի մանկութեան
 Որ տի մանոււմ ի հող տապան :
 Քաջ Լիպարիտ ասաց ցարքայն.
 « Հայոց թագւոր ազնւական,
 » Հաստատ և ամուր պահէ՛ գկամուրճն ⁵
 » Որ ես մանոււմ ի մէջն ու գամ » :

1. Երեւի սր Լիպարիտ ձիոց մեծ ջարդ ըրեր է :
 2. Թուի թէ պակաս բան կայ այս տեղ՝ զի մուլթ
 է իմաստն :

3. Կարծքի փայլուն զրահ :

4. Անշուշտ իր կիսն էր :

5. Լիպարիտ երեւի թէ կասկածէր որ զինքը մատ-
 նեն այլազգեաց, ազատ թողլով անոնց Սըսոյ կա-
 մուրջէն անցնել, կամ կամուրջը բռնելով՝ արդելել
 Լիպարիտի դարձը, և այնպէս եղեր է, վատ և չար
 նախանձու մատնութեամբ :

Յիշեաց զՔրիստոս ահեղաձայն,
 Կրարեց և անցաւ առիւծանման,
 Զհեծելն արար փախըտական,
 Ի ի հեան երթայր ընծանըման,
 Լաշկարաւ ¹ զիզան զիզան
 Հանց որ արիւն գետեր ելան :
 Ես թագաւորն շարացաւ,
 Զհեծելն առին ու ի յետ դարձան :
 Թուրքաց հեծելն յառաջ եկին,
 Զկարմունջն առին ու կանգնեցան :
 Երբ Լիպարիտն ի յետ դարձաւ՝
 Ես չար հեծելն ի դէմ ելան.
 Ըզաւմը զըրին ամեն զիմաց,
 Շատ խոցեցին զյաղթող վրկայն.
 Հայեր ողորմ՝ յաջ և ի ձախ.
 Ոչ ոք զըտաւ իւր օգնական :
 Քաղանաղէմ անօրինին
 Սըրբոյն արեան ծարաւէին.
 Զիւր սուրբ մարմինն ի հոն թողին,
 Զզլուխն առին ի հետ տարին :
 Երբոր հեծելքն ի յետ գնացին՝
 Ի սպա Սըսցիքն ի դուրս ելան.
 Կրկին առին ի Սիս եկան,
 Քաղքին կըրակ զարկին և ելան :
 Շատ դարպասնին աւեր ածին,
 Յեկեղեցեացըն զանազան
 Երէց կանանց գերի տարան,
 Սարկաւազունքըս միարան :
 Լոյս ճառագթեց լոյսն ի վերան
 Եւ սուրբ մարմնոյն ի հանգըտեան :
 Քաջ Լիպարիտ, ուսիր Յօհան,

1. Հաւանօրէն շաշի արաւ, այսինքն զիսկներ, մե-
 ռած մարմիններ զիղեց. թուրք. բառ, շեշ. շատ մարդ
 ջարդեց, զիսկն ըրաւ :

Քրիստոնէից համար մեռան¹ :
 Յոր տեղ նըստին հաց ու ի սեղան՝
 Ժողովք բազում և շատ իշխան,
 Յիշեն ըզնա սուրբ քահանայք,
 Տան ողորմի ասեն նըմա :
 Խէզ Յովհանէս Թուրքարանցին՝
 Կարճ և ողորմ՝ ասաց զայս բան .
 Դուք յիշեցէք զինքն հանապազ,
 Յառակ ասէք ի մի բերան :

Բ² .

Հոգւովըդ սուրբ ես և ամբիծ,
 Չքեզ էր ընտրեալ Տէրն ի յերկնից .
 Պարծանք եղեր քրիստոնէից,
 Ո՛վ մեծ հօրք քաջ Լիպարիտ :
 Անձամբըդ քաջ Սամիտն էիր,
 Յորժամ ձօշանդո հագնէիր՝
 Թո՛ւն ի յահէդ դառնայր մոխիր : - Ո՛վ մեծ : . . .
 Արեգական նըմոն պայծառ
 Երեսըդ լոյս էր կամար .
 Բարբըդ բարի, խրատըդ շաքար : - Ո՛վ մեծ :
 Բնութեամբ բարի դէմ՝ աղքատաց,
 Լըսող էիր վարդապետաց,
 Քո բանդ յամէն երկիր զոված : - Ո՛վ մեծ :
 Չանձնըդ տըւիր վասն օրինաց
 Մէն կանգնելով հազրի դիմաց,
 Քու սուրըդ շատ արտեր երաց³ : - Ո՛վ մեծ :

1. Ուրիշ օրինակ մի գրած է,
 « Քաջ Լիպարիտ՝ ուսիր Յոհան,
 » Քրիստոնէից համար մեռաւ » :
 2. Քան զԹղիտրանցոյն (յորմէ առած է քանի մի բան) աւելի ռամկական է, այլ և աւելի զգայուն :
 Վերջի տունքն յաւելուած թուին և պակաս շնորհքով :
 3. Ի բաց գրուած էր. կարծեմ ուղէ ըսել, թէ մարդ ջարդելով՝ անոնց թաղելու համար արտեր բաշուեցան :

Դու հազարաց դէմ՝ պահապան
 Մարդ չէ տեսեր քեզիկ նըման
 Այս հողածինքս որ յերկրի կան : - Ո՛վ մեծ :
 Սըսայ երկրիս ասող լուսատու,
 Կանգնող էիր յամէն ժամու .
 Թո՛ւն ի յահէդ սարսէր մահու : - Ո՛վ մեծ :
 Այն չար պահիկն որ քեզ հասաւ՝
 Քեզի օգնող չըկայր բընաւ .
 Անձնըդ կարմիր գոյն ներկեցաւ : - Ո՛վ մեծ :
 Չայն չարաչար մահն որ տեսար,
 Կըսկի՞ծ է մերն որ գուն ծընար¹ .
 Աւաղ ըզքեզ բերան հազար : - Ո՛վ մեծ :
 Սըսայ երկրին պաղլա ու ծառ
 Գոյնք ի գունաց ծաղիլունք որ կայր՝
 Հառաչանօք առին զիրար² : - Ո՛վ մեծ :
 Կաթողիկոս և վարդապետ,
 Սուրբ քահանայք ամենն ի հեռ,
 Շատ արատաօք սրբտերն երբ : - Ո՛վ մեծ :
 Հիւսիսային հողմըն հիմիկ³
 Սարգիս՝ յիշող եղաւ քեզիկ .
 Դուն սիւն էիր Հայոց մեղիկ : - Ո՛վ մեծ :
 Է Աստուծոյ անունն օրհնած
 Որ անըսկիցն և անվախճան
 Որ ուժ երես քաջ Լիպարտին
 Եւ զօրացոյց զիւր սուրբ ծառայն :
 Ի Սուրբ Սարգիս քաջին նըման
 Ի Սուրբ Թօրոս, ի Սուրբ Վարդան,
 Քան ըզՄուշեղն այլ խիտա յաղթող,
 Քան ըզՏըրդատ Հայոց արքայն :

1. Շատ սուր և զգայուն անդրադարձութիւն :
 2. Լալով իրարու վրայ ընկան, զիրար կոծեցին :
 3. Յիշեցընէ Ս. Սալլուսի համար երգուած շարականը, « Աւետաւոր Հայոց Մեծաք զիմեալ ի մէջ եր- » կրի ի Ռիւսիայոյ՝ հոգմն հարաւոյ ի դաշտ ծաղ- » կածին, երազահաս Սուրբըդ Սարգիս » . և այլն :

Պատերազմել եկեր հափայն¹
Ամեն տարի տասն ու քրսան,
ինքն ըզթումանըն հալածէր²
Արիւն հանէր գետեր Ջիհան³:

ՅԿ

ԱՌՈՒՄՆ ՍՍՈՅ ՅԵԳԻՊՏԱՅՈՅ
ԵՒ ԳԵՐՈՒԹԻՒՆ ԼԵՒՈՆԻ (Ե) ՎԵՐՋՆՈՅ⁴

(ՅԻԵԱՏԱԿԱԳԻՐՔ)

Ա.

Ի ՊԻՒ (թուին 1375) բարկացաւ Աստուած ի վերայ քաղաքին Սիսոյ, ու սղարեցին⁵ զբերդն սեպտեմբերէն ու մինչուր⁶ ի յապրիլ ժՁ (16), ու տունն զբերդն, օրն ուրբաթ, ոչ այլ իրաց⁷ քանց ի սովոյ, որ մարծպան⁸ մի ցորենի Գձ ԳՐ⁹ չէր

- 1. Ուղիղ թէ սխալ՝ ինձ անծանօթ. եկեր՝ թուի թէ գալ բային եկիր, եկառ նշանակէ:
- 2. Հազար ու բիւր թշնամի զօրք հալածէր:
- 3. Սոսյ երկրին, Աիլիկիոյ շատ անգամ յիշուած մեծագոյն մէկ գետն:
- 4. Այս մեծ և սգալի զիպուածին, Սսոյ առմամբ Հայոց թագաւորութեան վերնալուսն, երկարօրէն զբոււած մի չեմք գտած ժամանակակիցներէ, զուցէ զբիւնին և սրտերնին առաջ չէ գնացել. այս կարճ յիշատակներս այլ մէկ մէկ հառաչանք թուին:
- 5. Պաշարեցին:
- 6. Մինչեւ:
- 7. Ոչ ուրիշ պատճառաւ բայց սովու:
- 8. Առաքել Սիւնեցի ժե դարու գրիչ՝ Մարծպանը կ'ըսէ, «ցորենոյ չափ է, վեց քիլոսի (քիլէ)» և աւելի « ոչ պակաս »:
- 9. 500 դրամ նշանակէ. Աիլիկեցւոց դրամով:

ի գավել, որ կերան կատու վէշ¹. ու այս սաստ էր յԱստուծոյ, յաղագս ծովացեալ մեղաց մերոց մասնեաց զմեզ ի ձեռս թշնամեացն մերոց: Ով տեսնոյր զմեր խաչերոյն արհամարհանքն ու զաստուածաշունչ գրվոյն կարտել², զսուրբ սեղանուն կործանելն...:

Բ.

* Ի թվիս հայկական սեռիս ՊԻՒ, ի բազմանալ մեղաց մերոց՝ ի նախանձ շարժեալ սուրբանն Մարայ, և զօրս բազումս առաքեալ ի վերայ անառիկ գղեկին Սիսոյ, և պաշարեալ աօին. և ի գերութեան անկան եկեղեցիքն և գրեանքն. և մի ոմն ի մեր նահանգէս անդ հանդիպեալ և ի գրեանց զօր գնեալ և զօր ժողովեալ, և եկեալ ի վեր ի մայրաքաղաքս Եզնկաս, ի ծախ հանեալ. ես նուաստ փանաթի ապիկար եպիսկոպոս Տէր Աստուածատուր՝ փափագող եղեալ գնեցի յիմ հալալ արգեանց ըզգիրքս զայս³ ինձ յիշատակ և ծնողաց իմոց և ամենայն զարմից. և Եսային ոչ կայր ի ներս, յեւտոյ գրեցի:

Գ.

Ի մեծ թուիս Հայոց ի դառն և նեղ ժամանակիս, ՊԻՒ, յորում՝ ամիս առաւ քաղաքն Սիւ. և ես նուաստ և սուտ անուն եպիսկոպոս Չաքարե՝ պատահեցայ անդ: Բայց զոգր և զողորմագին բանս զօր ետես ակն իմ, ո՞ կարէ պատմել զրով. զի տեսի զակունք պայծառ և զարեգակունք, զաստեղս և զլուսինս զի կային անկեալ ափի՝:

- 1. Այսինքն, կատուի և իշոյ միս կ'ուտէին:
- 2. Այլազգիք՝ խաչերը կ'արհամարհէին, սուրբ զբրբերը կարասէին:
- 3. Որ էր հին Կասկարան մի:
- 4. Սրտաուսչ բան աչօք տեսողի. ակոռնքն և արե-

Դ.

Ի թուականութեան Հայոց Պի՛ անու Սիս Ի քրիստոնէից. և էր Ի ժամանակին յայնմիկ կաթողիկոս Հայոց Տէր Կոստանդին (Դ), արի, իմաստուն և հանճարեղ. և էր թագաւոր Հայոց Պր. Լեռն՝ որդի Բրնձին¹. սա թագաւորեաց Հայոց ամ մի: Սա վարեցաւ գերի յԵգիպտոս՝ թագուհով իրով և որդւով. բայց թագուհին Մարտն² եկաւ կեցաւ յԵրուսաղէմ՝ զամս երիս, և հանդեաւ Ի Քրիստոս. թաղեցաւ առաջի դրան Ս. Յակոբայ:

* Ասին զՍիս Շամայ հեծելն³ Ի թուին Պի՛, ապրիլ ամիս ժԲ. բերին զկաթողիկոսն Կոստանդին և զասորի պատրիարքն և զթագաւորն Լեռն: Յու-

գակոռնքն վերոյիշեալ զբքեր և եկեղեցւոյ սպաներն են, որովք շատ հարուստ էր այդ Հայոց յեաին մայրաքաղաքն, և ընկած էին այն ատեն՝ ափիս գեանի վրայ: Ի հին Բաագիրս կայ գրուած հանդերձ նշանակութեամբն՝ ափս կամ ափս, հող:

1. Անտիսքայ Բրնձին (Prince), որ մօր կողմանէ Թուրքիեան թագաւորաց ցեղէն էր, և է ծանօթ վերջին թագաւորն Հայոց Լեռն Ե Լեզգիեանն՝ որդի ձիւանի:

2. Սովորաբար Մարտն գրուի. ըստ Տարաէլի նուրագիւտ փրանկ պատմչի Լեռնի գերութեան և ազատութեան և պանդխտութեան, թագուհին կոչուէր Մարգարիտ՝ փրանկ Սուսանեան ցեղէ: Ոմանք համարին զնա մեռեալ յԵգիպտոս, այլք՝ որ հաւանական է՝ յԵրուսաղէմ: Յաջորդ (361) Յօղուածէն յայտնուի որ այդ Մարիւն կամ Մարիւն անունն, շատ հաճոյ էր Թուրքիեանց, և այնպէս կոչուած են քանի մի թագուհիք:

3. Զիււար զօրք Ասորւոց կամ Գամասկոսի երկրին, որ Եգիպտոսի սուլտանաց տէրութեան ներքեւ էր այն ատեն:

լիս ժԱ. դարձաւ Ի հետ կաթողիկոսն և այլք իշխանք. և Մարիուն թագուհին յօգոստոս ամիս 2 (վեց): Էր սուլթանն Մորայ Աշրաֆ՝ Մէլիք Նասրի թուն, Ամիրնունաց աղայ¹: Արգիլեցաւ թագաւորն Ի Մարբ եօթն տարի. և յորժամ եղեւ թիւն ՊԱ. (1382-3), Հոկա. Ա. երեկ ֆրանկ անպան Ի Բնտորանց², ու խառ զինքն ու գնացեր:

ՅԿԱ.

ՅԻՇԱՏԱԿԲ ՀԱՆԳՈՒՑԵԼՈՑ ՌՈՒԲԻՆԵԱՆ ՊԱՅԱԶԱՏԱՑ ԵՒ ՊԱՇՏՕՆԷՒՑ ՆՈՑԻՆ³

Յանուար.

Ա. Այս աւուր հանգեաւ Ի Քրիստոս նվաստ քահանայն Կոստանդին երեց Աղոյանց:

ԺԵ. Յայսմ աւուր հանգեաւ Ի Քրիստոս Պարոն Ընխունդ սինիլալ⁴, որոյ սղարմեսցի նմա Տէր Յիսուս:

ԺԶ. Ի յօրս հանգեաւ Ի Քրիստոս Լեյլն աւագ երէցն. որոյ սղարմեսցի, և այլն, թվին 2ՂԸ (1349): ԻԲ. Յայսմ աւուր հանգեաւ Ի Քրիստոս Զապել:

1. Խանդարած անունն, բայց յայտնուի՝ որ Նասրի որդի և Աշրաֆայ հայրն է:

2. Սպանիոյ կաղաւնիա նահանգն է անչուլա:

3. Օչին թագաւորի համար գրուած մագաղաթեայ Յայսմաւորքի մեջ՝ ըստ աւուրց ամսոյ նշանակուած են արքունի ցեղէ հանգուցեալքն, և իրենց պաշտօնեայք աշխարհիկք և եկեղեցականք: Այս զիւրքս հիմայ մեր քով է:

4. ԺՎ դարու սկզբան Օչին թագաւորութեան ատեն յեշուի Մեքայէլկլայ բերդի տէր էր:

Թագուհի Առաջինն¹, որոյ ողորմեսցի նմա Տէր Յիսուս Քրիստոս:

ԻԳ. Յայսմ աւուր Հանգեալ ի Քրիստոս Պարոն Թորոս², Լեւոն Թագաւորի եղբայրն, որ սպանաւ ի յանօրինաց. որոյ ողորմեսցի նմա Տէր Յիսուս:

Փետրոշար.

Ա. Յայսմ աւուր Հանգեալ ի Քրիստոս. Պր. Բուսթէն³, յազգէն Բագրատունեաց, որ էառ զԿիլիկեայ և կայ ի Կաստաղաւանն.

Բ. Յայսմ աւուր, և այլն, Պր. Թորոս³, որոյ ողորմեսցի նմա Տէր:

Գ. Յայսմ աւուր, և այլն, Պր. Ստեֆանէ⁵, որոյ ողորմեսցի:

Եւ ի նոյն օրս Հանգեալ ի Քրիստոս Ներսէս ավագերէցն.

Զ. Յայսմ աւուր, և այլն, Լեւոն Թագաւոր Երկրորդն⁶, որոյ և այլն:

ԺԶ. Յայսմ աւուր, և այլն. Պարոն Լիկոս⁷ որոյ, և այլն:

Ի ամին աւուր, և այլն, Պաշրիկ⁸, որոյ, և այլն:

Մարտ.

Զ. Յայսմ աւուր Ք Սմբատ Թագաւորն, որդի Երկրորդ Լեւոն Թագաւորին, և կայ ի Ներքունիսն⁹:

- 1. Դուստր Մեծին Լեւոնի, կին Ա. Հեթմոյ:
- 2. Որդի Ա. Հեթմոյ, Եգիպտոսացոց արշաւանաց պատերազմին ատեն:
- 3. Նահապետ Թագաւորական ցեղին:
- 4. Ա. Պր. Թորոսն է, թուոն Ա. Ռուբինի:
- 5. Պր. Լեւոնի որդին, Բ. Թորոսի եղբայրն:
- 6. Որդի Ա. Հեթմոյ, † 1289:
- 7. Եղբայր Ա. Հեթմոյ:
- 8. Անծանօթ, թէ չէ Պաշրիկ, Boutillier, Տակաւապետ, բնիկ անուան տեղն զատարկ թողուած է:
- 9. Այսինքն Negroponte, էյրիպոզ կոչուած կղզին

Ը. Յայսմ աւուր փոխեցաւ ի Քրիստոս Պր. Կոստանդին որդի (Բ) Լեւոն Թագաւորին, և կայ ի Կոստանդինուպալիս:

Ապրիլ.

Ա. Եւ յայսմ աւուր Հանգեալ ի Քրիստոս Ստեփանոս երէց ավագերիցու որդին. որ էր այր բարի ողորմած և ժիր ի սուրս աղքատաց. ողորմեսցի նմա Տէր Յիսուս Քրիստոս. և էր Թվականն Հայոց ՊԾԶ (1407) և պատկեր աւուր էր շորեքարաթի¹:

Ե. Յայսմ աւուր Հանգեալ ի Քրիստոս աղայն Ստեփանէ որդի Երկրորդ Լեւոն Թագաւորին, և կայ ի Դրագարկն:

ԺԹ. Յայսմ աւուր փոխեցաւ ի Քրիստոս Տէր Բարսեղ արքեպիսկոպոսն Դրագարկուն, որդի Աւագ Պարոնին²:

ԻԶ. Յայսմ աւուր փոխեցաւ ի Քրիստոս Պր. Հեթիկ³, որոյ ողորմեսցի նմա Տէր:

Մայիս.

Բ. Յայսմ աւուր Հանգեալ ի Քրիստոս Առաջին Թագաւորն Հայոց Լեւոն, որոյ ողորմեսցի նմա Տէր:

Գ. Յայսմ աւուր Ք բարեպաշտ Թագուհին Հայոց Երկրորդ Զապիկն⁴, որոյ, և այլն:

Ի թուրքաց: Բաղդախնդրի կեանք մի վարեց, ըստ այնմ և վախճաններ է:

1. Թուականին երրորդ տառն տաշած միայն մաս մի երեւնայ, և պէտք է ըլլայ Զ. վասն զի միայն այն 1407 տարին ապրիլի մէկն հանդիպի ի շորեքարաթի: Ժամանակն յայտ է թէ կ'անցնի Ռուբինեանց Թագաւորութենէն վար. թուի թէ վերջին Թագաւորաց ատեն էր և երկարակեաց եղած է:

2. Որ է Կոստանդին Պայլն, հայր Ա. Հեթմոյ:

3. Henri, թուի որդի Զապիկնի՝ զստեր Բ. Լեւոնի և Ամաւրեայ Լիւզինեան իշխանի:

4. Կին Օշնի Թագաւորի:

Ե. Յայսմ՝ աւուր ի թագաւորն Հայոց Գագիկ որ սպանաւ յորդոցն Մաթանչի¹։

Զ. Յայսմ՝ աւուր ի քաջ և յաղթող Պր. Ըռովքեն, ազգական թագաւորին Գագիկայ²։

Է. Յայսմ՝ աւուր ի պատուելի քահանայն Ներսես³, որդի (Բ) Լեւոն թագաւորին, սրոյ, և այլն։

Ը. Յայսմ՝ աւուր ի Պրն Լեւոն⁴ եղբայրն Պրն. Թորոսի։

Թ. Յայսմ՝ աւուր ի պատանին Ըռովքեն որդի (Բ) Լեւոն թագաւորին։

ԺԱ. Յայսմ՝ աւուր ի Պր. Թորոս որդի⁵ Պր. Լեւոնի, որոյ և այլն։

ԻԷ. Յայսմ՝ աւուր ի Պր. Կոստընդիկն որդի (Ա) Ըռովքենի։

ԼԱ. Յայսմ՝ աւուր վկայութիւն Կոստանդայ իշխանին և ընտանեաց նորա⁶։

Յուշիս.

ԺԹ. Յայսմ՝ աւուր հանգեաւ ի Քրիստոս բարեպաշտ թագաւորն Հայոց Աշխէն, որոյ և այլն.

ԻԱ. Յայսմ՝ աւուր ի Կոստընդիկն երեց Ճոզա-ժենց, որոյ, և այլն, և էր թփականն Հայոց ՊԿԵ (1416), և պատկեր աւուրն էր յերկուշարաթ։

- 1. Այսպէս գրուած է փոխանակ Մանգալէի։
- 2. Փեար. Ձին այլ յիշուեցաւ սա՛ ապա սխալ է, և կամ այս կամ առաջինն պէտք է ըլլայ Ռուբէն (Բ) եղբայր Ա. Լեւոն թագաւորի։
- 3. Ուրիշ Յայսմաւուրքի մի մէջ նշանակուած է ի 6 մայիսի, և գրուած՝ «Նորընծայ քահանայն Ներսէս» սէս» և այլն։
- 4. Ա. Ռուբէնի թոռն, զոր կայսրն Յունաց իբրեւ գերի տարաւ ի Կ. Պօլիս և հօն մեռաւ։
- 5. Բ Պր. Թորոսն է, որ հօրը հեա գերի գնաց ի Կ. Պօլիս, և փախաւ եկաւ տիրեց Կիլիկիայ։
- 6. Կ'իմացուի որ նահատակուած են, բայց ո՛վ են և երբ։

Արդ աղաչեմ զձեզ վասն սիրոյն Քրիստոսի թողութիւն խնդրեցէք յԱստուծոյ, և Աստուած ձեզ յիշողացդ պարգեւ։...

ԻԶ. Յայսմ՝ աւուր ի Աւագ Լեւոն թագաւորի Գոտերքն տիկին Զապրուն և տիկին Սիպիլն և տիկին Յիւնիկն, որոյ, և այլն։

Յուշիս.

ԺԲ. Յայսմ՝ աւուր ի Պր. Զապրուն, Լեւոն թագաւորին դուստրն։

ԺԳ. Յայսմ՝ աւուր ի Տէր Ներսէս Լաւրբառնցիկն, սուրբ Հայրն, արքեպիսկոպոսն¹։

ԺԸ. Յայսմ՝ աւուր ի աստուածատէր և բարերարին հանգուցեալ հոգին Մարիւն²։

ԻԳ. Ի սոյն աւուր ի սոսկալի տանջանօք և նահատակութեամբ մեծ և ամենագովելի Պարոն և թագաւորահայրն Հայոց Պր. Թորոս³, և թաղեցաւ ի դամբարանի հարց իւրոց՝ ի սուրբ ուխտն Կրազարկ, որոյ, և այլն։

Եւ յայսմ՝ աւուր ի Պր. Թորոս՝ Լեւոն թագաւորի որդին, որ սպանաւ ի Բարձրբերդ⁴, և այլն։

ԻԴ. Եւ յայսմ՝ աւուր ի Պր. Ոյկն⁵, թոռն Լեւոն թագաւորին և որդի Սրոյ տիրոջն, և այլն։

ԻԷ. Յայսմ՝ աւուր ի բարեպաշտ և աստուածատէր և ողորմածն Կոստանդիկն թագաւորին մայրն՝ տիկինն Մարիւն⁶, որոյ և այլն, թվին Հայոց ՊԱ.

- 1. Արժանաւորապէս յիշուած է արքայալարմից մէջ՝ այս ազնուազարմն և ամենագնիւ անձն։
- 2. Տես 127 ծանօթութիւնը 542 երեսի։
- 3. Որդի Բ Լեւոնի և հայր Գին. եր եղբայրն Սմբատ էր սպանեալ տուողն։
- 4. Նոյն ասկէ առջի յիշուածն է։
- 5. Որդի նախայիշեալ Զապրունի և Տիւրոսի տիրոջ. Ուրոն կամ Հուգոն է անունն։
- 6. Պաղտին մարաջախտի կինն է, մայր Կոստանդին թագաւորի։

(1352), պատկեր աւուրն ուրբաթ, և կայ յԱնար-
զարայ:

ԻԸ. Յայսմ աւուր Մ տիկնաց տիկինն կեանն
թագուհէ մայրն¹:

Օգոստոս.

Բ. Յայսմ աւուր Մ մանուկն Ալիևախն² որդի
Օշին թագաւորին, և եղեւ պարակից վերին զը-
ւարթնոցն:

Է. Եւ յայսմ աւուր Մ բարեպաշտ Պրն. Ճռաւն³,
որդի...

Թ. Յայսմ աւուր Մ թագուհին Հայոց կեն-Ան⁴,
ի մեծ թուին Հայոց ՁԼԻ (1285) յօգոստոս Թ,
և այլն:

ԻԶ. Յայսմ աւուր Մ երիտասարդ հասակաւ
բարի շողաւեղն՝ Ալիևախն⁵, որոյ, և այլն:

Սեպտեմբեր.

ԻԷ. Յայսմ աւուր Մ կարապետ Ավագ երէցն⁶,
որոյ, և այլն:

1. Հանգուցեալն է մայր կիս Աննայի կնոջ Բ Լե-
ւոնի: Յայսնի է որ կիս յունական Քիրիս՝ տիրուհի
նշանակող բառն է:

2. Կանոթ են Օշին և Ալիևախ եղբարք խեղճիք,
այսինքն երկուսրեակը և սիրելիք մէկմէկի, Օշին իր
եղբոր սիրոյն համար իր զաւակն անոր անուամբ
անուաներ է, բայց վաղամտեօիկ եղեր է:

3. Եղբայր Ոյկին (15), որդի Զապոււնի դստեր Բ
Լեւոնի և Տիւրոսի տիրոջ:

4. Կինն Բ Լեւոնի, և նշանաւորն քան զամենայն
կիս Աննա համանուհն:

5. Տես զ'16 ծան. երես 344: Գետոյ մէջ լողալու
ատեն՝ անդգոյ՝ ձիէն զարնուերով մեռած է Ալիևախ:

6. Ժամանակն անյայտ, և օտար ձեռքով զրուած
է այս, ոչ բուն Յայսմաւուրքը զրոզին:

Հոկտեմբեր.

Բ. Յայսմ աւուր Մ Տամուժէլ Անաշքե¹, թոռն
Լեւոն թագաւորին, և զուսար Սրոյ տիրոջն, որոյ:

ԻԵ. Յայսմ աւուր Մ թագաւորն Հայոց Հեքաւժ
(Ա) Լեւոն թագաւորի հայրն, որոյ, և այլն:

Նոյեմբեր.

ԺԶ. (և ԻԶ). Յայսմ աւուր Մ ի ձեռաց անօ-
րինաց Աւագ Պարոն Հայոց Պր. Հեքաւժ (Բ),
որդի Երկրորդ Լեւոն թագաւորին, և ի յիւր ըն-
կերթիւթեան թագ²...

ԺԷ. Ի նոյն օրս Մ կիս³ Լիզինեան թագաւորն
Հայոց, որ էր այր ատուածասէր և բարեպաշտ և
քաջամարտիկ. և ընդ նմա եղբայրն իւր Պեմուշը
զունթն կոսիկոսոյ, և այլ բազում քրիտանեայք...

ԻԸ. Եւ այսմ աւուր Մ Պարոն Սարգսիս որդին
Խոճայ Սիւսաւն⁴, որոյ, և այլն:

Դեկտեմբեր.

Բ. այսմ աւուր Մ Տիկին Յիմի կրօնաւորն,
քոյրն եւոն (Բ) թագաւորի, և տիկին Մարիոնն
քոյրն եոան թագուհէ:

1. Փռանկ բառ Demoiselle. Անուիսն թուի Agnette,
վանն զի յատուկ անունն էր Ագնէս:

2. Յայսնի է որ պիտի ըլլար թագաւորն Լեւոն Գ,
աղայն, որդին Թարոսի եղբոր Բ Հեթմոյ. զորս խար-
զախութեամբ կերակրոյ հրաւիրելով՝ սպաննեց Պի-
լարդու թաթարն:

3. Կամ Գոռիտուն, Զապոււնի զաւկներէն. թագա-
ւորած է 1545-8 տարիներու միջոց, և սպանուած
իշխանաց հակառակուլթեամբն:

4. Հայրն այլ որդին այլ անձանօթ, և օտար ձեռ-
քով զրուած, բայց բաւական հին:

Թ. Յայսմ աւուր Ք րարի ճգնութեամբ ամենա-
մեծ թագաւորին Յունաց՝ դուստր Հայոց թագաւո-
րին (Բ) Լեւոնի, Ըւերպայե, որ կայ ի Կոստանդնու-
պօլիս¹:

Ժ. Եւ յայսմ աւուր փոխեցին զոսկերքն Պր-
Չապուենին, հրամանաւ իւր եղբոր օրդւոյն Չորրորդ
Լեւոն թագաւորին, և տարան ի Կրազարկն:

ԺԲ. Յայսմ աւուր Ի Պրն. Պաղտին մարաջախ-
տըն², հայրն Կոստանդին (Բ) թագաւորին. և կայ
ի յԱկներն. որոյ, և այլն:

ԻԿ. Յայսմ աւուր Ք իմաստուն և հանճարեղ
Երաժիշտն թորոս աւագերէցն թափրոնեց³, ի թվին
ՉՂԱ (1342). ի զեկա. ԻԿ. սրոյ ողորմեցի նմա
Քրիստոս. ամէն:

ՅԿԲ

ԳԻՐ ԵՒ ԳԻՆ ՄԻ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉ ԳՐՈՑ.
ՆՇԱՆԱԻՈՐ ԱՆՁԻՆՔ ԵՒ ՏԵՂԻՔ ԺԱՄԱՆԱԿԻՆՉ⁴

Փառք Հօրն ամենակարողի, և իմաստութեամբ
Որդւոյն միածնի և բարերարութեամբ Հոգոյն Սրբոյ
ճշմարտի, երիցս միակի միասնական Ս. Երրոր-

1. Հարսնացեր էր Միխայէլ կայսեր, 1297ին, իր
եղբարց հետ Բ Հեթմայ և Թորոսի՝ երթալով ի Կոս-
տանդնուպօլիս, ուր վախճաներ է 1355ին: Յոյն հար-
տասան մի ողբախառն զովեստ գրած է վրայն:

2. Եստ արգիւնուտը քաջ և խոհեմ մարդ:

3. Քաջ երաժիշտ ըլլալով կոչուել և Փիլիստոյիայ,
զի այսպէս կոչէին Հայք զերգողս և զերգահանս.
մականուան նշանակութիւնն յայսնի չէ: միթէ թա-
փօրոց հանգիսի մէջ երգելուն համար ըլլայ:

4. Թերեւս օտարոսի իմն երեւնայ վերնագիրս և
նիւթ Յօգուածիս. բայց կարգացողն պէտք է հասել
և զարմանայ մէկ աղքատ բարի վարդապետի մի փա-

ղութեանն. և ողորմութեամբ Սրբոյ Աստուածա-
ծնին, և առաջնորդութեամբ զլիաւորի վեհագոյն
Սրբոյն Պետրոսի, և ամենայն Սրբոց երկնաւորաց
և երկրաւորաց: Աւարտումն եղև այսմ Աստուա-
ծաշունչ հին և նոր Կտակարանիս, յորժամ էր թիւն
ըստ շրջագայութեան ժամանակի՝ ի մարգեղութե-
նէն Քրիստոսի ՌԳՃԼ (1330), և ի թուականու-

փագին, ջանքին, երկար անխնջ ճամբարդութեանց,
մութացութեան, մէկ Աստուածաշունչ զիրք մի գրել
տալով ստանալու. սրոյ համար շատ նեղութիւն,
յոգնութիւն և հիւանդութիւններ կրէ: Բայց չի յա-
սահատիր, այլ իրեն երկնաւոր օգնական կարգաւով
զՍ. Աստուածածին՝ յաջողի: Նայնպէս կըրնայ դատել
թէ մրքան կ'արժէ եղեր այդպիսի գրքի մի նիւթին
զինը և գրելէն, այսինքն զբողին վարձքն և կաղմին
նիւթին, ինչպէս վկայէ ստացողն (Ներսէս), որ գնե-
լու համար գնացեր է ի Գավրէժ. հասարակ բամ-
բակէ թուղթ է: սր զորժածութեամբ դերուա մաշած
վկայուել. զիրքն՝ քան մեր սովորական Աստուածաշունչ
ձեռագիրքն փոքր է. իբրև, 0,25, (մետր). ընդ ամենն
480 թուղթ, բովանդակելով հին և նոր կտակարանները
հանդերձ անվաւեր գրովք, նաև Պատարագամատոյց:
Ձեռագրաց ճանչցողք շատով գուշակեն՝ թէ շատ
խնայութեամբ գրուած է, երկու գրոց պարսպ միջոց
չթողլով, և զիրերն այլ մանրկեկ են, իսկ յառաջա-
բանք և ցանկը աւելի մանրագիր՝ զոր շատերու համար
ըժար է կարդալն, թէ և կսկ և լաւ է զիրն: —
Նշանական է և զրոց տիրոջն բարուց հետ կրօնական
համոզմունքն, զոր կամ ի Նիլիկեցոց աւեր է և
կամ ի Չակհեցոց, որոց քով երթալը յեչէ: Այս իր
գրած կարճ Յիշատակարանն տեսակ մի երկար ողի-
սեւական թափառանք յեչեցընէ, նոյնպէս և իր-
մէ վերջ գրքին հանդիպածներն, այլեւայլ ձեռքէ անց-
մուելով, հիննալով փտտելով և շատ անգամ նորէն կաղ-
մուելով, և դեռ բաւական լաւ պահուել մեր քով:
Ներսիսի ըրածին և գրածին հետ կարգացողին հաճոյ
համարելով՝ յարեմք վերջի ստացողաց յիշատակա-
րաններն եւս:

թեանն Հայկազնեայ սոհմին 2ՄԱ. (1332), և ի հայրապետութեան Տեառն Յոննանկիսի (ԻԲ) մեծի Հոռմայ պապին, և ի պատրիարքութեանն Տէր Յաւկարայ¹, Հայոց նահանգի, և յեպիսկոպոսութեանն Տէր Զարարիայի Ս. Առաքելոյն թարեոսի² վերադիտողի, և ի վարդապետութեանն Եսիեա բարունապետի³ որ այժմ կայ ի Գալլիօնրի, և յաշխարհակալութեան Ղան Պոռդաի⁴, և ի թագաւորութեան Հայոց Լեւոնի որդոյ Աշնի: Չսա սկսեալ ի ղեկորներեի աւարտեցաւ ի հոկտընբերի⁵, ի ձեռն երկու քաջ քարտուգորի: Ես Եերսես անուամբ վարդապետ, բայց գործով վերջացեալ հոգ և մոխիր վարդապետաց⁶, որդի Վանքանա, յաշխարհէն Տարսուռ, ի գաւառէն Սաւանու⁷, ի վանացն Ղազարոս⁸, ի գեղէն որ կոչի կոռ, եղէ ցանկացող ուսման, և ընթացայ յարեւելս ի գաւառն Վառձոր, ի վանքն Գալլեօնր, և եօթն ամ աշխատեցայ ի վարժումն հին և նոր տառից և այլ բազում սրբոց բանից: Յայնմ ժամանակին եմուտ ի հոգիս իմ ցանկութիւն մեծ վասն Աստուածաշունչ գրոց. և ես էի ազքատ և ոչ ինչ ունէի բայց միայն Վերիտատս. ապա ուխտ եգի ի մօի իմում, սաս-

1. Բ Յակովբ կաթողիկոս:
2. Արտազ գաւառի արքեպիսկոպոսական աթոռոյն նշանաւոր յաջորդ:
3. Համբաւեալ գիտութիամբ Եսայի նշեցի վարդապետն:
4. Թաթարաց տէրութեան շխմութեան ժամանակին՝ քանի մի տիրապետել ուզողաց մէկն:
5. Ըսել է տասն ամիս քչեր է գրութեան ժամանակն:
6. Արջափ զինքն նուաստացընէ, ըրածէն իմացուի արժանաւոր անձ ըլլալն, յիշատակողդբ այլ կուշն գնա պատուակաւն, յարուռն:
7. Ըստ նախնեաց Սանատուն կոչուէր, հիմայ Սասուն կոչուածն, յանուն սրբոյ Սենեքերիմ Ասորոց թագաւորի:
8. Վազարու վանք և Առաքելոց վանք նոյն է:

ցի, թէ, տար ինձ Աստուած իրք՝ նա ես յԱստուածածնի անուն տամ գրել: Յորժամ գայս խորհուրդս ի միտս իմ արարի՝ յայն դէմ եղեալ գնացի յերկիրն Ուրնոս՝¹ զեօզն որ կոչի Խանակաճ, առ եղարք իմ և առ ամենայն արեան մերձաւորքն, խնդրել օգնութիւն ի նոցանէ. իսկ նոքա շարժեալ սիրով և լի սրտիւ՝ ողորմութեամբ Ս. Աստուածածնին ետուն ի ծախս Աստուածաշնչիս՝ իւրաքանչիւր ըստ կարողութեան իւրում մասն յիշատակի: Մըննն ԲձԺ (210) սպ(իտակ)². եղբայր՝ նորա Լեւոն Կ (90) դրամ. Յովան Գր. Թորքան Լ (30) դրամ. Դանուր Լ գր. Մկրտչի կին Կ (60) դր. Մխիթար իմ հօրեղբորորդին ԽԲ (42) դր. Մխիթար հուան³ Լ. գր. Վարդան ԼԳ (33) դր. Հայրապետն ԼԳ (36) դր. Մարտիր... Թադկան Լ. գր. Լուսեր ներկարար Լ. գր. Զարար. ԺԸ (48). գր. Ռաւանուս և իւր մայր ԼԳ գր. Գրանգ Խրարցիէ ձ (400) դր. Անտոն Ի (20) դր. Ունեկն և իւր որդիքն Խ (40) դրամ: (Եւ) իմ առեալ զայն գնացի յաշխարհն Պարսից ի քաղաքն Թալիթ, յաղագս քարտխի, և բազում աճ և աշխատանք կրեցի ի ձանապարհն և յուրով նախանձ և նեղութիւն յագահ և ի սնա-

1. Ուրիշ տեղ յիշուած է՝ անունս, բայց Խանակաճ զան զեղի անունէն կ'իմացուի որ Ապահունեաց գաւառն էր, այսինքն Վանագիկերտ քաղքին վիճակն: Ներսէս Պալենց որ զինքն այս քաղքիս եպիսկոպոս կ'անուանէր՝ ի թղթին Մխիթար կաթողիկոսի առ պապն Հոսովմայ՝ Որնեայ եպիսկոպոս կոչուի. անունն յիշեցընէ Պարսկահայոց նահանգի Ընեա գաւառը, որ է՝ շատ հեռի յԱպահունեաց:
2. Սպիտակն՝ արծաթ ստակ նշանակէ. բայց միւս ամեն տուրքերն և գումարն դրամ ստակով նշանակէ, երկուքն այլ նոյն թուին. դրամն այլ Արաբացոց ժամանակէն վեր փոքր արծաթ մէր, գրեթէ նոյն չափըն և արժէքն պահած, իբր հիմկու 0,60, հարիւրեակ (centime).
3. Հիւան, փայտի արուեստաւոր:

պարծ քաջանայից և ի հակառակող աշխարհակա-
նաց. և անտի ողորմութեամբն Աստուծոյ յարու-
ցեալ գնացի միւսանգամ ի Քալիձորն, և կալայ
միջնորդ գՅոնանենե Մշեցին զեղբայրն իմ հոգե-
ւոր, որ առնէր միջնորդութիւն ընդ իս և ընդ եր-
կու գրագիր, ընդ Եփրեմ և ընդ Քաւիրն, որ էին
կուսան քաջանայք. և ապա ի բազում աւուրս
հագիւ կարացաք կարել գրելի՝¹ առանց այլ խարճի
ՌԾՃ (1500) դր. բայց յետոյ զրկեց զիս Քաւիրն,
քանզի խիստ ազաճ էր և արծաթասէր. և ԳՃ
(300) դր. այլ ել յինէն. վասն որոյ թողցէ Աս-
տուած զ(յ)անցանս նորս: Եւ ես յայնժամ յա-
րեայ անտի և գնացի ի Ս. Առաքեալն Թադեոս՝ առ
Տէր Չարգարէ արքեպիսկոպոս. և նա ես ինձ Գ
(500) դր. և յետ բազում աւուրց դարձայ վերբու-
տին ի Քալիձոր բազում նեղութեամբ, քանզի
ձմեռն էր աւուրքն. և վճարեցի գինացեալ պարտքն
Աստուածաշունչ գրոցն. և դարձայ ի Ս. Առա-
քեալքն, և դադարեցի անդ սակաւ աւուրս: Եւ կայր
Աստուածաշունչս անկազմիլ. և ես թշուառականս
կայի հիւանդ հոգով և մարմնով. ապա խնդրեցի
ի Ս. Աստուածածնէն, և նա զօրացոյց զիս. և
յարուցեալ պնդեցի զմէջս իմ, և ուղղեալ գնացի
ի Քանայ² առ սուրբ եպիսկոպոսն Տէր Բարդողի-
մոս և առ վարդապետն Հայոց (որ) առ նմա կային
յայնժամ. և Մարգարէ վարդապետն չէր անդ՝ որ
կազմող էր գրոց, այլ գնացեալ էր ի Ճանուկ. և
ի ներգործութենէ շարին ես հիւանդացայ մերձ ի
մահ զաւուրս Խն (45), և Քրիստոս յարոյց զիս.
և գնացի ի Ճահուկ առ Մարգարէ վարդապետն.
և նա յանձն առեալ կազմեաց յաւուրս Խ (40), և

1. Հիմայ սովորաբար գրողէք կ'ըսենք, վարձք
գրելու կամ օրինակելու:
2. Գլխաւոր վանք Մխարանողաց կամ Գոմինիկեան
Հայ կրօնաւարաց, ուր կենար ստորեւ յիշեալ լատին
եպիսկոպոսն Բարդողիմէոս:

ետ ցիս: Եւ իմ ուրախացեալ դէմ եղի գնալ յեր-
կիրն Տարունո. և ամենեւին ինչ ոչ ունէի խարճ
ձանապարհին. յայնժամ ծախեցի զփիւրն և զհո-
ղութափն վասն խարճի¹: Այլ ազայս գիտասլիք
եղբարք, որ գնալս և գալս զոր ասացի՝ ի բազում
տեղի էր, ի մէջ բարբարոս ազգաց... որ մահմէ-
տականք կոչի, որ բռնացեալ ունին զաշխարհս
Հայոց վասն մեղաց մերոց. և յամենայն տեղիս
օգնեց ինձ Ս. Աստուածածին, և անյլաս մնացի.
և զամենայն թերի զոր ունէի՝ ելից և կատարեաց:
Բայց խարճն որ եղեւ այս Աստուածաշունչ գրոց՝
ընդ ամենայն միահամուռ ԲՈՒԲՃ (2200) դրամ է՝²
Տէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս զրեցցէ զամենայն
յոժանդակողքն՝ որ շատ և որ սակաւ՝ ամենայն
արժանաւարօքն՝ ի գիր կենաց Քառինն յախտե-
նից, և առաջնորդեցէ նոցա յաղբուրն ջրոյ կեն-
դանայ. ամէն:

* Վարդապետ Ներսէս, յիշեա յազօթս զԹորոս
ձաղկօղ³, և զպապն իմ Սիւար և զհայրն իմ Սար-
գիս և զմայրն իմ Մարիամ ի քաղաքէն Մշոյ:

* ⁴ Փողք և գոհութիւն մատուցանեմ ես, կար-

1. Վարձ այնքան չարքաշուքեան և զըրկմանց այդ
Աստուածաշունչ գրոց սիրոյն համար, և օրինակելի
վաստահութիւն ի Ս. Աստուածածնէն:
2. Ըստ վերոյ նշանակելոյս (107 ծանօթ 346 երեսի)
այն գումարն կրնայ ըլլալ ըստ նիւթական արժէից
1550 իր. բայց ըստ արժէից արծաթայ ժամանակին՝
աւելի քան զ'4000:
3. Թորոսի վրայօք տես երես 326, ծանօթ. 3: —
Ոսկեզօծ զարդ և պատկերք չկան. այլ թանձր կար-
միր, կապոյտ և կանաչ գոյներով կամ պարզ կարմիր
գծերով. լաւագոյնն՝ Նոր կատարանի յառաջագանին
վրայ նկարածն է, որ է այս:
4. Ի վերջ եզեկիէլի մարգարէութեան զրուած է
այս յիշատակարանս:

կառեալ զձեռս իմ Հօր անձնելութեանն և Որդւոյ նորին և Յանի ծնելութեանն և Հոգւոյն Սրբոյ ի նոցունցն յեութենէ բղխողութեան, որ միշտ լնու զամենայն. այժմ՝ և յանսպառ յաւիտենին. զի հասոյց զտկարութիւնս իմ ի կատարումն աստուածարան մարգարէիցս: Արդ խնդրեմ յամենեցունց՝ յերեսս անկեալ, զի որք պատահիք առ ի սմանէ օգտութեան՝ թողութիւն հայցեցէք ի Քրիստոսէ ստացողի սուրբ գրոցս Ներսէս վգ. (վարդապետի), և տառապեալ ոգւոյ Դաշիր զրչիս, և դուք յիշողքդ յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ: Նա և զպատուական քահանայ զօճանկեալ¹ սպասաւոր բանի և զհոգեւոր երկնողն իւր զՏէր Ստեփանոս զհանգուցեալն ի Քրիստոս որ զօրինակն շնորհեաց այս երեք գրոցս²:

* Ի թուին Հայոց սոմարի որ Պի (820-1371) կոչի, ի յասդմանէ շարին վասն ծովացեալ մեղաց մերոց՝ ի հարկապահանջութենէ՝ այլասեռիցն աւելցեալ երկիրս Տարսուս, նա և սուրբ ուխտս Ղազարոս, զոր և կրօնաւորք Ս. Առաքելոյ տարաշխարհիկ լինէին՝ անցանելով յայլ գաւառ. և կացեալ սուրբ տառս Աստուածաշունչ ի պահեստի բազում աւուրս՝ եղծեալ³, այլ և զբաղում սուրբ գրեւորք և սգեստիւք. և եղև տրամութիւն վանացս. զոր յետ աւուրց ինչ յորում էր թվ. Պիե (1378-9) ոմն յազնուական տոհմէ բարեմիտ և սրբասէր կրօնաւոր՝ Պողոս անուն, եղբորորդի գոլով երջանիկ բարունոյն Յոնանիսի փոխեցելոյն աստեացս առ Քրիստոս, որ ստացեալ ունէր զայս Աստուածաշունչս, վասն որոյ Պողոսս եւս առաւել հոգք յան-

1. Այսպէս գրուած է անուան Յո կամ Յով մասն:

2. Թերեւս մարգարէութիւնքն Երեմիայի. Իսնիելի և Եզեկիէլի:

3. Հազիւ 40 տարի օրինակուելէն վերջը սուրբը տրկուած կամ քակտուած է գերբն:

ձին կալեալ վերստին ետ նորոգել զգիրքս զայս բազում աշխատութեամբ անձին և ընչից իւրոց, վասն վայելման ինքեան և յիշատակ Յոհ. վարդապետին և Պողոս արեղաի, որ եղև նպաստ կրկին նորոգմանս, և եղբոր իւրոյ Յոնանես սարկաւազի հանգուցելոյն առ Քրիստոս. նա և զեղբայր վարդապետին զՍարգիս քահանայն, և ըզծնողն մեր և զամենայն արեան մերձաւորսն, աղաչեմ զհանգիպողք այսմ՝ Աստուածաշունչ գրոցս՝ յիշել ի Տէր յօժար կամօք զվերոյ գրեալքս, զի և դուք յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ: Աստուծոյ մերոյ ի բարին. նա և զանարժան հողիկս զՅովանես անպիտան գրիչ, որ զսակաւ գիրս ցանցառ գրով ձարուտեալ գրեցի և կազմեցի, ոչ յարուեստ ինչ վստահանալով, այլ ըստ հարկեաց և յօժարութեան կամացս Պողոսի. վասն որոյ չմեղադրել խնդրեմ և յիշել ի Տէր միով Տէր ողորմաւ:

* ԶՊողոս արեղայ զստացող գրոցս յիշեցէք ի Տէր Քրիստոս, աղաչեմ, և զՅոհանէս սարկաւազ զհանգուցեալն առ Քրիստոս:

* Այլ և զվերջին կազմող¹ լուսազարդ տառիս և ծաղկաւէտ բուրաստանիս զՀեքապետ կրօնաւոր՝ աղաչեմ յիշել ի Տէր և բոլոր սրաւս Աստուած ողորմի ասել. զի խիստ փոտեալ էր և բամբակ դարձեալ և ի տեղիս տեղիս ցեցն էր ծակոտեալ, հաղիւ կարացի ի կապ անել. վասն որոյ առ ոտս անկեալ պաղատեմ մանկանցդ Միոնի. զի յորժամ հանգիպիք սմա՝ լի բերանով Աստուած ողորմի ասացէք ինձ և ծնողացն իմոց՝ հոգեւորացն և մարմնաւորաց. և դուք յիշեալ լիջիք ի Տեառնէ Աստուծոյ. ամէն: Այլ և զհոգեւոր հայր մեր... զի խիստ շի-

1. Թուականն է է նշանակուած:

ւարեալ էաք և բարակ... չէր հանգիպի... այի...
թուխին¹...

* Գարձեալ յերես անկեալ պաղատիմ սուրբ և պատուական ուսուցիչսիրացդ և բանասիրաց անձանց, զի որք հանդիպիք սմա տեսանելով կամ օրինակելով յիշեալիք ի մարտափայլ ազօթն ձեր գառալնորդ սուրբ ուխտիս զՏէր Պօղոս արքեպիսկոպոս², զի ի ժամանակիս յայսմիկ որ էր թիւս Հայոց ՊԶԼ (888=1439) էր սա առաջնորդ ուխտիս Առաքելաց, և ի սորին աւուրքս քահանայ ոմն անուն Վարդան եղև գործովն Զուգայի և մատնեաց զամենայն սրբութիւնք եկեղեցւոյն՝ անօրինաց, զխաչ և զսկի, և բազում խաւար էած ազգիս Հայոց, որ և դազէս տարակուսանացն և զկրկիծն՝ ռվ³ կարէ ընդ գրով արկանել: Չի յայսմ՝ ամի օրեղերաբայս և քաջ բարունապետն թովմա⁴՝ փախտական էր եղեալ յազգէն Նետողաց, ի գաւառէն Արձիշոյ, և եկեալ հանգիպեցաւ ի սուրբ ուխտն Առաքելայք երկու վարդապետօք և բազում գրոց անշակերտօք, և ետես զպատուհաս ցասման. զի պեղծ ամիրայն Մարոց որ ի Մոչ նոտէր՝ յաւուր միում բազում զօրք եկն ի վանքն, և սուտ քահանայն Վարդան ընդ նոսա, և ըմբռնեցին զքահանայքն. զոմն ասնջեցին և զանկեցին զմին կողմին շեղ... և հանին բազում խաչ և սկի և Սրբոց նշխարք, և տարան ի քաղաքն. ըստ այնմ որ ասէ ի Սարգսն, Չթիկունս իմ՝ հարին մեղաւորք: Եւ սուրբ վարդապետքն և աշակերտքն և սրբասէր քահանայքն ողբս ի բերան անեալ լային

1. Ահա սող աւրուած և մաշած, նայնպէս և վերջի կէտերէն ետեւ երկու սողի չափ:
2. Վերոյիշեալ Պօղոս արեղայէն 70 տարի վերջը:
3. Օվ կարէ գրուած է:
4. Ծանօթ Մեծօրհեցի վարդապետն է, Լանկթիմուրի պատմութիւնը գրողն:

ողբալով, և այնքան կակծացին՝ մինչ զի զգիշերն ամենայն արթուն կացեալ և խնդրեցին յԱստուցոյ զպատուութիւն սրբութեանցն: Եւ ի վաղիւն եկեալ երէց ոմն Մեղիսեդ անուն և երբ մասն ինչ ի խաչերոյն, և բազում խաչ պիղծ քահանայն եղև, որ անունն չէ յիշելոյ, որ և զպատասխանին նա տացէ յաւուրն դատաստանի. ամէն:

Այլ և գարձեալ տղաչեմ՝ յիշել ի Տէր զվերջին նորոգող և զկազմող տուօղն, որ ի վերայ սուրբ գրոցս երախտիք ունի, այլ և գնախախնամօղն աղաչեմ յիշման արժանի ասնել, և եթէ մին թխթի կամ մին սակաւ իրաց երախտիք ունի ի սուրբ գիրքս՝ զփոխարէն նորս յԱստուծոյ տացէ սաս և ի հանդերձեալն. և եթէ որ զկազմելէն յայ՝ լի սրախ միոյն հազար Աստուած փոխարէն տացէ նմա, և էնց² համարի, թող թէ զԱստուածաշունչս բողոր նա է սուեր գրել, զի թէպէտ նորօգոյն է թէպէտ նոր գրօղ տուօղն՝ ի միասին պիտի պսակին ի Քրիստոսէ: Եւ որ գրարին կամենայ այս գրոց՝ Քրիստոս Աստուած զիւր առատ բարին նմա տացէ սաս և ի հանգիւրձելումն. ամէն: Ո՛հ, զեղկելի անձն իմ՝ աղաչեմ որ յիշել ի Տէր միով Տէր ողորմայի:

* ԶԼուպասն Զարդրակեցիև և զհարեղբորօրգին իւր զՏօղակն³ յիշեցէք ի Քրիստոս Աստուած յա-

1. Գիրքը կալմայի վարձքն:
2. Այնպէս:
3. Արկաւ անձանց անսուանքն այլ անսովոր, թուի Քրդաց մէջ ընակելով. իսկ տեղին Զարդրակն՝ ըստ եւրոպացի գիտնական ճամբորդի մի՝ պարսիկ չեկար բառով բարդած է, և շորս գաւա նշանակէ. զի այն տեղի Հայք ասենօք չորս եկեղեցի ունին եղեր. տեղն այլ Պարսկահայոց հարաւակալմն է, Երքարի կոչուած Քրդաց մէջ:

ւորն դատաստանի. վասն զի ըստ իւրեանց կա-
րողութեան օգնեցին:

* Եւս առաւել յիշեցէք ի Քրիստոս զատուա-
ծասէր Սիմեոն սարկաւազն, և զծնողսն իւր և զա-
մենայն մերձաւորսն իւր զկենդանիս և զՀանգու-
ցեալս, և Աստուած ողորմի ասացէք նմա, որ ետ
նորոգել և կազմել զԱստուածաշունչս, զի խիստ
եղծեալ և Հնացեալ էր¹. և բազում աշխատութիւնս
և ծախս արար. և մեք ոչ կարացաք ըստ Հանգից
և ըստ կամացն նմին առնել. զի շատ նեղասրտանք
և դաւնութիւն ունեաք յանձինս՝ վասն շար գոր-
ծոց և անուղղայ գնացից և անպատշաճ բարուցս
մեր զոր ունիմք: Եւ արդ որք Հանդիպիք՝ անմե-
ղադիր լերուք անկարութեանս և անյարմար բանիս:
Ողլ լերուք ի Տէր. ամէն:

* Ես Պետրոս² կրօնաւորս որ եկի ի սուրբ ուխտս
որ կոչի Ղազարոս վանք, որ և յազգմանէ շարին
մասնեցին զիս ի Բռնաշէն³ ի ձեռս անօրինաց,
և ես զիշերն փախեա և եկի աստ. զոր Տէր Աս-
տուած անփորձ և անդրդուելի պատէ Յովակէս վար-
դապետն և զիւր միաբանքն, զՏէր Մեսրոպի և
զՏէր Ստեփանոսն, որ ինձ քան զշափն աւելի
հարկիս արարին. Աստուած ողորմի իւրեանց ծնողաց
հօգուոյն, ամէն: Ի թղին Խ. ձ. Ժն (1415=1666)
տանուտերն կարիճն է:

1. Սիմեոն է այս նորոգութիւն ընել տուողն՝ Գրի-
գոր Խորակցոյ մի. (յայտ է թէ չէ Ծերեկնցն ժն դա-
րու.) յամին 1377, որ և երկար յիշատակ մի գրեթե
է. բայց պատմական զիտելիք մի չկայ. և կբնայ
աւելորդաբանութիւն ըստելլ, բայց ի գրքին համար
ըսածէն, թէ « խիստ եղծեալ և փառալ և ծակտեալ
» էր և բամբակ դարձեալ. և ըստ պիտայից ոչ կա-
» ըացաք առնել »:

2. Պետրոս անուան ծառան երեւի:

5. Ծանօթ տեղի ի Տարօն գաւառի:

ՅԿԳ

ԱՂԱՆԴԱԻՈՐ ՀԱՅԳ Թ=ԺԵ ԴԱՐՈՒՅ

(Երեւոյս ԱՊԱՐԱՆԵՑԻ¹)

Մոլորութիւն է զանազան և ազգի ազգի Հա-
յոց: Քանզի անիծեալ Սըրաա Սյակեն² փախու-
ցեալ ի Շարխոյ եկեալ բնակէր ի Խնուենաց³
գաւառն ի գեղջն Թոնդրիակ, և զգաւառն Թողա-
լիոյ, այսինքն Տիվրեկոյ⁴ էլից շար ազանդով, որ

1. Այս Յօդուածի հեղինակին վրայ տրուած հա-
մառօտ տեղեկութիւնն ի կարգի Պատմըաց մերոց՝
իմացընէ իր ժամանակին կրօնական հակառակու-
թեանց պարագլխոց մէկն ըլլալն սրով ինքն այլ
երբեմն չեղուած է:

2. Թանգրակեցի ազանգաւորաց զլուսւոր մի զոր
յիշեն Գր. Մագիստրոս, Արիստ. Լաստիվ. և այլք:
Գեօղն սովորաբար Թոնդրակ կոչուի: Նոր ատեն-
ներս այս աղանդի վրայ շատ հետաքննական տեղե-
կութիւններ հրատարակեցին, Հ. Բարսեղ Վ. Սարգ-
սեան ի Ս. Ղազար, 1895, իր Մանիքեան-Պաշտի-
կեան Որստմնաւիրութեան մէջ. Գալուստ Տէր Մկրտ-
չեան և Կարապետ Վ. Տէր Մկրտչեան յԱրարատ
Սրագրի էջմիածնի, 1895 և 1900. յետինս յամին
1895 զերմաներէն այլ հրատարակեց գրուած մի Բիւ-
զանդիոյ կայտերոց ատենի Պաւլիկեանց վրայօք:
Հայագէտ Կոնիբեր (Combeare) անգլիացին այլ հրա-
տարակեց (1900) յՕքսֆըրտ՝ այդ Ազանգաւորաց Բա-
նայի ձրնարտութեան կոչուած գրքոյկը, զոր շատ հին
համարի, բայց նորազանգութեան հաս տայ լեզուէն
այլ նոր է:

5. Ծանօթ է մինչեւ հիմայ Խնուս անուամբ աւանն:

4. Ծանօթ քաղաքաւան է Տիւրիկ, Տիւրիկ այլ
գրուած, ի Փոքր Հայս. իսկ անոր գաւառն Թողալիս՝
յուսարէն ծած անուն մ'է, կամ Թողալիցի կո-
չուած ազանգաւորաց բոյնն:

յամենայն հերետիկոսաց ունէր ազանդ խմորոյ: Եւ հետեւօք նորա եպիսկոպոսունք և վարդապետք և երիցունք են յոլովք, այլ անուանիք Մրչոչսիկ և Լռսիկ վարդապետքն Սմբատայ. իսկ աշակերտք Սմբատայ՝ Կիւրեղ, Զուսէի, Յետո, Թեոդոս, Անանե, Արքայ, Սարգիս¹ և այլք². որք ամենեքին էին Հայք և աղանդաւորք, և ամենեքին զհին և զնոր կաակարանն ծաղր առնէին:

Ի սոցանէ ասաց Կիւրեղ, եթէ, Աստուած ընդ ամենայն տեղիս է և յամենայնէ պաշտի, և մեք աստուածապաշտ եմք և ոչ նիւթապաշտք. վասն որոյ բաւական է միայն ձեռամբ խաչակնքել. և սուտ և ընդունայն է եկեղեցի և խաչ և պատկերք, և եկեղեցական զգեստք և անօթք. միայն բաւական է քաջանային ունել փիլոսն և ոչ այլ ինչ: Իսկ անիծեալն Յովսէփ զկնի Կիւրեղի ընկալաւ զառաջնորդութիւն Թոնդրակեցւոյն, ասաց սնտոի յոյս զօլ քաջանայից ի պատարագն. և քարոզեաց, եթէ ոչ է պիտոյ պատարագն, այլ խմոր թացեալ ի

1. Գր. Մագիստրոսէ առած է այս անունները. քիչ մի փոխելով շարքը: Մագիստրոս՝ որոյ ասեն ասոնց գլխաւորն էր Ղազարս 179 տարուան միջոց կ'ըսէ. 15 կաթողիկոսք (մինչև 9 Պետրոս Գեորգարձ) նշուի են զաննք. որով Սմբատ թ զարու կիսում կ'ըլլայ: Անկէ վերջի դարերուն անոնց յիշատակն մեր վերոյիշեալ նոր դրոյցաց մէջ գանեն հետաքննողք. զայս միայն յիշեմք՝ որ նա և մեր օրերուս կային թերեւս և կան այդ աղանդաւորաց շուրջք, և բուն իսկ անոնց նախնեաց կենդրոնումս ի խնուս. քանի մի տասնեակ տարի առաջ՝ զաւտին Հարաւիկ զիւզի այրիսիւք ընակուրք՝ Ամերիկացի քարոզչաց ջանքով ընդունեցան երիցական վարդապետութիւնք, և մասամբ գաղթեցին ի Կիւմրի՝ զես իրենց հին աղանդով:

2. Ասորի Զեաւորաց մէջ (ի Լոնտոն) գտուին ասոր և իսր Յովհաննէս եղբոր մուր գրուածք, որոց դէմ շատ կրքով գրած են Ասորիք և սերիչ հերետիկոսաց հետ նշովեն:

զինի՝ պարտ է հաւատալ մարմին Քրիստոսի զօլ: Եւ ասէր զկարդ սուրբ եկեղեցւոյ և զձեռնադրութիւնն սուտ և վայրապար զօլ. այլ ասէր, եթէ որպէս զառաքեալսն ձեռն զնեղով տալ զՈգին Սուրբ, առանց պատարագի և եպիսկոպոսական զգեստուց:

Իսկ Պօղոս Սաւուռտացիև Արամեան ի Սամոստիա՝ զեղջէ Հայոց էր աղանդովն Թոնդրակեցոց, որք զմկրտութիւն ի ջուր՝ ոչ ընդունին, և ասեն. եթէ, Քաջանայքն ոչ հասկանան զրանն Պօղոսի հոգեւորացէս, որ ասէ, ի մահ անգր նորա մկրտեցարուք, պարտ է ի մահն Քրիստոսի մկրտիլ. և ասէին, եթէ մկրտեցն մահն է՝ մեզ ոչ է փայթ մկրտել զոք: Եւ զարձեալ ասէին Պօղոսեանքն, եթէ Քրիստոս ի յընթրիան ոչ միայն վասն պատարագին ասաց՝ Այս է մարմին իմ, այլ և վասն ամենայն սեղանոյն, և այն էանց և լցաւ ընդ հնայն: Այլ և ասեն, եթէ, Մովսէս ընդ սատանայի խօսեցաւ և ոչ ընդ Աստուծոյ. և զերկինս և զերկիր և զամենայն մարդիկ և զայլ՝ ասէին ի սատանայէ:

Այլ և ոմանք կաշեցիք³ և բնակեն ի Խուն (Խնուս) զաւառն, և են Թոնդրակեցոց աղանդովն, ասեն, եթէ, Մեք թլիատեալ Աստուած ոչ հաւատամք: Եւ ի սոցանէ՝ Արշակունեցի Գրիգոր Մագիստրոսն, որ ի լատին ասի Մաջիսթեր, այս ինքն վարդապետ, զրեաց պատասխանի առ կաթողիկոսն Ասորոց, եթէ Մանիքեցիք վարեցան ի յաշխարհէն Յունաց, և Թոնդրակեցաց փախուցեալքն ի յԱսորիս՝ պարտ է աքտորել: Քանզի յաւուրս Յովսէփ կաթողիկոսի³

1. Ետո դարերով վեր կ'ելնէ Միխիթար այս տեղ. և թուի թէ զՍամոստիա Հայոց սահմանակից քաղաքը՝ սեփականելով Հայոց՝ զաղանդապետն այլ հայացընէ:

2. Լատտիվերոցին յիշած է զասոնք:

3. Յովսէփ կաթողիկոս Ը զարու վերջին տարինեւրում հազիւ թէ յիշուած է, զործն ծանօթ չէ. այն ասեն կային բազրատանի Սմբատք, այլ ոչ թագաւորք:

և Սմբատայ բազրատունի թագաւորի Հայոց, ոմն Սմբատ Արմէն աշակերտեցաւ պարսիկ մոգի ու մեմն բժշկաց և աստեղագիտից, որ կոչէր Մշու-
սիկ¹, և ի նոցանէ ուսեալ գանաղան աղանդա՝ զբա-
ղումս կորոյս. և ի յայնմանէ մինչև ի Գրեգոր
Մագիսարոսն աւելի է քան զձ և Հ (170) ամ:
Եւ նա սահմանեաց ըստ որպիսութեան սուրբ Ե-
կեղեցոյն Հոսմայ՝ զարդարել զեկեղեցիս և ունել
սկի և հանդերձ և զանկակ և խաչ և պատկեր, և
կեալ հնազանդ և միաբան, որպէս նախնիքն, զոր
ոմանք ոչ ընկալան²:

Այլ և զորժ Սմբատայ և իւրայոցն էր ամենայն
կեղծաւորութիւն, յայտնի՝ պահք և որջախոհք, և
ի ծածուկ՝ որկորամոլ և բղջախոհ: . . : Եւ Պօղոսեան-
քըն վասն սիրոյ իւրեանց շար Պօղոսին՝ ասէին.
Ձ Պօղոս սիրեմք և զՊետրոս անիծեմք, զի նորա
հետեւողքն մերոյ Պօղոսին հակառակ են: Եւ յայնմ
չար սովորութենէ բազումք ուրացան զգլխաւորու-
թիւն սուրբ առաքելոյն Պետրոսի, վասն որոյ և
անկան ի բազում մոլորութիւնս:

Գարձեալ, և են ոմանք Հայկազեանք Հալեզու
արեւապաշտք, և կոչին Արեշորդիք: Սորա ոչ
ունին զիրք և դպրութիւն, այլ աւանդութեամբ
ուսուցանեն հարքն զորդիսն իւրեանց, զոր նախնիք
նոցա ուսեալ էին ի Զրադաշտ մոգէ Անդրոշակն³
պետէ: Եւ ընդ որ երթայ արեգակն՝ ընդ այն
երկրպագեն, և պատուեն զծառն բարտի և զուշան
ժազիկն և զբամբակիկն և զայլսն, որ զդէմս իւրեանց

1. Ոչ այնքան յատուկ անուն՝ որքան պարսկերէնի
յարմարցուցած մագ բառն՝ մամիշու:

2. Այս աւանդութիւն որ ուրիշներէ յիշուած չեմք
կարծեր, մասամբ յիշեցընէ զինչիր շարականին «Կեցն
» զորդի ծառայի ք» զոր ի Հոսովմայ գահիցն վերա-
» պատուեցեր», և զոր նոյն ինքն Գր. Մագիսարոս
չարագրած համարուի:

3. Ատրոշակն դրելի է, կրակապաշտից բազինն:

չըջեցուցանեն ընդ զէմ արեգականն¹, և նմա-
նեցուցանեն զինքեանս նոցա՝ հաւատով և զործով
բարի և անուշահոտ: Եւ առնեն մատող ննջեցե-
լոց, և սան զամենայն Հա երկեցու. սոցա ստա-
շնորհն կոչի Հագրպետ: Եւ յերաքանչիւր ամի երկու
անգամ կամ՝ աւելի՝ ամենեքեան այր և կին ուսար
և զուսար ժողովին ի գուր մի յոյժ խաւարին և
մերկանան, և ապա Հագրպեան կարգայ և զօղան-
ջէ. յայնժամ գայ ստտանայ ի նմանութիւն սեւ
քօշի և միգէ ի վերայ ամենեցուն:

Իսկ Հայերն որ կոչին Գորգեցիք, ասեն, որպէս
Նոյանցն ելեալ ի յումեմնէ Նոէ, եթէ Քրիստոս է
Հայր և Արդի և Հոգի Սուրբ. և ըստ այնպիսեացն
յիմարութեանցն համարեալ լինի՝ եթէ Սուրբ Եր-
բորդութիւնն շարչարեցաւ և մեռաւ: Վասն այնու-
րիկ և բազումք ի Հայոց սերացան զԵրբորդութիւն
անձանցն, որպէս զՍարէլ, և ասէին վասն Քրի-
ստոսի, եթէ ինքն է Հայր, ինքն Արդի, և ինքն
Հոգին Սուրբ. և յայնմ՝ շար աւանդութեանց բա-
զումք սովորեալք այնպէս ասէին. որպէս և հանա-
պազորդ յաղօթան իւր ասէր Յակոբ Մանգուառագն²:
Նա և Գորգն այն որ բնակեցաւ ի յանապատն որ
կոչի Արմէն³, մերձ ի դղեակն Լամբրոնի, արար
բազում աշակերտոս, և առեալ զբան Մատթեոսի
որ ասէ, Յերկեկոյի շարաթու⁴, ասէր, եթէ Քրիս-
տոս ի շարաթի օրն ի յերբորդ ժամու յարեաւ.
վասն որոյ և ասէր, եթէ պարտ է ուտել միս: Իսկ
աշակերտ վերոյգրեալ Գրիգորիդ⁵ Մօսես, ի Տէր

1. Ներսէս Ծնորհալին այլ յիշէ զայս իր մէկ գե-
ղեցիկ և հմուտ Թըղթին մէջ:

2. Անծանօթ է ինձ սա. Մանկուառագ՝ աղայոց վար-
ժապետ նշանակէ:

3. Տեղիս յիշուած է ի Սիսուան, 66. 78. 96:

4. Ի Ձեռագրին էր յերկոշարարոս: Մատթ. ԻԸ, 4:

5. Պէտք էր Գորգիդ ըսել:

Գրիգոր միաբան կաթողիկոսէն՝ որ ի Կիլիկոյ, փախուցեալ գնաց յԱզնկէն, և եղ կանոնս, ամենեւին ոչ ստել չրթամբք Հայր մեր յերկինս՝ ի յեկեղեցի կամ արտօքոյ, այլ միայն ի միտս և ի ծածուկ. և սասց պատարագել փայտեղէն ամանով, և առանց սպասաւորի, և երարձ զմտղմայն և զգորփօրայն՝ 2 եթէ ըստ Յունաց է:

Եւ ոմն վարդապետ Հայոց Վարդան անուն, թէպէտ ասէր զՔրիստոս մի անձն և երկու բնութիւն, և ընդունէր զՄնսնդն Քրիստոսի և զԶատիկն ըստ եկեղեցւոյ, սակայն երարձ զՅարամաւորքն և զսոնս Սրբոյն. նա և ասէր, եթէ առաջի սուրբ Աստուածքն է Հօր, և Սուրբ Հօրն՝ Արդւոյ, և Սուրբ անմահն՝ Սուրբ Հոգւոյն, և ապա յիմարութեամբ ասէր՝ որ Խաչեցար: Այլ նոքա որք ասէին զՔրիստոս սոսկ մարդ և մի բնութիւն, ասէին, եթէ երեք սուրբն նշանակէ զՍուրբ Երրորդութիւն, և ոչ է պարտ ասել զՔրիստոս Աստուած, այլ միայն՝ Քրիստոս՝ որ խաչեցար՝ ողորմեա մեզ բարեխօսութեամբ:

Իսկ ի ժամանակս Կոստանդեայ Կեսարացւոյ 3, յարեան ոմանք չարք, այսինքն, Սիմառն, Ղրաբ, Յովան և Վահրամ 4, և կամեցան ասել զՔրիստոս մի բնութիւն, և բառնալ զՂուրն և զամենայն զարդ եկեղեցւոյ և զգեստ քահանայական. և Տէր Կոստանդին Հանդերձ ամենայն ուղղափառօք ի տասն օր տրամարանեալ ընդ նոսա՝ յողթեաց գնոսա և սրար ամօթալից. և թագաւորն բարկացեալ չարեացն՝ արտաքսեաց ի չարեացն արս Եձ (500) ի Կիպրոս, և չարքն տանկացեալ փախեան և սերմանեցին բազում չարիս:

- 1. Ո՞ր Գրիգոր կաթողիկոսն. մի՞թէ Անաւարդեցին, թէ Տղայն:
- 2. Մարմնակալ կտաւն՝ սկիհն տակ փռուած:
- 3. Կոստանդին Բ կաթողիկոս, ԺԳ դարու վերջերը:
- 4. Այս զիպուլածիս վրայ յատուկ զրուած մի շեմք գտած:

Գարձեալ և ըստ վերոտասցելոցք են և այլ բազում և զանազան Հայք ի զանազան տեղիս. քանզի ոմանք կոչին Սոնք, ըստ Սըացոց կոչելոյն և բարբառոյն, որ ասի Բաժանեալք կամ թափեալք. վասն զի բաժանեալ թափեցան ի Սրոյ միաբանութենէն որ ընդ սուրբ եկեղեցւոյ: Եւ ոմանք կոչին Ծար Հաեր, որ լեզուով և զրով ազգաւ են Հայք, բայց զաւանութեամբ և ամենայն օրինօք են Յայնք, և ամենայն կարգաւ հնազանդ նոցա, որպէս յայտ է այնքիւկ սրք են ի յԵղընկէն և ի յայլ Հոռոմոց տուն և ի Կաֆէն 1, ի Ղրիմն և ի յայլ բազում տեղիս:

Եւ ոմանք կոչին Արեւորդի Հաեր և կամ Գորգեցիք, որպէս ասացաւ ի սոյն ճաստ և զրուխ, և այլք այսպիսիք: Եւ ոմանք կոչին Սըսոյ միաբանք, որք բազում կերպիւ գաւանութեամբ և օրինօք և արարողութեամբ խորհրոց՝ են համաձայն ընդ սուրբ եկեղեցւոյ. որպէս յայանի է ի Չեոնագրութենէ գրոցն և ի Դաշանցե 2: Բայց կարգաւորքն թէպէտ և յառաջագոյն ունէին ջարբն 3, սակայն այժմ հանդերձիւ և կացուցմամբ 4 և սակաւ ինչ աւարողութեամբ և ժամակարգութեամբ զանազանք: Բայց ընդ ամենայն աշխարհ Հայք զամենայն զժամակարգութիւնս և զարարողութիւնս պատարագին անենն՝ բաց ի սակաւուց՝ ըստ կարգաւորելոյ Սրբոյն Ամբրոսիոսի 5, որպէս յայտ է այժմ ի

- 1. Այսինքն Կաֆայ ֆեֆէ կամ Թէսզոսիա քաղաք Ղրիմու:
- 2. Գուցէ թղթակցութիւնքն Հոռոմայ գահուն ընդ կաթողիկոսուես մեր:
- 3. Կնկուղ, վերար:
- 4. Կարգ կանոն:
- 5. Թերեւս Միաբանոց և Հայ Եղբարք անուանեալքն, որք ի Միլան այլ վանք մի ունէին, որ տեւեց մինչեւ ի կէս ԺԶ դարու: Թէ և յետին միաբանքն չէին Հայազգիք այլ Հայ անուանեալ Իտալացիք:

վիճակ նորա, այսինքն ի Միլան և ի սահմանս նորա:

Մտորութեան (Անգրէտայ, Կայանադրաց) հետեւեցան ոմանք ի Յունաց և ոմանք ի Հայոց, որք մերձակայք են այնմ գաւառին (Կեսարիոյ) և երկրին, որք կոչին Թայր¹ Յոյնք և Թայր Հայք, որք ամենեւին դաւանութեամբ և օրինօք և պարագայիւք նոյն են Թայթ Հայքն ընդ նոյն Յունաց, և յոյժ առնն և բամբասնն զՀայսն՝ որք ոչ հաւանին վերոյգրեալ աղանդեացդ, որպէս յայտ է ի Հայոց Յայտմաւորաց և ի շարականացն, ի յասացուածոցն և ի Մատոցէն և յազօթիցն և ի յարգեանցն վասն ննջեցելոցն. որք հաւատան զկատարեալ շարսն և զանհաւատսն ի դժոխքն, և վասն անկատար սրբոցն և ննջեցելոյ՝ խնդրեն աղօթիւք և ողորմութեամբ հանգիստ հոգւոցն ննջեցելոցն, ընդ դէմ Թայթ Յունաց և Թայթ Հայոց. միայն լեզուով և գրով են Հայք, և այլով ամենայնիւ միարան ընդ նոյն Յունաց և ամենայն գրոց նոցա. որպէս յայտ է այժմ ի Հատուոց տանէն մինչեւ ի Յոյնք և ի Կաֆա և ի յայլ տեղիս, որք բազումք կան ի նոցունց յամենայն տեղիս:

Իսկ ոմանք կոչին Հայք Միաբանք, որ ամենայն կերպիւ են ըստ այժմու Հայոց սովորութեանց, բայց ուխտիւ ընդ բանին որ վերաբերի ի դաւանութիւն հաւատոյ և ի փրկութիւն՝ են համաձայն ընդ սուրբ եկեղեցւոյ: Իսկ ոմանք կոչին Հայք և միարան կարնյիկ ըստ ուխտի Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին և ընդ սուրբ եկեղեցւոյ. որպէս յայտ է այնքիւ՝ որք են ի Կաֆա և յերկիրն Եսիպեւանոյ և ի գաւառն Երրնջակոյ² և այլ բազում տեղիս:

Եւ այսպէս ըստ վերոասացելոցդ՝ զրէ եթէ ա-

1. Թրքաի բառին արմատն թուի, իբր աւրուած:
2. Աւր էին Միաբանող (Ունիքոր) Հայոց վանորայքն, որոց մին է Ազգարաներ գիւղն, ուր կենար գրող Յոզուածիս Միսիթար:

մենայն Հայք ըստ զանազան տեղեաց և ժամանակաց՝ ոմանք ընդհանրականաբար և ոմանք մասնաւորաբար հետեւէին սուրբ եկեղեցւոյ. քանզի ոմանք առնեն սկիհ և մաղզմա և գօրփօրա և փաշա¹, և զլիտարկ և ուրարք և շուրջառ և խաշն ի մէջն, և ի բազում տեղիս ունին նկարեալ պատկեր ի յորմ եկեղեցեաց և կամ ի տախտակս կամ ի գիրս. և բազում եպիսկոպոսունք առնեն զգետ և զործիք քահանայապետական՝ ըստ ձեւոյ սուրբ եկեղեցւոյ: Եւ ոմանք ընդ մեզ ի մէջ գիշերի յառնեն ի ժամերգութիւն, զոր ինքեանց սովորութիւն են յառնել ընդ այլոց ազգաց ընդ արշարուն: Եւ ոմանք ի յամենայն օր պատարագեն: Այլ բովանդակ ամենայն Հայք հին և նոր թարգմանեալ գրովք և բաղարճով պատարագելով և պահելով, զանկաօք:...

ՅԿԳ

Լ Է Ն Կ - Թ Ի Մ Ո Ի Բ

(ԹՈՎՄԱՍ ՄԵՏՈՓԵՅԻ)

Այլ մի թաւնշրանկ² անուն, զաւանութեամբ և օրինօք պղծոյ նեռին կարապետի, յայտնեալ երեւեցաւ ի յարեւելս և ի Սմրղանդ քաղաքի. անողորմ, անգութ, անազորոյն, լցեալ ամենայն շարութեամբ, պղծութեամբ և հնարիւք բանասարկութիւն

1. Փաշա կամ Փաշեկ, ըստ լատին Pala բառի՝ նշանակէ Կախարիչ, ծածկոց մաղզմայի, սկիհի:
2. Արեւելեայք կոչեն Տիւնոշր-յիւնկ, առաջին բառն նշանակէ երկաթ, երկրորդն կաղ. մին բնական միւսն բարոյական յատկանիշ այդ աշխարհաղղորդ մարդուն:

ստտանայի¹. զոր սմանք ի Սարրափոռե² ստեն զոլ զնա, որ ի գաւառն կողովիտ՝ մերձ ի լեառն Մասիա՝ ուր տապանն է Նոյի, և մերձ ի յԱրտազ գաւառ³: Որ գնացեալ ի Թաւրեգ, և զանորէիցն⁴ յղեալ զնա առ ի քէշիկն⁵ պահել զթշնամիս ի ճանապարհին Խորասանու. և նորա ելեալ անտի զնաց ի Խորասան. և անտի անցեալ զգետն Չահռն, և ընթացեալ ի Սմրղանա քաղաքն արեւելից, և տեսեալ անտերունչ զաշխարհն ամենայն՝ եղեւ աւազակապեա և զլուս մարգասպանից: Եւ ժողովեցան առ նա ոգիք հինգ հարիւր հնգետասան, աւելի կամ պակաս՝ շար և նման ինքեան: Եւ իշխանք քաղաքին ելեալ զհետ նոցա պատերազմել և նոցա յետս դարձեալ պատերազմեցան հարին զնոսա և սպանին. և մտեալ ի քաղաքն՝ առին զտէրութիւն քաղաքին, և զկին նորա⁶ Խաւնու՛մ անուն տիկին նորին. և սակաւ սակաւ զօրացեալ էառ զՔոռշարա քաղաք. և անցեալ յայնկոյս Չահուն գետոյն և մտեալ յերկիրն Խորասանու՝ առնոյր զբազում քաղաքս նոցա և կոտորէր սրով գամենեսին: Եւ ահ և երկիւղ անկեալ ի վերայ նոցա՝ ետուն զաշխարհն ի ձեռս նորին:

1. Թովմաս՝ ի յԷլեղն զսա և յաջորդները՝ չի կըրնար զսպել զինքը զանոնք թշնամանելէ. բայց չի կըրնար զլացուիլ որ Լէնկթիմուր՝ անգթութեանց հետ սէնէր և կառավարութեան ճարտարութիւն և կարգաբարձութիւն:

2. Թուի Սարրափոս, հիմայ կոչուի Սանարափոս:

3. Ո՞վ հնարած է այս անկարծելի աւանդութիւնը:

4. Յոգնակին Ղան կամ Խան կոչման, մեծ պարունայք կամ իշխանք Թաթարաց. Թարգմանողն Նեա՛ վանորայք կարգացեր է և զբէ Monastères.

5. Թուրք բառս անցուղարձի կամ սահմանաց տեղիք, զորս է թշնամեաց պահպանելու համար խաւրուեր է:

6. Պէտք էր յիշել անուամբ կամ անանուն քաղքին տէրը և ապա զկինն:

Եւ նա զոմանս խարէր սուտ կաշառօք, ոմանց երդեոյր, զոմանս որդեգիրս առնոյր, ոմանց զբոսերս իւր ի կնութիւն տայր, և գտաբօքն սպանանէր զփեսայսն: Որ և (էառ) զՀրե քաղաքն թագաւորանիտ. ետ զբուստր իւր իշխանի նոցա, և կացեալ զուուրս ինչ առ նա՝ սպան զայր իւր սրով, և յղեաց առ հայրն գալ առնուլ զքաղաքն. և նորա գնացեալ էառ և արար քաղաք թագաւորական:

Իսկ իշխան ոմն Շահ-Մանսուր անուն ընդգէմ կացեալ նմա աւելի քան զութ ամ, և ոչ աայր նմա զՇիրազ, զՔիրման և զՍպահան. և պիղծն Թամուր խաղաղութիւն արարեալ ընդ նմա, և հնարիւք յետս դարձեալ ընդ արեւելս, և Շահ Մանսուրն զեսպան և աղերս աւաքեալ նմա բազում յոյժ: Եւ նորա տեսեալ զեկեալ զեսպանն՝ սուտ հիւանդ անկեալ՝ ետ բերել զառն մի, և զենին զնա և էարբ զարիւն զառինն, և ետ բերել անօթ պղնձի, և դարձոյց յետս՝ զարիւն գառինն՝ առաջի ամենայն բազմութեանն. և հրամայեաց կոչել ըզգեսպանն ի մէջ բազմութեան, և եցոյց զգէմս կերպարանաց իւրոց իրրեւ զմեւելտաի: Եւ եկեալ զեսպանին տեսեալ՝ յոյժ ուրախ լինէր ի միտս իւր և ստէ, Այսօր և վաղիւն սատակի: Եւ ի զիշերին այնմիկ ելեալ ի ձի և հասեալ առ Շահ-Մանսուր իշխանն և ամենայն աշխարհին ետ աւետիս ուրախութեան. և սպարիչ մեծ արարին², այսինքն է հանգէս: Եւ ամենայն մարդիկ աշխարհին որ կային ի նեղութեան, ի քաղց ի ծարաւ և ի փտանգ տագնապին ելեալ ցրուեցան յիւրաքանչիւր բնակութիւնս ուստի եկեալ էին:

Իսկ շարահնարն Թամուր պատրաստեաց զօրս իւր. և զերից և զշորից աւուրց երթեալ ճանապարհն ի միում աւուր՝ եկեալ հոսանէր ի գուռն

1. Այսինքն՝ փսխեց խմած արիւնը:
2. Եթէ սխիարիչ է՝ թուրքարէնն անակէ յանձնարարութիւնս պատուէր (հանդէսն ընելու):

քաղաքին. և ի պատերազմ՝ ելեալ ի վերայ նոցա՝ ի սակաւ աւուրս կոտորեցին, և յառնուլ բերին զամուրս¹: Իսկ արին Շահ-Մանսուր սրտապնդեալ սպառազինեաց զգորս իւր 800 ոգի. յանկարծակի բացեալ զդուռն քաղաքին՝ և մտեալ ի մէջ անթիւ և անհամար գնդին, մինչ զի հասին ի նոյն տեղին՝ ուստի Թամուր ժողովեալ էր զամենայն գունդ Սրեայ հեծելին: Եւ վերացուցեալ զուրն իւր ի վերայ գլխոյ սատանայի զաւակին. և զորացն ասպարափակ արարեալ՝ ոչ կարացին սպանանել ըզպիղծ վիշապն անդնդային. այլ շրջապատեալ զօրաց նորին՝ զամենեսեան առ հասարակ կոտորեցին սրով. և այսպէս առին զամենայն աշխարհն Խորասանու, զԲահլ քաղաք, զԽորասան, զՇիրազ, զՔիրման, զԱպահան, զՆիւշապուհ, զԿուրան, զՄակուրան, զԹուս, զԹանգան, զԹամղան, զՄազանդարան, զՌէ, զՂազուին, և հասին մինչ ի Սուլթանիս, ի սահման Ստրպատականին Թամուրիզու: Եւ Եդիլ անուն Սուլթանիոյ իշխանին գնացեալ ընդ առաջ նորա զանձուք և թաղաւորական աղերսիւք՝ հաշտութիւն արար ընդ նմա:

Եւ զանն Թամուրիզու սուլդան Անուան ելեալ գնաց փախստական ճանապարհուն Ռըշաունեաց Ռատանու, առաջնորդութեամբ ամիրային Մարաց Եզդնայ՝ ի Բարելուն քաղաք, որ այժմ Պաղտա կոչի, առ ազգականս և զորս իւր. զի ի նոյն ժամանակին և նոցա տիրէին: Իսկ Եզդին ասացեալ առաջնորդեալ Թամուրին ի Թամուրէզ քաղաք՝ ետ ի ձեռս նորին. և զազատագողի խորհուրդ արարեալ ընդ զորս իւր՝ կամէր սպանանել զլանկն՝ զկաղն Թամուր՝ ի բաղանիս քաղաքին. և մի ոմն իմացեալ զխորհուրդն՝ ծածուկ եկեալ առ նա՝ ստէ զդաննդութեան Եզդի աղային. և նորա գիտացեալ՝ յըղեալ կոչեաց զնա, և հուր ետ վառել, և եզին կենդանոյն ի պղնձի սան և երեցին առաջի նորա և ամենայն բազմութեանն. և այնպէս կորուսին գնա:

1. Քիչ մնացեր էր որ պիտի տիրէին բերդին:

ՅԿԵ

Գ Ա Հ Ա Վ Ի Ժ Ո Ւ Մ Ն
ԳԵՐԵԼՈՅՆ Ի ԹԻՄՈՒՐԷ ԸՆԴ ԲԵՐԴՆ ՎԱՆԱՅ
(Թ. ՄԵՐՈՓԵՑԻ)

Չուեալ գնաց ի գաւառն Տոսպայ ի վերայ ամրոցին Վանայ Հայոց. և առ ժամայն ամիրայն Եզդին յազգէն Սենեքերիմեանց¹ ոչ եկն առ նա. այլ սպստամբեալ ի նմանէ մնաց ի յամրոցին հանդերձ ամենայն զօրօքն և բազմութեամբ քրիստոնէից. և յետոյ իջեալ ի յամրոցէն՝ գնաց առ նա. և նորա կալեալ կապեաց զնա. և եկեալ ի վերայ ամրոցին՝ քառասուն օր ի նեղութիւն արկին և զբազումս սպանին ի զօրաց անօրէն Չաղաթային: Եւ նոցա նեղեալ ի հացէ և ի ջրոյ՝ ոչ կարացին կալ ի յաարիմ², և ետուն զբերդն ի ձեռս նոցա:

Աւար աղէտիս և դառն կսկծիս. աստ էր տեսանել զահ և զերկիւղ աւուրն զատաստանի, զլալումն և զողբումն ամենայն բերդին. զի հրաման եղեւ ի շար բռնաւորէն՝ զկանայս և զմանկունս առնուլ ի զբրութիւն, և զհաւատացեալս և զանհաւատս ի բերդէն ի վայր ընկենուլ: Իսկ նոքա առ ժամայն կատարեցին զշար հրաման նորա. սխան առ հասարակ զամենեսեան ի վայր ընկենուլ. և այնքան բարձրացաւ մեռեալն, մինչ զի վերջին անկեալքն ոչ մեռանէին. զոր տեսաք աչօք, և լուաք ականջօք մերովք ի սուրբ հօրէն՝ սրբազան արքեպիսկոպոսէ Տէր Չաքարիայէ, և ի հօրէն վարդապետ Տէր Պողոս կոչեցեալ, որ և նոքա ազատեցան՝ լինելով ի բերդին. զի իշխան մի Չաղա-

1. Շատ տարակուսական է այս ազգակցութիւնն:
2. Չկըրցան համբերել երկար պաշարմանն:

Թայ՝ զիւր տուեալ բաժին գերիսն՝ ազատ արար, և սակաւ մնացելոցն նա եղեւ պատճառ: Եւ լցաւ անմեղ արեամբ քրիստոնէից և այլազգեաց՝ աշխարհն ամենայն շուրջ զղղեկաւն: Իսկ մռշղրի² մի յոյժ բարձրաձայն ելեալ ի միևարայն քաղաքին Բերկրոյ՝ զդիւանարի սաղայն (զկոչ վերջին աւուր ձայնեաց): Աստ օր դատաստանին հասաւ:

Եւ պղծոյն անողորմի միտ եղեալ ասէ. « Զի՞նչ է ձայնն այն ». ասեն մերձակայքն. « Օր դատաստանին հասեալ է, որ Յիսէն³ առնելոց է. և զայն դու արարեր այսօր ». զի ըստ նմանութեան փողոյ ձայն լալական գոչեաց մուզրին: Ասէ. « Բերանն այն բեկեալ լիցի. սակաւ մի այլ թէ յառաջ գոչեալ էր՝ բնաւ երբէք մարդ ոչ սպանանէի: Եւ նոյն ժամայն հրաման տուեալ այլ մի արկանել ի վայր զմնացեալան. այլ ազատել զամենեսան: Բայց ո՞վ կարէ պատմել զթիւ գերեայն և զսպանումն անմեղացն. այլ Աստուած միայն որ ստեղծ զամենայն և թուէ զամենեսան. զի լցաւ աշխարհ ամենայն գերութեամբ Հայոց: Մեան քահանայք և աշխարհականք, հաւատացեալք, և անհաւատք:

ՅԿԶ

Մ Շ Ե Ց Ի Կ Ի Ն Ն Ո Ր Դ Ե Ջ Ե Ն

(Թ. Մ Ե Շ Ո Փ Ե Ց Ի)

Զարմանալի զործ մի զործեցաւ ի ամին աւուր. զի կին մի երկիւղած և հաւատարիմ ի Մուշ գա-

- 1. Մեծ ցեղ մի Թաթարաց:
- 2. Սղկեաց մէջ կարգացող կամ կանչող պաշտօնեայ:
- 3. Տէրն մեր Յիսուս:

ւառէ, ունելով զորդի մի յոյժ պատուական և բաղձալի, և դէմք կերպարանացն իբրեւ գերեաս հրեշտակի, գոլով ամաց իբրեւ եօթանց կամ ութից. զի յերանել զօրացն արեւելից ի լեառն Խոռքայ, բազումք ի քրիստոնէից աստ և անդ փախուցեալ կային ի սրակս մայրիցն գաղտագողի: Եւ տեսեալ զնոսա անօրինացն՝ արշաւեալ ի վերայ նոցա կամէին գերել զնոսա: Իսկ սղորմելի մայրն սրբասէր և երկիւղած յետս դարձեալ՝ տեսանէր. զի գային զկնի և մերձենային առնուլ զմանուկն: Ատեալ սուր ի ձեռին իւրում՝ զենեաց զորդին ցանկայի և իբրեւ զգառն անմեղ պատարագեաց ի սէր զառին Յիսուսի Քրիստոսի, փոխադարձ առնելով Հօրն երկնաւորի, որ զԱստուածորդին՝ զանարատ գառն իւր պատարագեաց, զենեալ և խոցեալ ի վերայ քառաթե կաշին խաշին բարձրացեալ ի վերայ սրբոյն Կողզոթայի: Եւ ինքն մայր մանկանն սակաւ մի յառաջ ընթացեալ՝ ել ի վերայ բարձրաւանդակ վիմի, ի վայր ընկէց զինքն և եհան զօգին, գոհութեամբ փառաւորելով զանուն Յիսուսի Քրիստոսի: Եւ զայս վասն այնորիկ արար՝ զի մի երկաւքն (եւս) զրկեացին ի Քրիստոս և սատանայի բաժին լինիցին, այլ Աստուծոյ լինիցին բաժին և հաճոյական պատարագ առաւել քան զհօրն հաւատոյ մեծին Արրահամու և քան զմայրն Շամունեայ, որ զեօթն որդիան պատարագ մատոյց Աստուծոյ, յորդորելով զնոսա յօժար կամօք մեանել վասն Աստուծոյն մերոյ Մեսիայի: Եւ զայս վասն այնուրիկ ետ թող Աստուծո՛ զաղիս իւր սպանանել և Աստուծոյ պատարագել, զի մի միայն Աստուծոն Արրահամու փառաւորեցի, և մի սամբ հնոյն Իսրայելի, և մի հինն Իսրայելի առաւել պարծեցի քան զնորս Իսրայելի՝ զհաւատոյ որդիս մեծին Արրահամու և Լուսաւորչին Գրիգորի, որ էր ի մարմնաւոր թոռանց հօրն հաւատոյ: Եւ զայս մի ոք երկրայութեամբ և կարծեօք գիտեցէ. զի մեր իսկ վարդապետօք և աշակերտօք զնացաք ի Սուրբ

Կարապետն և դարձեալ եկաք ի Մուշ, և բերաք
գոեսողան և զլսողան, զճգնաւոր հայրն՝ զԳաշիք
կրօնաւորն զհոգեւոր հարադատ սուրբ ճգնաւորին
Քարդղղիսկոսի՝ Սուրբ Առաքելոցն Ղազարոս վա-
նայն, և ի նոցանէ զճշմարիտն ստուգեցաք, և
ձեզ յիշատակ օրհնութեան Աստուծոյ թողաք:

ՅԿԷ

Մ Ա Ր Տ Ի Ր Ո Ս Կ Ո Ղ Ա Յ Ա Յ Ի

(Թ. ՄԵՆՈՓԵՏԻ)

Յութ հարիւր երեսուն և վեց թուականին մեր
(1387) առեալ էր (Լէնկ թիմուր) զաշխարհն խո-
րատանու՝ ութամեայ պատերազմաւ. և անտի շուեալ
եկն էառ զԳաւնձակ շահնատանի՝ քաղաքն թաշրեզ:
Եւ անտի շուեալ եկն յերկիրն Սիւնեաց ի վերայ
դղեկին Ենջակու. և ապա ի վերայ երկրին Ճակա-
տոց¹, էառ զքաղաքն Սուրբ Մարի², ի հիմանց
սապալեալ զամուրն մեր, զոր էր ամրափակեալ
պատուական սղզին Բագրատունեաց. և զերեայ
զքաղաքն և զամենայն շրջակայ գեղօրայսն: Իսկ
բարեպաշտ տանուաւէր մի Մարտիրոս անուն, յոյժ
զօրեղ զօրական, ելեալ ի լեառն Քարդղղ, որ կոչի
յայլոց ազգաց թախարքու, յոյժ արի և քաջ ման-
կամբք գեղջն՝ սպրեցոյց զամենայն հաւատացեալսն՝
մեծաւ պատերազմաւ և սրտալինդ զօրութեամբ,
օգնութեամբ հօրին Աստուծոյ Յիսուսի Քրիստոսի
Փրկչին մերոյ: Եւ թէպէտ բազում անգամ պա-
տերազմեալ ոչ կարացին աննու զլեառն զայն: Ար

1. Այրարատայ գաւառ մի, ոչ հեռի ի Մասեաց:
2. Ար և Սուրբաշի կոչուի:

յետոյ այրն այն նահատակեցաւ ի պիղծ Թուրք-
մանէն Սահար¹ անուն, հեղձուցեալ ի Նուրն Արա-
ղոս (Երասխ), անտես ի մարդկանէ:

ՅԿԸ

Ս Ք Ա Ն Դ Ա Ր Թ Ո Ւ Ր Ք Մ Ա Ն

(Թ. ՄԵՆՈՓԵՏԻ)

Արդի Յոշուտիի² Արաւելարն ոչ հանդիպեցաւ
առ հայրն իւր զի նստէր ի տեղի նորին. այլ եկն
ի կողմանէն Պաղտատայ, և առեալ զզօրս հօր իւ-
րոյ և զքաջս Հիզակի³ եկն ի Բագրեւանդ գաւառ
մերձ սուրբ ուխտին⁴ շինեալ ձեռամբ Տրգատայ և
Լուսաւորչին Գրիգորի. կամէր զնալ ի վերայ Շահ-
Ռուհին. և Շահ-Ռուհն⁵ այն հասեալ ի Հեր և ի
Զարեւանդ գաւառ, և ի վերջն՝ ի Բերկրի: Եւ
համբաւ զալոյ Աքանդարին եհատ առ նա. և գար-

1. Ասոր անուամբ կարծեն սմանք թէ այդ տեղն
կոչուեր է Սահարափոս:
2. Գարա-Գոյունըն (Սեւ ոչխարաւոր) կոչուած
մեծ ջեղ մի էր Թուրքմանաց, որոյ պայազաւան և
Թիմուրի հետ կռուողն կոչուէր Գարա Մուհամէտ.
Ասոր սրբին Գարա Եռասուֆ հօրմէն առելի անուանի
եղաւ, ոչ պակաս քան զսա և իւր սրբեքն Սրկնտեր
և Ճիհան-շահն. Աւրիշ մեծ ջեղ մ'այլ Աղ-գոյունըն
(ձերմակ ոչխարի գրօշակով) Հայաստանի հարաւային
սահմանաց (յԱմիդ) տիրէր, և իրարու հակառակէին:
3. Հիզակ կամ Խիզակն Վանի արեւմտեան հարա-
ւային կողմի գաւառ և քաղաքաւան:
4. Ինչ գիդիսէ կոչեցեալ Ս. Յովհաննու հռչակա-
ւոր մեծ եկեղեցին:
5. Լէնկ-Թիմուրի սրբին է սա, անուանի քան
զեղբայրն Միրաւշահն:

ձեռք անհուն բազմութեամբ եկն եհաս ի յԱռձեշ-
 փոս ետ հատանել յերկուս տեղիս, մինն ի յԱրճէշ
 և մինն՝ ի Հասպակ¹ մինչ ի լեռան Աղբու. և ի
 միւս օրն ելեալ գնաց ի դաշան Ապահունեաց ի
 Խանազանն. և փոս եհաս յաչէ զօրացն արի և
 զօրեղ զօրականին Աքանդարին: Եւ հասեալ ի Վա-
 զարշակերտ՝ ի դաշան Բագրեւանդայ, ճակատ առ
 ճակատ բանակեցան: Եւ մտեալ ի պատերազմ՝
 հարկանէին զմիմեանս. և արի և քաջ պատերազմ-
 մողն մտեալ ի մէջ անթիւ զօրացն Շահ-Ռուհին,
 և գրադումս սատակեալ ի զօրաց Չաղաթային,
 եհաս զոնգունս փղին, և մի կին ի ծառայից նորա
 յափշտակեալ ի տանէ Շահ-Ռուհին, և արկ աչ և
 երկիւղ ի վերայ արեւելեան գնդին: Իսկ Շահ-
 Ռուհն այն կայր առանց երկիւղի յաչէ նորին,
 ապա երթեալ ի ծառայիցն սսեն ցնա. Հիմ կաս
 խաղաղութեամբ. աչա կորեաք յաչէ քաջ և մե-
 նամարտիկ որդեոյ Զուսուփին: Իսկ նորա ելեալ ի
 խորանէն՝ հրաման ետ զուղտս և զանտառնս տանել
 զառաջեալ զօրուն. և գոչեցին առ հասարակ միա-
 բերան. և կախարդքն ձգեալ զթուղթ ի վեր յեր-
 կինս, և հանեալ զտուր իւրեանց՝ ի վերայ նոցա
 գլիմեցին: Եւ վաղվաղակի և առ ժամայն ի սուր
 սուսերի հարեալ կատրեցին զզօրս անհնազանդ
 Թուրքմանին: Ասա էր տեսանել զազէս տարակու-
 սանաց նոցին. զի գոչումն աղաղակի նոցա սար-
 սեալ դողացուցանէր զերկոսին կողմանն, որպէս
 քաջքն Վարդան և Մուշեղ արարին Պարսից: Այլ
 և հայր ուրացաւ զորդի, և որդի՝ զհայրն, մայր
 զդուստրն և դուստր՝ զմայրն:

Եւ երկու եղբարք Աքանդարն և Ասպանանն մա-
 զպպուրծ եղեալ գնացին փախստական սակաւ զօ-

1. Աւրիշ 00 գրին Հասպակի, Խասպակի, անծա-
 նօթ տեղ. միւս յիշուած տեղիքն Վանայ ծովու և
 Մասիս լեռանց միջոցն են:

րօք ի ներքին կողմն աշխարհին, ի Մերտիև, ի
 Մաւալ: Եւ ամենայն զօրքն և խիզաւն¹ անկան ի
 ի ձեռս Չաղաթային:

ՅԿԹ

Ա Ր Շ Ա Ի Ա Ն Ք Շ Ա Հ Ռ Ո Ւ Հ Ի

(Յ Ի Շ Ա Ս Ա Կ Ա Ք Ի Բ)

Որդի մեծի Թամարին Շաղառնի կոչեցեալ՝ չորս
 անգամ բազում հեծելօք՝ անգութ և անագորոյն
 և անողորմ և ծարաւի արեան քրիստոնէից, երեկ
 ի վերայ աշխարհիս Գալիլիթոյ. որ բազում և ան-
 սակի աւեր էած ի վերայ աշխարհիս Հայոց. զի
 (էր) զօր սրով կոտորեաց և զօր անողորմ գերի
 վարեաց և կորոյս, և զօր սովամահ արար², և զօր
 մահն տարաւ, և զօր գալիք և գազանք կերին և
 պատառեցին. և մնացեալք այր և անդր փախեան
 բնաջինջ, և մտին յաշխարհն Վրաց: Եւ ամենեւին
 անմարդարեակ մնաց և աւերեցաւ աշխարհն մեր,
 և դրունք երկնանման տաճարացն փակեցան. և
 լոյսք և կանթեղք չիջան և խաւարեցան, և խունիք
 և նուէրք պակասեցան, և ազօթք և երգք սաղմո-
 սաց պակասեցան և զադարեցան. և մատուցմունք
 պատարագաց և ամենայն սրբութիւնք եկեղեցւոյ՝
 Խաչ, Աւետարան, և ամենայն հանգերձեղէն սպասք
 եկեղեցւոյ՝ ի ձեռս այլազգեաց գերի մատնեցաւ.
 և մեծ սուգ և ողբ և տրամութիւն և կակիծ հա-
 սաւ Հայոց եկեղեցեաց, և եղաք որպէս հինն Իս-

1. Ծառաներ կամ տղայք տան Թուրքմանին:
 2. Շատ սեւ գոյնով նկարագրէ սա զՇահուհն, զոր
 Մեծոփեցին և Խլաթեցին պայծառ ցուցին, անշուշտ
 բաղգատելով ընդ Աքանտարի:

րայել՝ կոխան և այսն կատականաց ամենայն ազգաց։...

Յայտ դառն և կսկծալից ժամանակիս, կարի աղքատութեամբ և չքաւորութեամբ ետու գրել ըզգիրս ի յօտար երկիրս Վրաց, ի ձեռս Յովհաննու քահանային, ի վանքս Հաղբատայ¹, առ գրան սուրբ Նշանիս² և սուրբ մայրաքաղաք խմբարանիս և Սուրբ Աստուածածնիս և Սուրբ Գրիգորիս. առ դամբարանի սուրբ վարդապետաց, և սուրբ Հայրապետաց, և բազում մեղսաքաւիչ և աստուածաբնակ տաճարացս. ի յառաջնորդութեան Տէր Զաքարիայ արհի եպիսկոպոսի և ի թագաւորութեան Վրաց Ալեքսանդրի, և պարտութեան տեղոյս և նախնայիս Լօռոյ³ մեծափառ և աստուածատէր իշխանաց իշխանիս՝ պարոն Բեչքեկիև յազգէ Օրբելեանց՝ թոռին մեծ պարոնին Բիչրեկիև⁴. ի թուականի Հայկազեան տաւմարի ՊՁԷ (1438):

1. Այն ատեններ յիշած մեծ վանքին սահմաններն՝ Վրաց թագաւորին իշխանութեան ներքեւ ըլլալով՝ Վրաց երկիր կոչէ։

2. Մեծ և նշանաւոր եկեղեցին Հաղբատայ՝ նուիրեալ Ս. Խաչի, կոչուէր Ս. Նշան. միւս եկեղեցիքն են յիշեալ Ս. Աստուածածինն և Ս. Գրիգորն։ Շատ վարդապետաց և ազնուականաց դերեզմանք կային և կան Հօն մինչև Տիմայ։ Տես զվերջին ծանօթութիւն 444 երեսի։

3. Լօռի զլիսաւոր քաղաք և վիճակ էր այն ատեն, հիմայ այլ չէն գեղաւան է։

4. Սովորաբար Բուրթել գրուի, և այդ ցեղէն շատերն այս անուամբ կոչուած են։

ՅԷ

ՎԻՃԱԿ ԵՐԿՐԻՆ ՀԱՅՈՑ ՅԵՏ ԹԱՄՈՒՐԵԱՆՑ

(ԵՐԵՄԻԱ ՁԵԼԷՊԻ)

Յետ աշխարհաւերին թամուրլանկի, որգիք նորա ոչ տիրապետեցին զաշխարհ միաչեծան՝ որպէս ըզհայրն իւրեանց, այլ բաժանորդեալք ի վերայ միմեանց խազմ տային. և ելին այնուհետեւ ուրոյն ուրոյն, և պէսպէս իշխանքն որ ի վերայ իրերաց բնանային, որպէս ձկուներ ի ծովու և գաղանք անապատի, ժմաւ (10,000) և ոմանք Իմաւ (20,000). այն թէ ես իշխեմ, և այն թէ ես թագաւորեմ, մինչև ի զօրանալ Պարսից, և իշխել միաչեծան Օսմանցոց, և յաղթել կորուսանել ըզնոսս մերձ ԹՃ (1450) թուին մերում և այլ յետոյ։ Եւ մնաց ազգս Հայոց ի մէջ իշխանութեան այսմ երկուց թագաւորաց՝ զորոց և զզործս յառաջիկայս ընթերցցին։

Որպէս ասացաք. յետ թամուրլանկի սատակման՝ մինչև ի հաստատել այս երկուց թագաւորութեանցս, այսինքն Պարսից և Օսմանցոց, ճեղալիքն՝ ոչ թէ ի թագաւորաց այլ աստուածապետականքն ճելալք և ապստամբք, զէնքն սատանայի թշնամոյն բնութեանս, մանաւանդ թէ առաւել Քրիստոս Աստուած ասացողաց թշնամի են դեւք, զի հեղձամղձուկ ելեալ մախան ընդ բնութեանս՝ որ մաքրեցաւ և նորոգեցաւ արեամբ Քրիստոսի Աստուծոյ, և զլուսեղէն տեղիս նոցա վայելուութեամբ յաւանս ժառանգելոց աղազին². Հերձին

1. Ինքնազլուխ աւազակի նման ասպատակք։

2. Երեմիա շատ տեղ իւր գրածը սրբազրած կամ պարզած չէ, և մութ կամ անհասկանալի մնայ։

ճարքին և միշտ դարան և նենգութիւն և որոգայթ կազմեն լարեն յամենայն դիմաց, զի ընդ իւրեանս ի դժոխս քարչեցեն, և յաւիտենական փառաց լուսոյն զրկեացեն, և յորհնարանութենէն Աստուծոյ մերժեացեն: Յայտ է թէ ի հակառակութիւն սպասամբութեան զոր ունէին առ Աստուած ստեղծողն ամենայնի, և ոչ դադարեցին ի շարութեանց թշնամութեան որ առ բաժինս Քրիստոսի և առ ժառանգորդս սուրբ արքայութեան նորա

Այն զէնքն ստատանայի և արբանեակք զոր առ սացի՝ յիս թամուրլանկի սատակմանն յոչինչ ազգէ և աննշանք էին, գուցէ ճմարաի թէ ծնունդք գիււաց պատուհասք աշխարհի. որպէս ի մերում ժամանակիս, Հայտար օղի, Չրճօր, Եհիկն և Կեռեիկ և այլք, զորս ի տեղոջ իւրեանց տեսցես զշարութիւնսն: Եւ սոցուն նման գտեճիք և շինականք էին այսօրեիկ, Չերքեզ Մրալըցիկ, Ճիմակչահ, Ծահրուհ, Գարա Էռուսուֆ, Փիր Օսեր, Իսքիկեր, Ուզուն Հասան, Եսդուպ պեկ, Ծանուսիար, Միլիք Ասլան, Կոչրայի, և Ունդուր, Արվակա՛:

Եւ ոմն ի Ճաղարայե և ոմն թուրք Հայնակն և եամաղ² Թուրքմանին, և բանակն թուրքման. և Եազմա թուրքմանաց, և Եազմա Քրդաց, և բնական Քուրդ, ի փառս և յագաճութիւն կատաղեալք. Պեկիկ տավախ³, և այլ ոչ ինչ զոյ պատճառաւ, ի վերայ միմեանց մարտ գնելով յաղթութեան ջանիւ սուր ի վերայ սրոյ անողորմաբար տարածէին, որպէս ժառանգել զմեծագոյն իշխանութիւն: Եւ ոչ ինչ յաջողեցաւ նոցա յորդուց

1. ԺԿ-ԺԶ դարուց մէջ զրուած մեր Չեռագրաց մէջ շատ ու շատ անգամ սքաւ յիշուին, և այն անիշխանութեան տեսն տակն ու վրայ բրած են ըզՀայաստան և զսահմանսն:
2. Հետեւողք Թուրքմանաց:
3. Թուրքարէն քացատրէ, իշխանաւիրութեամբ Եստիրեմ ըսելով մէկմէկէ յափշտակելը:

յորդիս ժառանգութիւն, որք յաւել քան 62 (570) ամս¹ աշխատեցան և չքացան փքացան, և շարութիւնք իւրեանց զհետ իւրեանց գնացին ի կորուստ և ի տանջանս յաւիտենական, ըստ գործոց իւրեանց:

ՅՀԱ.

ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆՆ ՄԱՐԿԱՂԱԽՆԵԱՅ²

Ի զալ Լանկթամուրին յերկիրն Սիւնեաց՝ նստաւ առ գետով նորին և գերեաց զբնակիչս երկիրին. և մի ի գերելոցն էր Յովնաննեսն անուն ոմն եպիսկոպոս. յայնժամ առեալ նա կապեաց զսուրբ Նշանս յուն իւր և անկաւ ի գետն. և շնորհօք սուրբ նշանին գնայր ի վերայ չրոյն որպէս ցամաքի: Իբրեւ տեսին զօրքն Լանկթամուրայ՝ ահիւ պակեալ զարհուրեցան. և զաղաղակ բարձին առ նա երդմամբ, զի թէ դարձցի յետո՝ ոչինչ վնասեցեն նմա, բայց միայն հարցանիցեն՝ թէ վասն ո՞յր պատճառի են սքանչելիքն այն: Իբրեւ եկն եպիսկոպոսն՝ հարցին ցնա, թէ ո՞վ ոք իցես դու և կամ զի՞նչ նշան իցէ զոր տեսաք ի քեզ: Պատասխանեալ եպիսկոպոսին և ասէ. Այս հրաշ և զօրութիւն՝ սրբոյ Նշանս է զոր տեսիք, և ոչ իմ: Յայնժամ զարմացմամբ ասաց թամուրն Լանկ. Խնդրեա յինէն զոր կամիս: Եւ հանդէպ բանակին էր փոքրագոյն մատուռ մի. և խնդրեաց եպիսկոպոսն՝ թէ այն մատուռան չափ՝

1. Թուի թէ Տուրքիլի աշխարհակալութենէն սկսի այս թիւս:
2. Թէ և աւանդութիւն ըլլայ այս պատմութիւնս, զրոց Յիշատակարանաց մէջ (ինչպէս ի 1558-1671) յիշուի թաչո՝ իբրեւ մի ի նշանաւոր սրբութեանց ի կողմանս Հայ-Աղուանից, ի Գետամիլի վանք կուլուածն:

որքան տանիցին՝ այնքան գերիք շնորհել ենձ. և նա անյապազ ետ: Եւ իբրեւ սկսան գերեալքն մտանել ի մատուռն, յայնժամ շնորհօք սուրբ նշանին թեւ առեալ աղանակերպ թռեան ի պատուհանէն: Եւ իբրեւ վճարեցան գերեալքն ամենայն, յայնժամ զօրքն սալեալ ասէին. Չիաբող այնքան փոքրագոյն մատուռն պարունակեաց զայսքան յուրովակի գերեալքս: Եւ ընթացեալ ի մատուռն և ոչինչ գտին ի նմա. իսկոյն ձայն տուեալ միմեանց հիացմամբ յայսկոյս և յայնկոյս որոնելով, տեսին զգերեալսն յայնկոյս գետոյն՝ ի տափարակ տեղւոջ ուրեք բանտկեալք. և եկեալ պատմեցին բռնակալին Լանկթամուրայ: Եւ նա յաչէ երկիւղին հրամայեաց զօրացն չուել անդէն. ասելով, Մի մնացուք աստ, գուցէ պատժիցուք ի հրաշիցս՝ զոր տեսաք:

ՅՀԲ

Ի Ա Ձ Ա Փ Ա Յ Տ Ն Կ Ի Պ Ր Ո Ս Ի

(Յ Ի Շ Ա Տ Ա Վ Ա Ր Ա Ն)

Աստի կենօքս ներգործութեամբ տեսի զանապա- կանութիւն փայտին սուրբ Խաչին. և եմ ականա- տես և ականջաւոր եպիսկոպոսին՝ որ պատմեաց ինձ: Մեք էաք Կիպրոս կղզին, և թաւնաշրտակն եկն անթիւ զօրօք ի Շամրն, ի թվիս Հայոց ՊԶ (1421)¹, և Սեհունի երկրին² քրիստոնեալքն փա- խեան և եկին նաւով ի Կիպրոս: Էր այր մի որ ունէր փոքրիկ խաչ մի փայտեայ և կալեալ էր յու-

1. Շամրն է Գամաակոսի կղզմերն: Թուականն ոչ յարմարի Լանկթամուրի, այլ յաջորդացն:
 2. Ասորուց երկրի ծովակաղմն, զոր Ամովր հացուց երկիր այլ կոչեն զրիչք սմանք:

կի, բերեալ առ Տէր Լեւոն եպիսկոպոսն Հայոց¹ և ասէ. թէ, Այս խաչս ի յիմ պապանց ի հետ առ իս հասեալ է. և այժմ ես եկի ի յօտարու- թիւն. և եմ աղբատ, և տղաքն իմ սովին. դու հայրապետ մարդ ես, առ զխաչս ի քեզ և սուր ինձ գին զի սպրեցուցից զմանկունս իմ: Եւ եպիս- կոպոսն ասէ. Ես ոչ ի զիրս ընթերցեալ իմ և ոչ ուժեքէ լուեալ՝ թէ ի Սահունի երկիրն ի խաչա- փայտէն (կայ). բայց վասն խաչիդ՝ զի խաչ է և դու աղբատ ես, առ ութ ֆլորի², և սուր խաչդ: Իսկ նորա ոչ հաւանեալ՝ տանի առ թագադիր Էշխան թագաւորին³, որոյ անունն էր Պերոտրա- տես⁴, և ասէ զնոյն բանս: Իսկ իշխանն ասէ, թէ կամիս փորձեցից զսա հրով, զի թէ ստոյգ ի խաչսփայտէն (է՛) հուրն զսա ոչ այրէ, և թէ այրի՝ չէ՛ ի խաչափայտէն: Եւ ասէ տէր խա- չին, Այդպէս արա որպէս և կամիս: Եւ բերեալ մեծափառ իշխանն ոսկեգործ մի և գործելիս բա- դումս, և եղեալ զխաչն ի քուրս հալոցին, և եղեալ երկու փուքս, և ի վաղորդենէ աւուրն սկսեալ բոր- բոքեցին զհուրն ի վերայ խաչին. և ի հասարակ աւուր որ արեգակն ի կամարն երկնից ժամանեալ սպառեցին զամենայն գործելիսն, և բացեալ զհա- լոց քուրային՝ հանին զխաչն ամբողջ և անարատ. զի ոչ թէ ի փայտն ոչ մերձեցաւ, այլ և այն նոս- բազոյն ոսկին որ ի վերայ խաչին՝ ոչ կարաց բնաւ ամենեւին հալել կամ այլայլել: Եւ սկսաւ իշխանն մեծաւ խնդութեամբ ամենայն բազմութեամբն փա-

1. Կեռ Ռուբինեան թագաւորաց ժամանակի յԷշա- տակն ազդէ անունն եպիսկոպոսիս, միանգամայն և զյաջորդութիւն Կիպրոսի աթոռոյն:
 2. Ըստ նիւթական արժէքին՝ Ֆլորին ոսկի՝ իբր 12 ֆրանսք բայց ըստ այն ժամանակին քառասպատիկ արժէր:
 3. Լիւզինեան թագաւորաց Կիպրոսի:
 4. Թուի Պերթուլլեա, Berthollet, կամ Պերթուլա:

ուսուրել զՔրիստոս և զկենաց փայտ նորա զխաչն սուրբ՝ մեծաւ երկրպագութեամբ: Լուեալ եպիսկոպոսն մեր՝ փութացեալ առ իշխանն և ասէ. Խաչդ այդ Հայոց է՝ ի Քրիստոսէ ի վեր, և մեք ոչ ունէաք զիմաստուն որ որ փորձիւ զիտացեալ էաք. աղաչեմ զքեզ դու յիսուն ֆլորին տվիր ի զին դորայ, առ յինէն հարիւր ֆլորի, և աուր զխաչն մեր ի մեզ: Իսկ իշխանն ասէ, թէ դու հայ ես՝ և մեք ֆոանկ, և երկոքեան եմք քրիստոսնեայք. խաչն սուրբ՝ յառաջ առ քեզ եկն, թէ զքեզ էր կամեցեալ՝ նա քեզ էր եղեալ. այժմ որ ինձ ողորմեցաւ և առ իս եկն, թէ հարիւր հազար ֆլորի տաս՝ չեմ տար: Եւ եպիսկոպոսն տիրութեամբ դարձաւ ի տուն իւր: Եւ յանապատէն¹ գնացին ի տեսութիւն առ եպիսկոպոսն, և նա պատմեաց ինձ, թէ ի մեծ փորձութիւն անկայ, և եմ՝ տրտում յոյժ որ այնպիսի աստուածային գանձն ելաւ ի Հայոց ազգէս և անկաւ յազգն Պանգաց, վասն ոչ գիտելոյ մեզ:

ՅՀԳ

Գ Ր Ի Գ Ո Ր

ԽԱՍԹԵՅԻ ԾԵՐԵՆՑ ԵՒ ՅԱՅՍՄԱԻՈՒՐԻ ԻՒՐ

Երկրորդ Վկայատէր անուանեցաւ ի վերջին ժամանակս և ի յետին դարուս, զի ժողովեաց զիրս բազումս ի մերոց և յօտարաց զհնացեալսն և զեղծեալսն, զժածուկ և զանյայտ պատմութիւնս աւանայն Սրբոց՝ ի խաւարէ ի լոյս ածեալ, և արար զգիրս Յայաւառորաց, յուրախութիւն և ի ցնծութիւն ամենայն եկեղեցւոյ մանկանց. և լուսաւորեալ պայծառացոյց զվերին կողմանս և զներքին²,

- 1. Հայոց Ս. Մակար վանքէն:
- 2. Մեծ և Փոքր Հայք և Կիլիկիա:

և զամենայն եկեղեցին Հայաստանեացն, մինչ զի ոչ էր եղեալ այնպիսի ուրախութիւն հոգեւոր յազգիս մերոյ թագաւորացն և իշխանացն¹:

Եւ հասեալ ի բարիոք ծերութիւն աւելի քան զեթանասուն ամ, կամեցաւ գալ ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ՝ վարդապետօք և աշակերտօք, մխիթարել զհոգեւոր և զմարմնաւոր աղքատսն որ անդ կային, տրօք և իմաստութեամբ: Եւ երկու ամ յամեալ յԵրուսաղէմ, և ապա անտի եկեալ ի բնիկ գաւառն իւր՝ զամենեսեան ուրախ աւնէր: Եւ ի վերայ այսր ամենայնի առաքինութեան՝ ցանկայր մարտիրոսութեան հասանել, և վկայիցն պատկացն ժամանել: Եւ որ զկամս երկիւղածաց իւրոց աւնէ և աղօթից նոցա լսէ, կատարեաց զխնդրուածս նորա:

Չի մինչդեռ յուրախութիւն և ի խնդութիւն վայելէաք, և ի քաղցրուսոյց վարդապետութեան նորա պարապէաք, ահա յանկարծակի եկն եհաս մրրիկ թշուառութեան ի նենգաժուտ և անհաւատ ազգէն Մարաց². զի հասին սուտերօք և բրօք ի վերայ Արծկէ քաղաքին, և զբազումս սպանին. և այլք ի նոցանէ երթեալ գաղտագողի յաստուածարեակ ուխտն Յպնայ³, կամէին գուրբ եղբարսն սրոյ ճարակ տալ. և նոցա գիտացեալ՝ փախստական եղեն ի տեղւոջն: Իսկ զերջանիկ և զերանելի այրն Աս-

1. Թուի թէ այս բանս գրողին ծանօթ չէին Տէր Խարայէլի և Կիրակոսի և Գր. Անաւարդեցւոյ Յայամաւուրքն, դար և կէս և աւելի առաջ հաւաքուածք. Խլաթեցին անոնց հետեւած էր աւելցրնելով անոնցմէ վերջի նահատակաց և վարդապետաց քանի մի յէշատակներ:

2. Քուրդերու համար է ըսածն:

3. Արծկէ քաղաքին հարաւակողմն էր այս վանքս. Վանայ ծովուն եզերքը՝ սր յետայ տարածուելով կլներ է զվանքն, աւերակքն զեռ երեւին ալիքներուն ներքեւ: Վանքին խորթ անունն թուի նայն Արծկէի հեպիսակոզման բարձր Սիվասն լերին անունն ըլլայ:

տուժոյ ոչ կարացին հանել ի վանացն, այլ ասէր. Աստ կացեց և աստ մեռայց. զի թէ ի նոցանէ մեռանիցիմ՝ հաւատամ ի Տէր Յիսուս, զի ընդ վկայիցն Քրիստոսի անթառամ ժառանգութեանցն արժանաւոր գտայց: Եւ մինչ նա յայսպիսի խորհուրդս էր՝ հասին ի վերայ նորա բազմութիւն անօրինաց, ծարաւիքն արեան, իրրեւ զչուն կատաղի. ըմբռնեցին զնա իրրեւ զոչխար անմուռնչ, և հեղին զարիւն նորա իրրեւ զգառին անմեղի: Եւ նա աղօթիւքն կարգայր աս Աստուած, ասելով. Տէր Յիսուս, ընկալ զհոգի իմ՝ ընդ անմեղ մանկանցն վկայիցն ըոց. և խառնեա զմահ իմ ընդ երանելի Սրբոցն զնդիցն: Եւ օրհնութեան և ճշմարտութեան դաւանութեամբ աւանդեաց զհոգիին, ի փառս Հօր և Արդոյ և Հոգւոյն:

Իսկ յետոյ եկեալ հրեղէն լեզուն՝ Յակոբ ճգնաւորն՝ վարդապետն Ղրիստոսի¹, աշակերտօքն իւրովք և ազգականօք և բազում ժողովրդօք, եղին զնա ի տապանի և կոծ մեծ արարին ի վերայ նորա:

Կատարեցաւ նախատակութեամբ մեծ վարդապետն Գրիգորիոս ի ՊՀԻ (874—1425) թուականիս մեր, ի մայիս ամսոյ ինն, յաւուր կիւրակէի մեծի Պենտեկոստէին, ի Գալատեան Հոգւոյն Աստուծոյ, ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ: Արոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի ի վերայ ամենայն աշխարհի, և մաղթանօք նորա Տէր մեզ ողորմեացի. խնդրողացս բանիցս այս, երկու կարասկետի, ի թռուսայ հնետորե², որ և զայնչափ զիրս շարագրեաց, որ և նորին յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի. ամէն:

1. Ծանօթ է սա Տօմարի մեկնութեան և այլ քանի մի գրուածներով:
 2. Սա է անսւանի վարդապետն Թ. Մեծօփեցի, որ Լէնկիթիմուրի արչաւանաց պատմութիւնը գրած է. իսկ երկու կարասկետքն անծանօթ են: Յիշեալ շարա-

Նոյն բաւ ըստ Թովմայի Մեծօփեցոյ.

Մեծ վարդապետն և նախատակն և ողորմածն ամենայնի Գրիգոր, որդի հաւատօրիմ առն Աստուծոյ՝ Ծերի¹, գոլով ի քաղաքէն Խլաթայ, յաշակերտացն մեծին Սարգսի², հոգեւոր հարազատ և համչիրակ իւր, բայց ոչ ի նոյն Սոսիարոս ուխտն Աստուածածնի՝ այլ ի յերկրէ Բզնունեաց՝ ի քաղաքն Սրժկէ, ի Ս. ուխտն Ստեփանոսի վկային Յիպնայ³ կոչեցեալ: Այլ ոչ պարապեալ վարդապետական դասի՝ վասն սառնացեալ բարուց ուսումնականաց մերում ազգի. այլ տիւ և զիշեր գրէր, և զամենայն աղքատս կերակրէր, և սիրէր զողորմածութիւն, և զամենայն վարդապետս և կարգաւորս ի նոյն յորդորէր, ոչ գոլով նման նմա ողորմած և մարդասէր և սպասաւոր աղքատաց և տնանկաց: Եւ ետ նմա Աստուած իմաստութիւն առաւել քան ամենայն վարդապետաց. վասն զի զերից ժամանակաց պատմութիւնս ի լոյս ամէր՝ ի հարցանելն և ի պատասխանատուութիւնս, և զգիրս սրբոց մարտիրոսաց և վկայիցն՝ որ կոչի Յոյանառարք սակաւարան և անվթար շարագրեալ ի Սրբոց Հնոց և նորոց վարդապետացն՝ ի լոյս էած. զխաւարեալ

գրութենէն դատ՝ Թովմաս իր Թիմուրեանց պատմութեան մէջ այլ յիշած է Խլաթեցոյն մահը, վերոյգրեալ հատուածով:

- 1. Հօրը կամ յատուկ կամ յարմարցուցած անունն՝ Գրիգորի այլ մականուն եղաւ՝ Ծերեւեց կոչուելու:
- 2. Ժամանակին գիտնական վարդապետաց մէկն, Աստապատ քաղաքի վանքէն, ուստի ելած եկեր էր Արծկէի մօտ Սոսիարոս կամ Խառարաստի կոչուած վանքը:
- 3. Գրիգոր Խլաթեցին էր այս Ս. Ստեփանոս Յիպնայ կոչուած վանքը բնակչին, Սիփան լեռան ստորոտի և Վանայ ծովուն հիւսիսային արեւմտեան կողմն, զոր հիմայ ծածկեր է ծաղկէ կրծելով զցամաքը:

գրունս եկեղեցւոյ մերոյ լուսաւորեաց: Եւ ոչ ոք կարէ գիտել զիմաստութիւնն՝ որ ի նմա ծածկեալ կայ, այլ Աստուծոյ միայն է գիտելի: Եւ յիտուն ամ գիրս գրեաց տիւ և գիշեր անհանգիստ տընու թեամբ, որպէս գիտակ է գաղտնեաց գիտակն: Եւ բազում երգս Գանձոց¹ և Տաղից յիշատակ թողեալ ինքեան, յոյժ տօնասէր և պատուող Սրբոց. մինչ զի ոչ եղեալ է և ոչ լինելոց է:

Եւ հասեալ ի բարեք ծերութիւն աւելի քան զեօթանասուն և հինգ ամ, և յՊՀԱ (1422) ամի թուականիս մերում եկն պիղծ ազգն Մարաց ի ՍՊժկէ քաղաք Հայոց, և զնաց յանապատն Յիպնայ. և ըմբռնեալ զնա անօրինացն յոյժ տանջեալ չարչարեցին. և նա ճշմարիտ դաւանութեամբ ըզՔրիստոս Աստուած և Տէր դաւանեալ խոստովանեցաւ. և նոյն ժամայն զենին զնա իբրեւ զգառն անմեղ և անարատ, զերջանիկն և զերանելին Գրիգոր՝ փոխանակ զառին Քրիստոսի, և եհաս մարտիրոսական պակի՝ յոյժ մարտիրոսասէր գոլով. և եգին զնա ի սուրբ ուխտն Յիպնայ՝ Նախավիպին Ստեփանոսի անուամբ կոչեցեալ: Եւ հոգեւոր հարգատն իւր վարդապետն Յակոբ ճգնաւոր՝ այրն ցանկալի՝ եկն ամիրոփեաց զնա հանդերձ հարագատ որդւովք իւրովք Ստեփանոս եպիսկոպոսաւ և աշակերտաւ. և նստաւ սպասաւոր նորա գերեզմանին ամ մի:

1. Գանձարան (երգարան) գրոց մէջ գտուին տոսնք. անագլուխ տառքն իրեն անունը կապեն Գրիգոր. տողերն հնդոստնեան և նոյնայանգ ըլլալով՝ շատ հետոյ չեն ականջաց:

ՅՀԴ

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

ԱՂԵՏԻՑ Ի ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՄԵՐՈՒՄ

Զոր արացեալ է Գրիգոր վարդապետի որ մակսևոռն Ծերեկց կոչի. խրաբեցի¹

- Ի յութ հարիւր Հայոց թուական
Ընդ որս և հինգ եօթն յաւելան, (835=1386)
Յունուար մին պահք Յայտնութեան
Լոյս արեւուն խաւարեցան²:...
- Ի սոյն աւուրբս դաւանութեան
ձրագալուցի օր Յայտնութեան՝
Մեծ պատուհաս ի Շահաստան³
Բարբարոսաց ազգէն հասան.
Արքայն Հոնաց թռչխրաւիչ խան⁴

1. Այս է հին վերնագիր Յօդուածին, կամ հեղինակէն կամ առաջին օրինակողէն. յիշած եմք զինքն ի կարգի Պատմչաց, ի նախընթաց Յօդուածին և աւելի առաջ: Ինչ որ Լանկիթիմուրի իր սրբուցն և թուրքմանաց համար տեսանք ի Յօդ. 564, 68, 69, 70, սա կրկնէ և կ'աւելցընէ:

2. Ստայգ է տարին և օրն (տարեմուտ 1586 թուականի Փրկչին) և նշանակուած յաստեղաբաշխից և ի ժամանակագրաց. կէս օրէն առաջ սկսած է խաւարումն, և տեսանելի եղած է ոչ միայն յԱսիա այլ և յԵւրոպէ և յԱփրիկէ:

3. Կավրէժ կամ Թաւրէզ քաղաքն է. որ երբեմն թաթարաց և Պարսից մեծ զանի կամ շահի աթոռ եղած էր:

4. Արեմի կողմերու թաթարներն են Հոնք կոչածը: Յիշէ ժամանակակից մի. « Ի թուին Պոթ. (844=1395) » թաւաշխրաւիչ խանն ու Աղասխրաւոռնրն կուռեցան »:

Զօրս առաքեաց ի Պարսկաստան,
 Որ եկն արար առ և թախթան¹
 Մինչև յերկիրն Հայաստան.
 Հինգն յունուարի թաշրեգ մրտան,
 Ի քսան ինն ի Նասիլըսան.
 Անտի գնացին դէպ ի Մոշղան²,
 Գարձան յաշխարհն իւրեանց բնական:
 Զառ և դաւար 'նդ ինքեանս տարան,
 Մըտին յաշխարհըն Հոնական.
 Անթիւ վնասներ գործեցան
 Ի գալ նոցա՝ մինչև դարձան:
 Բազմաց արիւնք յերկիր հեղան,
 Եւ շատք ի ձիւնըն մրսեցան.
 Բազումք յաչէ նոցին փախեան
 Եւ ի նըղմունս³ սատակեցան:
 Մարք ըզտգայոց գութ մոռացան,
 Ծընողք՝ մանկանց դահիճ եղան.
 Շատք ի սըրոյ նոցին մեռան,
 Եւ այլք բազումք շարչարեցան:
 Ընդ այս գործըս շարին
 Եւ ընդ կորուստ Հայաստանին՝
 Եհաս միւս հարուած կրկին
 Եւ դառնագոյն քան զառաջին
 Մինչ դեռ ի նոյն էաք սըզին՝
 Եկեալ եհաս մեզ ձայն գութին,
 Թէ շարժեցաւ տուն Խորագմին
 Առ հատարակ ցեղ թախթարին,
 Ժառանգաւորըն Սըւըրընտին⁴,

1. Մեծ վնաս, աւար, յափշտակութիւն. իբրև հայերէն գրուած այլ կայ՝ «բասիթներ և վիրաւորել»:

2. Կասպեց ծովու և Ատրպատականի միջոց ընդ-արձակ դաշտն:

3. Գեանափար նեղ տեղուանք. թուրք. շաղըն:

4. Սմրղանս կամ Սամարղանդ ծանօթ քաղաք, որ էր ակտոս Անիկիմուրի:

Օտար որդեքն Աբրահամին¹:
 Միահաղոյն յաշխարհս մըտին
 Յաթոս Ատըր-պատականին,
 Ասին աւար եւ գերեցին
 Զագգըս Պարսից և Հայ զարմին.
 Տապալեցին յատակեցին,
 Անինայաբար խոցոտեցին,
 Զարըս՝ սըրոյ ճարակ տըւին
 Եւ ըզկանայսըն գերեցին:
 Զոմանց գըլուխըն քերթէին,
 Հանդերձ հերօքըն խըլէին,
 Զայլոց ըզլունչս արգելուին
 Եւ հեղձամահըս խեղդէին:
 Որպէս գոշխարըս մորթէին,
 Փոկս ի թիկանցըն հանէին².
 Զկէսըս հըրով խորովէին
 Եւ ճենճերովքըն ցընծային:
 Շատք ըզԲրիստոս ուրանային
 Եւ ըզՄահմէտ դաւանէին:
 Եւ ընդ գաւառն Այրարատին
 Մըտին յաշխարհըն յԱղուանին:
 Զարքայանիստ քաղաքն առին
 Որում Տըփիսիսըն կոչէին³.
 Զարքայն Բագրատ ըզՎրացին
 Ի հաւատոյն ուրացուցին.
 Անտի անդրէն դարձ արարին
 Եւ ի Մուղան ձըմեւնեցին:
 Ազա յաւուրս գարնանային
 Գարձ ի Սիւնիս Մեծն արարին⁴.

1. Աբրահամ նահապետի Քեսուրս հարձէն ցեղուած համարի զթախթարս:

2. Իբրև մարթուած սլխարնեբու կանակի կաշինին քաշէին հանէին:

3. Թուէի թէ պակոի բան միջ սրով Տփղիս քաղաքն փոխանակ Վրաց՝ Աղուանից մայրաքաղաք երեւնայ:

4. Բուն Մեծ Հայոց Սիսական կամ Սիւնեաց աչ-

Ըղորտայն դըղեակն առին,
 Մինչեւ ի կարս արշաւեցին.
 Ձերկիրս ամեն յօլ արարին¹
 Ի յանցանելն երթեւեկին.
 Ձի յետ դարձան և կրկնեցին
 Երրորդ անգամ չորրորդեցին:
 Որոց անուն գըլխաւորին
 Էր Լանկրանոն շարեաց գնդին.
 Այս էր ի թիւ ութհարիւրին
 Եւ երեսուն և վեց ամին (1387).
 Զամուր տեղիսն յաւար առին
 Եւ շատ ոճիրքս գործեցին.
 Յորոց մի էր և Բըջընին²
 Որ էր աթոռ երկուց պետին.
 Զոր առին և քանդեցին.
 Զեպիսկոպոսըն սպանեցին.
 Այլ և զՀասանըն Ծարեցին³
 Երեք որդովքն ըսպանեցին:
 Զի ըզնոցին ամուրն առին
 Եւ ըզրագումըս գերեցին.
 Եւ զկապուտից ամուրն առին⁴
 Եւ չորս հարիւր անդէն սպանին:

Խարհէն, որոյ ամուր բերդերէն մէկն էր յիշուած
 Որոտն բերդն:

1. Թուրք բառ, նշանակէ անապատ, ամայի:
2. Բջնի, ուրիշ տեղ յիշեցինք որ Գր. Մազխտարոսի
 ցեղին ժառանգութիւն էր: — Երկու պետ ըսածն՝
 եպիսկոպոսն և քաղաքական իշխանն էին. սա էր
 Հասանն, հայրենեօք ի Ծար աւանէ. Սեւանայ լըճին
 հարաւային արեւելեան կողմն:
3. Սիւնեաց և Արցախոյ միջոց մեծ աւան մ'էր
 Ծար, որ Ժ'ի դարուն գրեթէ ինքնագլուխ իշխաններ
 սենէր:
4. Սիւնեաց երկրին մէջ այլ կայ այս անուամբ
 բերդ մի. բայց սա Այրարատի Կապոյտն է, որ շատ
 սեւ յիշատակ թողած էր՝ Բագրատունեաց Ա Սմբատ
 թագաւորի խղճալի զիպուածովն:

Եւ յԵրեւան մեծ աւանին
 Արս հինգ հարիւր կոտորեցին:
 Զունիմ ասել բան զոր կրեցին
 Քրիստոնէից ազգ Հայ զարմին:
 Դողան ոսկերքս և սասանին,
 Լոյս իմ քաղի, սիրարս ճըմլին,
 Քանզի աչօք իմ տեսանին
 Ողորմագին հարուած սոցին:
 Իշխանք բազումք ի տանց ելին
 Եւ ի յընչից պարապեցին.
 Յերիվարացըն զըրկեցին
 Եւ հետիօարս տանէին:
 Տըզայք ի մէջ ճանապարհին
 Յոչ ի կարել գնալ մեռանին,
 Եւ կրօնաւորք վանականին
 Մոլորելով յարկ ոչ գըտին:
 Որք ի կանայս ոչ նայէին՝
 Հարկիւ ի մէջ նոցա մըտին.
 Կարօտ հացի, մերկ շրջէին
 Եւ բոկ սոսամբ հետեւէին:
 Պատիւ չըկայր պատուականին
 Եւ ոչ նըշան ունեւորին.
 Զըկայր ոչ հաց հացաբաշխին
 Եւ ոչ գինի գինարբուին:
 Զըկայր ոչ ձի ձիաւորին,
 Եւ ոչ սըլեխ հետեւակին.
 Օտարք յօտարըս շրջէին
 Եւ կերակուրս մուրանային:
 Տիկնայք որ ճոխ տունս ունէին
 Եւ մետաքսօք պերճանային,
 Հացակարօտս երեւէին,
 Ծածկոյթ անձանցըն խնդրէին:
 Իշխանք որ պետք անուանէին
 Եւ արծաթով յըղփանային՝
 Սքաւտացեալըք լինէին
 Եւ կերակրոց կարօտէին.
 Եւ որք բազմաց հացըս տային

Մին պատանոյ տին ամէին,
 Թէպէտ և յոյժ ամաչէին՝
 Այլ ի կարեացըն լըրրէին.
 Թէ և մորալ պատկառէին,
 Այլ ի սովոյն յանդրգնէին,
 Ծիւրեալք ի ցաւս ախտանային.
 Ան՝¹ անդր և աստ մեռանէին:
 Մանկունք ի մարտըն նայէին՝
 Միթէ կենաց հընարս առնէին.
 Մարքն ի գըթոյն խորովէին,
 Արագ ըզկեանս վըճարէին:
 Հարքն ի գորով տղայոց լային,
 Ազիտորմըն վարէին,
 Ի տեսանելըն զոր սնուցին,
 Դառըն կարեօքըն ցաւագին:
 Ի մեռանել մանկանց նոցին՝
 Ինքեանց հոգիքըն քաղէին.
 Կիսոց չըկայր ոք որ լային
 Ի ոչ գերեզման ճանաչէին:
 Եւ այսպիսի ողորմագին
 Այս տեսողացն երեւէին:
 Այս ոչ միայն քրիստոնէից՝
 Այլ ի տաճիկ ազգաց բնաւին.
 Ձի հասարակ էր նեղութիւն
 Պարսից ազգին, Հայ և Թուրքին:
 Եւ այս ամէն յայնկոյս գետին
 Եւ յարչաւելն ըզհետ Թուրքին.
 Մինչեւ յԱմրայ՝² շուրըն հասին՝
 Բազում ոճիրըս գործեցին:
 Անտի դարձան ի Հայք ելին
 Եւ ի վերայ Վանայ եկին.

1. Օն անդր՝ միջարկուծիւն խօսից կամ ըսցաւ
 գանչուծիւն մի կ'ըսուի, իբր թէ այլ աւելին. բայց
 յարմար չերեւիր տեղւոյս և սչ այլ ատո և անդ մե-
 ռանէին. սխալ ինչ թուի:
 2. Հիմակուան ծանօթ Տիարպէքիւր քաղաքն:

Պատեցին պաշարեցին
 Չամուր դըղեակն յաւար առին.
 ԶՀայ և զՏաճիկսըն կապեցին
 Եւ ի քարանցըն հոսեցին.
 Այնքան հարին սատակեցին
 Մինչ մըսադէզ անգ արարին՝¹
 Այլ և զամուրն Երլնչակիև
 Թողում ասել զանհընարին,
 Որ ի յաւուրց աւագ զատկին
 Մինչեւ ի տօն Սըրբոյ Խաչին,
 Ծանըր զօրօք պաշարեցին
 Բայց վնասել ոչ կարացին.
 Ապա յետոյ դարձ արարին
 Յաչխարհն իւրեանց ուստի եկին:
 Դարձեալ կրկին ի դուրս եկին
 Ի քառասուն և երկու ամին, (1393)
 Ի Բարելուն արչաւեցին
 Ի ի Միջագետըս կոխեցին:
 ԶՈռնս քաղաքըն պանծային,
 Եւ ըզԱմիթ երեւելին,
 ԶՄերտիև ամուր և զՆըսըրիև,
 Զորըս բնաջինջ գերեցուցին.
 Եւ զայլ բազում քաղաքանին
 Զորս քանդեցին և գերեցին:
 Անտի դարձան յԱչխարհս վերին
 Մինչեւ յԱնիկ² արչաւեցին,
 Զոր և ջանիւ մեծաւ առին.
 Եւ ըզՄըսըրըն³ գերեցին.
 Անտի դարձեալ յետ զընացին,
 Եւ զօրս թողին յԵրլնչակին.

1. Բռնածնին բերդին վերէն թափելով՝ մարդու
 մըտէ զիգուած ըլուր մի ձեւացուցին:
 2. Բասենոյ մօտերը, շատ ամուր բերդ մի, որ Սէլ-
 չուգեանց արչաւանաց ատեն այլ երկար պաշարման
 զիմացաւ. հիմայ գերի բռնուածն բերդատէրն էր:
 3. Տեղւոյն տիրոզն այլազգի:

Տասն ու հինգ ամիս խըսարեցին
 Զբերդն Երընձակ ւ ասլա առին :
 Զթողում ասել զգործ անարին
 Զվաթար հանդէս Վրաց արքային .
 Ար եկն արար վատ յաղթուծիւն ,
 Ըզգորսըն փախոյց ըզՉաղարին՝
 Ար պաշարեալ խըսարէին
 Զամուր դըղեակն Երընձակին .
 Անտի եհան զխանի որդին
 Զսուլթան Տախիրն յԵրընձակին ,
 Տարաւ առ իւր և զօրացոյց ,
 Եւ ետ տանել Աննատ խանին :
 Եւ ի գընալ չար դաւակին՝
 Ապըստամբեաց ընդդէմ խանին
 Սուլթան Սհմատ թագաւորին ,
 Ար էր որդի խան Ոյխսին¹ .
 Աչ աշողեալ այն անրախտին
 Սուլթան Տահիր որդույ խանին ,
 Զի հայրանենգ եղեալ չարին՝
 Գետըն տարաւ ի Բաղատին :
 Իսկ ի լըսել Լանկթամուրին
 Զոր ինչ արար արքայն Վրացին ,
 Ի բարկութիւն չարժեալ կրկին
 Հանդէս արար իւր հեծելին .
 Այլ բազմութեամբ քան զառաջինն
 Ի դուրս եկեալ Թամուր բէկին՝
 Յամուրսն եմուտ Վրաց տանին ,
 Արար գերի զամենեսին :
 Անտի գընաց մինչ ի Զլիւռին
 Քաղաք Լիկեայ² ձովեղերին ,
 Զգորսըն կոխեաց զԻրալրուսին
 Զհըզօր յաղթող մեծ սուլտանին ,

1. Կամ Տահիր, Տահար, որդի Աննատ խանի Պարսկահայոց կողմանց տիրոջի: Սորա հայրն Ոյխս գրուած էրաւ եւս կոչուէր Խալիկ:
 2. Փոքր Ասիոյ հին գաւառ կամ աշխարհ, Լիկիա:

ԶՂարա թաթարս այլ ընդ նրմին ,
 Գերի տարաւ զամենեսին .
 Որոց ոչ էր թիւ համարին
 Կտորելոց զօրս գերեցին .
 Ի տուն Գամրաց Կապագովկին
 Ար մէջերկրեայ Հոռուք ասին :
 Ոհ, զայն դագայն¹ զոր արարին
 Արանց կանանց և ընդ մանկաին .
 Զարսըն թողեալ մինչ կենդանին
 Հողով ջըրովըն հեղձուցին .
 Իսկ ըզմատող տըղայ մանկաին՝
 Զայն կալտախ ձիոցն արկին² :
 Իսկ յիջանել Մեր Թամուրին
 Ի Շաւայ-տուև Գառնակոսին ,
 Ծով ու ցամաք սասանեցին
 Վասըն լըրոյ չար համբաւին .
 Զորըս սըրոյ ճարակ տային
 Եւ զօրս բոցով հրոյ այրէին ,
 Եւ ըզգուխան զոր կտրէին
 Զայնս մընիրայս յօրինէին³ :
 Եւ այսպիսի չար համբաւիս
 Աշխարհ ամեն սասանեցին :
 Զայս արարեալ միր Թամուրին՝
 Գարձաւ յաթոս Սըմըրընդին :
 Եւ անդ եհաս օր վախճանին .
 Սասակեցաւ իւր աթոռին :
 Իսկ Միրաւըայ որդի նորին
 Եկեալ ի թախթըն Թավրիզին .
 Որոյ ընդդէմ կացեալ նորին

1. Վնասն, արկածն. ողջ ողջ զմարդիկ հողու տակ թաղելն :
 2. Ինչպէս արեւելք ցորենը զտելու համար սփռեն կալի մէջ և վրան ձի քալցընեն, այսպէս մանր տղայքը ձիոց սանակոխ ըրին :
 3. Կտրած գլուխները վրայէ վրայ դիզելով՝ մզկէթաց մնիրս կամ աշտարակ ձեւացընէին :
 5. Յայապ. 50ր. 9.

Դարս Ռուսոյի բախտխարին¹,
 Եհար ըզգորսըն Չաղաթին
 Ի էսո ըզգլուխ Միրանչային:
 Թագաւորեաց ի նոյն թախթին
 Թավրէզ քաղաք շահաստանին.
 Արար բազում խաղաղութիւն
 Եւ յաջողումըն մարդկային.
 Էրէմնութիւն² և էմնութիւն
 Ամենեւին անգողութիւն:
 Իսկ յաճախել մեղաց ախտին
 Մարդկան ազգիս քրիստոնէին,
 Եղեւ զընայ խան Ռուսոյի
 ՅԱխլըծըխէ քաղաք Վրացին,
 Արար զազայ և գերութիւն
 Անթիւ վընաս և շարութիւն:
 Այս էր ի թիւ ութ հարիւրին
 Այլ և վաթսուն և հինգ ամին. (1416)
 Իսկ ըզգերիսըն զոր առին՝
 Յօտար երկիր վըտարեցին.
 Բաղտատ ու ի Մըբըր հասուցին,
 Ի Խորասան Պարսկաց տանին.
 Ոչ մին հազար կամ հինգ վեցին
 Այլ քան ըզրիւրն էր աւելին.
 Նոյն սպանելոցն էր բազմութիւն
 Եւ անհամար որ ոչ թըլին:
 Իսկ ի յամի ութ հարիւրին
 Ի եօթանասուն թըլականին, (1421)
 Ղարայ Ռուսոյի տէրըն թախթին
 Սատակեցաւ ըստ արժանին,
 Խաղը խայտառակ որպէս անսին
 Անկեալ յերկիր մարմին պղծին:
 Չի շիթեցաւ զօրքըն շարին
 Եւ յերերաց փախտուտ առին.

1. Քաջ, կարին պատերազմող կոչէ այդ Գարս
 Էռուսոյի կոչուած տիրոջն Միջագետաց կողմանց:
 2. Ապահովութիւն ի վասնդաց:

Ռուսեալ նեխաւ զէշ զարելին,
 Ազուաւք հանին զաշեր նորին.
 Իսկ յետ երից աւուրց եկին
 Բարձին ըզգէշն և թաղեցին:
 Իսկ զօրք շարին միր Ռուսոյին՝
 Ընդ որ գնացին՝ աւերեցին.
 Չար անըզգամ մարդիկ էին
 Եւ անառակ ազգ թուրքմանին.
 Ընդ մեռանել Ռուսոյի բէգին՝
 Չաղաթին զօրքն եկին հասին.
 Որոց զըլուխ և առաջնորդ
 Էր Շահ Ռուսն անուն նորին.
 Էր նա որդի միր թամուրին
 Կըրսեր եղբայր Միրանչային
 Չօրքըն բազում քան զթամուրին,
 Այլ աւելի քան ըզնոսին,
 Հինգ բիւր՝ որ է յիսուն հազար
 Էր այս զօրքն ընդ նոյն համար.
 Չի երեսուն էր թամուրին,
 Ի այլ աւելի քան զնոսին.
 Բայց ոչ ունէր նա շարութիւն,
 Այլ բարեսիրտ հանգարտութիւն.
 Յորմէ սարսեաւ ազգ թուրքմանին
 Վասն իւր շարեացն զոր ունէին.
 Չի անողորմ էր և անխրաւ
 Անմըբըլաթ¹ անչաղաւաթ²,
 Անդատաստան և անհաւատ,
 Պիղծ շարագործ իսկ և տըմարդ.
 Անպատկառ և անամաւթ,
 Մեղաց աման շարեաց անաւթ:
 Փառք Աստուծոյ զոր ինչ արար
 Ընդ թուրքմանին շարեացն յարմար.
 Քանզի խլրտան նախ և փախեան,
 Եւ յետ դարձան կոտորեցան,

1. Անմարդասէր. թուրք. մխարխուկթ:
 2. Անգուլթ. թրք. շեֆթէթ, դուլթ:

Բառ արժանեացն ի ձեռս անկան
 Շահ Բաուհին և մատնեցան.
 Ի սրոյ շատք նոցա մեռան
 Եւ այն փախեան և գերեցան.
 Կողոպտեցան և գերեցան,
 Ձիոց կոխան սատակեցան,
 Խաղք խայտառակ թալանեցան,
 Ի սար և ի ձոր փախըտական
 Բնդ որ փախեան՝ հալածեցան.
 Ի հնքեանք միմեանց դահիճ դարձան.
 Անթիւ ըողակ էր զոր տարան,
 Ագէկ ձիան և շատ ուղան.
 Կին և տըղաքն ի թիւ շանկան
 Ձոր գերեցան և կոխեցան:
 Բայց ողորմած և խըղճական
 Նա սիրտ ունէր Շահ Բաուհն այն.
 Ասախ արար հուշք¹ և հրաման՝
 Ոչ կորուսել զամենեսեան,
 Այլ թող ետուր որ ցրուեցան
 Ի յօտար երկիր վըտարեցան
 Եւ Շահբաուհ այն մեծ սուլթան
 Գընաց դարձաւ ի Խորասան,
 Գընաց յաթոռն իւր բընական
 Ի Սըմըրղանդ հայրենական.
 Ձթաղթըն թողեալ ըզՇահաստան
 Անտէր՝ ըզթալթեղ քաղաքըն զայն.
 Ապա որդեք Ուսուֆ բէկին
 Եկեալ՝ թախթին այն տիրեցին.
 Բայց հնքեանք ոչ բարիչեցին²,
 Այլ մին ըզմիւսըն փախուցին:
 Իսկ անիծեալն ամենեւին
 Կըրսեր որդի միւր Ուսուֆին

1. Եսասախ. Արգելք, արգելոյ հրաման: Հիւշքն,
 իշխանաբար զօրաւոր պատուէր:

2. Թուրք. Ոչ հաշտուեցան իրարու հետ:

Րապակդիարն¹ անօթ շարին,
 Լիրր անըզգամ յիմար հոգին,
 Եր ֆլաստակար և աւերող
 Շատ բարելի շէն զաւառնին.
 ՁԱրձեղ և զԱրձիկ աւերեց,
 ՁԲասեն և զԱնիկըն քակեց.
 Ձկարնոյ քաղաքըն զԱրզրաւ
 Քան զամենայն խիտ աւերեց.
 Խսկանդիար աւագ որդին
 Ղարա Ուսուֆ բախատուրին,
 Նա ի թալթեղ տիրեաց թախթին
 Ի ասախ արար շատ բարութիւն.
 Բայց մեղ աւեր ած և խաւար
 Եւ շարութիւն դառն ու դըժար.
 Խեծել արար շատ բազմութիւն
 Եւ եկն ի վրայ Խարայ լերդին.
 Բերդին ֆլաստել ոչ կարացին
 Այլ ըզքաղաքն աւերեցին:
 Ի յԱղուվանք արշաւեցին
 Եւ շար դարա² անդ արարին.
 Ըզբերդն առին կոտորեցին,
 Շատ քրիստոնեայք անդէն սպանին.
 Քան զերերիւրըն աւելի
 Ձոր անդ ի սուրն այլ քարչեցին,
 Թող զորս ի ծովըն խեղդեցան
 Եւ քարավեժ հզեալ կորան:
 Ո՛հ, գեղեցիկ կերպ ու զըւարթ
 Այն մանկտեկացն որ կորսուան.
 Լաւ հարկեւոր տանուտերայք,
 Համեստ և աղւոր տանուտիրանայք,
 Բարձրահասակ և աղեկտեսակ
 Գուն ու կերպով ճօխ կըւարըճայք.
 Այսք ամենայն ի սուր անցան

1. Քիչ ի վերջ՝ աւելի ստույգ գրե զանունն՝ Իւ-
 կանդիար, որ ն Սքանտար, Իսկէնտեր դրուի:

2. Թրք. դարի, ներուլթիւն, տաղնապ:

Գերեզմանի շարժանացան:

Կանայք տղայօքըն գերեցան

Քան զհինգ հարիւրն այլ աւելան.

Զի ի միոյ գեղջէ չէին,

Այլ ի բազում տեղեաց էին,

Ի Հիզանայ և ի Բաղիշոյ,

Որք հասկաքաղ եկեալ էին.

Ծրդար, Աղաղ¹ ամենեւին

Շատք յԱղիքայ անդէն էին,

Որք ի սուրըն քարչեցան.

Կանայք որդւօքըն գերեցան:

Այս ամենայն պատճառ է այն

Շաւղղդիւն² ամիրայի.

Զար սատանին արբանեկի

Եւ ի Նեւին կարապետի,

Որ նա արար հըպարտութիւն

Զհնազանդեցաւ Ըսքանդարին:

Շատ ոք ըսպան և անթաղ մնացին.

Ոչ հաց հոգւոյ ոչ գրամ հողին:

Եւ որք գերի վարեալ գնացին

Յօտար երկիր վըտարեցին,

Ի յայլազգին խառնակեցան,

Ըզչարութիւն նոցա ուսան.

Օտարացան և յուացան,

Զհայրենիսըն մոռացան.

Պըղծեցան և գարչեցան,

Աղտեղեցան և զարտացան:

Ոչ ի կամաց այլ յակամայ

Հանդիպեցան այս շարք նոցա:

Միթէ Ստուտըն քաղցրանայ,

Եւ ազատէ անտի զնոսա:

Որք հանդիպիք այս երգակիս՝

Զիս յիշեցէք զեղկելիս

1. Վանայ ծովեզերքի զիւզեր:

2. Անունն սովորաբար Շեւեհտաիւն կոչուի. ի մե-
րոցս նա և Շամշատին. բայց ո՞վ է սա:

Զմրափած Գրիգոր Խըլաթեցիս,

Որ սպասուոր կոչիմ բանիս.

Եւ սխալանաց շարագըրիս

Անմեղադիր լերուք անձինս,

Որ գըրէի ըզբանս Ողբիս

Եւ կըսկըծայր սիրտս ի փորիս.

Ոչ հանդուրժեալ մըտաց խըղճիս

Զոր գըրեցի ես ի քարտիս,

Քանդի ի մէջ էսք շարիս

Որ եկն եհաս մեր աշխարհիս.

Եւս առաւել մերում ազգիս

Այս տառապեալ Հայոց տոհմիս,

Անուամբ միայն քրիստոնէից

Գործոց դատարկ ամբարըլաիս¹ . . .

Բայց գոհութիւն Մարգասիրին

Որ ապրեցաք ի յայս վշտիս.

Զմեզ ոչ թողեալ ի նեղութեան

Այլ փոյթ եհան յանգորութիւն:

Տուք օրհնութիւն Հօրն անեղին

Եւ Միածնի Բանի նորին,

Այլ և Հոգւոյն իւր էակցին

Փառք և պատիւ ի մէջ տացին,

Երրորդութեանըն միակին

Հայր և Որդի և Սուրբ Հօգին.

Որ ետ ինձ կար տըկար անձին

Եւ զԵլն ու զՆոռն հասոյց ի նմին².

Բամեալ զՔանձերս որ ի միջին

Ելն առաջին և Նոռն յետին:

1. Այս խոստովանութեանց նման չորս տուն այլ
կ'աւելցընէ. և ձանձրացընէ:

2. Կամ ի նմին: Խըլաթեցիս իր ուրիշ Գանձի վերջ
այլ այս Ելի Նոռի խաղը կ'ընէ, զոր ես չհասկըցայ:

ՅՀԵ

ՍԻՄԵՈՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱՅՐԻՎԱՆԵՅԻ

(ՅԻՇԱՏԱԿԱԳԻՐ)

Ամենագովելի և աստուածաճանոյ ամենայն գո-
վութեանց արժանաւորեալն սուրբ և քաջ հոգեւորն
և արիաջան բարունապետն Սիւսեոն, յոյժ սիրելի
գտեալ ամենայն Սրբոց, ի տօնախմբութիւն ան-
յապաղ առանց ձանձրանալոյ, մի ըստ միոջ
կատարելով գոտնս Սրբոց, նաչապետաց, նախա-
հարց և սրբոց մարգարէիցն, մինչեւ ի խոնարհել
Որդւոյն Աստուծոյ...: Չոր Տէր մեր Ստեփանոս¹
որդի մեծափառ իշխանին իշակեիկն Որոսնեցոյ՝
երբ ի Սոյ յաստուածարնակ ուխտն Եշտաքի
սուրբ առաքելոյն. և մեծ վարդապետն մեր քաջ
եկլեսիաստէս Հայոց Սիմէոն՝ ստացող օրինակի սո-
րին՝ բազում աշխատութեամբ և երթեւեկութեամբ
բերել ետ ի դաւանն Արարատեան, և մեծափա-
փազ յօժարութեամբ և բազում ծախիւք գրել ետ
իշխատակ իւր և ծնողաց իւրոց: Արդ, գրեցաւ օրի-
նակ սորին ի թուարեւութեանն հայկազեան՝ առ-
մարի ՊՂԻ (1444-5), ի հայրապետութեանն Գրի-
գորի աթոռակալի² Սուրբ Էջմիածնին վերստին

1. Որ է ծանօթ պատմիչն և Սիւսեոց եպիսկոպոսն
Օրգելեան, որ և ինքնին պատմէ թէ երբ ի Սիւս
դպցեր է ձեռնադրուելու համար, անկէ բերեր է օրի-
նակ մի Յայտմաւորաց: Յիշատակագիրս կամ սխալ-
մամբ Ստեփանոսի հայրը Իւանէ կոչէ փոխան Տար-
սայիճի կամ այն էր բնիկ անունն, իսկ Տարսայիճ
մականունն մի:

2. Արդարեւ զեռ հազիւ երեք չորս տարի առաջ
հաստատուած կամ նորագուած էր Էջմիածնի կաթո-
ղիկոսական աթոռն:

նորոգելոյ. և յաշխարհակալութեանն կորովի և
յազթող Չնակչանի միրզին՝ որդւոյ մեծին Յուսու-
ֆին¹, ի մենաստանս Այրիվան², ընդ հովանեաւ
հրաշափառ սուրբ լուսոյ մար կաթօղիկէ Սուրբ Ա-
ստուածածնին, ներկեալ արեամբ կենարարին սուրբ
Գեղարքեանն, և ամենայն Սրբոցն որ անդ հաւու-
քեալ կան:

Այլ և աստանօր աղաչեմք զամենեսեան պատա-
հողք սուրբ տառիս, յիշեցէք զստացող օրինակի
սորին՝ զաստուածաճանոյ և զարգիւնական և զմեծ
վարժապետն Հայոց զՍիւսեոն³, որ յայնմ ժամա-
նակի փայլէր ի մէջ եկեղեցոյ իրբու զարեգակն.
և մեծաւ յուսով և եռափափոց սիրով սկսաւ նո-
րոգել և զարդարել զվանորայս Արարատեան նա-
չանգիս, որ խախտեալ կային ի սաչմանաց և ի
կրօնից յառաջին հարցն: Ետի բնակեցաւ յաստուա-
ծաշէն և ի տիրախնամ գեղն Եղիվարդ⁴, ի փոքր
վանսն՝ որ ի մէջ գեղին, և բազում արգիւնս ա-
բարեալ անդ ի խնդրոյ աստուածատէր և բարե-
պաշտ մեծազգի և փառաւոր աղքատատէր պատա-
ծին՝ առն՝ Ազիզ պեկիկն և⁵ որդւոց նորին՝ Աւագիկն
և Չարարիայիկն, բազում կրօնաւորս և աշակեր-
տեալ մանկունս եկեղեցոյ ժողովեալ յուսուցանել
զհինն և զնոր մասեան աստուածաճանոց զրոց,
զնուրբ և զարտաքին փիլիսոփայութիւն, ամն տանն:
Եւ ապա ուշ եղեալ զնալ յաստուածակոս սուրբ

1. Հայրն և որդին՝ Սեւակոյ (Գարագոյռելոց)
թուրքմանք, այս ժամանակներս շատ անգամ յիշուած
են ի մեր գրչաց: Տես Յօդ. 569:

2. Տես երես 459:

3. Այսչափ գովեստ հաւատալի կ'ընէ որ արժանա-
ւոր անձ մի էր այդ վարդապետն, բայց իրմէ գրաւոր
յիշատակ մի չունիմք:

4. Ծանօթ գիւղ Այրարատայ:

5. Վերայիշեալ կառմերում զբուած այլեւայլ յի-
շատակարանաց մէջ՝ յիշուել այս պեկիս և երեւի ազ-
նուական ցեղէ:

քաղաքն Երուսաղէմ՝ տեսանել և երկիր պագանել սուրբ անօրինականացն Տեսոն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի . և ի ճանապարհի տկարութիւն պատահեալ՝ դարձեալ եկն բնակեցաւ ի մեծափառ սուրբ ուխտն Սյրիվանս . և զամենայն կարգս և զասհմանս ուղղեաց ըստ առաջին սուրբ հարցն, ուխտ եղեալ յամենայն օր ասել ձ՞՞ (150) սաղմոսն Դաւթի, և անխափան կատարել զաստուածային պատարագն ի շարաթ և ի կերակէի և յամենայն մեծամեծ տօնի . և թողեալ յիշատակ պայծառ ժամատեղացն՝ մի պատուական Աստուածաշունչ, մի Տօնակա՞ն՝ և մի Յայտնաւորք: Եւ կեցեալ սուղ ինչ ժամանակ ապա եկեալ բնակեցաւ ի սուրբ ուխտն Չագախանք², և վերստին կարգեաց զամենայն բարի կարգս և օրէնս յերկրին կոտեաց, ի կարգաւորս, յազատս և յաշխարհականս: Վասնզի շատ անկարգութիւն և անօրէնութիւն մտեալ էր յեկեղեցի: Առաջին. զազգակցութիւն, զկնքաւորութիւն, և զվրշնամութիւն³ անխափր անխրատ գործէին, շփոթեալ անամօթ . և յեկեղեցոյ՝ սողմոսն Դաւթի պակասեալ էր և չոր շարականքն⁴ բազմացեալ . և քահանայր զանազան զգեստուք պնտեալ և զօտեւորեալ իրր այլազգի, և արեղայք թողեալ զվանս և զանապատս և զամենայն հոգեւոր ուսմունս՝ ի զիւզս բնակէին: Իսկ սա աստուածային վարդապետութեամբն սաստէր և յանդիմանէր զանուսունն և զանխրատս և զանխրդայս⁵: Եւ դարձեալ, քաղցրօտոյց վարդապետութեամբն ուսուցանէր խրատէր և մխիթարէր

1. Սրբոց վարք և Քրիստոսի կամ Տիրամօր տօնից վերաբերեալ ճառք և ներբողք:

2. Այս գեղն այլ ծանօթ է, Երեւանի մօտերում:

3. Մերձաւոր ազգականաց հետ հարս ու փեսայ կ'ըլլային:

4. Անվաւեր, հասարակաց ընդունելի չեղած Եարականներ:

5. Եթէ չէ զանուղղայս, անծանօթ կամ սխալ է:

վկայութեամբ աստուածային սուրբ գրոց՝ զՂացեալ հաւատացեալ ժողովուրդս, օրհնելով յորդորէր ի պատուիրանսն Աստուծոյ . և երարձ զամենայն խոտվութիւն ի տանէ Աստուծոյ: Եւ կանոնս և օրէնս հաստատեաց՝ զի արեղայք ի վանս բնակեցեն իւրեանց հանդերձիւն, բրդեղէն, մաշկեղէն կամ մազեղէն՝ ըստ առաջնոցն, և աշխարհի երէց ի պահք ժամանակի գինի մի ըմպիցէ և ձէթ մի ուտիցէ . և կապուտ փաթթէ ի գլուխն. զձ՞՞ (150) սաղմոսն երգէ իւր ընկերօքն յեկեղեցի . և զերեք յիսնական կենայ պահք¹ շարաթ և կիրակին, զՂացեալքն միայնակեացքն և ապաշխարողքն: Իսկ պատարագողք արեղայքն և ճգնաւորքն՝ բոլոր կենան զյիսնակաց պահն . և յօրն որ զպատարագն մատուցանէ՝ լեզուան ասէ զութ կանոնն (Սաղմոսն) անխափան, և գինի և միս մի ուտիցէ այն օրն, ըստ առաջին հարցն: Այլ և զամենայն սահմանս և զկարգ վանիցն ուղղեաց ըստ առաջնոցն. եթէ բնակիչք որ լինին ի մի խօրհուրդ և մի բան և մի գործ, այսինքն երեք տեղ, ի ժամատեղն, ի հացատեղն և ի բանատեղն², հնազանդ լինին առաջնորդաց եկեղեցոյ . և առանց հրամանի կրօնաւոր ի վանացն մի ելցէ յոչինչ գործ: Այլ և զվանքն պարբօպեաց և ամբացոյց և որոշեաց ի յաշխարհականացն. զի արեղայ ի շուրջ պատի կողմն բնակեսցէ, և սանամայր մի արասցէ և քոյրաքոյր և մայրաքոյր³. և ամառն և ձմեռն ի մի վայր ժողովին ի քնոյ ժամն ըստ առաջնոց սահմանին: Եւ հինգ մեծամեծ խաչ կանգնեաց ի մէջ

1. Զատիկի վարդապետի և Յայտնութեան 40 կամ 50 նախընթաց աւուրց պահք:

2. Այսինքն, կրօնաւորք պէտք է որ յեկեղեցին, ի սեղանատանն և աշխատելու տեղն՝ միաբան գտուին:

3. Արանց վանորէից մէջ ըմանեն կանայք՝ եթէ սանամայր և եթէ այլ որ և է ուրիշ հոգեւոր ընտանութեան անուամբք:

պարսպին. կամէր զեկեղեցի շինել և այլ բազում արդիւնս առնել. եհաս հրաման յարարչէն կոչել զվարդապետն առ ինքն, ի թուիս ՊՀԵ (1428), և մնաց գիրքն թերատ ամս բազումս. առաջինն գրեալ եղև ձեռամբ սրբասէր և մաքրամիտ քահանայի Մեարտր անուն՝ գրոց աշակերտի. յիշատակ նորին օրհնութեամբ եղիցի:

ՅԷԶ

Մ Կ Բ Տ Ի Զ Ն Ա Ղ Ա Շ

(ՅԵՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ԶԵՌԱԳԻՐ ՅԱՅՄԱՐԱՌՈՐԻՔ ԳՐՈՅ)

Ամենեղուն ճարտարապետն Աստուած յառաջ քան զիիննն ժամանակաց՝ ընտրեաց ի մարդկանէ զորս ինքն կամեցաւ, և յիւրաքանչիւր ժամանակի նոյն Հոգի Աստուծոյ յայտնէ ներգործութեամբ գնիւթս պատշաճաւոր, և տնօրինէ նախագիտութեամբ նախապետս և մարգարէս, հովիւս և հովուապետս, տեսուչս և վերակացուս, իշխան և դատաւոր. եւ յարածդական յաւիտենին ոչ դադարէ ի ներգործելոյ:... Ըստ այսմ՝ սարասի ի վախճան ժամանակի և ի կէտ սուղական¹, որ ամենայն ծաղիկ թառամեալ էր և ամենայն տերեւ ցամաքեալ, յայտնեաց մեզ Աստուած ծաղիկ անթառամ, որոյ անուշահոտութիւն ելից զտիեզերս ամենայն, զՏէրն տիեզերալուր զՏէր Միկրտիչ մականուն Նաղաշ² կոչեցեալ: Որ և եղև երկրորդ

1. Վար ընկած, ցած. վերջին ժամանակ ըսել կ'ուզէ:
2. Թուրք բառ (նազըշ) նկար և նկարիչ նշանակէ, և այսպէս կոչեցաւ նա՝ իր ճարտար նկարչութեան համար, որոյ նշմարք ինչ գտուին ի Ձեռագիրս, և քան զձեռագրութիւնն՝ զգիւտն և հանճարն աւելի երեւի, զոր

լուսաւորիչ ամենայն Միջագետաց. և պարծանք պարծանաց ամենայն բրիտանից: Եւ էր սա բնական ի նահանգէն Բաղիշու ի Պոռ կոչեցեալ գեղէ, որդի մեծատան և աստուածարեալ քահանայի Առաքելոյ և մօր բարեպաշտի: Էին սմա և եղբարք երկու, Յովնաննէս քահանայ, որ աղայ հասակաւ փոխեցաւ առ Քրիստոս, և միւսն Աբգար անուն, որ եղև երեւելի մեծ և փառաւոր և պատուեալ յամենեցունց. որ և գտուն հօր իւրոյ առաւել քան զառաջինն բարեկարգեաց, երկրորդ հայր Աբրահամ լեալ կերակրելով զբազումս:

Եւ բազմերջանիկս Տէր Մկրտիչ ի աղայութենէ սիրէր զվարս կրօնաւորական, սիրէր զկրօնաւորս և վանականս. և սիրող լեալ արուեստից և ուսման՝ և հանապաղ նմին հետեւէր: Եւ էր տուեալ սմա շնորհք ի վերուստ, մինչ զի զամենայն դիւրաւ ուսանէր, և զամենայն դժուարին արուեստ միանգամ տեսանելով՝ նա գերագոյն քան զօրինակն ներգործէր: Եւ զուսումն աստուածաշունչ գրոց զոր ինչ սա ի միւսմ ժամու՝ այլ ոք զաւուրս տասն ինչ սա ի միւսմ ժամու՝ այլ ոք կարէին ի միտ առնուլ. և ամենեցուն հիանալի էր ի վեր քան զտեսութիւն մտաց. մինչ գրեթէ ոչ ոք երեւեցաւ յայսմ ժամանակի այսպիսի տիրական շնորհիւ զարդարեալ, առաքելաշնորհ և աստուածուսոյց. մինչև հնդեատասան գոլով սմաց՝ եղև կատարեալ ուսմամբ և արուեստիւ, իմաստութեամբ և վարդապետութեամբ, քաջ քարտուղար, անհամեմատ նկարող, և ամենայն արհեստից ճարտարապետ:...

Եւ զի թեպէտ ոչ ունէր սէր աշխարհի՝ բռնադատեալ եղև ի ծնողացն եմուտ ի կարգ աշխարհի, ոչ փոխելով զբարս իւր, այլ հանապաղ ընդ կրօ-

ցուցած է թէ ճարտարապետութեամբ և թէ բանաստեղծութեամբ. որովք թերեւս թե՛ զարու ազգայնոցս վեհագոյն հանճարեղն էր. և ասով ներելի կ'ընէ յիշատակագրոյին չափազանց կրկնած գովաբանութիւնը:

նաւորս լինէր: Եւ զի նախագիտութեամբն Աստուծոյ անորինեալ էր զսա լինել փեսայ երկնաւոր Հարսին եկեղեցւոյն Միջագետաց, զի սովաւ ուրախանալոց էր Հարսն Քրիստոսի և ցնծալով մանկանց Սիոնի, և բարձրանալ խաչին Քրիստոսի, և ուրախանալ սովաւ տարտամ և տխուր աղօս Հայկազեան, որ եղև իսկ: Զի մին որդի ծնանելով՝ եղև մեռանել ամուսնոյն իւրոյ. զոր և ինքն զնոյն խնդրէր յԱստուծոյ՝ ազատ լինել:

Եւ առաջնորդութեամբ Աստուծոյ Սուրբ Հոգւոյն՝ ելեալ ի բնական նաշանգէն՝ եկեալ բնակի յերեւելի և յակնաւոր և յսպաստանի քաղաքն յԱմիթ շահաստանն. և ողորմութիւն Տեառն էր ընդ նմա, և յաջողեալ էր ի գործս սորա. զի յամենայնի Հոգին Սուրբ էր թելագիր և գործակից սմա: Զի յորէ յորմէ հետէ մուտ սա ի Միջագետս, շարժեաց Հոգին Աստուծոյ զօրրտ ամենայն մարդոյ ի սիրել զսա, և զամենեցուն զլեզու՝ ի գովել և ի բարեբանել և բարեհամբաւել: Եւ երաց սմա Աստուծոյ զգուռն ողորմութեան, զի ամենայն ոք որ տեսանէր զսա՝ կամէր և զհոգին եւս տալ յօժարութեամբ և զուարթութեամբ և առատ սրտիւ: Եւ ոչ միայն ազգն քրիստոնէից, այլ և թուրք և թաթար և քուրդ և արապ և Ղզուս, և ամենայն ազինք, ընդ տեսանելն՝ և զպատիւ և զպարգեւս պատրաստէին, ձիս և ջորիս և խոյս մեծազինս, անասելի և անպատմելի: Եւ ոչ եթէ միայն յիւր վիճակն, այլ և յամենայն աշխարհաց գային, յարեւելից և յարեւմտից, և պարգեւս բերէին՝ ոսկի արծաթ, ականս պատուականս, կտաւս մեծազինս. մինչ զի բազում ոմանք հազար և երկու հազար քանկա՝ պարգեւս բերէին: Զի տարածեցաւ համբաւ սորա ընդ ամենայն աշխարհս, մինչև եւհաս առ թագաւորն Պարսից և տէրն Եգիպտոսի, և էանց զմեծ ծովն մինչև ի պապն Հռոմայ և ի

1. Ժամանակին ընթացիկ արծաթ դրամն:

Կոստանդնուպոլիս. մինչ զի վարչամակս սկեթելս և մեծագին պարգեւս առաքէին: Եւ եւս առաւել սիրեցեալ եղև յաչս պարոնաց պարոնին Շահ Օրման բէկուն¹, որ տիրէր ի Խառանայ մինչև ի ծովն Պոնտոսի որ է Տրապիզոն. զի այնպէս քաղցրացոյց Աստուծոյ զսիրտ բռնաւորին ընդդէմ սմա, զի զամենայն քրիստոնէայք որ ընդ իւրով իշխանութեամբ էր՝ եւս ի ձեռս սորա, և մեծագէտ պարգեւօք և արօք մեծարեաց և փառաւորեաց, թագաւորական զգեստիք և արքունի երկվարօք. մինչ զի զոր զգեցեալն էր արքայն՝ զնոյն զգեցուցանէր. և զտէրն զոր սիրէր և զպարգեւան՝ ոչ սք կարէ ընդ գրով արկանել, մինչ գրեթէ և ոչ սք ի մարդկանէ ի թագաւորայն քրիստոնէից այսպիսի պարգեւօք ճոխացոյց զսք ի հայրապետաց սրբոց: Եւ զչափ սիրոյն ի պարգեւացն զիտացիր. զի յարաժամ 1000 և 2000 թանկայ ի պարգեւ տայր. և ի գնալն նորա առ նա՝ ընդ առաջ ելանէր և համբուրէր. և ի վերայ իւրոյ թագաւորական խալիչային² նստուցանէր, և զբան սորա ընդունէր իւրեւ զծառայի Աստուծոյ, զի սիրող էր բանին. զի հրաման տայր բերել յիւրոց առաջնորդացն³, և զգիշերն ի բուն տայր խօսել յաստուածաշունչ զրոց. և սա աստուածատուր շնորհօք և աստուածուցոյց վարդապետութեամբն զամենեւեան յամսթ առնէր, և զթագաւորն հաւանեցուցանէր. և առնոյր պարգեւս ի թագաւորէն, և օր ըստ օրէ Աստուծոյ զօրացուցանէր զսա ի բանս իւր, և Հոգի Աստուծոյ էր ի վերայ սորա: Եւ յետ Օթման բէկուն փառաւոր սուլթանն որդի նմին սուլթան Համ-

1. Ագ-գոյունընընթուրքմանաց ինքնագլուխ իշխողն Միջագետաց կողմերու, յԱմիթ, Մէրաին և այլն, որ սպանեց միւս (Գարագոյունընընթուր) սոհմին իշխանապետ Ծիհան-շահը:

2. Կապերտ բաղմոցի:

3. Մահմէտական կարգացոյններն:

այլ, զոր ինչ ականատես եղել է հօրէն իւրմէ՛
այլ առաւել պատուով ընդունեցաւ զսա, հայր ին-
քեան անուանելով փոխանակ հօր իւրոյ: Եւ մեծաւ
պատուով փառաւորէր զսա քան զամենայն մեծա-
մեծս իւր. մինչ բազմաց ասել, թէ ինքն քրիստոս
նեայ է, զի այսչափ սիրէ և պատուէ զեպիսկոպոսն:

Եւ ձեռնագրեցաւ սա յաստիճան եպիսկոպոսու-
թեան ի Տէր Կոստանդեայ կաթողիկոսէ Վաչկեցոյ,
որ էր ի մեծ թուականիս Հայոց ՊՂԹ, (1430):
Մեծարեաց զսա և կաթողիկոսն՝ զանազան պա-
տուով և պարգեւօք, և հաստատեաց արքեպիսկոպոս
ի վերայ ՉԿ գաւազանի, և ամենեքեան սիրով
հնազանդեցան և ընկալան զսա իրրեւ զառաքեալ
Աստուծոյ. և եղև բան սորա արդիւնաբար ընդ
ամենայն երկիր: Եւ եղև յաւուրս սորա ցնծայր
եկեղեցի Քրիստոսի և բարձրանայր եղջիւր քա-
հանայից, և պայծասանայր հաւատս քրիստոնէա-
կան, և ուրախանային ամենայն հաւատացեալք: Չի
յայտնապէս հովիւ քաջ և արժանաժառանգ վի-
ճակին պայազատ, որ զիտէ հովուել զբանաւոր
զառինս յարօտ անմահարար և ի ջուր կենդանի,
բազմագլխի և յորդառատ վտակօք, որ տուեալ
է սմա առատապէս ի շնորհաց Հոգւոյն: Չի որ էն
պատմագրաց՝ յաւելեալ ի ճառս գովեստից, այլ
մեք զնոյն շարագրեցաք զոր ականատես եղաք, և
յայտնի ամենայն երկրի տեսողաց. այլ մի ըստ
միտջէ գրել ձանձրութիւն է լսողաց: Այլ համա-
րեա թէ զամենայն տեսակ աստուածային շնորհաց
զոր յամենայն մարդիկ՝ ի սա միայն տեսնիր լի
և անթերի. ընկերասէր, օտարասէր, աղքատասէր,
խաղաղարար, խոնարհ և համբերող, ողորմած,
առատասիրտ, մեծապարգեւ. զի յայտ՝ ժամանակի
ոչ ոք էստ իրրեւ զսա, և ոչ ոք եզիր իրրեւ զսա,
որպէս ասաց Տէրն, Չրի առեք և ձրի տուք. զի
միայն զտաւ արկանել զքանքարն ի սեղանաւորս,

1. Թուի թէ պիտի ըլլար՝ ոչ զօրին պատմագրաց:

և բազում բարեաց պատճառ եղև կարողութեամբն
Աստուծոյ:

Ետև, զի յեկեղեցիս խախտեալ՝ ոչ ոք իշխէր
քար մի ամրացուցանել. և սա զամենայն եկեղեցիս
խախտեալ և զհնացեալ և զհողաշէնս՝ նոր նորո-
գեաց կամարակապ և գմբեթածեալ, և բազում նո-
րաշէնս. որպէս գեարաք Աստուածածինն՝ ի զուխ
բարձր բերդին Սյոդոյ: Եւ երկրորդ, զի յաւե-
լեաց յեկեղեցիս բազում շուրջս մեծագին, գիրք,
և սկիհ՝ պատուական և զարմանալի, և հանապազ
զնոյն բանս հողայր: Երրորդ, զի ոչ իշխէին համ-
արձակ պաշտել յեկեղեցիս, և յաւուրս սորա համ-
արձակ պաշտէին, առաւել պաշտէին քան զոր
յանապատս և ի վանորայս: Գ. զի հալածէին
զքահանայս և հարկապահանջութեամբ տանջէին
առաւել քան զաշխարհականս, և սա քարոզու-
թեամբն Քրիստոսի զամենեկեան ազատարար ի թա-
գաւորական հարկէն: Ե. եկեղեցիք Միջագետաց
ի ներքոյ զիմասական՝ հարկի կային, և եպիսկոպոսք
մաքսապետք. զի զամենայն զոր ինչ առնուին
ի քրիստոնէից՝ ի մաքս տային, և ոչ կարէին մէկ
Աստուծոյ տալ կամ աղքատի. և սա զօրութեամբն
Աստուծոյ երարձ զմաքսն յեկեղեցեաց. և ինքն
եւս առնոյր ի պարոնացն 10 և 20,000 աւ, և բաշ-
խէր եկեղեցեաց, աղքատաց և կարօտելոց: Չ. զի
վասն սորա՝ ազգ կարգաւորաց առաւել սիրեալ եւ-
ղեն ի պարոնաց քան զառաջնորդս իւրեանց: Է.
զի ոչ ոք իշխէր փիլոնով կամ վեղարով շրջել. և
յաւուրս սորա ամենայն ուրեք համարձակ զգնեուին,
և քահանայական կարգօք շրջէին երեւելի փառօք:
Ը. զի անուամբ սորա բազմաց ազատութիւն լինէր
ի դատաստանաց և ի տուգանաց և ի բռնաւորաց,
մինչ զի ի ճանապարհի ըմբռնէին զբազումս, և

1. Մինչեւ հիմայ այսպէս կոչուի, յԱրշնի քա-
ղաքին:
2. Յունական բառն ծղութ, զնոյն հարկ նշանակէ:
Հայապ. Հտր. Գ.
15

յորժամ ասէին թէ մեք Տէր Նաղաշի մարգն եմք, ազատ առնէին: Թ. զի բազում գերիս ազատեաց յանօրինաց, զորս գնելով և զորս խնդրելով ի պարոնաց, և զորս յափշտակելով ի ճանապարհին. առաքէր ի ծառայից իւրոց արս զօրեղ և օրտապինդ, և իլէին զգերիս յանօրինացն և բերէին ի նորաչէն վանս իւր ապաստանի, ի Բարձր Աստուածածինն, պաշելով ժամանակս ինչ մինչեւ գային տեարք ծառայիցն, և տայր նոցա Հանդերձս, նաֆաղայս¹, և ուղեւորէր ի տեղիս իւրեանց: Ժ. զի զամենեցուն զպակասութիւն և զնեղութիւն և զվիշտան ինքեան համարէր, և ամենեցուն օգնական լինէր կերակրով, պարգեւս տալով և կարեկիւր լինելով, և մխիթարելով բանիւ և արդեամբք: ԺԱ. զի զրունք եկեղեցեաց հանապաղ փակեալ կային, և ոչ գոյր յեպիսկոպոստարանն սեղանատեղ, և սա կարողութեամբն Քրիստոսի աշնպիսի սեղանատեղ սաշմանեաց, մինչ զի յամենայն ազգաց գային. ուսէին ըմպէին, և առաւել տանէին յանխնայ անարգել առատապէս. մինչ զի պարոնայք զարմանային թէ ուստի կարէ պատրաստել ինչ որ բաւական լիցի այսչափ ուտելոյ, տանելոյ և պարգեւելոյ. ոմն առսելով թէ քիմիայ² ունի, բազումք ասէին թէ գանձ է գտեալ. և փող մի շունէր: Ա. ի նորհիւն Աստուծոյ գայր նմա գանձ անպարապելի, որ յամէն օր 100 թանկայ և 200 մուսնէր³ նորա, սակաւն՝ 50. 60 լինէր. ամէնն ի շինումն կաթողիկէին Սրբոյն Թեոդորոսի⁴: Քեզ օրինակ, որ բանակն Մովսէսի յերիւնն գատարկ լինէր ի մանանայէն, ի լուսանալ առաւօտուն լի էր ամենայն բարութեամբ. նոյնպէս և Աստուած լցուցանէր զտէրս մեր հոգեւոր՝ ամենայն բարութեամբ. քան զմեծամեծ թա-

1. Թոշակ, ոսճիկ:

2. Իբր թէ սսկւոյ և արծաթոյ հանք գտած է:

3. Կամ մարաֆ, թուրք բառ, ծախք նշանակէ:

4. Իր ձեռակերտ եկեղեցին յԱմիդ:

գաւորս աւելի բաշխէր ձիս, ջորիս, հանդերձս, ոսկի, արծաթ, ցորեան, մեծատուր պարգեւօք: Եւ որքան առաւել բաշխէր՝ առաւել տայր նմա Քրիստոս. նա որ սասց՝ Տուք և տացի ձեզ. և սա ճշմարիտ հաւատայր, զի անսուտ է խոստումն, վասն որոյ առնոյր ըստ հաւատոյն: ԺԲ. զի յայսմ ժամանակի սա միայն կատարեաց զհրաման Տեառն իւրոյ որ սասց, Բարի արարէք ատելեաց ձերոց. և սա զամենայն ժամանակս կենաց իւրոց սիրեաց զթշնամիսն, և բարի արար ատելեաց, և ամենայն շարի փոխարէն բարի հատուցանէր. վասն որոյ արգարազատն Աստուած զամենայն թշնամի սորին անդնգատոյց կորոյս:

ԺԳ. Զի յաւուրս սորա եղև օգտութիւն մեզ. զի զմեռեալս քրիստոնէից ի քարչ տանէին Հայք և Ասորիք և Նեստորականք և Չհուդք. և թէ հարիւր հազար զեկան տային՝ ճարակ չկայր. և ի գալն նորա ընթացեալ մօտ ի սուլթանն, և ընդ բազում պարգեւացն զոր ընկալաւ՝ խնդրեաց և զայն. և առեալ հրաման բարձրացուցանել զմեռեալս քրիստոնէից, և այս սովորութիւն եղև:

Գարձեալ, ի ՊՁ թուին (1431-2) նստի յաթոռ հայրապետական, և ՁԲ (1432-3) թուին շինէ զԲարձր Աստուածածինն ի յԱրդնու բերդն. ի ՊՁԸ թուին (1439) սկսանի վերանորոգել զամենագոյլ և զամենահրաշն, զամենեցուն զարմանալին, զհրաշափառ կաթողիկէն Թէոդորոսի Չինաւօրին: Եւ թէ որչափ աշխատանս կրեաց ի նմա՝ անասելի է, մինչ գրեթէ հողանիւթ մարմին ոչ կարէր սեւել աշնպիսի երկարախոնջ ցայգացանկ և զիշերատանջ շարչարանաց. որ իբրեւ զկենդանի նահատակ՝ զչորս ամ մարտիրոսական արիւն եհեղ ի շինուած սուրբ եկեղեցւոյն. և աւարտեալ կատարեաց զմթաթայարկ յօրինուածով, անտանելի և անպատմելի զեղեցկութեամբ. զի զլուխ զմրէթին բարձր էր քան զմնիրայիցն, և ութեւտան անկիւնիւ ճոխացեալ, և ութեւտան լուսամտիւ ի զմրէթին,

և բարձրութիւն լուսամտին ի շափ մարդոյ . և ո՞վ որ կարէ ընդ դրով արկանել զգանազան յորինուած ըստ գմբէթին վայելչութեան : Զոր տեսեալ քրիստոսատեաց ազգն ի խոր խոցեցան . և ճայն ետուն միմեանց որդիքն Հագարայ , և հոչակ հարեալ համբաւեցին , և ամբաստան եղեն առ սուլթանն Եգիպտոսի և առ թագաւորն Պարսից և առ սուլթանն Հոռամոց տանն¹ . եթէ այսպիսի գեղեցիկ յորինուածով բարձրացաւ եկեղեցին քրիստոնէից : Զոր լուեալ նոցա վառեցան շար նախանձու , և իսկոյն իսկ դեպպան և հրովարտակս առաքեցին առ սուլթան Համզէն , քակել զամենագով սուրբ եկեղեցին : Եւ անտանելի սուգ հասաւ ազգին Հայոց , և ամենեքեան ի խոր խոցեցան , և ամենայն տղայ աղիողորմ արասասու հեղոյր . և ետուն կաշատս գանձս բազումս , և ոչ կարացին ազատել . զի զամենահրաշ և զամենագով զհրաշալի գմբէթն քակեցին , հաւասար աներաց . և ամենայն քրիստոնէեայք ի սուգ մտին : Ո՛հ , ո՛հ , ո՛հ . ո՞վ կարէ պատմել զանտանելի սուգն և զաղիողորմ կակիծն , զձայնն հառաչանաց և զողբս տարակուսանացն , և զկականաւոր աղաղակն և զաղետալի մորմոքումն . զի ամենայն սիրա ի տրամութեան էր և ամենայն աչք յարտասուս , ամենայն բերան յաղաղակ և ամենայն լեզու յաւազումն : Եւ առաւել եւս արի այցելուն և քաջ հովուապետն Տէր Մկրտիչ , շինող սուրբ կաթողիկէին . և ի սաստիկ խոցոյն և ի դառն կսկիծանացն տարաշխարհիկ եղեւ , և գնացեալ էանց ի ծովն Պանտոսի , և եհաս ի կաֆայն և յԷստրմբուլ , և զցայգ և զցերեկ խոցեալ սրտիւ առ Աստուած աղաղակէր , այցելու լինել սուրբ կաթողիկէին՝ յառաջ քան զելանելն ի մարմնոյն , զի մի մտցէ խոցով ի գերեզման : Այլ ողորմածն Աստուած այն որ կատարիչն է խնդրուածոց և լսող աղօթից ,

1. Օսմանեանց սուլթանն , նախ քան զառնուելն Կ. Պօլսի ի Յունաց :

տեսեալ զՎերմեռանդ սէր նորա որ առ Աստուած և առ սուրբ կաթողիկէն , և լուաւ Աստուած աղաչանաց նորին , և կատարեաց զխնդրուածս նորա . սատակեաց Աստուած զայնտիկ որ քակեցին ըզգրմբէթն , և յարոյց այլ թագաւոր Միջագետաց՝ զՉանակիր իմիրզայն . և տեսչութեամբն . Աստուծոյ նա խնդիր արար , և զիր և դեպպան առաքեաց Չհանդիրն , և ամենայն մեծամեծքն և զաղետաւանն¹ և տանուտեարքն քրիստոնէից և ամենայն քահանայքն և ժողովուրդքն միարան զիր գրեցին հեռ պարոնաց թղթին , երկու և երեք անգամ , և մեծաւ ջանիւ առաքեցին ի Կաֆէն . և բերին զամենեցուն զտեւշալին , զարհիական զուխն՝ զՏէր Մկրտիչն , մեծաւ պատուով : Եւ միարան ընդ առաջ ելին երկու աւուր ճանապարհ , և ընկալան մեծաւ ուրախութեամբ . զի յորէն յորմէ հեռէ ելեալ էր ի Միջագետաց՝ ամենայն եկեղեցիք ի տրամութեան կային , որպէս զմայր որդեմեռ ի տարակուսան կային , և ամենայն քրիստոնէայք ի տրամութեան . վասն որոյ ի գալ սորա ցնծացան ամենայն քրիստոնէայքն և բերկրեցան եկեղեցիք և զուարճացան մանկունք Սիոնի :

Եւ սա արիացեալ ի Հոգւոյն Սրբոյ և սուեալ հրաման ի պարոնէն , և 3000 թանկայ պարոնացն ետ և մեծամեծացն ետ , վերստին նորոգեաց շնորհօքն Քրիստոսի և ողորմութեամբն նմին : Եւ բնակիչք քաղաքին քահանայք և ժողովուրդք միարան օգնական եղեն աշխատելով , զրամ տալով , կերակուր բերելով , մշակ տալով . և աղքատք և մեծատունք միամիտ քաջութեամբ և բոլոր հաւատով ջանացին . և ի տասն օրն կատարեցին զկառուպայն (գմբէթն) ի շինելոյ : Եւ առաջիկայք ժողովրդեանն և երեւելի տանուտէրք էին Շահրմանն

1. Ղազի՝ թուրք բառ , պատուաւոր զինուորական :

Թիփղիզրանցի¹, և ոսկերիչ Սադաղե² որ էր երեսփոխան և հրամանատար, և Ալեքսիանոս ոսկերիչ, և Յերկիե³ Գանիէն, Արքանան, և Սիւնեո զարբինն. որք ինքեանք տային ինչս բազումս և կերակուրս, և զամենեսեան յորդորէին ի գործ ծառայութեան սուրբ կաթողիկէին: Եւ կատարեցաւ սուրբ կաթողիկէն ի ՊՂԶ (1447) թուին, յօգոստոս ամսոյ ի վեց, յաւուր երկուշաբթի, ձեռամբ վարդապետ Ներքանատի⁴: Եւ յորժամ ետես արհիական գլուխն եկեղեցոյ և աստուածարան վարդապետն Տէր Մկրտիչն՝ զսուրբ կաթողիկէն կատարեալ, մեծաւ ուրախութեամբ գոհացաւ զԱստուծոյ, և մոխրաթաւալ երեսօք օրհնէր զամենազօրն Աստուած, և ցնծայր և պարէր ի գաւիթս եկեղեցոյ, որպէս զերկնաւոր փեսայ ի մաքուր աւագաստին: Եւ զարդարեաց զեկեղեցին ամենայն կահիւք և զարդիւք. և բերեալ ի Տրապիզոնէ զմեծ սկիհն՝ զանագան յօրինուածով, ոսկեգօծ և յոյժ պատուական, որ ոչ ուրեք գտանի այնպիսի փառաւոր սկիհ, փարթամ և գերաշխարհիկ, 182 մտալ քոչխայ⁵ արծաթ ոսկեգօծ, և մինա-քարի⁶: Եւ ի Կաֆայն զնացեալ և ինքն շինեալ նորածե նաչխ խաչածե, ետ շուրջառս մեծագինս բազմախաչեան, և զհրաշալի չքնաղաղարդ զպատուական սուրբ Նշանն Քրիստոսի բերեալ ի Կաֆայէն՝ որ ունի մասն ի խաչափայտէն Քրիստոսի, և բուն սուրբ նշանին լուսափայլ ականց. և ի սիրտս խաչին՝ զՔրիստոս

1. Իր ձեռագրով գրած ի Հալէպ, յիշած է սա իր հայրը, Մարտիրոս պապը և մեծ պապը Խաչոյ:
 2. Աւելղական անունն է Սադաղա. այս անուամբ բանաստեղծ կամ երգահան մի յիշուի:
 3. Երկայն:
 4. Ճարտարապետ նշանակէ. յիշուած է սա յամ 1424. իր հայրն Առագ քահանայ որդի Մերչերոյ. միւս որդեքն եւս այսպիսի անսովոր անուամբք:
 5. Չոյլ, զուտ արծաթ:
 6. Կիտուածանկար, Email, թուրք. միւնէ:

բեւեռեալ յոսկւոյ ձուլածոյ: Եւ թէ ուստի իցէ հրաշալիս այս սուրբ նշանս պատուական. զսա պապն Հոռմայ պարգեւեաց մեծ վարդապետին Սարգսի Կաֆեցոյն, յորժամ գնաց ի Հոռմ. և ի զնաչն Տէր Մկրտչին ի Կաֆայն՝ մեծ վարդապետն Սարգիս¹ ընկալաւ մեծ պատուով, և ընդ բազում մեծարանացն և պատուոյն պարգեւեաց Տէր Մըկըրտչին զսուրբ և զհրաշալի զպատուական սուրբ նշանն. զոր ընկալեալ մեծաւ ուրախութեամբ և բերեալ մեծ պարգեւօք տանս Հայոց՝ ի սեփական յաթոռն իւր ի յԱմիթ մայրաքաղաքն՝ ի սուրբ կաթողիկէն, զոր ինքն շինեալ էր. և եհաս յաւուր տօնի սուրբ Նշանին Վարագայ. և զօրն զայն տօն մեծ կարգեաց յանուն սուրբ Նշանին. և սահմանեաց յամենայն ամի յամենայն տարի զնոյն տօնս մեծ տօնախմբութեամբ խրախութիւն առնել բազմութեամբ հաւքտացելոց, ուխտ մեծ կատարել զօր զալօսեանն սուրբ նշանին, ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ: Եւ զսուրբ և զհրաշալի սուրբ Նշանն, և զպատուական սկիհն և զհանդիսաւոր շուրջառն ամենալայնելուչ, և զայլ գեղեցիկ շուրջառն: Եւ զայս գեղեցիկ Յայսմաւուրքս երես յիշատակ² . . .

1. Գլխաւոր նուիրակ Աստանդին կաթողիկոսի զրկուած ի ժողովն Ֆիորենցայ, որոյ վարդապետութիւնն ընդունեցան, և նոյն իսկ Մկրտիչ՝ որ հակառակ էր՝ Սարգսի բացատրութեամբն համոզուած դարձած երեւի ի Կաֆայէ:
 2. Արիստո է որ այսպիսի կարելոր Յիշատակարանիս վերջն կրած է:

ՅԷԷ

ԿԱՐԱՊԵՏ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՍՍՈՅ՝

(ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ)

Որք Աստուծոյ և աստուածայնոցն են ցանկացողք և հեռեւորք, և յառ ի նմանէ աստուածաբուրիս իմաստիցն ճաշակեալք, յամենայն աշխարհազրօս խարէապատիր հոգոց բարեաւ մնալ ասացեալք. որպէս և ամենայն դասք սրբազանիցն ընտրեալք սուրբք, որք զաշխարհ և զամենայն ինչ որ յաշխարհիս՝ առ ոչ ինչ համարեցան յաչս իւրեանց. այլ միշտ զվերինն խորհելով ուր Քրիստոս նստի ընդ աջմէ Հօր... Որոց նմանող ընթացող և հեռեւոր, տինա յաւէտ մի ի նոցանէ տեսանեմք այսօր զպատուեալս յաստուածայինան գերալրապէս և ի մարդկայինս արժանապէս՝ զիսկապէս հեռեւորս Աստուծոյ և աստուածայնոցն, զառաւելեալս յամենայն առաքինական և ի սրբազնական վարս, վեհազոյն գտեալ ամենայն համացեղից եղբարց՝ Տէր Կարապետ կաթողիկոս ամենայն Հայոց: Որ և փառաց արժանաւոր գտեալ և անուն բարի ստացեալ. և գործս հրաշագանս կատարեալ, որով Աստուած Հայր փառաւորեալ. և զթագն արքայական սուրբ արքիաւորչին մերոյ ի գլուխ եղեալ և հրաշալի պատուով պատկեալ և յաջորդ սուրբ Լուսաւորչին յաթոս հաստատեալ, և վերստին կրկին նորոգեալ զաթոս մայրաքաղաքիս Կիւլիկոյ. և ըզհետ հետոցն նախնեացն ընթացեալ, մաքրազարդ այցելուս և պատրիարք առաքելաշնորհ սուրբ աթո-

1. Էջմիածնի աթոռոյն դեռ նոր հաստատման անհաւան ըլլալով զրոյ Յիշատակարանիս, ճոխապէս գովարանէ հին աթոռոյն Սոյ ընտրեալ կաթողիկոսը:

սոյս, հաստատեալ ի յաստուածարնակ սուրբ ուխտըս Տէր Պողոսի, որ կայ ի հարաւակողմն քաղաքիս Սոյ. ընդ հովանեաւ Վանկոյ սուրբ Նշանիս և սուրբ աջոյն Գրիգորի մեր Լուսաւորչին, և մօրն Տիրամօր Աստուածածնին՝ Աննայի. յորոյ անուն կառուցեալ կայ եկեղեցի: Զոր նախնեաց հեռեւոր գտեալ մեծ պատրիարք Տէր Կարապետ, հանձարեղ և կորովամիտ, քաջ հստար և վարդապետ աստուածարան, անտարակոյս զխող և խոհեմ, մեկնող հին և նոր աստուածաշունչ կտակարանաց. մանաւանդ ասնող և ուսացող, Տեառն իւրում նմանելով, և զարծաթն ի հոգեւոր սեղանս արկանելով: Սա աստուածարեալ այրս՝ Տէր Կարապետ կաթողիկոս՝ ի վերայ իւր անբաւ բարեացն և անմոռանալի յիշատակացն, մանաւանդ ամեն Աստուծոյ և նորին սպասուցն զարգարմանց, ստացաւ զսուրբ մատենա յիշատակ իւր և ծնողաց իւրոց, և եղբորն՝ պարոն Աբարկիլիս, և եղբորորդւոյն Տէր Գրիգորիլիս. և ամենայն արեան մերձաւորաց իւրոց:

Արդ, այս երջանիկ Հայրապետ Տէր Կարապետ կաթողիկոս՝ եկեալ ի Թոխարոյ և վերստին հաստատեաց զսուրբ աթոս Լուսաւորչիս ի մայրաքաղաքս Կիւլիկոյ. զոր քսան հինգ տմ խափանեալ մնաց վասն անյայտ լինելոյ սուրբ Աջին մերոյ Լուսաւորչին. և յետոյ գտեալ նորոգեաց զսուրբ աթոս. և ելեալ գնաց Մերսաղէմ և երկրպագեաց սուրբ տեղեաց անօրինականացն Քրիստոսի. և տեսեալ զամենայն պակասութիւն Հայոց վանացն Սրբոյն Յակոբոյ, զի յայնմ ժամանակի եկեղեցին Հայոց ի ներքեւ պարտուց անկեալ կայր, և խաչ և աւելտարան և շուրջառ ի ձեռս այլազգեաց յաւանդ կային: Եւ անտի ելեալ Տէր Կարապետ կաթողիկոսն գնացեալ էջ յԿիւլիպոսս առ Սուրբան Տառնիլիս, և մեծարեալ պատուեցաւ ի նմանէ. և ա-

1. Խղաթեցւոյն Ողբոց մէջ յիշուած է և անարդուած, իբրեւ ապստամբ ի հօրէն. տես երես 363:

ուեալ խիլայս¹ մեծագինս և պարգեւս մեծամեծս, որպէս օրէն է թագաւորաց՝ առ պարգեւս մեծամեծաց՝ ըստ արժանեացն: Եւ եկեալ կրկին յԵրուսաղէմ և ազատեաց զեկեղեցին ի պարտուց, և զսրբութիւնսն՝ ի յանօրինաց: Եւ անտի եկեալ սեփականեաց զսուրբ արժոտս Կիւրիկեցոց, ի սուրբ ուխտս Տէր Պաշտօնի. զոր տէր Աստուած վայելել տացէ նմա զարժոտ և զգիրքս, և անջինջ յիշատակ պահեսցէ նմա և ծնողաց իւրոց և եղբորն պարոն Առաքելին և եղբորորդւոյն Տէր Գրիգորին. ամէն:

ՅՀԸ

ՍՈՎ ԵՒ ՍՐԱԾՈՒԹԻՒՆ Ի ՄԷՐՏԻՆ

(ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՔ²)

Յորում ամի (1449-50) րացան պատուհանք հինից, բարկութեան ի տանէ Աստուծոյ, և մերկացաւ սուրն վաղակաւոր յազգերէ իւրմէ, և տարածեցաւ հուր ծախիչ ընդ ոլորտս տիեզերաց. ոչ եթէ խրատ կամ հարուած՝ որպէս երբեմն յիսրայելի, այլ պատիժ, վրէժ աշխարհի կորստեան. զի հարուածն և խրատն մին գաւառի լինի՝ զի միւսն խրատեսցի, իսկ պատիժն՝ համարէն և ընդհանրական՝ որպէս ջրհեղեղաւն. սոյնպէս և յայսմ ամի յընդհանուր արարածս տարածեցաւ տարածամ՝ մահ, յիւանելոյն արեւու մինչեւ ի մուտս արեւու, ի հիւսիսոյ մինչ ի հարաւ. զի ոչ ոք ետես կամ լուաւ ի հնոց կամ ի նորոց՝ այսպիսի դառնալուր պատիժ և հիանալի տեսողաց և լսողաց

1. Պատուոյ հազուատ:

2. Թէ և ի Ս. Գրոց և յայլոց առած է գրողս, և կրկնէ ըսածը, բայց և գեղեցիկ զգացմունք ունի:

զարմանալի: Մինն այս է դառնութիւն սորա՝ զի բոլոր ամ՝ մի է և երեք ամիս որ ի Մերութիւն է և ոչ վերանայ. և երկրորդ եղեանագոյն դառնութիւն, որ մի անգամ և երկու հանէ խոց և ողջանայ զաւուրս բազում, և գարձեալ կրկին հանէ և մեռանի. և երրորդ դժնեայ դառնութիւն ամին, զի յոր տունն որ մտանէ բնաջինջ առնէ ամենայնիւ. չորրորդ սաստկութիւն սորա, զի ոչ տայ իմանալ զցաւն, երեւի թէ անխնաս է և խիոյն մեռանի: Որ եղեւ մեզ զալ և հանդիպել ի Մէրտին քաղաք՝ ի սոյն ամի և գառն ժամանակի, զոր ոչ կարեմ պատմել կամ ընդ գրով արկանել զանցս ազեակից և զմբուր դառնութեան, զԿսկիծս մարմաբման և զբաժակն բարկութեան, զողբս արաստուաց և զբեկումն հառաչանաց. զվիշտս վառեալ և զհուրն բորբոքեալ, զաղիողորմ՝ դառնութիւն և զանպատմելի տարակուսանս, զմեծակական հառաչանս և զաղիողորմն արտասուս. զի Աստուած էր խռովեալ և արարիչն դառնացեալ. զի անբարկանալին Աստուած էր բարկացեալ, և կենարարն՝ մահու մատնեալ. զի ողորմածն Աստուած անողորմն դատեցաւ, և քաղցր բնութիւնն վրէժխնդիր յայանեցաւ. զի տուողն կենաց հրաման ետ մահու, և պահպան հրեշտակն՝ հրեղէն սրովն խոցէ. քաղցր սեփութիւնն ընդ ակամբ հայեցաւ, և սուրն վաղակաւոր խիոյն ընդ մէջ կտրէ զանմեղ մանկունսն: Չի սաստիկ էր պատգամն և ահեղ պատգամաբերն. զօրաւոր էր զինաւորն և սուրն, և զօրագլուխ ահեղին. զի կարծեմ թէ որ յանապատին զքսան և շորս հազարսն կոտորեաց՝ այսօր ի միջի մերում զեթանասուն և հինգ հազարսն երեւի, կամ որ երբեմն յաւուրս Գաւթայ ընդ մէջ կոտորեաց ի միում ժամու, այսօր շողողացնէ զսուրն բարկութեան ի միջի մերում. կամ այն որ զօրս Ռափաակայ զհարիւր ութսուն և շորս հազար սաստկեաց՝ ցուցանէ այսօր և զմբուր դառնութեան պատժոյն, և առաւել զառնագոյն քան զնոյն. զի անդ միայն ի գիշերի

սպանանէր, և աստ ի տուէ և ի գիշերի, և աստ մի ամ և երեք ամիս. զի անդ միայն զանհաւատան սատակէր և զարդարն ապրեցուցանէր, և աստանոր զարդարն վասն մեղաւորաց պատժէ: Յամենայն առաւօտու փոխանակ լուսոյն՝ աղիողորմն կսկիծ ծագէ, և յամենայն աւուր փոխանակ արեւուն՝ արեան արտասուք. յերեկօրեայ երգ արամուծութեան, և ի մէջ գիշերի խաւար մահաբեր. ի հաւախօսին՝ կանայք լալականք, և ընդ արչալոյսն՝ ողբերգականք պարաւտք: Անդ էր տեսանել զողբս արտասուաց և անդանօր զկսկիծն մաղկատանաց¹. զալիս ծերոց արեան արտասուք թաթաւեալ, և զմարքն որդեմեռ՝ կիսամահ նուաղեալ: Ոմանք ծաւակտուր² և այլք ոմանք հերարձակ. ոմանք սեւազգեատ և կէսք հրապարակ³. ոմանք յարեան ճապարեալ և շափք ի խերաց անցեալ. ոմանք սուշեալք և ոմանք կատաղեալք ի դառն կոկիծանաց: Զի անմեղ գատինքն ի հուր ծնողացն եփեցան, մատաղ մանկունքն ի ծնողացն պատուհասեցան, որպէս ասէ Աստուած մարգարէիւն, եթէ. Հանեմ զմեղս հարց՝ յորդիս և յորդիս որդւոց նոցա. և զմեղս մարց՝ ի դստերս և ի դուտոր դստերաց նոցա: Եւ մարգարէութիւնս այս այսօր առ մեզ կատարեցաւ. զի վտան մեր մեղացն անմեղ մանկունքն կոտորեցան: Ո՛հ դառն դատաստանիս և սոստիկ վրէժխնդրութեանս. ո՛հ անկասկած կատարածի և արժանտէաս պատուհասի: Վայ է ինձ ի բիւրս հազարաց և եղուկ է զիս, թէ զո՞ր կսկիծ տեսի կամ զո՞ր դառնութեան բաժակ ըմպեալ ճաշակեցի: Զի տեսի զնորարդորձ մանկունքն յաստուածային տէեղ սրոյն ստոսնեալ. զի թաւալէին մանկունքն առաջի ծնողացն՝ որպէս զգառն սրով զե-

1. Սաստիկ կսկիծ, օղիկ օղիկ գաղ ըստ ասակաց:

2. Ոմանց հիւսուած մազերն կարբուսուած, այլոց կապարձակ ցրուած:

3. Մերկ, խայտառակ:

նեալ, կամ զձագս աղաւնոյ նեաիւ խոցոտեալ, ի վերայ զրկաց մարցն նուաղեալ, և տղորմն ընդ երեսս ծնողին նայեցեալ, զձեռքն մեկնեալ և զտաքն տարածեալ, և առ մայրն աղաղակեալ, և ի հօրէն օգնութիւն խնդրեալ: Այ մայրն ողորմէր մանկան և ոչ հայրն օգնական լինէր, և հրեշտակն ահեղ կերպարանօք զհոգին քակտէր, և ընդ քակտել հոգւոյն անմեղաց՝ և ծնողաց հոգին խոցոտէր: Անդ էր տեսանել զմանկունս մուրուագալի՝ աղիողորմն թաւալեալ. գնոր փեսայն և զնորահարսն՝ զի փոխանակ վայելուչ անկօղնոյն՝ ի գէջ գետին և ի ներքայ հողին սարածեալ, և փոխանակ հարսանեացն՝ սուգ սաւառնացեալ, և փոխանակ ուրխարար երգոցն՝ կանայք լալականք և ողբերգականք:

Սուրբ, զո՞ր լացից կամ զո՞ր ոք ողբացից. զո՞րս ապալաւեցից և զորոց պատմեցից. զանմեղ մանկունքն՝ եթէ զկատարեալքն հասակաւ, զվայելուչ նորափեսայքն եթէ զգեղեցկագեղ նորահարսունքն. գնորարողքա՛յ կուսա՛նքն եթէ զուերբ սարկաւագունքն: Որ ամենեքեան ի միասին կոտորեցան որպէս զծաղիկ նանեմեաց հարեալ ի կարկտէ յաւուրս գարնանային. զի ամենեցուն էր պատիժն և առ հասարակ պատուհասն: Անտանօր տեսանելի էր զի ամենայն աչք ի յարտասուք և ամենայն բերան լալական. ամենայն անձն ի սուգ և ամենայն սրտի արամուծիւն: Եւ այս ամենայն եկն ի վերայ մեր վասն բազում մեղաց մերոց ի ՊՂԸ (898) թուին Հայոց (1449-50). յորում ամի այսպիսի սաստիկ պատուհաս ընդ ամենայն գաւառս տարածեցաւ, և բազումս լալագին արար, և զբազում աւանս անմարդաբնակս. շատ մայր առանց որդւոյ արար և շատ ծնող առանց զաւակաց. բազում տուն առանց տանուտէր, և բազում հարսն առանց փեսայի:

1. Դեռ նոր բուսած մօքուօք կտրիւք:

ՅԷԹ

ԳՍՐՁ ԱՋՈՅ ԼՈՒՍԱՒՈՐԶԻՆ ՅԱՂԹԱՄԱՐԱՅ

(Ա.Ռ.Ա.ՔԵԼ)

Մերձ մայրաքաղաքին Նախշուանու կայ գաւառ մի՛ զոր անուանեն Շահրուէնուց ձոր, և յայտմ գաւառի կայ գիւղ մի զոր անուանեն Օժնայի, և մերձ այսմ գեղջն կայ շինեալ վաղեմի ժամանակաց վանք մի յանուն Սուրբ Աստուածածնին, զոր անուանեն Օժնպուռ վանք. և ի միարանից այսմ վանիցս եպիսկոպոս սմն՝ որում անուն էր Վրբաւեկս եպիսկոպոս, այր խորագէտ և խելամուտ ի գործս իւր, և ճարտարարան ի խօստ. սա գնացեալ յԱղթամար գողացաւ զԱջն Սուրբ Լուսաւորչին և երբր գարձեալ ի Սուրբ Էջմիածին. զայս արար Վրթանէս եպիսկոպոսն խորհրդով և կամօք կաթողիկոսացն Էջմիածնի, որոց անունանքն էին Սարգիս և Յոնանեկս¹: Եւ նախ գնաց Վրթանէս եպիսկոպոս յանձանօթ աշխարհ, և անդ այլափոխեաց զանունն և զգետն, և հարթեալ թեթեւացոյց զմօրուքն. և եղև ի կերպ մոռորաւոյ² անգէտ զրոց և կարգաւոյ. այլ և ի վերոյ քան զժունկն կապեաց պարանաւ զբարձն և կաղացոյց զլէրն, և եղև իբրև զրնական կաղ, որ ի գնալն իւր կաղայր: Եւ ապա գնացեալ ի կղզին Աղթամարայ՝ և անդ բնակեցաւ, և առնէր սպասաւորութիւն վանացն. և օր աւուր բնտկացաւ նոցա՝ վասն բարեւոք սպասաւորութեանն, մինչ որ կարգեցին զնա լուսարար եկե-

1. Այն դարուն (ժե-Չ) քանի մ'անգամ երկու թիւոակից կաթողիկոսք նստած են:
 2. Միջգատտեկս, ըստ Արաբաց, սրբազան, հոգեւոր մարդ:

ղեցւոյն և պահող անօթոցն և սրբութեան վանիցն. և մնաց նա ի լուսարարութիւն եկեղեցւոյն յամս եօթն:

Եւ ի ժամանակին յայնմիկ պատահեցաւ ի միում աւուր, զի եկին յորովք արք վաճառականք՝ զոր Հայոց բառիւ փորեղիկ տսեն, և այլազեաց բառիւ չարչի տսեն. այս չարչիքս գրատուք և իշովք շրջելով զիւղէ ի գիւղ՝ եկին և հասին մինչ ի նաւահանգիստն Աղթամարայ. և այնպէս իշովքն և գրատուքն իւրեանց մտին ի կղզին Աղթամար, վաճառել կտաւ և աւտառ, չիք և աշաշայ¹, և այլ ինչ: Եւ էին այս չարչի արքս ի գիւղաքաղաքն Չառաշայոյ, քանզի ի ժամանակին յայնմիկ տակաւին շէն էր Չուղա. և մնացին երկու և երեք օր անդէն ի կղզին: Իսկ Վրթանէս եպիսկոպոսն հերձեաց զիշոյ միայ կուրգինն, որ է պաղսնն². և բերեալ զԼուսաւորչի Աջն, ընդ նմին և զվառն, որ է Խաւարսն³, և զուրարն, զոր և զայս երեքեանս եղ ի մէջ իշոյ կուրգինն և զարձեալ կարեաց, որպէս և էր յառաջագոյն. և զայս արար թաքուն և անգիտելի յամենայն մարդկանէ, բայց միայն իշոյ տիրոջն յայտնեաց. որում և պատուիրեաց զի բարեւոք պաշտպանեցէ, զի մի վնաս ինչ պատահիցի Աջոյն. այլ և մի եւս ուրեք յամենցի, այլ փութանակի տուեալ հասցէ ի Չուղայ: Եւ զկնի գնաւոյ չարչոցն՝ յետ աւուրց ինչ և ինքն Վրթանէս եպիսկոպոսն պատճառանօք ինչ ելեալ ի կղզւոյն և գնաց ուրեք. և իբրև հեռացաւ ի վայրացն յանձանօթ տեղիս, ապա արձակեալ զկապ ոտիցն՝ զոր առաջագոյն կապեալ էր, և ուղի անկեալ գնայր բազում ճեպով: Իսկ բնակիչք Աղթամար կղզոյն

1. Տեսակ տեսակ և զոյն զոյն կտաւեղէն:
 2. Փարսն ըստ թուրքաց, հայերէն կ'ըսուի քաւր կամ համետ:
 3. Աւետարան կամ Խաչ բռնեւու և ծածկելու դաստառակ:

իրբեւ տեսին՝ թէ անցին պայմանեալ աւուրքն և ոչ եկն լուսարարն իրեանց, գնացեալ աստ և անդ հարցին և ոչ գտին. և իրբեւ ծանեան թէ ոչ է Ալն ի անդուլն իւրում, յայնժամ սկսան յամենայն ճանապարհս և յուղիս կարի ստիպով հետամուտ լինել, զի թերեւս հասցեն. իսկ գնացող խնդրակքն իրբեւ պատահէին եկող ճանապարհորդաց և հարցանէին, թէ զկաղ այր մի տեսի՞ք. և եկողքն պատասխանէին, թէ չիք մեր տեսեալ զայր կաղ: Եւ այսու կերպիւ զերծաւ Վրթանէս եպիսկոպոսն, և եկեալ եհաս ի դիւղաքաղաքն Զուղայ, և որոնմամբ եկեալ եգիտ զառն առնն որ էր տէր իշոյն. և բազում աագնապաւ հոգայր վասն Ալոյն՝ թերեւս ամբողջ հասեալ իցէ Ալն ի Զուղայ: Իրբեւ լուսա յառնէն և ետես զպաղանն, յորում ինքն երեալ էր զԱլն, զի ամբողջ կայր Ալն, յայնժամ մեծաւ ցնծութեամբ ուրախ եղեւ և փասս ետ Աստուծոյ:

Ապա գնացեալ Վրթանէս եպիսկոպոսն առ առաջնորդսն և առ վարդապետսն Զուղայոյ՝ և ծանոյց նոցա զարարն իւր. և նոքա զարմացան ընդ արարեալ գործն նորա, և լցան երկնային խնդութեամբ. և գնացեալ հանին զԱլն, և զխաչալամն և զուրարն, և բերին յեկեղեցին. և վաղվաղակի առաքեցին աւետարտս ի սուրբ Աթոռն Էջմիածնին՝ առ կաթողիկոսն Սարգիս և Յոհաննէս, որոյ կամօք և խորհրդակցութեամբն գնացեալ էր Վրթանէս եպիսկոպոս յայս գործ: Իրբեւ լուսն նոքա եւս առաւել ցնծացեալ զուարճացան և լցան երկնային խնդութեամբ, և վաղվաղակի եկեղեցականօք և աշխարհականօք և ամենայն երեւելի արամբք աշխարհին Արարատու՝ յուղի անկեալ գնացին ընդ առաջ սրբոյ Ալոյն. և գտին զԱլն ի Նախշուան քաղաքի. զի մինչ ի գալ կաթողիկոսացն՝ Զուղայեցիք և Վրթանէս եպիսկոպոսն զԱլն բերեալ էին ի Նախշուան քաղաք: Եւ անդ ի Նախշուան քաղաքին պատուեալ փառաւորեցին զուրբ Ալն

լուցմամբ պայծառ մոմեղինաց՝ և բուրմամբ անուշահոտ խնկոց, և զենմամբ խոյոց և զուարակաց. և կատարեցին անդէն ուխտս, և համբուրեցին մեծատենչ փափագանօք զուրբ Ալն. և ապա աշխարհախուժբ րազմութեամբ առին զուրբ Ալն և բերին ի սուրբ աթոռն Էջմիածնին, և հանգուցին ի սեպհական և ի բնական աթոռն իւր: Իսկ կաթողիկոսունքն և ամենայն արք աշխարհին եկեղեցականք և աշխարհականք՝ բազում և անթուելի պարգեւս բաշխեցին Վրթանէս եպիսկոպոսին. այլ և որքան նուէր և աջահամբոյր՝ զոր նուիրեցին սրբոյ Ալոյն, զայն եւս զըրվանդակն շնորհեցին Վրթանէս եպիսկոպոսին. այլ և կարգեցին կաթողիկոսունքն և ամենայն ժողովն՝ զի Վրթանէս եպիսկոպոս լիցի աթուակալ կաթողիկոսացն, որ ոք և իցէ կաթողիկոս ի մէջ սուրբ Աթոռոյն՝ որքան և իցէ Վրթանէս եպիսկոպոսն կենդանի. որ և արար աթոռակալութիւն մինչ ի ժամանակս ձերութեան իւրոյ. և ապա վասն անկարութեան մարմնոյն՝ գնաց ի վանքն Օծոպու մերձ իւրոց ազգականացն, վասն պաշտպանելոյ իւրոյ ձերութեանն, և անդէն վախճանեցաւ և թաղեցաւ ի թուին ԶԽԲ (1493), որպէս և զրեալ է ի վերայ տապանին իւրոյ:

Իսկ կաթողիկոսունքն Էջմիածնի իրբեւ զհայրենատուր կտակ՝ աւանդութիւն ունէին ի մէջ իւրեանց, զի յամենայն ամի ի տարուոյն մի անգամ գնային ի վանքն Օծոպու, մատուցանէին պատարագ, և պաշտման զրամ՝ բաժանէին վանականացն և կերակրէին զաղքատս, վասն հոգւոյ Վրթանէս եպիսկոպոսին. և մինչ ի ժամանակս Դաւիթ կաթողիկոսին և Մեղրիւնք կաթողիկոսին՝ կայր այս աւանդութիւն՝ որ գային կաթողիկոսունքն և կատարէին:

ԱՌՈՒՄՆ ՍՍՈՅ Ի ՇԱՀ-ՍՈՒԱՐԱՅԻ

(ՅԻՇԱՏԱԿԱԳԻՐ)

Ի մեծի թուին Հայոց ՋԺԶ (1467), ի բազմա- նալ մեղաց մարդկան և յազգմանէ շարին, Տաշ- դարցի ոմն Շահառար անուն՝ եղեալ հակառակ Մարայ սուլտանին, և շատ աւերակ էած անոր աշ- խարհին, և շատ թուրքման զոր Ապսների² կոչէին՝ զամենն քշահց, և բազում շարութիւն գործեաց, և էառ զՎանկայն³: Եւ յետ այր ամենայնի խոր- հեցաւ շարութիւն Սըսոյ քաղաքին և բերդին, ուստի բազում հեծելագորօք խաղաց ի վերայ նորա ի յունիսի երկրորդ օրին, և հրկէզ արարեալ ան- ցեալ զնաց, և էառ զԱռանա և զՏարսն և զԹա- վահայեաց քաղաքն Յայաս⁴. էառ նա և զԱնար-

1. Մեր Կլիկեցւոց չքնող մայրաքաղաքին վերջին յիշատակներէն, այլ և դժբաղդներէն մէկն է, իրենց թագաւորութեան վերջնաւէն հարիւր տարի մի յե- տոյ հանգիպած: Յիշեալ քաղաք առնողն կամ քաղաք- աւերն՝ թերեւս սերունդ է Ապիւլ-Սուարայ, որոյ սը- դին Փաւլուն՝ 540 տարիներով առաջ՝ Սըսոյ անգրա- նիկ Անիին նոյն զրկանքը հասուց: Բայց Տաշլըարցի անունն զԶիւլգաթեանն երեւցընէ: Տես Յօդ. 281:

2. Վրանաբնակ կամ թափառական ցեղ մի բազ- մացեղ թուրքմանաց:

3. Թէ այս թէ վարը յիշուած բերդերն և քաղաք- ներն՝ այս ժիշ դարուս մէջ դեռ բաւական շէն և հա- յաքնակ երեւին:

4. Պանծալի անմոռանալի նաւահանդիստ շահաս- տան քաղաքն, վանառականութեան համաշխարհա- կան հրապարակ և աղբիւր հարստութեան Ռուբե- նեանց՝ Այաս:

գարա, զկովասա¹ և զամենայն դաշտան. էառ և զՊարասուռ բերդն², զԱնրայ³, զՆայիպեկ⁴ և զԼեռն բերդն⁵ և զկոպխտառա⁶, և յետոյ զԲարձ- րաբերդ, և տիրեաց ամենայն լեռնակողմանցն:

Ելան յետոյ սուլտանայ հեծելագորքն. և զնաց Շահասուարն ընդդէմ Շամցուն⁷ և կոտորեաց. և արար փախստական մինչ ի Հալայ. և աւարեաց զբազում տեղիս. և դարձաւ մրմուլով ի վերայ բերդին Սըսոյ, և այրեաց. և չաք⁸ պարոն կայր ի բերդն՝ պատերազմ արարին քրիստոնեայքն ի բերդէն, շատ տաճիկ սպանին. բայց աւելի տազ- նագելով առաք զբերդն ի զեկտեմբերի երեք:

Եւ ի թուին ՋԺԷ (1468) գնաց Շահասուարն դարձեալ ի Շամցուն երկիրն. և առեալ հազար տուն տաճիկ Շամցի՝ ելից ի Միս քաղաքն: Գար- ձեալ եկն Շամցուն մեծն, և Շահասուարն զնաց ընդդէմ նոցա. և Սըսու թուրքերն և Շամցիքն եղան մէկ ի մայիս ամսոյ չորեքտասան և արարին պատերազմ. և խլեցին զբերդի պարոնին զձիան և զՊրեստան. և պարոնն բռնեց զքրիստոնեայս և ետ ի հօրն⁹: Եւ քաղաքացիքս ամէն թողաք զտուն և ըսդակ. և Տարսան¹⁰ թուրքմանն թալնեց զքա- ղաքն, և շատ ըսդակ առաւ. և զեկեղեցեաց անթա

1. Տես Սիսուան, 240. 592. 558:

2. Տես Սիսուան, 425. 548:

3. Անձանթ տեղ մի թուի և ոչ Ասորւոց երկրի Այնրայ քաղաքն:

4. Այս այլ անձանթ է ինձ. թուի բերդ մի:

5. Տես Սիսուան, 554:

6. Սիսուան, 169. 258. 568:

7. Գամասկոսի կողմերու տիրողն:

8. Այսպէս զբաժ է հրատարակուողն Յիշատակարա- նիս. միթէ 2 700 նշանակէ:

9. Գեանի տակ փորուած խոր բանա ի Սիս. յիշե- ցընէ Արտաշատայ խոր Վիրայր:

10. Ինչուան հիմայ այս Վարչախ անուամբ՝ ծանօթ է այդ կողմերում՝ ցեղ մի:

կողոպտեցին. և զամենայն աւերութիւն զոր արարին՝ շեմ բաւական ընդ գրով արկանել: Եւ մեք եկաք ի Կոպիտառոյ բերդն:

ՅԶԱ.

ԳԱՂԹԱԿԱՆՔ ԱՆԻՈՅ Ի ԿԱՅԱՑ ՂՐԻՄՈՒ

(ՅԻՇԱՏԱԿԱՊԻՐ)

Ա.

Կղզիս այս Ղրիմ՝ յորում բնակիմք՝ էր ի յառաջին ժամանակսն բնակութիւն Յունաց. որ (ուր) յետ Համբարձման Քրիստոսի Փրկչին մերոյ եկն մինն ի յԵթանասնից՝ քարոզեաց զնոսս որ և դարձոյց ի Հաւատոս քրիստոնէական, որք էին պարագոք այդեաց և նաւաւարութեանց. և բնակութիւն նոցա լինիւր ի ծովեղերս, ի քարանձաւս, զդեակս, որք կան այնպէս նա և մինչեւ ջալսօր: Եւ յետ ժամանակաց ՆՂԱ (491—1042) ամին, ել ի պարսկական գնդէն Ղրչախ կոչեցեալ ազգ մի ալլայեզու, մազմէտական կրօնիւք. գայ տիրէ զբոլոր Ղրիմն. իսկ յետ սակաւուց ժամանակաց Լատինք՝ եկեալ ցանկան տեղոյն կաթալոս՝ որ և սաի Յիստուսիայ, և սիրով ուխտ եղեալ խնդրեն ի Ղրչախէն, և տայ նոցա հրաման և շինեն զՅաանկնիսար ի ծովաձայեաց տեղն՝ ի ստորոտ լերին, ուստի բղխին ահուռք քաղցրահամ ջրոցն զանազան աղբերց: Այսքան վասն ներկարնակ Ղախնայ կղզոյս բաւեցուք. և դարձցուք առ այն. թէ ուր կամ յորում գաւառի էր սեպուհ բնակութիւն մեր:

1. Այս Լատինքս էին ձենովացիք:

Չի մեք եմք սերունդք Պահլաունեաց, ի մեծ թագաւորանիստ քաղաքէն յԱնոյ, որ ի գաւառին Շիրակվանոս տանն Եարայեան, զաճոյն Բագրատունեաց. զի մեծ թագաւորանիստ քաղաքն մեր Անի՝ իշխանաց և ազնուականաց էր բնակութիւն. և զի ոչ կարեմք ներ սահմանի արկանելով պատմել զանսահման և զանհուն հարստութենէ իշխանացն ազնուականացն մինչեւ ցգոեհիկո. և բաց ի զանազան ոսկէգօծ պալատից իւրաքանչիւրոցս՝ ունեաք նա և ի նմա հազար և մէկ եկեղեցիս. բայց վերջապէս (ի) հոգի և մարմին մեր ոչ արդարութիւն զտանեցաւ ի մեզ և ոչ զղլումն՝ առ ի գերծուցանել զգրաւեալ հոգի և զմարմին մեր. բարկացաւ Տէր ի վերայ մեր: Եւ յետ սակաւուց ժամանակաց Չարսաղան խանն թաթարի սուլթեալ դեսպանս ի քաղաքն յԱնի՝ զի բնակիչք նոցին հնազանդիցէին՝ ինքեան. զի զլիսաւորքն ոչ ինչ պատասխանի ետուն նոցա, իսկ ամբոխ քաղաքին և ռամիկքն սպանին զդեսպանսն. և զայն տեսեալ զօրքն ալլազգեաց՝ ի բարկութիւն զրդեցան, և դքաղաքն չուրջ պաշարեալ անթիւ գօրօք՝ սաին, և սուր ածեալ առ հասարակ անողորմարար կոտորեցին, զսակաւ կանայս և մանկունս թողեալ: Կողոպտեցին զինչս և զստացուածս, աւերեցին զբոլոր եկեղեցիսն, քանդեցին զքաղաքն, եղծին և սպականեցին զփառս վայելչութեան նորա: Անդ էր տեսանել տեսիլ ողորմագին, որ ծնողք և ծընունդք ի միասին կոտորեցեալք և զիզացեալք ի վերայ միմեանց իրրեւ զերբրուկս քարանց կուտակեալք. քահանայք և պաշտօնեայք ցիրեցան անկեալ ընդ երեսս գաշտացն. արբեալ երկիր յարենէ և ի ճարպոյ վիրաւորացն: Ապա բազումք թողով զոսկէգօծ պալատս և զմարկաւէտ գաշտս, զվանորոյս և զեկեղեցիս աւեր, շուեալ եկին որպէս փախտական ի յԱխսարայ, որ է ի մէջ Հաշտար-

1. Լատին լեզուի ձեւով ծածուկէ զՀայերէնն:

խանու¹ և Ղազանու. ոմանք գնացին ի Ճօղայ, ոմանք ի Վան և այլք ի Սիս:

Եւ որք յԱխսարայ՝ եկին հրաման առեալ ի թաթար խանէն բնակեցան անդ ոչ բազում ժամանակս. որ էր այս Զեզ (748=1299) թուին: վասն զի մինչ նեղեալ եղեն ի թաթարացն՝ դեսպան յղեն ի Ղաիմ առ իշխանն Ջինիւիզաց՝ որ բնակէր ի մէջ Ֆռանկհիսարին Ֆէօղօսիու. ուխտ դնեն ընդ իշխանին Ֆէօղօսիու. ելեալ ի յԱխսարայէ իշխանք և ազնիւք և հասարակ ժողովուրդք, վառեալք զինու՝ պատերազմելով ընդ թաթարացն, ձեխքեալ գան ի Ղաիմ՝ և բնակին ի Ֆէօղօսիա, ի Կազարաք² և ի Սուրիաք³ և ի կողմանս սոցա. այս եղև ԶԶԹ (779=1330) թուին: Յայնժամ զօրացաք մեք և բազմացաք, և շինեցաք զգիւղս և զգաւառս՝ իշխանք և ազնուականք, ի Ղարապազարեն⁴ սկսեալ մինչեւ ի Սուրիաք և ի Ֆէօղօսիա, ի լերինս և ի դաշտս լի արարին վանորէիւք և եկեղեցեօք մինչեւ ի Սուրիաթ: Եւ շինեցաք տուն հարիւր հազար և զեկեղեցիս հազար⁵. և ի յաջէ Հոնականաց⁶ պարսպեցին ի քաղաքն Ֆէօղօսիա:

Իսկ ՊեԱ (841=1392) թուին դայ մեծ խանն թաթարի, պատերազմեալ հալածէ զՂըչախ Պար-

- 1. Սովորաբար Աժտերխան կոչուի մօտ ի բերան Վալկա կամ Էթիլ գետոյ՝ ի Կասրեից ծով:
- 2. Երբեմն հայաբնակ վաճառաշահ քաղաք ծովեկերեայ ոչ շատ հեռի ի Կաֆայէ, հիմայ ամայի:
- 3. Այս այլ մօտ ի Կաֆայ մեծ և հին քաղաք, աւելի հնագունի քով՝ որ կոչուէր Հիւն Ղրիմ. շատ հարուստ Հայք կային այս տեղ, որոց եկեղեցիք և շէնք աւեր ամայի մնան:
- 4. Թաթարաց մեծ քաղաքներէն մէկն, Ղրիմու միջակողմն, բազմաբնակ Հայազգեօք, հիմայ նուազած էր բնակչաց դաղթելով ի ծովեկերեայ շահաստանս:
- 5. Շատ չափազանց:
- 6. Ղըչախ թաթարներն:

սից, և տիրէ բոլոր Ղաիմ(ու, ի) ձեռաց նորա. բայց ոչ զօրելոյն առնուլ զՖէօղօսիա՝ ակամայ բարեկամացեալ երթեւեկութիւնս առնէին ընդ իշխանին Ջինիւիզաց. զի յոյժ սիրով էին ուխտիւք և պայմանօք, մինչեւ ԶԺԷ (917=1468) թուին: Ապա խանն էառ զգոռար Երիւն իշխանին¹ ի կնութիւն որդւոյ իւրոյ. և յետ խնամենալոյն հրաւիրեաց Երիւն իշխանն զփեսայն իւր ի յինքն. բայց կռուարաք միախորհուրդ լեալք՝ այնքան խառնակութիւն արարին առ խանն՝ ասելով, թէ Երիւնն զորդի քո կոչեաց ի խորհուրդ հալածելով զքեզ՝ նստուցանել յաթոռ քո. և առ Երիւնն՝ թէ, եկեալ է փեսայն քո առ քեզ՝ զի գրեղ հալածեալ կորուսցէ. և այլ բազում բանիւք. մինչ զի պարոն Երիւնն հաւատացեալ լմբունեաց զփեսայն իւր. ետ ի պաշտօտ լատին իշխանին: Ընդ որ յխացեալ խանն՝ զեսոյան առաքէ առ սուլթանն թուրքաց զալ ի յազնութիւն, ենթ պայմանիս այսորիկ², ասելով, թէ Քաղաքն ձեզ լիցի և որդին իմ ինձ: Իսկ թուրքն 300 նաւօք ընդ ծով և ինքն ցամաքիւ պաշարեցին զՖէօղօսիա: Յայնժամ ընդգիմացան իշխանքս և ազնուականքն մեր և ոչ ետուն զբերգն: Ապա թուրքն ուխտ եղեալ ընդ Հայոց չմեղանչել՝ եթէ հնազանդեացին՝ այլ ազատութիւն տալ: Տեսեալ իշխանաց մերոց և ազնուականաց զթուլութիւն զօրացն նոցին, մանաւանդ թէ իշխանն փախուստ էառ, անճար մնացեալ ի սովու, առին զբերդուին, և զքաղաքն³ ետուն թուրքաց: Այս եղև ԶԻԿ (924=1475) թուին:

- 1. Այդ Ղըչաղ թաթարք չորս ցեղ կամ խումբ բաժնուին եղեր. որոց ազնուագոյնն Երիւն կոչուի:
- 2. Այս պայմանաւ կամ դաշամբ՝ որ:
- 3. Հայոց թաղն և բերդն ձեռնովացուցուց Ֆռանկհիսար բերդին կցած՝ իբր անոր շարունակութիւն էր, յատուկ պարիսպով ամրացած և ընդարձակութեամբն իբրեւ զատ քաղաք մի:

Իսկ Թուրքքն զկնի սուղ ինչ ժամանակից ստե-
ցին երզմանց և պայմանին իւրեանց. հանապազ
հարկարէին իշխանաց մերոց և ազնուականաց՝
դառնալ ի կրօնս մահմէտական, զի զիւրաւ նուա-
ձել (կարասցեն) զմնացեալ գոեհիկս: Բազումս կե-
տիկ Սնմեա զարեւմտան փաշայն՝ բռնադատէր և
բազմիցս ի ճաշ և ի ընթրիս հրաւիրեալ զպատաս-
խանս խնդրէր. դառնալ ի հաւատոց. և իշխանքն
մեր պատասխանեն, թէ, Եթէ բռնութեամբ և կամ
սրով կոտորես զմեզ, մեք յօժար եմք փոխել զկեն-
ցալս զայս ընդ լաւիտեանականի՝ քան թէ դքրիտ-
տանէական կրօնն ընդ մահմէտականի. զի մեք չեմք
վաճառող կամ փոխող հաւատ ընդ հաւատայ, այլ
սէր ընդ բարեկամի և բարեկամ ընդ սիրոյ²: Եւ
յետ բազում հարցմանց և պատասխանատուու-
թեանց՝ կրկին կեղծեալ բարեկամացաւ. բազմիցս
իբրև զէր ցուցանէր իշխանաց և ազնուականաց
մերոց և ասէր. Այսուհետեւ ոչ է պատեհ ձեզ
զսուր ընդ մէջ կապեալ աւ իս գալ ի ճաշ կամ ըն-
թրիս, այլ առանց սրոյ. և այլ բազում բանիւ:
Յաւուր միում հաւատացեալ իշխանաց մերոց բա-
նից փաշային, և մանաւանդ անճար մնացեալ,
ըստ հրամանի նորին գնացին առանց սրոյ ի ճաշ
առ փաշայն, զի էր բնակութիւն նորա Իսկէի դա-
րառահի³, ի վերայ չորրորդ դատիկոնի պալատին:
Յետ ճաշելոյ նոցին ի յիշանելն ձիգ ձիգ աստիճանն
պալատին դահիճքն ըստ հրամանի փաշային մի մի
կոտորեալ արկին ի ծով: Այսպէս իշխանազունք
մեր և ազնիւք կատարեցան ի Քրիստոս: Ապա

1. Օսմանեանց պատմութեան մէջ քաջութեամբ
չատ անուանի է այս ծովապետս:
2. Քաջի, բարեպաշտի և իմաստնոյ արժանավայել
խօսք:
3. Քաղաքն զաւ ի վայր դիրք մի ունենալով՝ այս
նաւակայից կոչուած դառն՝ ամենէն վարի կազմն և
ծովու մօտն էր:

հրամայեաց Թուրքաց և Թաթարաց կոտորել զա-
մենայն ազգս Հայոց. որք ի նմին աւուր բազմամ-
բոս քաղաքն Տէօգոսիա սակաւարնակ արարին.
զի զճերս և զսղայս, զարս և զկանայս սրոյ ճարակ
ետուն, և զարիւնս նոցա յերկիր հեղեալ իբրև
զվտակս գետոց ընթանայր ի փողոցան. անթիւ աղ-
լիկք և մանկունք և մատող տղաք գերեալ առա-
քեցին ի Պօլիս առ սուլթանն: Չսոյնս արարին ի
կազարար և ի Սուրխար: Այսպէս բազումք յիշ-
խանաց և յազնուականաց և հասարակ ժողովրդոց
մեր՝ յոմանս առ Աստուած կատարեցան և յոմանս
գերի վարեցան վասն հաւատոցն և վասն անուան
Յիսուսի Քրիստոսի:

Բայց անորէն խանն Ղախիսն և գժնարարոյն
և ծարաւին անմեղ արեանց և պատճառն կոտոր-
ման ազգիս մերոյ. ինքն եւս մնաց ամթալի. որ
(զի) ոչ միայն ոչ ետ զարեւտան փաշայն զորդին
խանին՝ ըստ պայմանին, այլ տարաւ ի Պօլիս առ
սուլթանն. և նա հնազանդեցուցանելով ինքեան
զմանուկն Օսման, ամբափակ նորվիւք՝ առաքէ ի
Ղախիմ, գճայրն սպանեալ նստուցանել յաթսա խա-
նութեան. յորմէ մինչեւ ցայսօր խանն Թաթարի՝
նստի ըստ հրամանի սուլթանին Թուրքաց. և մնա-
ցեալ ազգս Հայոց մինչեւ ցայսօր բնակիմք ի ձեռս
Թաթար խանի՝ հարկատուողական պայմանի:

Բայց նախ քան զայստիկ ի ժամանակս պարբու-
պաշինութեան Տէօգոսիայ՝ կայր Տէր Մաղաքիս
անուն աւագերէց մի, որ ընդ պապու եղբոր թո-
ռոյն իւրոյ Պետրոսի՝ շինեցին գերեզն ի չափ 500
կարտի¹. որոց պաւուանս մինչեւ ցայսօր գրեալ
կայ ի վերայ Սիլ-դարաշոյն, յետ կոյս Ս. Լու-
սաւորչայ եկեղեցոյն: Իսկ յետ կատարման պարբու-
պաշինութեան Տէր Մաղաքիայի ընդ պապու եղ-

1. Չգիտեմ որքան է այս չափս. թերեւ ձեռնվաց-
ւոց կամ խաղացւոց լեզուաւ չորրորդ (quarto) մաս
նշանակէ՝ կանգնոյ կամ ձագի:

բօր թուոյն Պետրոսի՝ ելեալ ի Ղաիմոյ գնացին
ի յԱղբարանար առ Յոհաննէս վարդապետն, որ էր
պապու եղբօրօրդի Տէր Մաղաքիային և եղբայր
Պետրոսի հօրն՝ Անանիային, որք էին օրդիք ի
վանայ, ի տոհմէն Պալհաուունեանց, ի գաւառէն
Որոտնայ, ի քաղաքէն Վանանդու¹:

Բ.

Տաղ ի վերայ կափայ ֆաղարիւն².

Աստուած թող շէն պահէ գկափայ.
Բոլոր պարիսպն որ ի նմա կայ,
Գերահաշակ անուն նորա.
Աստուած թող շէն պահէ գկափայ:
Դըններն ամուր որ ինչ ի նմա,
Եկեղեցիքն գերակայ,
Չանկակներուն ձայնըն կու գայ³. Աժ, և այլն:
Եպիսկոպոս մեծ և արքայ,
Ընտրեալ մարուր սուրբ քահանայ
Թագ պարծանաց յերկրի վերայ. Աժ:
Ժամատեղաց նրման շրկայ.
Իւր քահանայքն փիլիսոփայ,
Լուսամարուր շատ սուրբ արեղայ. Աժ:

1. Երեւի թէ յՈրբեղեանց ցեղէն էին և սչ ի Պահ-
լաւունեանց, բայց եթէ իրարու խնամութեամբ:

2. Յետ նախագրեալ աեղեկութեանց կափայ քա-
ղաքի՝ յարմար համարեցանք անոր գովեստն այլ
կարգել՝ ըստ երգողաց. առաջնոյն հեղինակն է Մար-
տիրոս, ժե՛ զարու բնիկ կափացի, որպէս և յե-
տագայ երգողն Ստեփանոս՝ գոհութեամբ նկարա-
զրելովն յայտնեն որ այն աստն կափա դեռ շէն և
ծաղկած էր:

3. Աւելի քան 20 եկեղեցիք կային ի կափայ սրոց
զանգակքն այլ ի հարկէ լուռ չէին կենար, մանա-
ւանդ ձեռնավացուց աէրութեան աստն:

Խոնձանին (շատ) դեկան կու տայ¹
Ծառայ գնեն և ազատեն զնա.
Կարգեն ըզնա առնեն տղայ². Աժ:
Հայոց տուն է այժրմ կափայ.
Չայնն յընթանուր երկիր կ'երթայ:
Ղըրիմն ի հետ իւր մերձակայ. Աժ:
Ճոխայ ամեն մարդ և խընտայ,
Մանուկ և մեծ և երեսայ,
Յերեսնուն լոյս ցայթել կու տայ. Աժ:
Նաւն ի ծովէն շատ բարեօք գայ,
Շուրջ վանքերօքն ուրախանայ.
Որդիք մարդկան ի յուստ կ'երթայ. Աժ:
Չար թըշնամին թող վերանայ,
Պատիւ Հայոցրս մեծանայ.
Չաղջերն քամով շուրջ կու գայ³. Աժ:
Ռամիկ մարդիկ իշխանք որ կայ
Սարկաւագներ և քահանայ՝
Վարդապետին հնազանդ կենայ. Աժ:
Տիկին կանայք պարկեշտ նօքա
Բամեալ մարդկան պարծանք նօքա,
Յընծայ ամեն և ուրախանայ. Աժ:
Հիւանդ⁴ հոգեով ես քեզ ծառայ.
Փառք Աստուծոյ յերակ ասա՝
Քեզ Մարտիրոս՝ Աստուած գըթայ.
Աստուած թող շէն պահէ գկափայ:

1. Դահեկան, ստակ, տուրք սղորմութեան, նշան
հարստութեան և բարեպաշտութեան տուողացն:

2. Կամ զանոնք իրենց որդեգրեն կամ կարգելով
(ամուսնացընելով) տղու տէր կ'ընեն:

3. Թէ և յարմար տեղ չէ յեշած զայս, բայց յե-
րաւի աչքի հանոյ կամ զարմանալի տեսիլ մի ըն-
ծային բաց օգու տակ՝ հովէ դարձուչարժ հողմա-
ղացքն քան ջրաղացք (Չաղջերն), որոց շատութիւնն
ի կափայ յաջուրդ գրողի (Ստեփանոսի) գրիչն այլ
աչքն այլ դարձուցեր է իրենց:

4. Այբուբենի կարգով և թուով են տողերս. որով
այս տողն այլ պիտի զրուէր խիշակն:

Գ.

Այլ տաղ ի կաֆայ .

Կաֆայ քաղաք նրման զրախտի
 Ի Երուսաղէմ սուրբ քաղաքի,
 Մեծ Հըռոմայ և Ըստամպոլի,
 Շամայ, Համթայ և¹ Եգիպտոսի .
 Ամուր պարիսպ շուրջանակի,
 Բերդ մ'այլ ի մէջըն Ֆըռանկի² .
 Նաւըն բերէ հոգար բարի .
 Զըկունք ելնէ ազգի ազգի :
 Վանքեր բազում և եկեղեցի .
 Հովըն շրջէ ըզջաղընի³ .
 Տաճարք նրման Սողոմոնի
 Նա և հանգոյն Սուրբ Սիոնի :
 Բարձրակառոյց սուրբ խորաննի,
 Ծովաճայեաց սուրբ տաճարի,
 Զոր տէրն Աստուած ամենայնի
 Թողցէ զյանցանս այս շինողի :
 Զգովք ասացի Կաֆայ քաղքի
 Ա. ոտըն Սուրբ Լուսաւորչի⁴ .
 Բազմաշարշար նահատակի,
 Գլուխ և պարծանք Հայոց ազգի :
 Էջմիածնայ առաջնորդի
 Տէր Մեղքիսեր կաթողիկոսի,
 Կարմիր Գլխոյն թագաւորի
 Որ Շահապաս նա անուանի .

1. Դամասկոս և Ամիդ կամ Տիրապէքեր : Ամեն մեծ
 և անուանի քաղաքաց հաւասարցընէ . նշան բարգաւ-
 ւանանաց Կաֆայի :
 2. Այն է Ֆռանկհիսարն յիշեալ նախընթաց ակ-
 ղեկութեան մէջ :
 3. Տես զվերջին (5) ծանօթութիւն նախընթաց հա-
 սուածին :
 4. Գլխաւոր եկեղեցեաց մէկն :

Ի Ժամանակս Յովանիսի
 Տէր Անթափցի կաթողիկոսի,
 Ազարիիև աշակերտի¹
 Եւ Տէր Վարպետ վերածայնի .
 Ըստամպոլու պատրիարքի
 Քաջ բարունոյն Տէր Գրիգորի²,
 Պաշող հօհող և առաքինի
 Ճարտարախօս ի յատենի .
 Թագաւորին Տաճկաց ազգի
 Սուլթան Ահմատ թագաւորի,
 Որ յիստամպոլ բազմեալ լինի,
 Եւ զօրքն յիւրմէն ոչ երկընչի :
 Տաղիս երգող Մտեփանոսի³,
 Եղբօր իմայ Տէր Յակոբի,
 Հօրըս Սարգիս, մօրս Ճանփաշի .
 Հայր մեր որ յերկինս, սուրբ եղիցի :

ՅԶԲ

ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՏԱԹԵՒՈՒՒՑ

Որ էր եղբորորդի մեծ վարդապետին Եւստանի,
 յաղատ տանէ և ի մեծ աղգէ . որ և յես հօրեղ-
 օրոն իւրոյ կալաւ զաթոռ մեծափառ ուխտին Տա-

1. Վարպետ և աշկերտ՝ երկուքն այլ Սոյ կաթո-
 ղիկոսք :
 2. Եղթայակիր մականուանեալն :
 3. Ազգաբանութեամբն յայտնէ որ ծանօթ թո-
 լաթիցի բանաստեղծն է :
 4. Հագուազիւտ յիշատակ մ'է Յայսմաւուրաց, ի
 մարտի վեց նշանակեալ : Որչափ այլ այս կարեւոր
 զրոյց սրբազան յիշատակներն չուղեցինք անցընել ի
 շարս զրոյցս, մի քանի միայն քաղաքական պատմու-
 թեան նկատմամբ՝ ընդունեցանք . որոց մին է այս, որ
 և այլեւայլ հանգամանօք արժանի է նկատման :

թեոյ: Ի սորա աւուրսն արեղայ մի շարժեալ ի սատանայէ շար ցանկութեամբ ի սէր աղջկան միոյ. և եղբարցն բազում անգամ խրատեալ զնա, և նա ոչ լուաւ նոցա. այլ գործակցութեամբ սատանայի այլ մեծագոյն շարի գիպեցաւ, զի առեալ զաղջիկն և զնացեալ ի գեոզ մի այլազգեաց, և մտեալ ի տուն դատաւորին՝ տաճկացաւ: Իսկ ազատորդին Տէր Ստեփանոս՝ քանզի ունէր բազում ճորտս այլազգիս՝ հեծեալ նոքօք ի ձի և զնացեալ ի գեոզն յայն, քարշեաց զաբեղայն և զաղջիկն՝ բռնութեամբ. և բերեալ զաբեղայն կացոյց ի տեղի իւր, և զաղջիկն եմոյժ ի կուսանոցն և յանձնեաց ի հաւատաւոր կանայսն. և այնպէս արժանացոյց զերկոսեանն ապաշխարութեան:

Իսկ յետ այնորիկ ի ժամանակս Եաղոռայ փառշահին՝¹ անցելոց ամաց՝ ի Թաւրէզ, տեղի գտեալ անօրինացն և կամեցան վրէժխնդիր լինել, և մատնեալ շարախօսեցին զնա առ իշխան այնմ՝ կողմանն, որ է աթարէկ և հայրագլուխ որդւոց փառշահին, որոյ անուն էր Սօֆի Խալիլ: Չոր յգեալ կոչեաց զեպիսկոպոսն սիրով ի պատիւ նենգութեամբ. և ելեալ զնաց միամտութեամբ. տարաւ ընդ իւր և զքուերորդին իւր որ էր եպիսկոպոս և քեռորդին իւր՝² որ էր արեղայ: Իսկ իրբեկ եմուտ նոքօք առ իշխանն՝ կանգնեցաւ իշխանն ի վերայ ոտից իւրոց և եկն ընդ առաջ եպիսկոպոսին, և կարաւ զձեռանէ նորա և տարաւ զի նստուցէ ի տեղին իւր. իսկ նա յետս կացեալ ասէ. Վասն Աստուծոյ, մի ամաչեցուցաներ զիս, զի չեմ արժանի նստել ի բազմոցի քում. իսկ նա ասէ. Վասն այնորիկ նստուցանեմ զքեզ ի բարձի իմում՝ զի զիտացես զկատարեալ սէրն իմ զոր ունիմ առ

1. Թոռն է անուանի ձի հանշահի, ոչ պակաս քան զնա զօրաւոր և մեծագործ:

2. Առաջինն՝ եպիսկոպոսն՝ Ստեփանոսի քրոջ որդի է, երկրորդն՝ արեղայն՝ իր մօրեղբօր (քեռւոյ) որդի:

քեզ: Եւ եպիսկոպոսն ոչ լուաւ նմա, այլ նստաւ յաջմէ նորա՝ որպէս և սովոր էր յառաջմէ: Ասէ իշխանն. Վասն սիրոյ քո երդուեալ է իմ զի զքեզ ինձ երկրորդ արարից և զամենայն հուրմ իշխանութեան իմոյ տաց ի ձեռս քո, և կացուցից ըզքեզ վերակացու տան իմոյ և ընտանեաց, և տիրեացես զանձուց իմոց և ստացուածոց, և քսան և երկու որդիք իմ և ես հեծելովք իմովք հնազանդ լինիմք քեզ, և քո այսն այս լինի ի վերայ մեր. և տաց զգուսար իմ քեզ կնութեան և լինիս ինձ փեսայ, զերագոյն ամենայն իշխանաց ի զբան փառշահին: Չայս ամենայն և առաւել քան զայս արարից քեզ, միայն թէ լուիցես ինձ և զայցես յօրէնս մեր: Ասէ եպիսկոպոսն Ստեփանոս. Այդ որպիսի ինչ է. միթէ՞ բան ինչ լուեալ է քո ի բերանոյ իմմէ վասն այգմիկ, կամ ի համբաւոյ ուրաք լուեալ է քո: Ասէ իշխանն. Ոչ, այլ ես ինքն հրամայեմ քեզ կատարել զայդ զոր խօսեցայ: Ասէ եպիսկոպոսն, Քաւ լիցի. մի ասացես ընդ իս զայդ: Ասէ իշխանն. Իմ երկոտասան կիներն յիսնէ թողած լինի՝ թէ այդ բանիդ այլ ճար չկայ. կամ պիտի քեզ իմ բանիս հաւանել և կամ շարաշար տան ջանօք մեռանել:

Եւ ասաց բերել առաջի նորա ազնիւ հանդերձս ոսկէնկարս, ընդ նմին և անօթս տանջանաց. և ասէ ցնա. Չոր և կամիս ընտրեալ: Ասէ եպիսկոպոսն. Ես պատրաստ եմ ի մեռանել վասն անուանն Քրիստոսի: Եւ հրամայեաց արկանել ի բանտ ընկերօքն. և թողին անսուազ զաւուրս ութ: Եւ ապա բերեալ առաջի իւր հարցանէր. և նա անվեհէր տայր պատասխանի և դաւանէր զՔրիստոս Աստուած: Եւ զարձեալ էարկ ի բանս և եթող անսուազ այլ եւս աւուրս երկոտասան. և սուրբքն տանէին ուրախ մտօք նեղութեանն, և ի փառաբանութենէն Աստուծոյ ոչ զազարէին: Եւ զարձեալ կրկին բերեալ առաջի իւր հարցանէր. և եզիտ զնոսս հաստատուն ի հաւատս Քրիստոսի: Եւ ապա

հրամայեաց եւացուցանել լի ջրով կատսայ, և ի միւս կողմն հուր բորբոքել ուժգին. և ետ կապել զնորընծայ եպիսկոպոսն գրեւորորդի Տէր Ստեփանոսին՝ պարսկորէն, զերկու ոտսն ի մի և զերկու ձեռսն ի մի, և անցուցանել զկապ ոտիցն ի պարանոցն. և այնպէս որպէս զկծիկ արարին յեռանտս ջուրցն ի մէջ պղինձին: Եւ զարեղայն որ էր քեւորդի Տէր Ստեփանոսին՝ նոյնպէս կապեցին, և անցուցին երկայն ձող մի յոտսն և ի ձեռան՝ ընդ ողն¹. և կախեալ զնա երկու արանց ընդդէմ կրակին: Եւ այնպէս առաջի Տէր Ստեփանոսին զեպիսկոպոսն խարչեցին և զարեղայն խորովեցին, որ մատուցան սուրբ սղակէզ և զոճ ընդունելի և խունկ անոյշ Տեառն Սատուծոյ, իբրեւ զպատարագն Աբելի, զՆոյի և զԱրքայհամու, յոր հոտոտեցաւ Տէր Աստուած ի հոտ անուշից. և նորա այնպէս կատարեցան ի Քրիստոս: Իսկ զՏէր Ստեփանոսն զարձեալ արկին ի բանտ, և տային նմա հաց և ջուր հոգեշահ,² յետ երկուց և երից աւուրց. և զմարմինս սրբոց վկայիցն առեալ ազգականացն բազում կաշաւատուութեամբ և տարեալ թաղեցին ի մեծափառ վանս իրեանց՝ Տաթև:

Եւ վասն արհիւսկոպոսին ցրուեցին բազում գանձս ի դուռն փատաշին աւելի քան զ'2000 դահեկան կարմիր, և ոչ կարաց փատաշն ազատել զնա ի ձեռաց նորա. զի ասէր՝ թէ երդուեալ եմ, և ոչ կարեմ հալալն հարամ անել³ և զկանայսն իմ թողուլ, որք են մարք որդւոց իմոց, վասն արեղայի միոյ: Եւ յետ տարւոյ միոյ հանեալ զեպիսկոպոսն ի բանտէն՝ տարեալ առաջի իւր, հարցա-

1. Ոտքերն և ձեռներն կապելով մէկ տեղ՝ կծկեն կապը և կունակէն կ'անցընեն ձողի մի վրայ:

2. Սովորաբար հոգեպանիկ կամ ոգեպանիկ կ'ըսուէր, այնչափ ուտելիք որ կարենայ ապրել, չմեռնիլ:

3. Իբր թէ խղճար երգմանը դէմ ընել, սրով էր 12 կանայքն իրմէ պիտի զրկուէին և զատուէին:

նէր որդեանօք և սպառնալեօք. և նա զօրութեամբ Հողոյն Սրբոյ՝ զոր ունէր յինքեան, համարձակ խոստովանէր զՔրիստոս Սատուած: Ընդ որ բարկացեալ իշխանն ետ բերել ատամնահանս և քարչել զ'32 ատամունս նորա. և հարին շուրջանակի ի զլուխ նորա կանոով որպէս զպակ¹, և տարեալ արկին ի բանտ. և եկաց այնչափ ի բանտին մինչեւ ողջացաւ ատամնահատ և վէրք զլիւսոյ նորա: Եւ զարձեալ կոչեալ առաջի իւր հարցանէր. և նա զնոյն դաւանութիւն հաւատոյ զարձեալ երկրորդէր առաջի նորա. և նա ետ բերել բեւեռաքարս² և քարչել զմիս ոսկերաց նորա ի 60 տեղաց. և այնպէս վիրաւորեալ մարմնով տարեալ արկին ի բանտ. և կացեալ այնչափ մինչեւ ողջացաւ ամենայն վէրք ոսկերացն: Եւ զարձեալ ամին զնա յատենի, և հարցանէին. և նա եւս պնդագոյն դաւանէր զՔրիստոս Սատուած, և ասէր ցիշխանն. զի, Որպէս սայն զարբնաց ոչ հոգայ ի կանաւորաց՝ այսպէս և ես անհոգս եմ՝ շարչարանաց. արա զինչ և կամիս: Եւ սրտմտեալ անիծեալն ետ հուր բորբոքել. և կապեալ ըստ նմանութեան արեղային՝ կախեալ ի վերայ կրակին՝ խորովեցին զամենայն ոսկերս նորա. և նա դեռ եւս կայր կենդանի զօրութեամբն Քրիստոսի. և այնպէս խորովեալ անդամօք տարեալ արկին ի բանտ, և կացեալ այնչափ ի բանտին մինչ որ ողջացաւ ամենայն հրայրեաց վէրք մարմնոյն. բայց այնքան այլագունեցաւ մարմին նորա յազգի ազգի շարչարանացն, մինչ զի ոչ բաւէր ակն մարդոյ հայել ի մարմին նորա: Եւ այնպէս հինգ ամ բոլոր ի շարչարանս և ի բանտ կացեալ կապանօք, սովով և ծարաւով տեւեաց այնքան տանջանացն: Եւ սպա բերեալ իշխանն առաջի իւր և ասէ որդ-

1. Երեւի թէ բերնէն հանած ակունները՝ զլիւսուն վրայ պակահածեւ շարելով զարկին:

2. Միած գամած գամերը հանելու գործիք, աքցան. թրք. քերիքիին:

քանօք. Չանճրացար և նեղացար ի տանջելոյ դքեղ և ի տեսանելոյ զաղիսդորմն խորովումն մարմնոյ քո, և դու ընդէր ոչ սղորմիս անձին քում. մին բան խօսեաց առաջի մեր, և գերծեալ ի մէնջ գնա ի տուն քո և պաշտեալ զհաւատս քո: Ասէ սուրբն. Անհնար է այդմ լինել մինչ շունչս իմ առ իս է: Եւ նա հիացեալ զարմացաւ և ասէ. Միթէ վիմաց է զօրութիւն սորա: Եւ կոչեալ զմօլայն իւր և ասէ. Ե՛կ դանիչման, և ի գրոց պատմեա մեզ նորագոյն տանջանս զոր աբարեալ են առաջին թագաւորքն. և մօլայն հրամայեաց գերծուլ զգլուխ նորա և օժանել մեղրով. և բերեալ զնստակլորն՝ որ է սեաւ րգէզն, և եղին յեօթն տեղի ի վերայ գլխոյ նորա. և պորեալ զընկոյզն՝ կործեցին զկործն՝ ի վերայ նորա, և պատեալ ծրարեցին. և նոքս փորեցին յիւրաքանչիւր գիմաց, և ծակեալ մտին ի գագաթն նորա. և յայնմանէ խիստ նուաղեցաւ սուրբն, զի քան զամենայն տանջանս խիստ և զժնդրակ էր. մինչ զի քաղեցաւ հոգի նորա և ոչ մնաց ի նմա շունչ կենդանութեան. և այսպէս անկաւ յերկիր իբրեւ զմեռեալ, մինչեւ բազմաց ասել թէ մեռաւ: Իսկ յետ պահու միոյ ուշաբերեալ դարձաւ ի հոգի:

Եւ ընթացեալ քոյր սրբոյն մեծաւ հաւաչանօք և պաղատանօք անկաւ յոսոս մօր փառշահին՝ ասելով. Թէ անպարտ իցէ եղբայրն իմ ընդէր շարչարի դանազան տանջանօք իբրեւ զպարտական. և եթէ ինչ վնասակար է կամ պարտական, աղաչեմ՝ դքեղ վասն կենաց և յաջողութեան փառշահին՝ հրամայեալ փութով սպանանել զնա, զի ալատի յանհնարին

1. Աւել իւրեւլ զլորեւլ տանելուն համար ասմկօրէն այսպէս կոչուած էր սրպէս և թուրքարէն, այդ աղեղ միջասն, րգէզն:

2. Ընկոյզը երկու գլքելով և կեղեւաց (կործ) մէջը պարպելով՝ կ'անցընեն գլխուն վրայ շարած եօթն բզէզներուն վրայ սրք կծելով ճանկելով գլխուն կաշին մինչեւ յուղեղն, սաստիկ ցաւ և մարմնուք բերին:

տանջանացն: Եւ յուղարկեալ բակունմն՝ զվերակացու տանն իւրոյ առ Սօֆի խալիլն՝ լի բարկութեամբ և ասէ. Քանի՛ անէծս շահիս մեզ և զաւակաց մերոց և թեթեւութիւն հաւատոց մերոց. արձակեալ զայրդ անմեղ. զի զի՞նչ շահ է մեզ ի հեղմանէ արեան դորա: Եւ նա ասէ, ոչ կարեմ՝ թողուլ վասն երգմանն իմոյ. այլ դու առաքեալ բռնութեամբ, և Հան զնա բռնութեամբ ի ձեռաց իմոց, զի անպարտ մնամ ես յերգմանէն: Եւ այնպէս արարեալ աղատեաց զնա ի ձեռաց նորա, և յուղարկեաց ի վանս իւր: Իսկ նա յոյժ տրամեցաւ և մեղադրեաց քուերն իւրոյ վասն խափան առնելոյն նմա զասպարէզ նահատակութեանն իւրոյ: Եւ ապա յետ տարոյ միոյ զնաց փափագանօք յերուսաղէմ, և երկրպագեաց անօրինական տեղեացն Քրիստոսի, և դարձեալ եկն ի սեպհական աթոռն իւր ի Տաթեւ, և բարեձեւութեամբ և ճգնաւոր առաքի՞նութեամբ վճարեալ զմնացեալ ժամանակս կենաց իւրոց, փոխեցաւ յերկիրն կենդանեաց ի վերինն Երուսաղէմ՝ ի կարգս նահատակացն և ի համարս հայրապետացն:

Գործեցաւ այս ի ԹՃԼԻ (932=1483) թուականն իս մերում. ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ:

1. Թուի Բեկոռն, որպէս անուանի բէկի (պէյ) խաթունն:

ՅԶԳ

ԱՐՏԱԻԻԼԱՅ ԵՒ ԿՈՏԵՐՈՅ ՍՕՖԻՔՆ

(ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ)

Ա.

Ի ԶԼԷ (1488) թուականին եղև արհաիրք ի բազում անգիս, և կոտորեցաւ ազգն Տաճկաց, զի յաշխարհն Չաղաթային բազում պատերազմունք և արեան հեղումն եղև. և Մորայ սուլտանն և Հոսումոց խոնտքարն¹ զմիմեանս ջարդեցին և կոտորեցին. և մեծ Սօֆի Սրտաւել² քաղաքին ժողովեաց թղթով իւրով զամենայն սօֆիսն իւր յամենայն երկրէ. զի էր սահմանք և սովորութիւն նոցա՝ որ յամենայն ամի փութային ի կոչն նորա յամենայն աշխարհէ կարմրագտակ սօֆիքն, և զինուորէին նմա իւրեանց թոշակօքն, և փոխանակ առնելոյ ի նմանէ՝ ինքեանք տային նմա բազում ոսկի և արծաթ, և յամենայն պատերազմունս ընդ որ երթայր՝ յօժարութեամբ կուռէին և մեռանէին առաջի նորա: Ար և հիացեալ եմ և հիանամ ընդ այնպիսի կորստական անմիտ միամտութիւն. զի զմոլորեցուցիչ արուամուղն զայն՝ մեծ մարգարէ կարգային թիւրեալք ի ճշմարտութենէն, և սքանչելեօք համբաւէին զանուն նորա, եթէ ցամաք ուտիւք անցանէ ի վերայ գետոց, թաղսեայ կացնաւ³

- 1. Օսմանեանց թագաւորն:
- 2. Ասրպատականի Պարսից քաղաք. Սօֆին կրօնական և միանգամայն քաղաքական իշխան էր:
- 3. Թաղիքէ (թ. քէչէ) կամ լաթէ գանակ կամ կացին ձեւացընելով՝ կարծեցընէր կտրել կտրել քար ու երկաթ:

իւրով կտրէ քար և զերկաթ և զամենայն ինչ. և այլ բազում սուտ համբաւօք բարձրացուցանէին զկործանեալն ի շարիս:

Ար և ժողովեաց յայսմ ամի արս իրբու ԽՈ (40,000), և գնացեալ խարէութեամբ եմուտ ի Շամախի¹, և զամենեսեան որ ի ձեռն էած ի քրիստոնէից և ի տաճկաց՝ զարս և զկանայս՝ սրով կոտորեաց, և զքաղաքն ամենայն հրով այրեաց կուռմաշօքն² և որ ինչ էր ի նմա. և զմանր աղայքն ետ ժողովել առ ինքն, և զիղեալ ի վերայ միմեանց հինգ և վեց, և ինքն հարեալ ի վերուստ նիզակաւ անցուցանէր մինչեւ ի ներքին տղայն. և վերացուցեալ նիզակաւն կանգնէր. և տղայքն աղիողորմ թալանային ոտիւք և ձեռօք ի ծայրս նիզակացն, և նա ծայրս հարկանէր ուրախութեամբ և ասէր, Այս է ճշմարիտ դագայն³: Եւ զանասունսն զամենայն զձի և զջորի զուղտ և զոչխար՝ սրով կոտորեաց, և այնպէս ոչ խնայեաց ի մարդ և յանասուն:

Զոր զոյժ արկեալ տէրն Շամասու ի Թաւրէզ առ փատիշահ փեսայն իւր Սղաւալ⁴, և ծանոյց նմա. և նա յուզարկեաց զիշխանն մեծ Սուլթանալ՝ բազում զօրօք, որ գնացեալ ջանիւ մեծաւ մարտեան և յաղթեալ կոտորեցին առ հասարակ զամենեսեան, և յինքեանց եւս շատք մեռան⁵:

- 1. Անուանի քաղաք Աղուանից:
- 2. Թէ լաթիղէն թէ սրիչ նիւթէ՝ աուներու մէջ գտուած ինչերն:
- 3. Պատուհաս. թերեւս աշխարհիս վերջի վտանգը կ'ուզէր ըսել:
- 4. Սղուալ, Եւաղուալ, պէսպէս գրեն մերայինք, և շատ յիշուի ի ձեռագիրս. երբեմն բէկ երբեմն խան եւս կաշուի. սրղի էր Ուզղուն Հասան Պարսից և Հայոց կողմանց սիրողին. երկուքն այլ անուանիք զօրութեամբ:
- 5. Զարմանք է որ չի յիշեր այդ Արտաւիլի բռնաւորին մահն այլ. թերեւս զի հասարակ մահուանէ աւելի բան մի վայլէր այդպիսի հրէշի:

Բ.

Գարձեալ ի սոյն ամի եղեւ աստուածասաստ բարկութիւն ի Սօֆիան կոտորոյ երկրին. է մօտ ի վանքն Ապրանից գեող մի Սօֆենոց¹ Ադարոսք² անուն, և բազում նեղութիւնս անցուցանէին ընդ արեղայսն, և կտրէին հանապազ զջուրս վանացն, և ոչ տային թոյլ հանգչել նոցա: Եւ յաւուրս բուն բարեկենդանին մի օմն ի նոցանէ Հարսանիս առնէր որդւոյ իւրոյ, և ամենեքեան ժողովեցան անդ և աւարին նմանութեամբ կատակ բազում: Եւ ապա բերեալ կողով մի եղին ի միջի իբր զսուրբ սեղան, և աղեւս մի ի վերայ որպէս զաւետարան, և բերեալ սեւա ջրով³ շներ և կացուցին շուրջանակի. և եղին անուանս նոցա զվարդապետացն և զեպիսկոպոսացն զորս ճանաչէին: Իսկ երկու աշուորք խրատ ետուն նոցա և ասեն, Մի առնէք զայրպիտի կատակդ. այդ մեծ գունահ (մեղք) է ձեզ, որ զպիղծ շներդ ի սրբակաց ծառայքն Սատուծոյ կու նմանեցուցանէք: Եւ նոքա եւս առաւել մոլեալ ի շարէն՝ և բերեալ զոմն կերպարանեցին սուտ մեռեալ՝ զի յետոյ յարուցանիցեն. և ոչ յարեաւ, այլ զառհաւատչեայն ընկալաւ զյաւիտենից մահուն:

Եւ ապա բերեալ գինի՝ բրդեալ հաց՝ տային շանցն յօրինակ հաղորդի. և նոյնտամայն եղեւ աստուածասաստ բարկութիւն ի վերայ նոցա, զի եղեւ զըզրդումն և ճայթումն ահագին, և յահեղ որոտմանէն ամենեքեան սատակեցան որ ի տանն էին, բաց յերկուց ծերոցն:

Եւ եկեալ իշխանն Դերջնոյ՝ ետես զահագին գործն և զարհուրեցաւ. և սուր քարչեալ կամէր

1. Սօֆիներու՝ կրօնական կարգացողաց բնակարան:
 2. Երեք յիշեալ տեղիքն եւս ի Փոքր և Մեծ Հայոց սահմաններում, Եզընկայի և Դերջանայ մօտերն:
 3. Անարգ անպիտան լաթեղէն:

զմնացեալսն ինքն կոտորել, զոր ոչ ետուն մոկայքն թոյլ. վասն որոյ հանեալ զմնացեալսն ի գեղջէն՝ և փոխանակ նոցա կացոյց քրիստոնեայս, և արար Հայանոց, ի փառս Քրիստոսի Սատուծոյ մերոյ: Եւ այսպիսի սքանչելիօքս հաստատեցան հաւատացեալքն առաւելապէս ի հաւատս ճշմարիտ, և անօրէնքն երկմտեցին հաւատոց իւրեանց:

ՅԶԳ

Ն Ո Ւ Ի Ր Ա Կ Ք

ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՆԱՀԱՏԱԿԵԱԼՔ ՅԱՄԱՍԻԱ.

Ինքն հարիւր Հայոց թվական Յիսուս և հինգ թիւ աւելեան, Յիշմիածնէն նուիրակք եկան, Բոյր աշխարհս Հոռոմոց տան. Յոյով մեռն կայր ընդ ինքեան Մեծ նամակով և օրհնութեամբ. Եկեալ հասին Բիւզանդիան, Որ է Ստամպոլ՝ սրբոց կայան: Ով որ տեսաւ գնոսա՝ լրման իբր զհրեշտակ ընդունեցան. Մեծ Յօհաննէս՝ սրբոց նրման, Եպիսկոպոս ազնուական: Վանք և անապատք ուրախացան, Յորժամ տեսին գերետեան, ՉՏէր Սարգիս եպիսկոպոսն, Եւ ըզԴաւիթ կոյս արեղայն: Անուանք նոցա համբաւեցան, Սուրբ օրհնութիւնք որ կարգացան, Եկեղեցիք բերկրեալք ցնծան, Եւ ժողովուրդս որ օրհնեցան:

Նրբիրկեցին¹ դբաղաք լըման,
 Եւ նաւեցին քաղաք Կաֆայն.
 Կաֆայեցիք խիստ ցնծացան,
 Իբր զառաքեալն տէրունական:
 Ելեալ գնացին Ղարա Պողտան²,
 Սկզով քաղաք քրիստոնեայք կան.
 Ամենն տեսին ուրախացան,
 Մինչ ի պարունն և Պրերնայն³.
 Սէչովացիք զնոսա տեսան,
 Խիստ պատուեցին և օրհնեցան⁴:
 Իրով քաղաքն յուզարկեցին
 Շատ քրիստոնեայք որ ի հոն կան:
 Իլովացիքն երբոր տեսան
 Հանց պատուեցին օրբոց նըման.
 Չինչ Սուրբ Գրիգոր պես պարթեւեան,
 Լուսաւորչին թոռանց նըման:
 Յընծան նոքա ի ժողովն այն,
 Շուրջառք և զգետք խիստ պատուական.
 Իլով քաղքէն առին ելան,
 Գարձեալ եկին ի Աղքիքնաւ⁵:
 Երբոր հասան ի Ազքիրման,

1. Նուիրակութիւն ընել. տալ օրհնութիւն և ընդ-
 ունել բարեպաշտից նստերքը. յօդուա էջմիածնի:
 2. Վլահաց և Սերուաց կամ Սերպիայ կողմերն:
 3. Քաղքին և զաւառին իշխանն և իշխանուհին,
 Պրերնա, Padrona.
 4. Նուիրակաց ի Սեչով (կամ Սոչուա) զալը՝ յիշէ
 սերիշ մի նոյն տեղ ճաշոց զիրք մ'օրինակելով (12
 մարտի, 1507). «Յայտմ ամի՝ Տէր Յոհաննէս արք-
 » եպիսկոպոսն Սալանկիկենց և Սարգիս եպիսկոպոսն
 » և Ստեփաննոս եպիսկոպոսն և Գաւիթ արեղան, նվի-
 » ըակ էին եկել ի Ս. Էջմիածնէն: Յիշեցէք և զնոքա
 » ի բարին »: Թուի թէ Ստեփաննոս եպիսկոպոսն զա-
 ստուեր է միւս երեքէն, կամ ի Սեչով մնացեր կամ
 սերիշ տեղ գնացեր:
 5. Ագ-Ֆիրման, հին աստեղ երեւելի քաղաք Սեւ ծա-
 վու եղերքը, Տնեղեր գետոյ բերնին մօտ:

Խիստ խնդութեամբ բերկրեալ ցնծան.
 Անտի նաւեալ եկան հասան¹,
 Որ է Պօլիս Կոստանդին:
 Հիւրեր եկին մեզ անմման,
 Չինչ զհրեշտակք արբահամեան.
 Ոնց Ստամպուլցիք զնոսա տեսան,
 Տեառն Աստուծոյ շատ զահացան.
 Անդ ժողովուրդք ժողովեցան,
 Եւ ասացին ամենքեան,
 Թէ Մի երթայք դուք միարան,
 Կաթողիկոսն եղեալ վախճան²:
 Յայնժամ նստեալ և խորհեցան,
 ՉԳաւիթ զրկին ի տեսութեան:
 Ոնց որ հասաւ յԱւստիան,
 Լուք մատնեցին զինքն ի յատեան:
 Անդ անօրէնք ժողովեցան,
 Որդիքըն նեռ³ և կորրատեան.
 Պիղծ Յուդայի եղեն նման,
 Որ մատնեցին զՏէրն ի յատեան:
 Յամամբ եկեալ զԳաւիթ տարան,
 Պարոն օրդոյն դուռն ի աիվան.
 Ասեն. Չաշուա են միարան,
 Սօֆիկ զրկել⁴ ի Յրանկիստան:
 Եղին ի յանտ և ի զընտան.
 Չինք մատնեցին ի ըսկեձան⁵.
 Չխեղճ մարմինն ի տաքացան?
 Ի շարշարանքըն մաշեցան:

1. Պէտք էր ըսել Գարձան եկան կամ հասան:
 2. Յետ մահուան Թաղէսո կամ Գաւիթ անուամբ
 կաթողիկոսի (1505) մինչեւ ի Չաքարիա Գ (1515)
 չփոխութիւն մի կայ կամ պարագութիւն էջմիածնի
 Թոռայն:
 3. Այսինքն Ելեռին, դերաքրիստոսի:
 4. Իբր թէ Պարսից կամ Պարսկահայոց տիրող
 Սօֆի Դահ Խամայէլի կալմէ լրտես եկեր է:
 5. Տանջանարան:

Անտի տուեալ ի զօրական,
 Վիզն ի զեկնի ձեռն ի կիրսպլան¹,
 ԶՊառթիթ բերին ի մեծ տիվան,
 Տարին ձգեցին դափնոցն օտան²:
 Լուք³ զափուշիքն ամենեքեան
 Ի ձի հեծեալ՝ վանքըն հասան,
 Երբ նուիրակքն դնտա տեսան,
 Զահի հարեալ վերդ զուռ զողան⁴,
 Եկեալ տարան զնոսա լրման,
 Ի մեծ վէզիրն Ալի փաշան.
 Յայնժամ տեսեալ ըզերրորդեան⁵,
 Ասէ. Բերէք վազն ի տիվան:
 Բերին զինքեանք վազն ի տիվան,
 Հաւսար⁶ նրստան երեք փաշան,
 Հարցաքննեն զամենեսեան,
 Ոռչ⁷ մի գտնուռ նոցա վերան:
 Անտի ելեալ խոնտքար⁸ մլտան.
 Նա էր ասցեալ զիժար հրաման.
 Ասաց, Զգեցէք զափնոցն օտան
 Մէկ քանի օր տան ըսկեկնանս:
 Նոքա ելեալ ամենեքեան
 Ի խոնտքարէն առեալ հրաման,
 Լուք կացուցին այլ մի տիվան
 Ըմբռնեցին առեալ տարան:
 Սուրբ Յոհաննու պէս բանտ տարան,
 Զինչ Քրիստոսի օրն ըմբռման.
 Ի շարչարանքըն զանազան,

1. Վլչին շղթայ անցընելով և ձեռացն կապանք:

2. Պահակատուն. դռնապանից տեղին:

3. Եւ ահա, կամ յանկարծ:

4. Ծառոց հիւղի կամ տերեւի պէս երերան զողան վանակով:

5. Չերեսեան, երեքն այլ:

6. Միաբան, միատեղ:

7. Յանցանք:

8. Թագաւորին կամ թագաւորորդւոյն ստեանն:

Աւել աւուրք հնգետասան:
 Օրն էր շարաթ սուրբ կատարման
 Նահատակացն երրորդեան,
 Գլխատեցին զամենեսեան,
 Լոյս կիրակի օր յարութեան:
 Յոհաննու պէս զլխատեցան,
 Կամ Յակոբու առաքելեան¹.
 Որ և մարմինքըն ի սպանման,
 Զաւուրս երեք անթաղ մընան:
 Սըրբոց մարմինքն որ հոն կեցան,
 Ոչ յերեսներն թարչամեցան.
 Լոյսն էր իջեալ աստղանըման.
 Զայն լոյս տեսեալ շատ մըրըման:
 Յեառյ գնացեալ հմիկ խօճան²,
 Մօտ մեծ վէզիրն Ալի փաշան,
 Իբր Յովսէփ Արեմաթեան՝
 Խնդրել զմարմինն տէրունական:
 Նա էր տուեալ աղէկ հրաման.
 Գնա՛ թաղէ՛ զամենեսեան.
 Զամէն առեք³ արէք լրման
 Զինչ ձեր օրէնքըն տայ հրաման:
 Իսկ վարդապետք ժողովեցան,
 Եպիսկոպոսք հաւաքեցան,
 Եւ կրօնաւորք շատ միաբան,
 Սրբոց թաղումն գումարեցան,
 Երիցանիք խիտ զանազան,
 Մեծ ու կրտսեր աշխարհական,
 Հոն հասին ամենեքեան,
 Եւ սուրբ թաղմանն արժանացան:
 Բամիւ կանգնեն կարգ կատարման,
 Եւ կատարեն զամեն լրման.

1. Յակովբոս Առաքեալ եղբայրն Յովհաննու Աւե տարանչի:

2. Յայտ է թէ պատուաւոր քրիստոնեայ մ'էր:

3. Ըստ սովորութեան և օրինաց քրիստոնէից՝ թաղել:

Պատենն զմարմինքնն միաբան,
 Եւ սահմանեն ի մի տապան:
 Կանայք բազում ժողովեցան
 Լալականից ողբերգական.
 Շատ լացին զամենեան
 Մինչ սար ու ձոր ի լաց ելան:
 Երեք մանկանց սրբոց նըման,
 Երեքն մի տապան եղան.
 Արժանացան սուրբ հանգըստեան:
 Դուք այլ կացէք ուրախութեամբ:
 Բամիւ զամէնքդ միաբան,
 Չձեզ աղաչեմ զամենեան
 Ես Յովհաննէս¹ անարժան
 Եմ քահանայ գործովս ունայն.
 Նըւիրկերուն օր կատարման,
 Սակաւ բաներս օր զրեցան.
 Ով որ ասէ ըզհայր մեղայն՝
 Յիշեալ լիցի յարքայութեան:
 Այս գործեցաւ ի մեծ թվական,
 Ինքն հարիւր թիւն էր լըման
 Յիսուն եւ հինգ թիւ յաւելեան,
 Հոկտեմբերի եօթն եւ տասեան:

ՅԶԵ

ԴԻՄԱՄԱՐՏ ՏԻՐԱՊԵՏԱՅ ՄՈՎԱՅ ԵՒ ՈՍՏԱՆԱՅ

(ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ)

Գրեցաւ և կատարեցաւ աստուածախօս և տիւն-
 զերաքարող Ս. Աւետարանս յերկրիս արքունական

1. Ո՞ր Յոհաննէս քահանայ է դա. անագլուխ տառքն
 կայեն ի Յովհաննից հայրացեալ է բանս այս յնի եր-
 կերևա. հայրացեալի տեղ վայլէր ասացեալ. վերջի
 բառերն իմաստ չեն ընծայեր, եթէ սխալ չեն:

որ Մովս կոչի, յաստուածապաշ զեղս յԱռիկ,
 ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնին և Ս. Ստե-
 փանոսի յառաջարկաւագի և նախավկայի: Քանզի
 մեծաւ ահիւ և գողութեամբ գրեցի զԱւետարանս.
 քանզի թշնամիք են միմեանց տէրն Մովսց և տէրն
 Չերմաձորոյ¹ և Ռառակիւ. և մերձ և սահմանակից
 էին միմեանց Առինչ և Չերմաձոր. և յորժամ
 երեկոյ լինէր՝ ի մտանել արեգական՝ փախչէինք
 ի ձերպս վիմաց և ծառատունկս և ի թուփս ան-
 կանէինք, և ի յահէ ոչ (որ) կայր ի քուն, ի չա-
 րամի ճնդոյէ² և ի հեծելէ. և բազում աւուրս ի
 գրել Աւետարանիս՝ զայս ահիւ և աշխատութեամբ
 տանէի: Այլ բարերարն և մարդասէրն Աստուած
 ոչ արար ըստ բազում մեզոց իմոց, այլ խաղա-
 զութեամբ հասայ ի վերջս Աւետարանիս և Քրիստոս
 Աստուած ի նոյն խաղաղութեամբ պահեցցէ.
 ամէն: Քանզի յառաջերորդ անգամ Եզդիկ ա-
 նուն³ հեան բերեալ էր ի յերկիրս՝ Մովս, և բազում
 զերի էաւ և աւար արարեալ էր, և այրեցեալ էր
 վանքս և անապատս, զիւզս և զաւառս. և բազում
 քրիստոնեայք սրախողոզ արարեալ էր երկրորդ Յու-
 լիանոս, և զպատուհասն Յուլիանոսի առցէ. ամէն:
 Գրեցաւ Ս. Աւետարանս ի հայրապետութեան
 Տեառն Ներսէսի⁴ և յառաջնորդութեան Տեառն
 Չարսրիսի, ի թուականիս 224 (1524):

1. Մովս և Չերմաձոր, երկուքն այլ գաւառք են
 հին Մովսց աշխարհին, Վանայ երկրին հարաւ-ա-
 բեւմտեան կողմն:

2. Ճիւղս, թուրքարէն հետեակ զօրք նշանակէ:

3. Մովսց տիրոջն:

4. Աղթամարայ կաթողիկոս:

ՅԶԶ

ՊԱՏԵՐԱԶԱՐՆ ՍՈՒԼԹԱՆ
ՍԻՒԼԷՏՄԱՆԻ ԵՒ ՇԱՀ ԹԱՀՄԱԶԱՅ

(ՅԻՇԱՏԱՍԿԱԳԻՐ)

Ի ԶԶԳ (1534) թուականիս... եկն տէրն Ստամբուլայ՝ հօնքարն¹, որ ափ յանուանէ Սուլթան Սիւշէյսան, բազում զօրօք ի վերայ Կարմիր գլխուն², և ինն օր նստաւ ի վերայ երկրի մերոյ. զի այն քան անհուն էր զօրք նորին՝ մինչ թուէր մեզ որպէս գաւաղ ծովու և կամ գլխիս անձրեւաց. իրրեւ հայէաք յաստեղս երկնից և ի վրանս նոցա՝ միապէս երեւէր. վասն զի իւրեանքն ոչ գիտէին թէ որքան էին, և մեք ոչ կարացաք զիտել. և հիացման արժանի է վասն խառնիճաղանճ զօրացն: Եւ Կարմիր գլուխն փախեաւ ի նմանէ. և նա հետամուտ եղեալ մինչ ի Սոչրակիս, և այլ ոչ կամեցաւ գնալ. դարձաւ ի Բաղտատ, և զձմեռն ի լման անդ եկաց վասն միւսանգամ գալոյն ի վերայ Շահ թաննագիւն, վասն զի աիրեալ էր բազում քաղաքաց, նախ տանն Հոսոմոց³ և Շամայ և Մըսրայ և Գիարքեկիւն. և բռնացեալ էաւ ի հիւսիսային կողմանէն մինչ ի բերդն Աւնկայ⁴, և ի մերոյս՝ մինչ յԱրժիէ, և Վանայ կողմանէն՝ մինչ ի յԱրսւնար, և ի հարաւային կողմանէն մինչ ի Բաղ-

1. Խիւնքեար կամ Հիւնքեար, ըստ Թուրքաց տէր թագաւոր, համառօտութիւն Խիւստայիւնքեար պարսիկ բառի:
2. Գըրլպաչ, Կարմիր գլուխ, կոչէին թուրքք ըզ-Պարսիկս՝ վասն գունոյ գլխարկի նոցին:
3. Փոքր Ասիոյ կողմերն:
4. Հին և ամբար բերդ Բասենոյ գաւառին մէջ:

տատ: Իսկ արեանարբու մարգարէմ՝ գազանն ա- նագորոյն և ամարգի ոչրանեմ¹ որ նա եղև պատ- ճառ աւերման արեւելեան աշխարհիս մեր, քանցի յառաջն Կարմիր գլուխ էր՝ և դարձաւ և զհօնքարն նա երեր ի վեր, ամբացաւ ի բերդն Վանայ: Իսկ յորժամ լուաւ Շահն թահմազ զմտանելն նորա ի դղեակն՝ վաղվաղակի դարձաւ ի վերայ, զի թափեցէ զթոյնս գառնութեան իւրոյ. զի ի ձմեռնային յե- զանակին եկն. և երկիրն ամեն թողեալ գտուն և զտեղ և զոսճիկս իւրեանց ի տան, և փութանակի առեալ զփանայս և զտղայս իւրեանց՝ և մտան ի բերդն. զի այնքան սաստկացաւ ահն՝ մինչ զի ոչ կարացին հաց բառնալ ընդ ինքեանս. զի ծովա- ցեալ մեզքն մեր ոչ եթող. իսկ սոճիկք նոցա ամեն յիւր տեղն մնաց կապած: Իսկ նոցա սուր ի վե- րայ եղեալ՝ զորն զենին և զորն յուղարկեցին ի տունս իւրեանց. և այն որ ոչ ի զենել երեկ և ոչ ի տանուլ² վասն սաստիկ ցրտուն ձմերանն և պարզակին³, և որթերն և ձագերն ամենեքին ի կապած տեղն սովալլուկ բոսայլով և կըւալով մե- ռանէին: Իսկ Կարմիր գլուխն խրատեալ զբերդն և նստաւ ի Ս. Սարգսի պահօցէն մինչ ի Համ- բարձումն և ի մեծ նեղութիւն արկեալ: Իսկ ժո- զովուրդն զայն սակաւ կերակուրն զոր տարեալ էին՝ հատաւ. իսկ շատք ի քրիստոնէիցն կերան զմիս ձիու և զըղտու և զիշու, և այս ոչ բաւեաց. ամենեքեան սովալլուկ լեալ մեռան, որն ի սովոյ և որն ի քրչանկէ և որն ի քօիեկ⁴, հաւատացեալ և անհաւատ, անձինս ժՁՌ (16,000) ընդ այր և ընդ կին, ընդ ծեր և ընդ տղայ, ի բերդն և ի բերդէն ի դուրս:

1. Խչիւնա, նշանակէ զօրէնսդէտս կամ կարգացողս մահմետականաց:
2. Այն անասուններն՝ զոր ոչ կըրցան մորթել և ոչ հեռերնին տանել:
3. Չոր ցուրտ պարզ օդոց (թրք. այսպ) տանն:
4. Հրացան և հրեա կամ հրանօթ, թնդանօթ:

Իսկ ո՞ր կարէ պատմել զանցս կրից նոցա և զամենայն ընդ գրով արկանել. զի այն ստեղծողին է գիտելի. և ամենայն ոք որ մեռանէր՝ բերդէն ի վայր ձգել տային, և լցաւ երկիր շուրջ զդղեկաւն՝ արեամբ, և ամենեքեան գէշ զազանացն անկեալ գնէին և ոչ ոք էր որ թողէր զնոս: Իսկ մնացեալքն որ իջին ի վայր՝ ոչ ճանաչէին զմեռեալոն, զի խառն ընդ իրար ամենեքեան՝ հաւատացեալ և անհաւատ, մարդ և անասուն՝ նեխեալ էին. զի մի մի մարդ որ ճանաչէր՝ ոչ կարէին տանել ի գերեզմանն, զի կենդանւոյն մեռեալ էին, միայն թէ շունչն էր ի մարմինս նոցա. երթային և այլոց տային վարձ ամէն մեռելի, 100 դաշեկան և երկու, զի ծրարէին գերեզմանս իւրեանց և սպա երթային, զի շատք ի հոտէն մեռան: Զի հայրքն և մայրքն որ ի բերդին էին, գեղեցիկ որդիք և սիրուն զըստերքն մեռեալ գնէին առաջի իւրեանց, և ամենեւին ոչ լային և ոչ զմիմեանս հարցանէին. բայց երթային զայլ ոք ազաչէին և ասէին, թէ, Եկ վասն Քրիստոսի սիրոյն և Աստուծոյն համար, մեր մեռեալքն ի վայր ձգէ, քեզ վարձք է. մենք չեմք կարել, հիւանդ եմք. և յաչէ անօրինացն չենք կարեր թողուլ ի տեղն. և նոքա երթային և ձգէին ի վայր. և հայրքն և մայրքն զձեռն ի գետին գնէին ի յերեսս քսէին, և զոհանային զԱստուծոյ, թէ ազատեցաք յանօրինաց: Յայս դառն ի շար ժամանակի եղեւ աւարտ սորին գրոցս¹:

1. Ճառընտիր մի է գիրքն:

621

ՍՏԵՓԱՆՈՍ Ե ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ Ի ՀՌՈՎՄ¹

Անուամբն Աստուծոյ. Ես Տէր Ստեփաննոս Կաթողիկոս ամենայն Հայոց և Պատրիարզ Վաղարշապատու քրիստոսաչիմն աստուածաշէն լուսակառուց և երկնահանգոյն հրեշտակաբնակ և առաքելական մեղսաքաւիչ և բազմաշնորհ սուրբ Սթնոսոյն Էջմիածնի, նախասեռ առաջնորդութեամբ եկա ի Մեծն Հոռոմ և բնակեցայ աստ վեց ամիսն: Բայց իմ բանիս հոգացողն Հապաշ Տէր Պետրոսն էր, զՓափան տեսնուլ, մեծամեծաց երթայն, և զայլ ամենայն ծառայութիւնս՝ մահու շափ աշխա-

1. Յետ Մեծի Գր. Վկայասիրի մինչեւ ի Ստեփանոս այս՝ ծանօթ է մեր կաթողիկոսաց ի Հոռովմ հանդիպելն. իրմէ իբր երկու դար առաջ իր համանունն Ստեփաննոս Գ շատ տարիներ ի Հոռովմ կեցած է և անոր համար Հռովմայեցի կոչուած, բայց յառաջ քան զկաթողիկոսութիւնն (1590-5). կրօնական նկատմամբ այլ այս Հինգերորդն խնդիր ունեցեր է ի Հոռովմ: Բայց մեր խնդիրն այն է այս տեղ, այլ իբրեւ նոր երեսոյթ մի Հայոց կաթողիկոսի հօն դուռելն և համարձակօրէն օտարազգի (եթովպացի, Հապաշ) մի արքեպիսկոպոս ձեռնադրելն, իրեն ըրած ծառայութեանն և առ Պապն և առ մեծ մարդիկ զինքը մոցընելուն համար. երեւի թէ այն ատեն աւելի յաջող ազգային եկեղեցական չկար ի Հոռովմ, ուր ժՊ դարու սկիզբէն ի վեր անպակաս եղած են Հայք, վասնատմբ և մատրամբք. Ստեփաննոսի դառնալէն քիչ տարի վերջ՝ Պապք սուրած են անոնց՝ յետ այլոց՝ զճին և հայակապ եկեղեցին Ս. Մարիամ Եգիպտացի: Գրածէն յայանուի որ Ստեփաննոս 1530ին եկեր է ի Հոռովմ, և յետ յարելինին ներկայ ըլլալու՝ դարձեր է յաթոռն, և յաջորդ տարին վախճաներ է:

Յայսպ. հտր. Գ.

տեցաւ մեզ համար՝ ինքն և իւր միաբանքն¹։ Մենք ալ տեսանք զսորա միամիտ սիրան և աներկբայ հաւատքն և զմեծ հնազանդութիւնն մեր սուրբ յաթոռոյն և մեզ, և զսորա մեծ սէրն վերայ մեր ազգին, ձեռնադրեցաք զսա մեր հայրապետական իշխանութեամբն և բարձր հրամանաւն Սուրբ Էջմիածնի, գթորութեամբն, որ է Պարոն Տէր Պետրոս, արհի եպիսկոպոս, ի վերայ սեպհական վիճակի Մարկոզուս յերկրին հանդերձ իւր գաւառօք, և ի վերայ իւր յաթոռոյն Գարակոյ։ Զոր և մաղթեմ՝ Ամենաուրբ Երրորդութեանն՝ բարեխօսութեամբ Սուրբ Աստուածածնին և ամենայն ընտրեալ գաւառացն, զի զսա պահեսցէ Քրիստոս Աստուած ամենայն արկածիցն բանարկուին, երեւելի և աներեւոյթ թշնամուցն. ամէն։ Եւ օրհնեսցէ զսա Տէր Աստուած այն օրհնութեամբ՝ որպէս օրհնեաց զաւաջին սուրբ հայրապետքն, և որպէս օրհնեաց զԴաս ձգնաւորացն և զզուեղս մարտիրոսացն. նոյն օրհնութիւն աստուածային սփռեալ ծաւալեցել ի վերս Պարոն Տէր Պետրոս արհիեպիսկոպոսին և ի վերս իւր յերկրին և վիճակին. ամէն։ Այլ և ասցէ մմա սուտոյն շնորհաց զհոգի գիտութեան, զհոգի իմաստութեան, զհոգի երկիւղի աստուածապաշտութեան. որով կարող լինիցի առնել և ուսուցանել ըստ հրամանացն Աստուծոյ՝ զհեանեղոսն իւր, և տալ զանձն իւր օրինակ բարի ժողովրդեանն Քրիստոսի. և այսպէս կեալ և մնալ մինչեւ ի կէտ կոչման իւրոյ. ամէն. և ընդ աստի կենացն ելանել զնա ի յերկրին կենդանեաց, ընդ առաջին սուրբ Հայրապետացն դասակից և պատկակից արասցէ Քրիստոս Աստուած մեր. ամէն։

1. Ինչպէս Հայք այսպէս և ուրիշ արեւելեան ազգք՝ ունեին և սենին ի Հասով՝ եկեղեցի, եկեղեցատուն, վանք կամ վարժարան, որպէս այս տեղ յիշեալ Հապաշն և իւր միաբանք. անոնց երկրին (Նիթովպոյ) գաւառ և քաղաք են յիշեալքն Մարկոզուս և Գարակոյ։

Եւ ի զրաւելն օրհնութեան՝ ծանիք Քրիստոսի արեամբ գնեալ ծառայք Արեթածին զարմի, մեծամեծք և փոքունք, քահանայք և ժողովուրդք, վասն այս Հապաշ Պարոն Տէր Պետրոս արհի եպիսկոպոսին, որ մեք զսա երեսփոխան ու վաքիլ արաք՝ Մեծ Հասմայ եկողին ու գնացողին. զորն որ սա կամենա ընդունէ, և զոր չկամենա ճանապարհու զնէ. վասն այս պատճառի՝ զի բազում անբան մարդիկ՝ կու գան և նախատինք կու վաստակեն Հայոց ազգիս։

Գարձեալ ծանիք, մեր հոգեւոր որդիքդ, աշխարհ է, եթէ հանդիպի ի միջի ձերում այս Պարոն Տէր Պետրոսն ուր և իցէ, նա զիմ՝ հարկիսն՝ սորա առնէք, զի յոյժ բարի մարդ է, սուրբ, մեծատան որդի, Հայոց ազգիս միշտ բարեկամ. զայն աղէկութիւն որ դա արաւ հետ մեզ՝ բնաւ մարդ մարդու չէ արեր. վասն այդորիկ ինչ որ սորա առնէք՝ համարեցէք թէ հետ մեզ էք արեր կամ հետ սուրբ Էջմիածնի. Աստուած զձեզ օրհնէ. ձեր մարդասիրութեան և հիւրընկալութեան համբաւն լի է ամենայն Աշխարհ։ Կատարողք աղաչանաց մերոց օրհնիք Աստուծոյ և ամենայն Սրբոցն և ի մէնջ. ամէն։

Գրեցաւ զիրս ի կայսերանիստ և ի մայրաքաղաքն մեծն Հասով. ի թվ. Հայոց Մեծաց ԶՂԹ (998=1550) սեպտեմբերի վեց. Զեռամբն տառապեալ հողոյս Սիմեոն սարկաւազի Իլովցոյ². և Քրիստոսի փառք։

1. Տգէտ, անխոհեմ, անքաղաքավար։

2. Կաթողիկոսն երկար եամբարդութիւն ընելով՝ հանդիպել էր Ահատասնի Հայոց եւս, գուշակուել որ անտի առեր էր իր հետ այս սարկաւազս՝ իբրեւ լեղուսագէտ լծարգման։ Գրած լեղուն յայտ է որ ուսմկօրէն է, ուղղադրութիւնն այլ պակասաւոր, ինչպէս երեւի կարգացողաց. սրք թերեւս զիտեն՝ որ առ երկարբաւի վրայ բենկորճ նշան մի զնէ (Ր), ինչ-

ՅԶԸ

ՎԱՍՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ԿԱՐՄԻՐ ԳԼԽՈՅՆ

Որ եկեալ երեց և աւերեց զՀայոց աշխարհն Արեւելից

- Գաւիթ արքայի որդին Սողոմոն զայս մեզ քարոզէ,
- Թէ այն զոր Աստուած սիրէ՝ հանապազ ըզնա խըրատէ:
- Յորժամ հազար ամ լըցաւ թըւական Հայոց տոււմարին՝
- Ազգ մի Ղըզըլ պաշտտեն շարժեցաւ նըման վիշապին.
- Հանցեղ շարութին արար՝ չէր տեսեալ այլ մարդ հողածին.
- Կարծեմ՝ թէ սա շար եղաւ քան զնոքա որ յառաջն եկին.
- Զայն որ Դանիէլն ասէր, թէ չորրորդ գաղանն ահեղ է,
- Յայտնապէս սորա ասէ որ անունըն Շահ՝ կոչեալ է.

պէս տեսանք և Լեւոն Գի պարգեւագրին վրայ: (Յօդուած 338): Բառից վերջի տառը թողլով՝ նախընթաց ձայնաւորին վրայ շեշտ դնէ, ինչպէս, վերան, եկեղեցոն:

1. ԺՁ դարուն սկզբան հաստատեցաւ նոր տէրութիւն մի Պարսից, որոց թագաւորքն Շահն կոչուեցան և կոչուին մինչեւ հիմայ. ասոնց նահապետն եղաւ Շահ Իսմայէլ, անուանի՝ Օսմանեաց հետ կառուելով յաջորդն և հեղինակէս աշխարհաւեր կոչուածն՝ էր ոչ պակաս քան զնա անուանի Շահ Թահմասըն, որ կէս դարէ աւելի թագաւորեց:

- Ներսէս հայրապետն մեր մարգարէիս բանին վրկայէ,
- Թէ Կարմիր գլուխն ելցէ և զՀայոց երկիրն աւերէ: Քաղցր ու բարերարն Աստուած մեր Հայոց ազգիս բարկացաւ.
- Մեր մեղքըն պատճառ եղաւ որ այս Տաճկաց ազգըն գորացաւ.
- Աստուած զիրաւունս արար, դատապտան արդար դատեցաւ.
- Մեք ամենեքեան մեղաք, յԱստուծոյ կամացըն հեռացաք.
- Բարի առաջնորդ շունինք որ հոգւով զԱստուած աղաչէ,
- Արտասուաց պըտուղ բերէ՝ որ Քրիստոս զմեր մեղքըն ջնջէ.
- Մեր ազգի առաջնորդերն բովանդակ զԱստուած թողեր են,
- Զհոգւոց առաջնորդութիւնն ի Տաճկաց երթեալ կու ինդրեն.
- Թէ զկաթողիկոսն ասեմ՝ արծաթով ըզնա մեծարեն,
- Թէ զեպիսկոպոսքն ասեմ՝ տաւրաձոյ՝ նըման բամբասեն.
- Հայոց վարդապետքն ամէն դըրամի համար քարոզեն,
- Ով ոք որ դրամ չտայ՝ զայն փութով թղթով կ'անիծեն:
- Մեր ազգի երիցանին հանապազ զիրար կու նենգեն,
- Անարժան պատարագօք աշխարհիս աւեր կու բերեն:
- Թէ զաշխարհականքն ասեմ՝ որ բնաւ զօրէնս ոչ պահեն,
- Ոչ կարգաւորաց լըսեն, ոչ երթեալ տաճարն աղօթեն:

1. Սովորաբար հարկ կամ տուրք ժողովուրդներն այսպէս անուանին յայլազգեաց. յայտնի է նշանակութիւնն, կնքող, կնիք զարնող:

Ոչ ոք է որ առնէ զբարի կամ սիրէ զկամքն Ա-
բարողին .
Ամենքս անպիտան եղանք, անօրէնքն ըզմեզ պա-
տեցին .
Թէ մէկ բարի լինէր որ սըրտով զԱստուած ա-
զաչէր՝
Յայնժամ ողորմածն Աստուած՝ այլազգացն ըզմեզ
ազատէր¹ . . . :
Վասն այն՝ չարի դիպեցաք, որ ընտիր մարդ իսկի
չկայ :
Ո՛վ իմ բարերար Աստուած, անճարակին ճարակ
դու արա .
Թէպէտ անարժան եմք մեք՝ քո անուանդ ըզմեզ
խընայէ ,
Գին եմք անպարտ արեանդ, այլ . . . ըզմեզ ազատէ :
Տարին տասուերկու ամիս հանապազ ըզմեզ չար-
չարեն ,
Կեառոր անհաւատ ասեն , զքո օրէնքն ոչինչ հա-
մարեն .
Ով որ զՔրիստոս յիշեն ճշմարիտ Աստուած դա-
ւանեն՝
Ըզզակն ի ձեռնէն առնեն , զլիսովին զինքն ըս-
պանանեն . . . :
Բայց այս անօրէն արքայն որ տնուեն Շահ կո-
չեալ են՝
Անչափ չարութիւն արար որ նախնիքն բնաւ ոչ
յիշեն :
Անչափ մոլորեալ ազգն են որ ըզՇահն քան զԱս-
տուած պաշտեն .
Իւրեանց սիրելի որդիքն Շահին նետիր² կու քա-
չեն .
Անչափ բազում հարկ առնուն , զբրիտոնեայքն
ամեն կողպտեն .

1. Իսեւ 24 տող ասոնց նման մեղադրանք զբաժ է,
զուցէ չափազանց խղճալով :

2. Կարծեմ, ընտիր սպասուար կ'ընծայեն շահին :

Զինչ որ կուր աչօք տեսնուն՝ առ ժամայն ի բաց
պաշանջեն :
Սոքա են աղամորդիք յանիծեալ ազգէն Քանանու .
Այնչափ զօրացեալ եղեն որ արին ըզմեզ հար-
կատու .
Քան ըզՓարաւոն արքայն որ զօրհնեալ ազգըն
չարչարեաց ,
Սա մեզ Փարաւոն եղաւ , զՀայաստան երկիրս ա-
ւերեաց .
Նման Սենեքերիմայ Արծրունեաց՝ զերկիրն աւե-
րեաց .
Ոչ դեղ ոչ քաղաք եթող , զամենայն հըրով տոշո-
րեաց .
Քան զՔաբելացոց արքայն որ ըզմեծ ասճարն ա-
ւերեաց ,
Սա յարեւելեան աշխարհս վանորայքն ամեն ա-
ւերեաց .
Վանայ պատուական երկիրն շինութիւն բնաւ չը-
թողին ,
Ոչ գեղ ոչ քաղաք ասին՝ զամենայն հըրով այրեցին .
Արձեղ շատ արիւն արին , վանորայքն ամեն քակ-
տեցին .
Սուսերն ի ձեռներն առին՝ զմիարանքն ամեն սպա-
նեցին :
Ղըրար¹ և Արծկե՝ ողբամ որ զայգիքն ամեն կը-
տրեցին .
Եւ այլ ըզկարնոյ երկիրն արտորայքն ամեն այ-
րեցին :
Ողբամ զՔաւենոյ երկիրն որ հրձիգ ըզնա արարին .
Եւ Կարնոյ մինչեւ ի Սիս՝ դբրիտոնեայքն ամեն
փախուցին :
Քան ըզԼանկիթամուր արքայն աւելի աւեր արարին .
Ոչ հայ ոչ տաճիկ ասին՝ զամենայն սըրով մա-
չեցին :

1. Շատ անգամ յիշուած ծանօթ Խլաթ կամ Ալս-
լաթ կուուած մեծ քաղաքն :

Վասն Յակոբ Վարդապետին և ընկերացն.

Կամիմ ես բան մի խօսել, խօսելու ոչ եմ արժանի.
Հոգիս է մեզօք լըցեալ և մըտօքս եմ տարակուսեալ.

Լըցեալ եմ գերեսուն տարին, չեմ կացեալ ի պատուիրանին,

Հոգիս ի ձեռաց թողի, հողեղէն մարմինս սիրեցի:
Հանց ժամանակաց հասանք՝ այլազգեաց մենք կոխան եղանք,

Պէտպէս փորձանաց դիպաք և տաճկաց սրովըն խոցեցաք.

Զօրէնս Աստուծոյ թողանք, սատանին կամքըն սիրեցանք.

Այսպէս ժամանակ հասանք և բազում շարի դիպեցանք:

Վայ է մեր Հայոց ազգին, որ բազումք ըզմեզ կոխեցին.

Մեր փառքն ի մեզնէ առին, մեր տանէն հանեալ վարեցին.

Զերկիրն Հայոց ազգին՝ թաթարի ազգն աւերեցին.
Վանայ մինչեւ յԵրզնկան շինութիւն բընաւ չըթողին.

Շատ վանք և եկեղեցիք ի հիմանց խախտեալ փրլուցին.

Բազում գիրք ու Աստուածաշունչք՝ զայն ամենն առեալ գերեցին.

Շատ բերդ ու քաղաք առին, շատ երկիր հըրով այրեցին.

Կացինն ի ձեռվին առին՝ բոյս ու տունկ զամեն կարեցին:

Ողորմ ողբալի բաներ որ եղաւ Արձէշ գաւառին.
Յակոբ քաջ բարունապետն երեսուն հոգևով սպանեցին¹

1. Անշուշտ Մեծփայ վանից առաջնորդն էր:

Ամեհանն ի յօգոստոսին շորեքտասան աւուր կիւրակին,

Փոխման Սուրբ Աստուածածնին՝ անօրէնք զնոսա պատեցին,

Մինչդեռ ի սլաշտօն էին ի ժամու ահեղ զիշերին,
Յակոբ Վարդապետըն սուրբ մեկնութիւն առնէր երազին.

Ասաց իւր միաբանիցն, թէ, փութով նշխար կազմեցէք.

Գիշերս ես երազ տեսայ, կու վախեմ. այլ մի ծուլանէք.

Որդիք, անհօգ մի կենայք, միմեանց խոստովանեցէք.

Իմ սիրաս ի փորիս կ'այրի, դուք բնաւ կու անհոգանայք:

Յորժամ ըզպաշտօնն արին, ժամարարքն ըսպան զընէին,

Յանկարծ զըլըրդուճն եղեւ՝ թէ Եաղի(չի)քն ըզմեզ կոխեցին.

Անողորմ ի ներս մըտին սուսերօք զնոսա սպանեցին.
Մինչդեռ պատարագէին՝ զամենն սըրով մաշեցին.
Մինչդեռ կենդանի էին՝ օրհնութիւն վերատաքէին.
Բազում լալիւ ողբային, առ Քրիստոս ձօյնիւ գոչէին:

Յորժամ նահատակեցին և զտաճարն հըրով այրեցին,
Մարմինք սուրբ երանելեացն տաճարէն այլ ոչ փախեցին:

Յակոբն էր ընտրեալ ազգօք և լըցեալ եօթնարփեան շնորհօք,

Մաքուր յաշխարհի կացեալ, զարգարեալ անձառ պսակօք:

Եղճիկ ու վայ մեր անձանցս՝ զոր աչօք մերովք զայս տեսաք,

Ողորմ ողբալի եղաք, հայրենաց մերոց զըրկեցաք:
Ով որ բաներս ասէ՝ զվարդապետն բերան մի յիշէ:
Քրիստոս իւր մեղքըն ջնջէ, գեհենի հըրոյն ազատէ:

ՅԶԹ

Հ Ն Ա Ր Գ Յ ՈՒ Ն Ա Յ

Ա Ռ Ի Գ ՈՂ Ա Ն Ա Լ Զ ՈՍ Կ Ե Ր Մ Վ Ա Ր Դ Պ Ա Տ Ր Կ Ի

(Ա Ռ Ա Ք Ե Լ)

Յամս և ի ժամանակս յետինս՝ ի թուականիս Հայոց ՌԺԳ (1564), դարձեալ եկին յազգէն Հուսոնոց արք երկու՝ գողանալ զոսկերս Վարդ Պատրկայ¹, որ թաղեալ կայ ի մէջ եկեղեցւոյն ի գիւղն Խորղոս ի Հայրս-ձոր² կոչեցեալ գաւառին՝ ի Վասպուրական աշխարհին: Արդ, զոսկերսն Վարդ Պատրկայ թաղեալ է ի մէջ եկեղեցւոյն որ նախկին շինեալ է ի վերայ երեսաց երկրի ի վերայ բնական գետնոյ, և ապա հողով ծածկեալ են գայն եկեղեցին և կուտեալ են բազում հող ի վերայ նորս, որ եղեալ է մեծ բլուր. որ կարծի ի տեսողացն՝ թէ ի սկզբանէ յաւիտենից աստուածաստեղծ բլուր է նա ոչ շինովի. և հողն ծածկեալ է զեկեղեցին և առաւել եւս բարձրացեալ. և ապա

1. Հուսականս թէտորոսսի Ռշտունոյ որդին. որ սեզելով վրէժ առնուլ ի Յուսոնոց՝ խաբէութեամբ միաբանեցաւ անոնց զօրաց հետ ընդդէմ Արարացւոց, և պատերազմէն դառնալու ատեն՝ (Փայլ) գետոյն կամաւրջը կտորելով՝ զանոնք ի ջուր թափեց. ասոր համար ոչ միայն Յոյնք այլ և Հայք նեղացան. և ինքն Վարդ այլ զըջալով, կ'ըսեն, թէ նազար եկեղեցի շիներ էր թերեւս փափազեր է շինել, իբրեւ փոխարէն իր ըրած մասնութեան:

2. Ինչուան հիմայ ծանօթ է այս վիճակս՝ մեր ազգի նահապետին Հայկայ՝ Բերի հետ ըրած կրուոյն տեղն, ըստ հին աւանդութեանց. զիւղն այլ Հորղոս կուսուի թէ ոչ Հորղոս կամ յանուն հօրն Հայկայ թորղոս:

յետոյ ի զուխ բլրին միասնգամ նոր եկեղեցի են շինեալ ի վերայ գագաթան ներքին եկեղեցւոյն. և յայսմ եկեղեցւոյ կատարեն քահանայքն զժամակարգութիւնն և զեօթն խորհուրդս եկեղեցւոյ. նաեւ գիւղականքն անդ գան և աղօթեն: Եւ զիւղն ոչ է շուրջ բլուր զեկեղեցեան՝ այլ յարեւելից կողմն եկեղեցւոյն ի սիրտ բլրին. և յարեւմտից կուտէ եկեղեցւոյն և բլրին ծովն է՝ զոր Վանայ ծով կոչեն, իբրեւ քսան կանգուն հեռի յեկեղեցւոյն: Այլ և դեռ ջրոյ ի յարեւելից կողմանէ գեղջն և եկեղեցւոյն գայ. և ի հարաւոյն կողմանէ նոցին անցանէ և խառնի ի ծովն:

Եւ եկեալ Երկաքին Հոռումքն՝ նախ ձեւացուցեալ են զինքեանս իբր զայր առաքինի և հաւատարիմ և հրաժարեալք յաշխարհական իրաց. այնքան՝ մինչև որ քահանայք և ժողովուրդք հաւատացեալ են նոցա, և զբանալին եկեղեցւոյն ի նոսա տուեալ և զնոսա լուսարար եկեղեցւոյն և ժամկոչ են կտրգեալ: Եւ նոքա թէ յեռ յաղովից և թէ յեռ սակաւուց ժամանակաց, ի զիպող ժամանակի յարեւմտից կուտէ յեկեղեցւոյն իբրեւ տասն և հինգ կանգնաւ հեռի յեկեղեցւոյն ծակեալ են զգետինն, փորեալ են նաղմ¹, և այնպէս նաղմն փորելով յառաջ գնացեալ են զի թերեւս մտցեն ի ներքին եկեղեցին, յորում՝ ոսկերքն Վարդ պատրկայ թաղեալ կան. և զփորեալ հողն նաղմին բերեալ են ի ծովն թափեալ ի զլխոյ փլին. քանզի եզր ծովուն փուլ է՝ զոր ալիք ծովուն արարեալ է: Եւ որովհետեւ զիւղն ի յարեւելից կողմն բլրին էր՝ և յարեւմտից կողմն անբնակ էր, յայսմ պատճառէ անբոյթ էր ի մարդկանէ տեղին. փասն այսորիկ արքն վստահացեալ զայս գործէին: Արդ, ի թափեալ հողոյն և ի հարելոյ ալեաց ծովուն՝ պղտորեալ են ջուրքն, և պղտորութիւն ջուրցն խառնեալ է ընդ ջուրց

1. Թուրք բառ. շաղմ. հայերէն՝ սկաւ հատասնել կ'ըսուի:

գետոյն՝ և զառ ի վեր ընդ գետն գնացեալ. քանզի ջուրք գետոյն ուռկան տուեալ՝ կանգնեալ կան յեզր ծովուն: Իսկ գեղականքն տեսանէին զի ջուրն՝ որ հանապազօր պարզ և յտակ էր, այժմ՝ պղտոր է, ասէին, Անծրեւ ոչ է եկեալ և հեղեղ ոչ է եղեալ, և վասն էր են ջուրքս պղտոր. ասէին ընդ միմեանս և հիանային և խնդրէին զպատճառն: Եւ շրջելով և որոնելով պատահեալ են թափած հողոյն, և ապա գտեալ են դժակն և զնազմն. ապա կալեալ են զարսն գայնասիկ, և ի ծածուկ և ի ներսագոյն տան արգելեալ, և այնքան հնարեալ են գեղականքն՝ մինչ արքն այնոքիկ զտոյզն ասացեալ են. Թէ, եկեալ եմք զի զոսկերսն Վարդ պատրկայ հանցուք և տարցուք: Ապա ի գեղականացն, որք խորհրդականքն են լեալ՝ թաքուն ի խառնիճաղանճ արանց, ի գիշերի միում՝ զերկօսին զարսն գայնասիկ եղեալ են ի վերայ տփոյ և հանեալ ի վերայ ծովուն և յառաջ խաղացուցեալ տարեալ ի մէջ ծովուն. և կապեալ են քար ի պարանոցս նոցա, և այնպէս թողեալ են ի խորս ջուրց ծովուն: Արդ, կատարումն գործոյս այսպէս եղեալ է, զոր ծերք և վաղեմի մարդիկ պատմեցին. իսկ գեղականքն այնուհետեւ առաւել զգուշութեամբ պահեն զեկեղեցին գայն. ի հանապազօրդեան ժամանակի, իբր զաւանդութիւն ստացեալ յորդիս ի հարց:

1. Հողերը քշելով զիզեր են:

ՅԳ

ՍՈՎ ԵՒ ՍՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆ
ՅԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԵՒ ՅԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՀԱՅՍ

(ՅՈՎ ՀԱՆՆԻՍԻԿ)

Ա.

Ի սոյն ամի (1580) ընդ երկուց պատժոցս՝ մահուն և սրոյն՝ եղեւ օհհազին և անասելի սով սաստիկ, այնքան՝ մինչ մարդիկ գաղանապէս անկան ի հմակերութիւն վասն որո մնալոյն ի մահոյն՝ և վասն անինչք և անյարկ շրջելոյն ի գերչացն: Քանզի ամենայն գաւառք Հայոց՝ որ ընդ իշխանութեամբ Կարմրագլխոյն² կայր, քակեալ աւերեցաւ. և թէ ուրեք յանկեան մնացեալ լինէր շինութիւն, զետեղէին անանկք և մերկք, արք և կանայք, ծերք և երիտասարդք, տղայք և աղջկունք. և առանց օթեւանի արտատուալից դիմօք շրջէին ի դրունս օտարաց և ի յերզս այլոց, առ ի խընդրել զկերակուր անձանց իւրեանց. և ի յոչ բաւելն կերակրոց՝ ուժեղքն ի նոցանէ մտանէին գաղտ ի փարսխ խաչանց և ի գոմս արջառոց. և ի յոչ կարելն զենուլ զմեծամեծս յանասնոցն՝ առ ի ոչ ունելոյ սուր ինքեանց, յուժոյ անձանց ըմբռնէին որթս զիեցիկս մատաղս և ուլունս, և պատառէին զկող նոցա, և հանեալ զսիրտ և զփորոսխ նոցա՝ ուտէին հում, և ելեալ գաղտ գնային. և ոչ ոք կարծիս ունելով զայս ի նոցանէ լինել, մինչ(եւ) տեսեալ ոմանց զնոսա յայնպիսի գործ՝ հաւաս-

1. Ժամատամահի ըրած ջարդէն՝ մնացեալ մարդիկ, իբր սրբեր էին:

2. Պարսից շահերուն իշխանութեան տակ:

տեալ գիտացին զայս: Իսկ անգործն ի նոցանէ՝ ի կոյստ աղբից անասնոց և ձիոց որոնեալ՝ գտանէին Հաստ գարեոյ և ուտէին. այլ և ոչ գիտելով սրբոյ և անսրբոյ (անասնոց) ի հերուն հետէ և ի վաղ ժամանակէ ի փողոցի անկեալ ոսկերք, վեր առեալ ի քարի եզեալ՝ քարիւ փոշի առնէին, և ի բերանս իւրեանց արկանէին և մոնչէին. այլ և հնացեալ փոկ կաչէ և մաշեալ տրեխ. և ի բեկտոր ինչ խեցոյ՝ ի յեփոցի եղեալ՝ և առեալ ուտէին: Վայ տեսողութեանս, եղբարք: Եւ իբրեւ եղև գարունն, սփռեցան աղքատքն ի յերես դաշտաց, սեւացեալ մարմնով սրպէս զերամակս այծեաց և իբրեւ զձուլիրս հօտից, ուտելով զբանջարս վայրիս և զխոտս կանտչ, և ոչ յագենային. քանզի կոչեցեալ էր յերկիր սով և զօրութիւն հացի բեկեալ, ըստ մարգարէին: Մանաւանդ ուսուցեալ ի զխոցն՝ մեռանէին, ոմանք ի տեղի արօտիցն՝ որ ոչ կարէին դանաւալ, և ոմանք եկեալ ի գեղամիջի՝ ի տակս որմոց և ի յանկիւնս տանց աւերուածոց՝ մեռանէին: Եւ թէ լինէր ոք երկիւղած յԱստուծոյ, առեալ ի գիականցն ինն և տասն և այլ աւելի, ի վիհ ինչ կամ ի հօր արկեալ՝ հողն ի վերայ փրուցեալ ծածկէր. և թէ ոչ մնայր անթաղ, և լուր լինէր բազմաց, թէ այս անուն տանուտէր կամ մեծատան որդի մեռեալ, և զի նորա ահաւանիկ յայս նիչ տեղի է. և լուեալ բազումք ի սիրելեաց և ի ծանօթից նորա, եղբւրք և վայ կարգային անձանց իւրեանց. եւս և զթաղել ի վազն ձգէին և վաղուէն ի միւս վաղն, վասն բազում ձանձրութեանցն: Եւ գարձեալ լսէին ի յովանց, թէ գին այն պատառեալ ի գազանաց՝ ցրուեցան ոսկերք նորա. և զայս լուեալ՝ անհոգ լինէին. և այսպէս մնայր անթաղ: Եղբւրք թշուառականիս և պատմութեանս, եղբարք: Քանզի բազումք ի պիղծ մտէ զագիր շանց և կատուաց կամաւ յաղեալ՝ եղեն, և ի մարմնոց մարդկան եւս:

1. Մարթէլ:

Քանզի ի սահմանս Աւարաւայ¹ յերկիրն Վարանդայ և Գիգակայ, ի գեղի միում ումնն մեծատան միամօր որդի մի գոլով եօթնամեայ, և կանայք այրիք մերձակայ գեղորէից փողովեալ՝ բնակելով մերձ մեծատանն, կերակրելով ըստ պատահմանն ի մեծատանէն, յաւուր միում պատրանօք գաղայն ի տուն իւրեանց կոչելով կանանցն, և սպանեալ, զմի ոտն հանգերձ անդամօքն կերեալ. և յերեկոյն ծնողացն որոնեալ, և ի տան այրեացն գտանելով զկիսակտուր զիակ տղային իւրեանց: Այլ և լուաք, թէ ծեր ոմն զմարմին գտեր իւրոյ կերեալ է ի նոյն յերկրին: Եւ յայլ ամենայն տեղիք այսպիսի եղև վիշտ սովոյն ի Ռիվ և Ռիթ թուականիս: Վայ ինձ պատժապարտիս. զի մահումբ և սրով կոտորեալ մարդկան, մարմինք նոցա անյագ գազանաց կերակուր եղեն. մինչ զի տնասուն շունք վայրենացեալ՝ արտաքոյ շինի զկենդանի մարդիկ որսային. և զայք ի ճանապարհի եւս և ի շինասիջի՝ ի տուն մտեալ՝ զմարդիկ ի ննջման արտաքս քարչէին և ուտէին, և խաչանցն ինչ ոչ մեղանչէին: Եւ զթիւ մահումբ սովով և սրով մեռելոցն և զերեւոյցն՝ բնաւ ոչ կարեմ ի թիւ բերել և ընդ գրով արկանել, բայց թէ իմ զքարտէսս և զմելանս առաջի ձեր արկից, ըստ զպրտացն Գաւթի², որ առ Երուսաղէմիւ:

Բ 3.

Ռիվ, (1599-600) Երաշտացաւ երկիր յելանելոյն մայրէն մինչև ի ձմեռնամուտն. անձրեւ ոչ տե-

1. Հայ-Աղուանից կամ Արցախ նահանգի գաւառներ են:
 2. Գաւթի՝ սղջերը և կտրիճները համբել կու տար, սա՝ մեռեալները:
 3. Այս յԱրեւմտեան Հայս պատահած սովոյն վրայ գրողն է Գրիգոր ոմն, որ քանի մի տարուան ազգային քաղաքական զիպուածները նշանակեր է իբրեւ պարզ ժամանակագրական կերպով:

զաց յերկիր, և սերմանիքն ամենայն չորացան, որ ջրովի էր՝ այն ալ մտեցաւ. և եղեւ տրամութիւն մեծ մարդոյ և անասնոյ: Յետ միւս ամն որ թիւն Ռիթ էր (1600), եղեւ սով սաստիկ յամենայն տեղիս, և բազումք մեռան ի սաստկութենէ սովոյն. և անկեալ լինէին դիակունք նոցա՝ եթէ ի գիւղս և եթէ ի քաղաքս, և թէ յանցս ճանապարհաց, և ոչ ոք էր որ թաղէր գնոսա: Չոր ոմն երէց Երզրնկացի Էնովք անուն ի գեղջէն Շոխաշու՝ պատմեաց մեզ, թէ յԵրզնկու երայ մինչև յԱրզառմ երեսուն մարդ մեռած տեսայ, որ ի սովոյն անկեալ էին ի վերայ ճանապարհին. մինչև զի մէկ սովոր ցորեան ութ դուսուչ ելաւ ու չէր գովեր. որ բազումք խոտաբուս եղին, սեւացան և մեռան. և կէօք զգազանի միսն ուտել յօժարեցան, զոր աչօք մերովք իսկ տեւաք երկու բուն. մէկ՝ որ ուղտ մի մեռաւ, գեռեւս ի մէջ ձմեռան էր, կերան զմիս ուղտոյն. և երկրորդ, որ կին մի ի գիւղն Օձտեղ՝ առնացի ստացեալ զաւազակութիւն և զողացեալ էր բազում խաչինք անասունք և հաւք ընսանիք. ի մէջ ձմերային նովաւ անցուցին. զոր յաւուր միում խայտառակեցան այսպէս. շուն մի ի գեղջէն ի ցորեկի գնացեալ էր մտեալ ի տուն աւազակի կանանցն, և սա մի եզան քարշելով ի տանէն ի դուրս եհան, և երբ ի մէջ գեղին ի հրապարակն ձգեաց. և գնացին մարդիկ մտան ի տունն. նա կարասներով միս լցեալ էին ի պաշոց աղուհացին, և անխօր ուտելին զպահան. զոր հրապարակեցին ձաղանօք:

Ի սոյն ամի անկաւ մահ տարածամ յամենայն տեղիս, և եղեւ կոտորումն յոյժ. մինչ զի հատաւ արտօսը յամենայն աչաց, և բարձաւ գութն սիրելեաց ազգականաց և բարեկամաց. ոչ հայրն լայր գորգի իւր, և ոչ մայր զդուստր իւր, ոչ ծանօթ զծանօթ, և ոչ բարեկամ զբարեկամ. ամենայն ոք հոգայր զանձն իւր. և այս եղաւ խրատ կակուղ գաւազանաւ յամենախնամ հօբէն:

1. Ծանօթ գիւղ Բաբերդու գաւառին մէջ:

ՅԳԱ.

Շ Ի Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Բ Ե Բ Գ Ի Ն Կ Ա Ր Ո Ւ Յ

(Յ Ի Ե Ա Տ Ա Կ Ա Գ Ի Բ)

Վասն մեր ծովացեալ մեղացս համար՝¹ Աստուած դաճեացաւ, որ ութ ամ բարկութիւն եղաւ աշխարհիս. չորս պատուհաս եկաւ ի վերայ մեր. Սուրն, սոյն, ահն, մահտարածամն, և միւս ցան՝ զայլն, որ զմեռեալն ի գերեզման(էն) հանէր և ուտէր. և զօրքն Տաճկաց Ըսմէկացիք, որ է ազգք Չիքախ՝². առջի ամն ելաւ վազիր մի յարեւմտից, երկու հարիւր հազար զօրօք, եկաւ դէմ յարեւելս, և շինեաց բերգն կարոց որ կոչի Ղարս, ել և գնաց և էառ զտունս Շրվանաց³ և կոչէ Շրվան, և մտաւ ի Տաւուշ-դափու⁴, շատ տեղ աւերաց, շատ բերդ շինաց, և յետոյ դարձաւ զօրօքն, եկաւ Ղարս. յետոյ տարին գերեցին Արեւանայ⁵ յերկիրն ԿՈ (60,000) այր ու կին, և այլ թիւն ոչ գիտենք մեծին և փոքու, մեռածին և կորածին, բայց

1. Ընթերցողն ինքնին կ'իմանայ թէ որքան ուսմիկ լեզուաւ գրուած է այս, որ է Աւետարանի մի Յիշատակարան, որպէս և գրողն խոստովանի, պատճառն այլ ըսելով. Օսմանեանց և Պարսից շահից հակառակամարտութիւնն է յիշածն, իբրեւ քսան տարի յառաջ քան զԳահ-Աբասի հռչակաւոր և աղետաւոր արշաւանքն ի Հայս:

2. Յատուկ անուն ցեղի՝ թէ ասպատակող զօրք նշանակէ. չգիտեմ: Տարէգրող մի (զոր հրատարակած է Առաքէլ Պատմիչ իր գրոց մէջ, գլ. ԾԵ), յիշէ զայս. « Ի թուին ԶԺ. Չիթախն էառ զՏրապիզոն »:

3. Հին Ազուանից երկրին և կասպից ծովու միջոց: 4. Գուռն Գարբանտայ որ և Պահակ ճորայ: 5. Որ է Երեւան:

միայն հայրն գիտէ: Ետոյ ելաւ խան թաթար յերկրէն ֆաֆայոս¹, և անցաւ ի լեւան Աղլուզգայ², և մտաւ երկիրն Շարփանայ, շատ աւեր էած և գերաց զազգս Հայկազանց. քակեցին ծառն աւրիշումի³: Յետոյ թիւ եղաւ ձկնի (160,000) գերին տարեալ ծովոյն Քաֆայու, վերայ տարան ի Մարր, փաճառէին հաւու պէս՝ այր ու կին, ծեր ու տղայքն ի ձեռն այլազգի: Ո՛վ եղբարք, այս ութ ամս հինգ տարազայ յարեմտից զօրքն գլխաւորօք եկաւ յարեւելս ի Շարհըստան⁴, շինեցին Արեւանայ բերդն: Եւ ցրուեցաւ ազգս Հայոց և նուազաց ամենայն բարի: Յետոյ ելաւ վաղիր մի չորս հարիւր հազար զօրօք, գնաց ի Թաւրիթ, շինեց բերդն. շատ աղմուկք⁵ եղաւ. յետ վաղիրն մեռաւ, հէնց ջարդ եղաւ երեք աւուր, որ զարիւն շաշն⁶ կու տանէր: Օրհնեալ է Աստուած⁷:

1. Կաֆայ գլխաւոր քաղաք Ղրիմաւ թաթարաց:
2. Աղլուզգայ բարձրագոյն լեռ Կովկասու, սրոյ անուամբ կոչէ բարձր Կովկասեան լեռները:
3. Յայտնի և անուանի է ինչուան հիմայ այս երկրի մետաքսն, սրոյ սրբերը անուցող թիֆեիները ջարդեր են:
4. Այսպէս գրած է Նշանակէ զՊատմութիւնս:
5. Աղմուկ, շփոթութիւն, խռովութիւն:
6. Այնքան շատ մարդ ջարդուեր է, որ արիւննին իրենց դիակները քչէ ասնի եղեր:
7. Գրողն է Առաքել սարկաւազ. «Ի ԹԼԵ (1586)»
 » թաւարեութեանն Հայոց, ի յերկիրս Կարնայ, որ է
 » Արդուամ, դեօղս որ կոչի Սալաճոր, ի դուռս նորա
 » շէն Սուրբ Սարգիսիս և այլ Սրբոց, որ աստ հա
 » տաքեալ կան»: Յետոյ կ'աւելցընէ. «Ո՛վ եղբարք,
 » աղաչանաց մերոց մի՛ մեղադրէք: սր կարս մեր այս
 » է, որ այս գեթար ժամանակիս միաքս մուր, խելքս
 » է յլրած. երամէս եմ բաժանած. մեղաւորաց տէրն
 » սղորմած. Աստուած աղաչենք բազկատարած, որ
 » նա փարատէ մեզ ի չարաց. ամէն»:

ՅԳԲ

ՏԵՐ ՅՈՒՆՆԵՒՍ ՏԵՐԶՆՅԻ ՏՊԱԳԻՐ¹

Ա. Թուղթ Հայոց Հռովմայ² առ Գաւիր Գաւորիարք Հայոց Երուսաղէմի

Ի Հայոց իշխանէն՝ որ և ի Սասունոյ և ի Սուրբ Փափէն պարգեւեալ է նմա զաւագան իշխանութեան ըստ մերում կարեացն, և յինէն ի ծառայիցդ ծառայէ չՏԵՐ Յովանէս Տերզնցոյս, և ի յայլ փոքր հօտէն՝ որ վտանգեալ մազապուրծ լինին ի յօճաժանի զայլոցն յանօրինացն և անկանին աստ, որ է տուն ապաւինութեան, մեծս Հոռմ. ի ՏԵՐ Թաւ.

1. Յետ առաջին անուամբ ծանօթ Հայ (Արգար) ապագրին՝ առաջին է սա. իր արուեստին նկատմամբ բաւական ծանօթութիւնք տրուած են ի Պատմութեան Հայկական տպագրութեանց (երես 58-65), և ի Հայ-Վենետ գիրս (երես 210): Տպագրութեան գործն և զըրււածքն, և նոյն իսկ կերպարանքն՝ յայտնեն որ հանձարեղ անձ մի էր, հարպիկ և հարտար տէրտէր մի. զուարթ ի բնէ, բայց և դժբաղդութեամբք փորձուած, ինչպէս վկայէ իր տպագրած դրաց յիշատակարանօք:

2. Այլեւայլ տեսութեամբ կարեւոր թուղթ մի է այս, զոր շարագրեր է ՏԵՐԶՆԵՂԻՆ ի դիմաց Հայոց հաւարակութեան ի Հոռովմ, որ գէթ ծր գարէ ի վեր անպակաս եղած է այս աննման քաղաքիս մէջ, և այս ատեն հօն դատուող Հայոց ամենէն յաջողն է եղեր սա գրուք. թղթին պատճառն կամ պատճառները մի առ մի բացատրէ ՏԵՐԶՆԵՂԻՆ, իրեն ձայնակից ընելով յանուանէ յիշեալքն ի սկզբան և ի վերջ թղթոյն. բայց անտարակոյս է որ կային այն ատեն և այլ ազգայինք ի Հոռովմ — Երբ և յիշէ զինքն՝ իբր խոնարհութեան համար՝ փոխանակ անարժան ըսելու՝ Չ տառն զնէ իր կրօնական կարգը յայտնող բառին սկիզբը, չՏԵՐ:

դեռս կրօնաւորէն¹, ի յԱռաքելէն, ի Մոռարտէն, ի Յաղոռպէն, ի Միքայելէն, ի Խաչատուրէն, ի Միրզաբանէն, ի յԱնտոնէն, ի Գառքէն, հասցէ ողջոյն սրբասնեալ աջիդ և համբոյր բարեաշաւիզ դարշապարացդ, Սրբոյն Յակոբայ Տեառնեղոր տեղապահիդ, վեհագոյն և պատուեալ անուն պատրիարքի Երուսաղէմայ Տէր Գառիբ պէւէտիկոսիդ²:

Չոր ոչ եմք արժանի զփառաւորեալ և զբարեբախտ անունդ յիշել ի մեղօք սանձեալ և ի կողտեալ³ լեզուս մեր. զի զիտեմք ստուգիւ և ի համբաւէ բազմաց տեղեկացեալ՝ զորպիսութիւն շնորհացդ և զառաւելութիւն իմաստիցդ, զերաժշտականաց զիտութիւնդ և զհամեղութիւն մանր արուեստիցդ, որ և ի յետոյ արուսակին արեգակն լուսավայլ ծագեցար, և շառաւելդ լուսոյ փոյթընթաց սլացեալ ի միահամուտ տիեզերս. որ և մի ի շառաւելացդ փայլականման կայծակնատես՝ ժամանեաց ի կայտերանխտ և ի փափարնակն ի մեծն Հոռմ⁴. և այնպէս յայտնի երեւմամբ եղել, զի

- 1. Թղթի ստորագրութենէն յայտնուի որ սա էր այն ժամանակի Հոռմայ Հայոց ժամարարն:
- 2. Եւստ տեսակ զովութեանց Գառիբ պատրիարքին զլիւսաւոր երեւի իր լաւ երգեցող թուի թէ և երբահասն ըլլալն, գուցէ և բանաստեղծ, պոետիկոս (Poeticus), զոր սա դրէ պիեէտիկոս, և յայտնէ զովելուսն հանձարը երաժշտական գիտութեամբ և մանր արուեստովն՝ որ նշանակէ շատ խաղերով երգ:
- 3. Այդ բառք որ գուցէ ի բառադիրս չի գտուիր, նշանակէ նաւրացեալ. ողբական երգ մի կ'ըսէ, « Կաղ» տեցաւ արագ լեզուս», Այս թղթիս թուականին գրուածի մի մէջ այլ յիշուի. « Կաղտակիչ ամեն լեզուի»: Ուրիշ նշանակութիւններ այլ ունի, զի գրուի կաղտի, բորոտ, և այլն: Կաթնեղէն բան մի եւս նշանակէ. « Կաղտի, Կագի, բաժին, շիճուկ », և այլն: Մանդակունեայ լեզուաւ: Քիչ մի յետոյ մեր հեղինակն այլ գործածէ կաղտակիչ բառը:
- 4. Հաւանորէն թուղթ մի է ի Գառիբ գրուած:

ակնատես և ակնկալու լեալ աւագաց և ռամկաց, կարտինարաց և բարի երկցանց. որ եւս հաւատամ թէ և ի սուրբ փափէն ոչ ծածկեցաւ, և թէ հնարի ծածկիլ այս տկարաց՝ նամակի պատասխանոյն բազում իւիք յայտնի նմա: Եւ ես հող ոտիցդ և որ համարձակիլ կամիմ պատկառեալ զիմօք, շողախիտ մի ի լայնատարած և յովկիանման սրբաւորնեալ բարուցդ ի յանիմաստ երգս իմ՝ տրամազրեալ, որ վեհզ ես ամենայն բանական մտաց ձառման:

Տաղաւար տեսուն է բազտատ
 Որ վերնակայից ես լեալ բատ,
 Հռետոր Ֆիլիսոփատ,
 Գրոց զիտակ հանգամանաց մատ.
 Եթերականաց վարքտ անկար է.
 Իմաստդ քան զմիտդ ճարտար է,
 Ի յուղղութիւն զբազումս վարէ,
 Անթիւ մտաց զեկավարէ:
 Ռամիկ խնճունս որ անյարմար
 Իմաստից քոց է վայրագար,
 Չի ճառագայթ լուսոյդ որ կար
 Չգերազանցն առնէ խաւար:
 Գամասկոսէ Պաղեստինայ
 Սեփական է վիճակդ որ կայ
 Մեծ սեփականըդ քո ահա,
 Չքրիստոսազինս համանգամայ:
 Անյաղթ հանձարից նորոյ
 Ի պատասխանս իմաստիցն քո.

1. Տէրղնցին այլ իր այլեւայլ յիշատակարանօք ցուցընէ չափ մի պուետիկոս ըլլալը: Բայց սուղից վերջի վանկերը յարմարցընելու համար գործածած բառերն իմանալու և իմացնելու համար՝ ժամանակ և աշխատութիւն (գուցէ անօգուտ) պահանջուի. իսկ անագլուխ տառքն կաղմեն Տէր Գառիբ պատրիարք. վերջի ի գրով տունն պակսի:

Կաղտակիր¹ է ամէն լեզուոյ
Զի անհնար դիմիա կայոյ .

Ի իւթ միայն ես միայնով
Երդմամբ զՏեառն վկայելով,
Նիւթականս մինդ երեւելով,
Յաննիւթիցն ոչ պակաս գոյով:

Ի տեղ արժոյն վարդ վառվառեա
Որ զհոտն շնչէ ազգին Հայկա .
Երբորգութիւն վկայ կայ
Անկեղծ մտօք է, հաւատա:

Թորգոմազնէն լուսատու ակն
Որ յայտնեցար առ արեգակն,
Ճաճանչ նորա և սուրբ փայլակն՝
Ելից գտիեցերս յակնէ ի յակն,
Պեւետիկոս ի յանուանէ
Վարքդ և մակբոս մի նման է .
Ով որ է զբարբոս՝ բանական է,
Որ ծառայդ ի ժտութեան է:

Աղնիւ պտուղ յԱրամազնեայս
Անմահարար բաժակ միշտ տաս .
Յերակ բղխմամբ կաս անպակաս
Զերդ Ազինեան վտակքն կաս:

Տպազ, շափիւզ և բիւրեղի
Աննիւթ բանքդ այնպէս հեղի,
Եւ բանքդ նման քումտ գեղի .
Նեղեաք նովիմբ առցեն տեղի:

Բարուն հռետոր ճարտասանաց
Ֆիլիսոփայից գերազանց,
Զերաժշտանս քո ով որ լուեաց՝
Կարծեմ՝ ի կեանս ոչ նա նջեաց²:

Ի յաննիւթիցս նիւթագոյեան
Ի յերեւելիս զերթ աննիւթան .

1. Տես վերի 2 ծանօթութիւնը:
2. Ով որ Գաւթի երաժշտական երգերը լսեր է՝
զմայլելով չէ կրքեր քնանալ. թէ և սմանք երգեր
լսելով թմրին քնանան:

Տիեզերս համակ վկայ քո կան՝
Թէ հողածնեաքս չէ որ նման:

Ահա հողըս ստացդ կասկաս¹
Որում և է խրացիցդ ի սպաս՝
Հողաթափիցա է քո վակաս,
Որում և կամք միշտ անպակաս:

Գայ նամակս այս և ողջոյն քեզ տայ
Ի ծառայիցդ որ և աստ կայ .
Համբուրեմք զսուրդ անյագեայ²,
Քոյդ սիրելոյդ ողջունեմք զնա:

Եւ ի վերջ դուզնաքեայ բանիցս՝ հանճարեղու-
թեանդ իմաստ լիցի, որ սուրբ փափն պարգեւեալ
է ազգիս մերում եկեղեցի մի յանուն Սրբոյն Մարի-
ամայ Եգիպտացոյն³, և ոչ ունի զկատարեալ պէտան,
զի եկամուսս յողորմութիւն ունի յամն ձի (120)
դրամ, զոր հազիւ մեր Հայոց իշխանն արքաշաւիղն
ի Հայկայ պարոն Սաշտանշան⁴ յառաջ բերեալ է,
որ է ծառայակից քո . և մեր Հայկազնեանքն բազ-
մանկ են ազբատք և չբաւէաք, կարստեաք և ինչա-
նուազք, և ոչ բաւական են այս փոքր իրս նոցա ի
կերակուր և յբմպելի և յանկողին, բայց զսոսս այլ
եւս սղորմութիւն շնորհեալ խնդրեն, որ և եւս բաշ-
խեմք ըստ կարի աղքատութեան մերում: Եւ մեզ
տկարացս ծառայիցս քո տեսեալ որ ըստ օրէ չբա-
ւորեալ եկեղեցոյս մերոյ, և յոչ ումեք օգնականու-

1. Անծանօթ է ինձ բառը. որոյ զուգածայն վանկ
ընելու համար՝ շատ վար իջուցեր է զլիակասն եպիս-
կոպոսական:
2. Անյագաբար ստքը պաղնելէն յիշտանալ:
3. Յիշեցինք ուրիշ տեղ այլ. (ծանօթ. յերես 392)
որ սա երբեմն Հասվմայեցուց դից տաճար էր, և հի-
մայ մի ի մնացեալ հին շինուածոց մեծի քաղաքին:
4. Աբգար ապագրի սրբին, որ Հայոց Ռուբինեանց
թագաւորական ցեղէ կ'ըսուէի և արքայաշառք կաւ
արքայաշառիղ կոչուած է:

թեան կայ ակն, խորհուրդ արարեալ այս փոքր հօտիս՝ թէ Հնար էր նոր իմս ի սրբութեանց կողմանէ, յայտնի լիցի եկեղեցոյս մերոյ, ի բազմաց օգտութիւն հասանէ չբաւորեալ եկեղեցոյս, զի քան զամենայն ազգաց եկեղեցի չբաւոր է. վասն զի Հռոմայեցիքս ազգ մի բազմահաւատք են, և ամենայն իւրիք հաւատարիմ հաւաստեալ, եւս առաւել ստուգութիւն գործոյն: Եւ մեք նուազ և տառապեալքս քան զամենայն ազգս վերասայեալ ծառայիցդ և փոքր հօտիս, որ եմք ի մէջ յիտալացեաց և այլ բազում ազգացն՝ որպէս շիւղ մի ի մէջ անտառախիտ մայրեացն: Աղերս արկանեմք և արտասուօք խնորեմք ի քէն տառապեալ որդիքս քո ի հոգեւոր և յառատարաշխ հօրեա մերմէ, զի զայս ողորմութիւնս շնորհես տառապելոցս և հեռացելոցս ի փառաց սրբութենէդ քումէ. և այնպէս հաւատա հայր մեր հոգեւոր ընտրեալս Սատուծոյ և ի մարդկանէ, որ թէ զայտ ողորմութիւնդ առնես՝ անսն բարի յաւիտենական թողուցուս քեզ, և բարձրացի անուն քո փառաւորեալ առաջի ամենայն Հռոմայեցեաց, և ծանօթ լինիցիս սուրբ փափին և բարձրացուցես զանկեալքս ի վերայ երեսաց մինչեւ յերկինս, և պարտական արասցես յաւիտենական զամենայն աստ բնակեալս:

Եւ այս է եղկելոցս խնդիրքս, զի առաքեսցես մեզ փոքր մաս մի ի նշխարաց Սրբոց, որում արժանաւորութեանդ արժանաւոր է, թէ ի սուրբ առաքելոցն թէ ի սուրբ հայրապետացն, թէ ի սուրբ մարտիրոսացն՝ երեւելի անունով, որում համբաւէ անունն ի մէջ Հռոմայեցեաց ստուգիւ վկայութեամբ, թէպէտ սքանչելիս եւս երեւելիս յայտնեալ և զպատմութիւն եղելոցն գրեալ ընդ իւր: Չի մեզ ազդ առնելով աստ կարտիսարացն և սուրբ փափին, բազմամբոս խնդիւ ելանեմք առաջի սրբութեան խնկօք և մոմեղինօք, բերեալ մուծանեմք յեկեղեցիս մեր, և տեսցեն ազգս այս թէ յերուսաղեմայ պարգեւեցաւ մեզ, և ծանիցեն թէ

ազինք մեր մարդիք են, զի զազգս մեր իբրեւ զոչինչ և նուազ քան զամենայն ազգս համարին: Եւ այնպէս կարծեա՝ մի առ աչօք հայրդ սուրբ և պատրիարք սուրբ զերեզմանին Քրիստոսի Սատուծոյ մերոյ, որ ամենքեան մեք բունս հարեալ եմք զոտից քոց, և զերեսս մեր գնեմք ընդ գարշապարաւ քով արտասուօք. զի ոչ յուսահատես զմեզ ի յուսոյն մերոյ, և ամօթ և նախատինս առնես զմեզ բազում ազգաց որ աստ են. և զի բազմաց խոստացեալ եմք թէ պատրիարքն Երուսաղեմայ սուրբ հայրն մեր հոգեւոր՝ այնպէս առնելոց է ընդ մեզ. և ոչինչ ծանր գործ է քեզ, հայր սուրբ, զի զիտեմք ստուգիւ որ անշափ սրբոց մասն ունիս՝ որ բաւել աչ կարես կամ թուել. և եկեղեցիս մեր խիստ դառն աղբատ է և կայտակր՝ եմ ամենայն ազգաց: Արդ նախանձեցուցանեմք զքեզ ի նախանձն հոգեւոր. և մեք հաւատամք որ հայր զթածես և կատարես զաղերս ծառայից քոց. ապա այնպէս աննիցես, հայր մեր հոգեւոր, զի ոչ թէ զգի ստութիւնդ քո արհամարհեմք, այլ զսովորութիւն սորա ծանուցանեմք սրբութեանդ. զի կոչեսցես զՊաանգնեբու վարդիան՝ որ է հայր վանացն, և առաջի նորա թէ հատցես ի մասանց Սրբոյն, թէ ասանց հոտման բաշխես կարօտելոցս՝ զի նորա վկայութեամբ լիցի: Եւ հրամայեսցես նմա, պարծանք մեր, զի զրեսցէ նամակս առ սուրբ փափն՝ զամենայն ինչ գործեցեալ ի փառաւորելոյս՝ ի մէջ իւրոյ նամակին, և յիշեսցէ նշանակի զօգնականութիւն սրբութեանդ ընդ իւրեանս, և հայցեսցէ սուրբ փափէն, զի շարժեսցի զթութեամբ ի վերայ եկեղեցոյս մերոյ. և փառաւորեալքս յամենայն լեզուաց նոյնպէս արասցէ, զրեսցես նամակս սուրբ փափն և զովասանս յիշխանութիւն հաւա-

1. Այսինքն օտար ազգք զմեզ կատակեն, ծաղրեն:
2. Ետեւի բառով բացատրէ ինչ ըլլալն, որ է առաջնորդ, պահապան, մեծաւոր, փա. Gardien.

տոց, և դառաքումն սուրբ մասին յիշեսցես, և զբարութիւնդ զոր առնես ընդ ազգիս այսմիկ, զի ամենայն եկեալք անտի վկայն աստ: Եւ առաքեսցես զպերճ նամակդ Հայտ զբով, և զսուրբ մասն ընդ առն ումնն մահդասի՝ փափաքողի Սրբոյն Պօղոսի և Պետրոսի. և երբ մտտի Հռոմայ աւուր միայ ճանապարհ՝ ազգ առնէ մեզ, զի մեք ելցուք ընդ առաջ նորա և պատուով մուծցուք ի քաղաքն, և զոր ինչ ի ճանապարհն ծախս հանեալ է՝ առաւելապէս ըստ աղքատութեան մերում՝ հատուցուք նմա. և ի դառնալն նորա առ հայրդ մեր՝ որչափ որ կար մեր է և աղքատ եկեղեցոյս մերոյ, իրս պատուականագոյն առաքեսցուք ի պատիւ երեսաց քոց: Իրրեւ այտքիկ լրացաւ՝ հայր մեր սրբութեան, գտեր զմեզ ծառայ քս. ոչ միայն ծառայք այլ ծառայս և աղախնայս. և զամենայն ինչ որ կարս մեր յամենայն աւուր զպարտ ծառայութեան լնումք, եթէ թղթիւ եթէ բանիւ. և յոյս ունիմք որ նոր իրս գործեմք աստ, զի մեզ դարձուցեալ զլատին սաղմունս և զաւետարանն ի Հայոց գիր, և կամիմք ի տիպ արկանել, և նախ և առաջին սրբութեան քում՝ առաքեմք: Եւ զամենայն եղեալս որ աստ գործի՝ մի ըստ միտջէ ծանուցանեմք փառացդ: Աղջ լեր ի Տէր, հայր մեր հոգեւոր, և Տէրն առողջ կենոք և անսայթաք պահեսցէ զքեզ, աղաչեմք. ամէն:

Յետ բազում աղաչանաց և մաղթանաց և խընդրուածոց առաջնոյն, երկրորդեմք զմաղթանս մեր. զի առաջինն վասն մերոյ փառացն էր, և երկրորդ վասն քումն հրաշարտութեան. և այս է խորհուրդ, զի բազում հրաւիրակք առաքեալ են ընդ ամենայն տեղիս քրիստոնէից, ի յԵթովպիա. յԱբարիա, ի Սուրիա, ի Վիրս, ի Հայս, ի յԱտրիս, ի Մեջպոս, ի խոնարճ Պաղեստինայս, ի յԱռուսն, ի Հոռնս, և յամենայն ի խաչապալատս, ի պատրի-

1. Հոսովմ գալու փափաքող ուխտաւոր մի:

արքս և յեպիսկոպոսունս, զի գայցեն աստ վասն նոր իմն իրի՝ զոր սուրբ փափն կամեսցի. և ահա ճաչքն պատրաստ են, և զհրաւիրացն զպպողիլն՝ ոչ գիտեմք. զի են հրաւիրակք որ են ամաւ ուղեկցեալ, և են որ ամաւ և կէս, և են որ կէս ամաւ, և այլք յառաջ և յետ, ոչ ի սուրբ փափէն այլ յիւրաքանչիւր յազգէ. և մեզ տեսեալ զնոցա յամելն՝ հրաւիրեմք զսրբութիւնդ՝ հրաւիրակ նամակաւ. զի փոխանակ բարեացն զոր առնես մեզ՝ այս լիցի նշան պարտին. զի մի յամեսցես, այլ պատրաստեսցես զքեզ ամենայն սպասիւք պատրիարքութեան, և փոյթ առ փոյթ ժամանեսցես աստ եպիսկոպոսիւք, քահանայօք և փարթամութեամբ որչափ կարի քս է, և զպատրաստեալ բարիս աւմենեցուն՝ միայնդ արժանաւորեսցի: Եւ վկայն իմ յերկինս է որ այնպիսի փառաւորութեան հասանա՝ որ ոչ եղեալ ի սկզբանէ և մի այլ եւս լիցի. և տեսցես զբազմութիւն կառավարացն երանել առաջի սրբութեանդ, և զբազմութիւն զանկակացն հնչեցուցանել վասն քո, և զձայնս բազմորոտ մչնեղաց՝ որ հարկանեն վասն փառաւորութեանդ. և ոչ լիցի լեալ այնպէս յաւուրս խուսուորչին. և փառք պերճութեամբ մտցես ի մեծն Հոռմ. և բուսցի մեզ եղծուր փառաց, և պերճանամք իմէջ ամենայն աղգաց. և յաւուրն յայնմիկ ո՞վ է մարդ ի մէնջ որ ոչ կամի զկեանս. և այլն:

Արդ, արի Տէր և մի յամեր. արի Տէր և մի մոռանար իսպառ. արի Տէր, զի ճաչն պատրաստ է. արի Տէր զի շահն է քանքարաց. արի Տէր զի Տէրն ինդրէ. արի Տէր զի ժամանակն է, արի Տէր զի հասեալ է օր. արի Տէր զի վաղահաս լիցիս. արի Տէր, զի բազումք սպասեն, արի Տէր, զի հասցես ամենայն փափազանացդ:

1. Հրաւիրելոցն ուշանալք:

2. Թուի թէ սրտաձայն լինանոթոց համար է այդ բառդ, Canonnade, կամ հրացանից, Fusil.

Եկ Տէր մեր և տես զուրբ փափն. եկ Տէր մեր և տես զհզոր զօրութիւն նորա. եկ Տէր մեր և տես զկառս և զերիվարս նորա. եկ Տէր և տես զբարձր հրամանս նորա. եկ Տէր և տես զմարմնաւորն որ պէս զանմարմին. եկ Տէր և տես զփառաւորութիւն նորա. եկ Տէր մեր և տեսցես իրս որ ոչ ես տեսեալ. եկ Տէր մեր և եղիցիս որդեգիր սուրբ փափին. եկ Տէր մեր և նորոգի պատրիարքութիւնդ. եկ Տէր մեր և նորոգի տէրութիւնդ: Գայ Տէրդ և տեսանէ զՍուրբն Պետրոս. գայ Տէրդ և տեսանէ զՍուրբն Պողոս. գայ Տէրդ և տեսանէ զՎէմն հաւատոյ. գայ Տէրդ և տեսանէ զփոզ Հոգոյն. գայ Տէրդ և տեսանէ զբացող արքայութեան. գայ Տէրդ և տեսանէ զանթն ընտրութեան. գայ Տէրդ և տեսանէ զբարձրաշէն յարկս նոցա. գայ Տէրդ և տեսանէ հարիւրամեայ սկզբնաւորեալ շէնս նոցա. գայ Տէրդ և տեսանէ զանպատում խորանս նոցա. գայ Տէրդ և տեսանէ զանճառ աւանս նոցա: Եւ բերէ Տէրդ մեր ընծայ ի պատիւ երեսաց սուրբ փափին, սուրբ նշխարս մարտիրոսաց երեւելի վկայութեամբ զոր և կարիցէ, և ահանս պատուական թագի սուրբ փափին, և Ֆրանկ կրօնաւորս ի վկայ մեծութեանդ: Եւ մի երկմտիցես վասն ծախուց, զի հարիւրապատիկ պատրաստեալ կան: Եւ թէ ոչ գաս՝ կարծես թէ ձրի վայելեցեր զկեանսդ, և թէ գաս՝ ի վերայ զլիտց մերոց շաւիղտ, և թէ չի գաս՝ կամք քո սուրբ եղիցի. ապա զննդիրս մեր զառաջինս կատարեցես:

Ողջ լեր քոյովք, քումբ, քանիօք, քառանօք^(?), անքանդ, անդուրդ, անձանձ¹, անվաճ Տերամբ, ամէն. Հայր մեր:

Գրեցաւ Խամակս ի մեծն Հոռոմ, ի հիւրանոցն Հայոց՝ ձեռամբ Տէր Յովանէս Տէրգնցոյս. յիշխանութեան Հայոցն որ աստ արքայազնին Պարոն Սոչրանշին. ի փափութեան ԳԺ (Երեքտասանե-

1. Ասանց քանդուելու, զրդուելու, ձանձրանալու:

բորդ) սրբոյն Գրիգորի. ի թուականին Հայոց մեծաց ՌԼԲ, և փոքուն Շ. և Հոռոմայեցոց ՌՇԶԳ. (1583) և Հոռոմոց մեծաց ՌՅԼԶ (1386), և քննիկոն ՄՀԲ, (272) և մահմէտականին ԶԳ, (990) ի յունվարի Իէ ի հին հաշիւն, և ի նորումս սուրբ փափին՝ ի փետրուարի Է, և ի արէի Դ, օրն ԴՇԻ¹: Եւ ի յայս ամս նոր հրաշք լեալ, զոր ի յերկրորդում թղթոյն պատմեսցի² խնդրողացն: Բաւ է:

ՎԵՐԱԿԱՅՈՒՄ ՍՈՒԼՏԱՆՇԱՀ
ՉՏԷՐ ՅՈՎԱՆԵՍ ՏԵՐԶԵՑԻՍ
ՏԷՐ ԹԱԴԵՌՍ ԺԱՄԱՐԱՐ ՀԱՅՈՅՆ
ԽԱԶՍԱՌԻ. ԳՐԻԳՈՐ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Բ.

Թարգմանորիւն և Տպագրորիւն Գրիգորեան Տոմարի.

Թարգմանեցաւ Տօմարս և Տօնացոյցս ի լատին լեզուէ ի Հայի, և տպագրեցաւ ի նոյն քաղաքն ի մեծն Հոռոմ, առ ոսոս սուրբ զլիաւոր Առաքելոցն Պետրոսի և Պողոսի հրամանաւ փափին, ԳԺ Գրիգորի, և ի հովուապետութեան Հայոցն ի Հոռոմ կարտինար Սանքա Սիվերիանի³, ի վերակացող անտետութեան Պարոն Սոչրանշա թօխաթցոյն, զոր ֆրանկն Մարգաւտոն⁴ կոչէ, ձեռնաուութեամբ

1. Չորեքշաբթի:
2. Անշուշտ Յուլեան կամ հին տոմարի նորագուծութեան համար է ըստ ձեռն:
3. Ոչ Սանդա (որ իդական է ըստ իտալ լեզուի) այլ Սանդոյ պէտք էր ըսել. San Severiano կաշուի հին եկեղեցի մի, որոյ իբր հոգաբարձու զբուած է մի ի կարդինալաց Հոռոմոյ, և այն ժամանակի կարդինալին յանձնուած էին Հայք:
4. Ինչո՞ւ համար այսպէս կաշուէր. թերեւս ընիկ անունն Մարկոս էր, կամ զի իտալացիք մեծդի մարդկան այդ կոչումը տային:

Տէր Յովանէս Տէրզընցոյս, և թելադրութեամբ որդոյ իմոյ Խաչատուրին, ի վայելումն ամենայն Հայկազան սուտմնասիրաց: Այլ և եղև տպագրութիւն սորա ի թվին Քրիստոսի ՌՇԶԳ (1584) զոր Հոովմայեցիք վարին, և Հայոց Մեծայ ՌԼԳ (1034), և Սարկաւազին՝ Ծ (500), առաջին շրջանին, և Յունացն՝ որ են Հոռոք՝ ՌՅԶԳ (1384), և եփարայեցոցն էՌՅԺԳ (7313), և Ասորոցն ՌՃԺ (4110), յամսոյն Հոովմայեցոց հոկտեմպեր ԻԷ (27), Հայոց Մեծայ հրատից ժԳ, Սարկաւազին՝ սահմի ժՁ. Յունաց՝ հոկամբ. ժՁ. Եփրայեցոց մեհրչուան Բ. (ութ). Ասորոց թգրինկախմ ժՁ, ի յօրն չարաթ, ի ԻԳ (23) ժամն: Եւ յայսմ աւուր է արեգակն ի կարիճն Բ (ութ) տարաճան, և ի գիր այիփ և բեկեցն ի յնն. և զայլն իմաստնոցն յայտնի է¹: Եւ յետ այսմ բանիցս՝ գերեսա արկանեմ ոտից ձերոց, մաղթելով հայցեմ զի զվերոգրեալն յամենայն ազօթս ձեր յիշման արժանի առնէք. և զիս զանարժանս և զփոխեալս իմ առ Քրիստոս՝ կցորդ առնէք յիշեցելոցն. և յիշողացդ և յիշեցելոցն Տէր Աստուած շնորհեսցէ զիւր արքայութիւն. ամէն:

Մի մեղադրէք, եղբարք, զի առաջին արուեստն է:

Գ.

Սաղնու տպագրեալ ի վեներտիկ, յամի 1587.

Տէր Յովանէս Տէրզընցին և որդին Խաչատուրն ծառայք Աստուծոյ և յիշողացս. ՌԼԶ:

Փառք Ամենասուրբ Երրորդութեան, Հօր, ևն:

Աւարտեցաւ զիրս ձեռամբ Տէր Յովհաննէս Տերզընցոյս և որդոյ իմոյ Խաչատուրին, ի թվին ՌԼԶ, ի մայրաքաղաքն վեներտիկ, ընդ հովանեալ Մարկոս

1. Որոց թողումք այդ այիփ բեկի կարգաւ զբն նշանակութիւնն այլ. որպէս և Տէրզընցոյն սոմարական գիտութիւնը:

աւետարանչին, ի թագաւորութեան Պապրուզ Չրօնիւն¹, ի պատրիարքութեան Զաւն թրիզաւնոյն², ի բանասուն³ Ծռռան Ալլէրքիին, ձեռնատուր խօճայ Ծահօրու⁴ և հոգեւոր որդւոյն իմոյ Ստեփանոսին, և այլ Ծողեցոյց, զոր Տէր Աստուած աացէ ըստ սըրտից իւրոց: Այլ զկարապետ թաղիկեցիկ յիշեցէք ի Քրիստոս, որ բազում օգնութիւն հասոյց մեզ: Այլ և դերեսա արկանեմ ոտից ձերոց, մխրամածեալ և արտասուալից հասաշմամբ հայցեմք և մաղթեմք ի ձէնջ, զի մի սղորմայիւ արժանի առնէք զկենակիցն իմ՝ զԻնախիպէն և զմայրն իմ՝ զՄարիամն և զհայրն իմ՝ զԻսակեան, զփոխեալն առ Աստուած. և Աստուած յիշողացն և յիշեցելոցս ողորմեսցի յիւր միւսանգամ գալուստն. ամէն:

* Այս է տաղ և յիշատակարան ի վերայ անշաւն⁵.

1. Որ է գուքսն կամ Տօմն վեներտիկ, Pasquale Cicogna.

2. Giovanni Trevisano կամ Trevisanato.

3. Գործատուն, գործարան Giovanni Alberto ի:

4. Ծահօրու, մի ի հարուստ Զուգայեցի վաճառականաց, որ ձեռք տուեր է, օգներ է Տէրզընցոյն՝ Սաղմոսը տպագրելու համար:

5. Երբ որտանց կ'ուզէ խօսել Տէրզընցին՝ արձակ լեզուն ի չափաբան. (ստանաւոր) ի տաղ փոխէ. ափսոս է որ այս տաղիս վերջն պակսի մեր սենեցած օրինակին մէջ, որմէ պիտի տեղեկանայինք իր գլխուն եկած փորձանաց: Ըստ իր սովորութեան տնազուլս տառերով կ'ապէ իր տնունը Տէր Յովանէ: Համթի կամ Ամիդ (Տէրապէթեր) քաղքէն ըլլալն գուշակել տայ՝ որ այդ քաղքին մէկ գեղն համարուած էր իր բուն հայրենիքն՝ Տերզն կամ Տերզեկ՝ զոր սերել տեղ յիշուած չեմ գտած: Եթմամի անմայր մնացած տղայն՝ է Խաչատուրն կամ Խաչիկ, որ իրեն քելայիր եղեր է և օգնական, թէ գործով թէ խորհուրդ տալով. երեւի թէ աղջիկ զաւակներն այլ հեար բերեր էր, զի յե-

Տամ ես գերեաս ձեր ոտաց, ունկն դնել այսուիկ բանին,

Որ ես պատմեմ փոքր մի զանցս իմ՝ զեզեալս իմն ի գոյն տաղի.

Երբ որ եղէ այրի գերիս՝ ի Համիթ մայրաքաղաքին՝ Մնաց երկու աղջկունք և աղայ մի եօթնամի.

Պախճանին ատեցեայն տարակուսիչ ես եմ անձին, Եհան զիս յիմ՝ որբերացն, ած ի Հոռոմ՝ յերկիրն լատին.

Տորժամ կամեցայ յետ դառնալ՝ զի վերջ առի զիմ՝ ատաջին,

Ի սուր (քսան աւուր) ճանապարհք չոքա միա-միտ յիմ ճանապարհին.

Յորոյ վկայ է Տէր Աստուած որ ծածկատես ամէն գաղտնին,

Զի մլասս ինչ ոչ գործեցի՝ զի արժանի լինի բանաին.

Դասն իմ՝ մեղացն որ յառաջ կայր որ ինչ գործեալ յիմ երկրին՝

Փութանակի աստի հասան մի ըստ միոջէ կա:..

Տորբ երբ որ այն պատահեցօ(աւ) լեցին (?)

Ի Հոռոմայ թուրտ առաքեցին ի քաղաքին. ա-սնն...

տաղայ հատուածին մէջ կըսէի թէ «Ես որդւովք ե յ» քաղաքս սուղայ». այսինքն որդւոց հետ եկեր է ի Մարսիլիա: Երբ, ուր և ինչու է բանա զրուեր է, փա- փազելի մնայ զիտնալն. թուի թէ Հոռոմէն ելնելէն վերջը իբրեւ կասկածելի անձ՝ բռնուեր և բանտուեր է:

Գ.

Յիշատակարան թարգմանութեան Գեղեցկիև Փարիզու¹

Յիշատակ թարգմանչի Տաղիս.

² Չարեօք պինտ լի երես որ կայ Տրորեալ մածիմ ոտացդ վերայ. Եղբայր, լեզուով մի յիս գթայ. Բամեալ հողուս ողորմի տայ, Յորդ արտասուօք գոչեմ ամէն. Ողորմեցէք որպէս Յովբայ. Վկայն իմ Տէրն է կրկին վկայ. Աղաղակեմ ձայնըս կու դայ.

1. Փռանկաց ամենածանօթ և հաշակեալ վիպասա- նութիւն մի է, Le Chevalier Paris et la Belle Vienne, շատ հեղ տպագրուած այլ և այլ տարբերութեամբ ը- սուածի և գրուածի. չէ յայտ թէ ինչ օրինակէ ըրած է մեր հարտար Տէրգնցին իր թարգմանութիւնը, և ինչ յաջողութեամբ թարգմաներ է Մարսիլիա եղած ատեն. վարժելով փռանկաց լեզուի թէ օգնութեամբ ուրիշ լեզուագիտի: Հեղինակ վիպասանութեանն ընիկ դաւառացի մի է Փաղղիոյ և նոյն դաւառական լե- ջուով զրած է, յետոյ այլ ոմն ի փռանկերէն փո- փոխեր է. թուի թէ մեր թարգմանիչն բուն հեղինակին լեզուով զրածն ընարեր է, անոր հայրենեաց կեն- ջրոնը եղած ատեն (ի Մարսիլիա): Որպէս և ըլլայ, դարձեալ իրեն պատիւ է, և նշանակ մի իւր իս- կատիպ հանճարոյն և կերպարանացն՝ մեր պատմու- թեան և գրականութեան մէջ, մանաւանդ այն ձգ դարուն:

2. Այս տեղ այլ ի վերջ թարգմանութեան ընա- զրին՝ կցէ տաղաչափութեամբ յիշատակ մի, որոյ տողաղլուի տառքն կապեն զայս բան. «Չտէր Յո- » վանեսի Տերգեցոյ ասաց յոս», վերջին երեք տառից տեղ պէտք էր ըլլալ՝ ասացեալ և կամ զստ այսինքն ասաց զստ:

Նա որ ասէ մի Տէր ողորմեա
 Եղկելոյն այն որ կու հեծայ՝
 Սմին բիւրս յաւելանայ,
 Ի յանդենին ասնու խնդայ:
 Տրամադրեալ սա ի Տրանցայ
 Էր ի քաղաքն Մառիլիայ.
 Բամեալ թուիս մերոյս Հայկայ
 Զերգ և հազար և երեսուն կայ.
 Նայ աւելի եւս վեցամեայ (1587-8).
 Յվերջ ամսուն յամաց սոցայ՝,
 Որ և երկրիս այս մեծ արքայ
 Յենրիքոս կոչին ըզնա,
 Այլ ես որդավք քաղաքս ուղղայ,
 Սիրտ իմ կամի որ միշտ երթայ.
 Այլ ճանապարհս երկրի սորայ
 Յամաքն և ծովն կապեալ մնայ:
 Յօտարութիւնըս մաշեցայ,
 Որ ի երկիրքն Ֆրանցայ.
 Այս ինչ ցաւ է կայ և մնայ:
 Կատարեցաւ բանս²:

1. Թուելի նշանակել տարւոյն վերջին ամիսը, սոցա այսինքն Եւրոպացւոց գեղեկամբերն, որոյ ցրտոյ պատճառաւ, թէ ոչ և այլ ինչ, «Յամաքն և ծովն կա» պեալ մնայ», և խեղճ տէրախրոջ սիրան մաշել տայ յօտարութեան, կարօտով հայրենեաց և հայրենակըցաց, որոյ փորձառուք գիտեն՝ թէ «Այս ինչ ցաւ է (որ) կայ և մնայ»:

2. Բայց մեր ծանօթութիւնք Տէրդնցւոյն վրայ անկատար մնան, և թերեւս շատ անկատար, մանաւանդ որ գիտեմք և ժամանակաւ հանդիպած եմք իր յատուկ բարուք և սոճով աստուածի գրուածի մի եւս, որ ներկայիս չի գտուիր մեր ձեռաց ներքեւ. և որ է խնդրուածք մի յելնելն ի Հոսովմայ՝ ի Սրբազան պապէն՝ իրեն հանապարհի ծախուց զբամական օգնութեան համար:

ՅԳԳ

ՈՂԲ ԵՒ ՈՏԱՆՍԱԻՈՐ

ՏԱՂ Ի ՎԵՐԱՅ ԵՒԴՈՎԻՍ ՄԵՄԻ ՔԱՂԱՔԻՆ

Որ այժմ թոխար սախ, գոր ակօրեկ և անհաւատ Տէրու Հասան Ղարայ Եւզըմիկ¹ ղայլի և Յէլալի² յայտնեցաւ, և գերկիրս Հայոց և Հոսունց յՈւրնայոյ միկէ ի յՈւսկոշտարն՝ ծովեզերօք և բոշորօրև հանդերձ երեց և աւերեց, քալակեց և գէրեց. գրագուռն ապակեց և զշատս փախոյց. գոր ես Ստեփանոս Թոլխամոյի Երեցս³ գորև աւօր տեսի և գորև ակընջօք լուայ, և զսակաւ բանս ասացի ակյարմար գորով

Ա.

Վեց հազար և ութ հարիւր թըրէն
 Եւ երկու թիւ աւելորդին՝

1. Ծանօթ է Օսմանեան պատմութեան մէջ՝ այս ի մերոց Եւզըմիկ կամ Ազիմի կոչուած ապստամբին և հետեւողացն չարագործութիւնն: Ժամանակին Վենետկաց պաշտօնեայք յարեւելս՝ երկար տեղեկութիւն տուած են իրենց տէրութեան. մեր շատ Յիշատակագիրք և ժամանակագիրք այլ յեշեն. որպէս մէկն. «Թվին Ռթթ (1600), մարտ 24, խապար եկաւ յԱմիթ» թէ Եւզըմիկն ելաւ յՈւսկոշայ: Ի Կ. Պօլսէ մինչեւ յԱմիթ՝ գեղը և քաղաք շէն չեթող, դամեն աւել» ընց, որ ընդ գրով արկանել չի գայր: ... Ապրիլի» 21* լիար մի հաց եղեւ յԱմիթ ութ շահի (գրամ), » ու չէր գտուի: ... Վայ ժամանակիս նեղութիւնքս... » Մայիսի 4, չարեկ մի ցորեն 40 շահի. չարեկ մի կըրկը (մաշ, սըռն) 32 շահի, չարեկ մի կըրեկ 24 » շահի»: և այլն:

2. Ըմբոստ, ապստամբ. Եւզըմիկ՝ որ մականուանն էր՝ այս նշանակութիւնն առաւ:

3. Այս ստանաւորի չափով Ողբ մ'այլ գրած է Ստեփանոս իր վաղամեա Յակոբ եղբօր վրայ. տես եր. 383:

Յետ ելանելոյ հօր մեր նախնին
 Ի դըրախտէն՝ մինչ յայս վայրին .
 Ի ծննդեանն Տեառն Յիսուսի
 Հազար և վեց հարիւր ամի,
 Չորս թիւ այլ հետն յարարարդի
 Մինչեւ յայս օրըս համարի .
 Եւ մեր թուին Հայոց ազգի
 Հազար ւ յիսուն մէկ աւելի¹,
 Մայիս ամսոյ քըսան ւ իննի,
 Օրըն շարաթ չորրորդ ժամի .
 Եկաւ Եադի և Ճեյալի²
 Տիրու Հասան սեւ Եազըմի,
 Եմուտ քաղաքն թոխարի,
 Ի Հարաշարժ ասած տօնի³ .
 Հասան փաշան էր ի միջի
 Եւ այլ փաշաներ իրստ անուանիք .
 Յիսուն վաթսուն հազար հօգուով՝
 Ոչ կարացին կալ ի դիմի .
 Հանց փախուցին ըզփաշանին
 Իւրեանց զօրօքն և զքաղքըցին՝
 Որպէս առիւծն զգասս աղուէսին
 Եւ կամ քաղան ըզկաքվհաւին⁴ .
 Որպէս թազի գլապըստըկնին⁵,
 Իբրեւ զկատու ըզհետ մըկին,
 Կամ միեղջերու⁶ ի հետ օձին,

1. Քրիստոսի թուականն սովորական հաշուէն երկու տարի առաջ համարուած է:
 2. Երկուքն այլ յանդուզն, ապստամբ, վնասող նշանակեն. մեր յիշատակագրաց մէկն այլ Եադիկը կոչէ զասոնք:
 3. Հոգեդալըստեան տօնի ութերորդ օրն, կերակի, որոյ շարականն այդ քառով սկսի, Ի նայրաշարժ կամ յարաշարժ աղբերէն:
 4. Կաքաւ հաւն:
 5. Որսի շունն՝ զնապաստակ:
 6. Աւելի երեւակայեալ քան իրական կենդանի:

Կամ զիւմեղուն ի վրայ ճանճին:
 Կատարեցաւ բանըս գըրին
 Մովսէսի սուրբ մարգարէին,
 Մին ըզհազարս հալածեցին
 Երկուքն ըզրիւրըս փախուցին .
 Հանց ըշտապով փութով փախեան
 Եւ ետեւնին ոչ հայէին,
 Մինչեւ գնացին ի Ղարպէյիս¹,
 Ապա ձիուն ի վայր իջին:
 Քաղաքացիքն հազար բարով
 Ըզտունն և զտեղըն ձըգեցին,
 Ելեալ փախեան, ոմն ի բերդին,
 Ոմանք լերին, շաք ի սարին .
 Ոմանք զմիմեանըս կորուսին
 Եւ գըտանել ոչ կարացին .
 Ոմանք բոկիկ և գըլխիրաց
 Եւ թալանած ի շուրջ գային .
 Ոմանք ամսով հաց չըզըտին
 Եւ ըզլերանց խտտն ուտէին,
 Չիւրեանց բարիքն այլք ուտէին՝
 Ինքեանք հեռուստ նայեալ լային:
 Մեծ կարմընճին գետի քովէն
 Որ Խըրըրըլիս² անուանէին՝
 Մինչ կոռակա³ էր շատըրնին,
 Թիւ և համար ոչ ունէին .
 Երեք ամիս նըստան յայտնի
 Չգեղ և քաղաք թալանեցին,
 Ոչ հոր թողին ոչ պահունի⁴,

1. Կարծեմ լերանց նեղուկ անցք մի է:
 2. Փոքր գետակ մի որ թափի յուսն (Եէլիլ ըրմադ):
 3. Երբեմն անուանի քաղաք հիմայ գրեթէ աւերակ. Ս. Ոսկիբերանի վերջի շունչն և մարմինն ընդունելուն համար՝ անմուսաց պիտի մնայ ի քրիստոնէութեան. Թոխաթայ արեւելեան կողմն է, երկու երեք ժամ հեռի:
 4. Բան պահելու ծածուկ տեղ:

Զամէն Հանին նրման Նեւին.
 Յետոյ հըրով բորբոքեցին
 Զոսկով նախած ըզբարտըխնիսե՛ 1.
 Նման տաճարին Հանց քակեցին
 Մինչեւ ի հիմըն հասուցին.
 Էրեցին գտուն և ըգտեղի.
 Զմանուկ արդայքն արին գերի,
 Ոսկի արծաթ և զգումաշնի՛
 Զայն թաշնեցին անյագելի.
 Ըզուրջառնեքն և զըսգեստնի,
 Զոսկի ծածկոց սուրբ սեղանի՛
 Զիոց ծածկոյթ արին յայտնի.
 Եւ զայլս՝ հազուօտըս ձիվանի՛ 2.
 Զխաչ և զըսկիզ՝ զարծաթ և ոսկին
 Ի այլ սրբութիւնըս տաճարին՝
 Զիոց ըրախտ՝ շինել տըւին.
 Եւ խընգային վերայ նոցին:
 Զըսպանեցոց թիւն ոչ ասին
 Կամ փախուցեալք լեւ և ի սարին,
 Ոմանք քաղցած եւ ծարաւի,
 Մերկ և բոկիկ եւ անօթի.
 Եւ ըսպանեալքն ի փողոցին՝
 Ծունք և զազանք զայն ուտէին.
 Եւ ոչ ոք էր թաղեր զնոսին,
 Զի Սաղմոսին բանք կատարին.
 Աւերեցին և քանդեցին
 Զայն շէն բոյոր ըզբաղընին.
 Երեք անգամն կողոպտեցին,
 Մինչ ճըւաքաղ զնա արարին:
 ԶԹոխաթ քաղաքըն գովելի
 Որ կօմանու խիտ է մօտի,
 Յորում տապանն է Յոհաննի
 Ոսկէրերան վարդապետի.

1. Հովանաց, վերնատուն:
 2. Պատանի, կտրիճ տղայ:
 3. Զիոց որ և է կազմածն, զարդն:

Դատ գեղեցիկ շէն բարելի
 Այգով արտով պաղլով ի լի,
 Զըրով առատ բոյս բանջարի,
 Եղեմ զրախտին էր նրմանի:
 Մեծ գետըն նման էր Եփրատի
 Որ թօզանդոռ նա անուանի,
 Բերէր գերանք և սիւնք շէնքի,
 Ըզկոճ և զփայտըն վառելի:
 Եւ պըզտի գետն քաղքին միջի՛ 4
 Սմին պարտէզ նովաւ ջըրի.
 Եւ զճերմակ ջուրըն կրկնակի,
 Սղբիւրքն անտի կու բաժանի:
 Բաղնիք և խանք կայր գովելի
 Մաքուր ջըրով աննըմանի.
 Ծուկայն խանութք բարով ի լի.
 Վայ ինձ, որ ես անտի ելի:
 Վաճառակնաց էր նա աեղի.
 Զորս կողմանց զայր պազըրկնի.
 Ծախէր բեռնով ապրուշումնի,
 Զուխայ, քըթան և այլ դուռաշնի՛ 5:
 Ելնէր նախշի ապրուշումնի
 Գոյնըզգունաց ամեն ցեղի,
 Ղէզազի բան և դերձակի,
 Եկ թավաշայ շար տիպարի.
 Զիվթայ թավթայ պուրունճուկնի՛ 6,
 Մուղատաամներ 4 և այլ դումաշնի:
 Զայս ամենայն զոր յիշեցի՛
 Ի ձիզանեկե՛ 5 բեռնով կ'իշնի:
 Կայր պեզատուսե՛ 6 մ'իւնն գումպէթի,

1. Վերայիշեալ խըտըրըլնն:
 2. Պէտպէս լաթեղէն, կտաւէ, բամբակէ, և այլն:
 3. Տեսակ տեսակ մեռաքսեղէնք, որոշ զանազան
 նաւթիւնը յանձնեմ ճանչցողաց:
 4. Միջապատեմ, թուրք. Բեհէրգ:
 5. Կշիւք, կշեղուտ տեղ:
 6. Վաճառանոց կատարելիւնաց:

Բազում խանութք ի յիւր միջի,
 Շատ սուրբաթփորք նրատեալ կարգի
 Ծախեն ըրթան և քեսայի¹.
 Գըտակկարնոցն ի յիւր քովի,
 Կարեն ոսկեով արախանենի².
 Եւ պէղատան մ'այլ Հըրէի,
 Մէջն էր դումաշ և շուխանի:
 Ոսկերչընոց էր գովելի,
 Շամայ սպահի պագրին³ նմանի.
 Կայր շատրուան մի յիւր միջի,
 Վարպետք և աշկերտք խանութն ի լի.
 Ելնէր աղէկ թաս և թափսի⁴,
 Վարպետարան մեծ կըզղաքնի⁵.
 Եւ գոյնըզգոյն ախտիսի⁶,
 Ի այլ շատ բաներ զարմանալի:
 Զո՞ր մէկն ասեմ ըզմարախին⁷,
 Զփէշակարին⁸ և զարվեստնին.
 Սիրտըս կ'այրի և կըսկըծի.
 Շատք տընագեն⁹ և ծիծաղին:
 Յիշեմ ըզվանք Սոշրք Աննային¹⁰,
 Երկու գեղի նա ի միջի.
 Լըծքեր¹¹ բազում կայ գոմ ըզկնի,
 Պախրէ, եզներ ձի, և ջորի.

1. Զգեստեղէն:
2. Այս այլ նշանակէ դասկ կամ սր և է զլխանոց:
3. Իամասկոսի շուկայի վաճառանոցի մի նման:
4. Մետաղէ ամանք, խոր և տափակ, ըմպանակ, ափսէ:
5. Ճարտարութեամբ շինուած կըզղանք, բանալիք:
6. Կաշի, մարթէ շինուածք:
7. Մարան, Մէրան. արաք. սր և է կահ, կարաւի, ծախելիք:
8. Պարս. Փիշէքեսար, արուեստագործ:
9. Ծաղր ընել:
10. Ինչուան հիմայ շէն է և ուխտատեղի:
11. Լուծք, զոյգք եզանց և նման անասնոց՝ սրով հերկեն զարտորայս:

Կովեր հորթեր, այծ և ոչխարնի,
 Մեղուի փեթակ և աղանի.
 Այրերակունք, կոյն¹ ի միջի.
 Ի շորս բորոն արտ և այգի:
 Ի ժամանակս էր խիտս բարի
 Յակոբ անուն վարդապետի,
 Որ քաղաքաւ էր Զէյթունցի
 Եւ առաջնորդ Թոխաթ քաղբի:
 Տէր վարպետներ կայր ուսածնի²,
 Եպիսկոպոս հարեղանի,
 Սարկաւագունք և գըզըրնի,
 Շատ մաճակալք և մըլաղինի³.
 Երբ կանգնէին ի ժամեղի՝
 Գոռայր տաճարն նըման ամպի.
 Երգ, Թագաւորք⁴ և Ալէլուքնի,
 Գանձեր, Տաղեր և Մեղեղի:
 Ունէր նա թեմ շատ գեղանի,
 Հարիւր հազար բարով ի լի.
 ԶԱրքուղ-օվայ և զԼազ-օվայ⁵,
 Եւ այլ գեղերըս լեռնային:
 Երթանք ի թաղ Պագարձուշիսի⁶
 Որ է աւագ եկեղեցին,
 Եւ է անուն Սուրբ Սարգըսին
 Արագահաս գօրականին.
 Շատ քրիստոնեայք կայր յայն թաղին,
 Ամենքըն ճոխ ասնուտէրնի,
 Կարգացողներ հասկըցողնի,
 Առատաձեւըն խօճանի:

1. Թրք. կեոյ, լեակ:
2. Ուսեալ մարդիկ, գիտունք:
3. Այս սողը պէտք էր երկու տուն առաջ տանել, յրժքերի հետ յիշել:
4. Գիշերային ժամերգութեան երգ, Թագաւոր յախտեան բառով սկսուած:
5. Թօխաթու մատիկ վիճակք:
6. Քաղբին մէկ թաղն:

Գընանք ի թաղն Տաշնարտիվան¹,
Սուրբ Ստեփանոս եկեղեցի
Որ քարկոծեալ Նախավկայի,
Տեսեալ զՔրիստոս յաջմէ ծնողի:

Անտի ելնենք Ղայա մանրան,
Սուրբ Նիկողոս եկեղեցի,
Արագահաս և օգնական՝
Իւր խնդրողաց շուտ հասանի:

Թախտա-դաշին իջնունք մատի
Սուրբ Սարգսի նահատակի²,
Որդւոյ նորա Մարտիրոսի,
Ձի օգնական մեզ լինիցի:

Աստի ելնեմք ի Թերպիան
Սուրբ Ստեփանոս նոր տաճարի
Նախավրկայ օարկաւազի,
Առաքելոց սպասաւորի:

Ի Սուրբ Մինաս կորչատագիւտն³
Երթանք ի յուխտ արտասուելի,
Որ զմեր խնդիրքըն կատարէ
Եւ բարեխօս լիցի մեզի:

Ելեալ զիմեմք ի Խաչ քաղին
Բարձրաւանդակ սուրբ խորանին,
Շինեալ յանուն Սուրբ Պարսաւայ
Հայր ճրգնաւոր և անուանի:

Իմեալ երթամք Մաննատ-եճիպ
Սուրբ Քառասնից մեծ տաճարին,
Երեք խորան կանգնեալ յանուն
Երրորդութեանն օրինակին:

Ձինչ որ թոխաթ մարդ մեռանի՝
Բերեն ի յայս եկեղեցի,
Լայն և արձակ և ապահով

1. Նշանակէ քարե սանդուղ:

2. Երկրորդ եկեղեցի մի նուիրուած Ս. Սարգսի,
որպէս և վարի յիշած միւս Ս. Ստեփանոսն:

3. Գեղեցիկ կոչումն, նուիրուած այդ սքանչելա-
գործ Սրբոյ ըրածին համեմատ:

Պահին յետեւ սուրբ տաճարին:

Երեցաներըն թոխաթի՝
Ամենն ընտիր և սուաքինի,
Գըրակարդաց ժիր և արի,
Ամենք նրման վարդապետի:

Երեցփոխան տուլաթորնի
Եւ տանուաէրք յոյժ մըտացի,
Խելօքներ շատ նման խիկարի¹
Եւ Իմաստնոյն Սողոմոնի:

Վաճառականք ճանապարհորդք
Գնային Շիրվան և Շամախի,
Շամ, Հալէպ և Ըստամբուլի,
Պուրսայ, և այլ բազում տեղի:

Երբ չարն եկաւ յանկարծակի
Սեւ Եազըճին ի թոխաթի՝
Ցըրվեց զամեննն ոնց փոշի,
Չըզեց զամենն մի մի տեղի:

Ոմանք գնացին յԸստամբուլի,
Ոմն ի Պուրսայ, յԱտրանայի,
Շատք գընացին յՈւսումէլի,
Ֆռանկաց տուն, Պուզտան, Լեհի:

Որպէս և ես իսկ Ստեփանոս՝
Սահեալ անկայ մէջ Կաֆայի,
Տընանկ պանդուխտ նըշգեհ զարիպ,
Կամ իրրեւ գնաւ ի մէջ ծովի:

Կաֆայ քաղաք նրման դրախտի
Ի Երուսաղէմ սուրբ քաղաքի,
Մեծ Հըռովմայ և Ըստամբուլի,
Շամայ, Համթայ և Եգիպտոսի:

Ամուր պարիսպ շուրջանակի
Բերդ մ'այլ ի մէջնն Ֆրոսանկի.
Նաւըն բերէ հազար բարի,
Չըկունք ելնէ ազգի ազգի:

Վանքեր բազում և եկեղեցի,

1. Հին առակախօսի մի անուամբ՝ գիտնական կամ
հանճարաւոր զրուցողը խիկար կոչուին յարեւելս:

Հովըն շրջէ ըզջաղընի.
 Տաճարք նըման Սողոմոնի
 Նա և հանգոյն Սուրբ Սիոնի:
 ԶՈղբս ասացի թոխաթ քաղքի
 Ի Կաֆայու եկեղեցի,
 Աս ոտըն Սուրբ Լուսաւորչի¹
 Բազմաշարչար նահատակի,
 Բարձրահառոյց սուրբ խորանի
 Ծովահայեաց սուրբ տաճարի.
 Զոր՝ Տէր Աստուած ամենայնի՝
 Թողցէ զյանցանս զաս շինողի:
 Ի Ժամանակա Յովակեակի
 Տեառն Անրապցի կաթուղկոսի²,
 Ազարիիկն աշակերտի
 Եւ Տէր Վարդպետ վերածայնի.
 Էջմիածնայ տաւընորդի
 Տէր Մեղրիսեղ կաթուղկոսի,
 Կարմիր զլիսոյն³ թագաւորի
 Որ Շահ-Ապգաս նա կոչի:
 Ըստամպուլու պատրիարքի
 Քաջ բարունոյն Տէր Գրիգորի
 Պաշող հրակող և առաքինի,
 Ճարտարախօս ի յառեանի:
 Թագաւորին Տաճկաց ազգի
 Սուլթան Աննատ անուանի
 Որ ի Ստամպուլ բազմեալ լինի.
 Խաղաղ կենայ յայսմ՝ աշխարհի:
 Տաղիս երգող Ստեփաննոսի
 Եզրօրն իմոյ Տէր Բակոբի,
 Հօրըս Սարգսի, մարտ ճանփաշի,
 Հայր մեր յերկինս, սուրբ եղիցի:

1. Ասկէ ետքի տունքն՝ նոյն են որ յերես 385:
 2. Սոսյ կաթուղկոսն:
 3. Պարսից, զոր թուրքք այդպէս կոչեն, Գզըրպաշ,
 Ինչպէս շատ հեղ յիշուեցաւ. տես Յօդ. 385:

Բ.

Ողբ ի վերայ Եշողիկա քաղաքի՛ն՝ որ այժմ ասի
 Թոխար, զոր ոմկն անօրէկ Տէրու Հասան ասեկն
 որ էկաւ այրեաց և աներեաց զաշխարհն

(ՅԱԿՈՎԵ ԵՐԷՅ ԲԱԹՈՒԿԵՆՅԱ՝)

Ի Թուականիս յարեթական
 Հագար և յիսուն մէկ ի լըման,
 Պատիժ կըրեաց Եւզոկիայն
 Վասըն մեղաց ժողովըրդեան:
 Եւզոկիա դու գովական
 Նըման երկրին Պաղեստինեան,
 Բազում բարեօք և զանազան,
 Ի քեզ բնակել շատ սք ցանկան.
 Նըման էիր դու այն երկրին՝
 Որ էջ շրջեաց Աստուածորդին,
 Մեղըր և կաթն ի քէն բղխին,
 Եւ բընակիչք անդօրր էին:
 Եւզոկիա դու ցանկալի
 Համանըման Եզիպտոսի.
 Գանձ և դումաշ էր ի քեզ լի
 Որպէս զաթոս մեծ արքայի:
 Վայելչագեղ է նիստ քոյին
 Ի մէջ երկու ձորամիջին,
 Թիկունք տըւեալ ես դու դարին
 Եւ կու հայիս յերես դաշտին:
 Ի քէն բղխէ ջուր աղբերաց
 Ի շորս անկիւն քո տարածեաց,
 Անուշահամ ի ծարուեաց,

1. Ուրիշ գրուածի մէջ չեմ գտած այս սղբացողիս
 յիշատակը. գրուածն աւելի պարզ պատմական կար-
 դաւոր է քան Ստեփաննոսինը, թէ և յետինս աւելի
 շատ տեղեկութիւն տայ:

Առգանող անդաստանաց :
 Եկեղեցիք ի քեզ կային,
 Զարմանալի հրաշք գործէին .
 Պաշտօնեայք իւր խրատանային,
 Փասօք Սըրբոցըն ճոխային :
 Ի քեզ էին աղէկ տըներ
 Բարձրապարիսպ շէն պալատներ :
 Նըկարագործ վերնատըներ,
 Ըզբօսանօք պատուհաններ :
 Այլ չորս ամրոց ի քեզ կային
 Որ պէզատտանք անուանէին,
 Ամենից գանձն ի հօն էին,
 Հայու, Տաճկի և Հոռօմին .
 Նա և շուկայք քո բարեօք լի
 Պաճուճանօք ազգի ազգի,
 Արուեստաւորք ամեն ցեղի
 Եին ուրախ և ցընծալի :
 Այլ և էին ընտիր խաններ,
 Պանդըխտելոց իջեւաններ,
 Որ կու գային վաճառակներ
 Եւ օթէին բազում օրեր :
 Գըմբեթաձեւ բաղանիքներ,
 Կամարակապ եռանկիւններ,
 Սալարակապ շատըրվաններ,
 Յեղք ի ցեղաց էր իւր քարեր :
 Այդի դըրբախտ և բուրատտան
 Շատ կար ի քեզ և էր աննըման .
 Պըտուղք նոցա անուշաճամ,
 Եւ բուսանէր վարդ և շուշան .
 Նա և բնակիչքդ ամենեքեան
 Եւ քահանայք քո սըրբազան,
 Արք և կանայք միանգամայն
 Ի բարութիւն քո գուարճանան :
 Քո տուրվաթվորքն և խօճանին
 Փարթամ և անուանիք էին,
 Մեծաճամբու պաղիրկեանին
 Խրոխտալով զօրանային .

Ծերք և տըղայք, կանայք, մանկունք՝
 Էին ի քեզ որպէս ծաղկունք,
 Պայծառ մարմնով ուրախ սըրտեւք,
 Բընաւ շրկայր ի քեզ ազմուկ :
 Ո՛հ, որ յանկարծ եկ բարկութիւն,
 Զի դու մեղար քո Աստուծոյն,
 Վասն այն եղեւ մաճ գտանագոյն
 Որ ամեն տան կայր դիակուն :
 Այնով շեղեւ քեզի խըրատ՝
 Որ կենայիր մեղաց ի գատ,
 Զողորմութիւն տայիր աւատ
 Եւ լինէիր շարեաց ազատ :
 Յետոյ տիրեաց սով սարսելի
 Ըգքեզ պատեաց չորեքիւտի,
 Որպէս աւուրն Կղիտայի,
 Զըկայր ցորեան և ալիւր հացի .
 Այնչափ խըստեաց սովն ահագին՝
 Որ գանմաքուր պիղծան ուտէին,
 Ոմանք գարիւնըն օշխարին
 Եւ կէսք ըզմիս շանց և կատուին :
 Այդ այլ շեղեւ քեզ զգատութիւն
 Որ դառնայիր յարգարութիւն,
 ԶՏէր շարժեցեր ի բարկութիւն՝
 Որ խըստացոյց զօիրան այն պղծոյն :
 Եւ դոկիս քաղաք գոված,
 Ճէլալին քեզ շարիք մախաց .
 Եկեալ դէմ քեզ շորեք դիհաց՝
 Յանկարծակի դքեզ պաշարեաց .
 Այն օրըն շար և նեղութեան
 Սասանեցոյց դամենեօեան .
 Լաց և հառաչ ի յոզր մըտան,
 Վայ կանչէին միարերան :
 Յայնժամ ըզժերսն կոտորեցին,
 Զերիտասարդան զլխատեցին,
 Եւ զգեղեցիկ մանկունս քոյին
 Ի ծընողացըն գատեցին :
 Քաղաքացիքդ ազնըւական

Քահանայք և աշխարհական,
 Հայ և Հոռոմ և մուսուրման
 Ի սար ու ի ձորքս ցրուեցան:
 Ոմանք պըրծեալ բերդըն մըտան,
 Կէսք ի լերինս փախեալ թաքեան,
 Ընկեցին զինչսն զամենայն,
 Հաղիւ զմանկունս առեալ՝ զերծան:
 Այն լուսատիպ կոյս աղջըկներն
 Որ արեգակն չէին տեսեր՝
 Երես ի բաց բոկ ի սարերն
 Ի յընտանեացն էր մոլորեր:
 Քո բնակիչք միանգամայն
 Եղեն ամենըն ցիր և ցան.
 Յօտար երկիր պանդըխտեցան,
 Ի Ֆռանկաստան և Պարսկաստան:
 Զքեզ աւաղեմ հազար բերան՝
 Որ այդ շարեացըդ դիպեցար.
 Ի քեզ եմուտ անթիւ շատ շար,
 Գող աւազակ և զենարար.
 Մըտեալ ի քեզ և աւերեաց,
 Ի բարութեանցդ ըզքեզ մերկեաց,
 Զգանձ քո բաշխեաց իւրեան զօրաց,
 Յետոյ դարձեալ հըրով այրեաց:
 Ըզսըրբութիւն քօ պըղծեցին,
 Զեկեղեցիս կողպտեցին,
 Զըզգեստըն սուրբ կապուտ առին
 Ի իգացելոցըն ագուցին:
 Թաչ և ըսկի և Աւետարան
 Յանօրինացըն զերեցան,
 Գանձ, Ծարակնոց, Սաղմոսարան՝
 Վասըն մեղաց մեր մատնեցան.
 Աղէկ տըներ քո քակեցան
 Եւ չէն շուկայքըդ այրեցան.
 Պէզէստէներդ աւեր դարձան
 Վասըն մեղացն որ զործեցան:
 Պաղչաներ քո զարմանազան
 Որ մանուշակ կայր և ըռահան,

Ծառունք ի ներս մանկանց նրման՝
 Որպէս զանչէն ի բոհ՝¹ դարձան.
 Քո փողոցներն որ խիստ շէն էր՝
 Սնմարդ արաւ, և բուն ճիշէր՝²,
 Երէվայրի մէջն արածէր.
 Մարդ մըտանէր՝ կու զարհուրէր:
 Թոխաթ քաղաք աւաղելի,
 Քո ճոխութիւնդ յէր շերեւի.
 Արդ ես եղեալ դու ամայի
 Եւ նըշաւակ ամեն ազգի:
 Քրիստոս որդին Հօր Միածին՝
 Նորօգեսցէ դարձեալ կրկին
 Ըզինութիւն քոյոյ յարկին
 Եօթնապատիկ քան զառաջին:
 Հարք և եղբարք ամենեքեան,
 Ի մեր մեղացն այս գործեցան,
 Պարտ է ասել ըզՀայր մեղայն
 Եւ պինդ պահել ըզպատուիրան:
 Տէր Յակոբ քահանայն բարի
 Ազնըւական և անուանի,
 Վարժապետն իմ հայր հոգելի՝
 Որ Այվաքեկց անուամբ կոչի՝³,
 Եւ սա ի յայն դառն ատենի

1. Զարմանք է այս յետին դարուց մէջ (սկիզբն ժէին) գտնել այս հին բառը. ի սկզբան Ս. Գրոց (Ծննդոց, Ա), ըստածն նորաստեղծ երկրի համար «աներևայթ էր և անպատրաստ», մեր նախնի թարգմանիչք Ս. Հարց գրոց մէջ կուսած են թոն և բոն կամ բոխ և բոխ, որ հեթանոսաց Caos կուսածին յարմարի:

2. Թէ Ս. Գրոց և թէ հասարակաց սովորութիւն է աւերակ տեղեաց համար ըսել՝ թէ բու (hibou) գիւշերահաւն՝ այն աւերակաց մէջ բոյն դրած՝ զիշեր ատեն հուայ ճըչէ:

3. Կոյն թուր Ստեփանոսի յիշած երէցն Զեթունցի և առաջնորդ թոխաթու, որ պատուարժան անձն երեւի:

Պանդրխտեցաւ այս նահանգի,
 Ի Չառնոսցան Լեհաց երկրի,
 Առ դուռն Սուրբ Աստուածածնի:
 Չիս որ արբուպ եմ ամենի՝
 ՉՅակոբ երէցըս թոխաթցի,
 Ի Բարոշկեկ թոռանցն էի
 Նշդեհ հոգով ի սար երկրի.
 Նայ Տէր Յակոբ սուրբ քահանայն՝
 Բըռնագատեաց զիս զանարժան՝
 Որ այսքան բանս շարագրեցան,
 Անգէտ մըտացս ի կարգ անկան:
 Բայց աղաչեմ զձեզ միաբան՝
 Ըզմեզ յիշել ի ժամ հարցման.
 Եւ դուք յիշիք յարքայութեան.
 Եւ Քրիստոսի փառք յաւիտեան:

ՅՂԴ

Կ Ա Ր Ա Պ Ե Տ Ձ Ա Գ Վ Ա Ր Դ Ա Պ Ե Տ

(Յ Ի Ծ Ա Տ Ա Վ Ա Ր Ա Ն)

Կարպետ վարդապետն որ մականունն Չագ կոչի, որ ել յանապատն Վարագայ, յամս եօթն բազում ճգնութիւնս արար: Եկն խզըլպաշն¹ և զՎան գերի արար. ԿՌ (60,000) հոգի գերի վարեցան, ոմանք սպանուան, ոմանք սրախողխող եղեն. Կարպետ Վարդապետի եղբորորդիքն գերի տարան. ինքն այլ էլ ի լեռնէն իւր կամուսն, և զնաց հեա գերելոց վասն ժողովրդեանն և եղբորորդւոյ իւրոյ, զի սպատեացէ և մխիթարէ զժողովուրդն, նման ըստ Երեմիայի մարգարէին՝ որ ստէ. Որպէս հովիւ զկնի հօտին, զի մի անգութ մողորեսցին և գահա-

1. Պարսից Ծահ-Աբասի արշաւանքն:

վէժ հոգով լիցին: Գնաց Չագ վարդապետն ի Ճոռղայ. զՃուղայ այլ ի տեղէն հանին տարան մինչեւ Բսպահան. և վարդապետն էր ընդ նոսա: Նոր Ճոռղայ շինեցին, եկեղեցի շինեցին Բսպահան, և զվարդապետն արգելեցին. բայց ոչ կամէր բնակիլ վարդապետն ի տեղին, գալով ի վանքն յանապատն իւր ի Վարագ. բայց Ճուղացիք ոչ թողին. կամքն Աստուծոյ այսպէս էր, որ այն տեղն վախճանելոց էր. և թաղեցաւ ի Սպահան: Երկու ամ էանց ի վերայ՝ բազում բժշկութիւն իրաց¹, մինչեւ այլազգիք գային ի գերեզմանէն հող տանէին: Բայց երկիրն Վանայ բազում տըրտմութիւն կրեցին ի վախճանելն վարդապետին ի Սպահան. մեծ աշակերտն իւր վարդապետն Մարտիրոս Հիւանդացաւ ի սրտմութենէն ի Վան՝ վասն վարդապետին իւրոյ. ել և զնաց հիւանդոս ի գերեզմանն վարդապետին զի բերցէ զմարմին վարդապետին. և ոչ գոյր հնար, զի պահապան կայր գերեզմանին. տարի մի կացաւ ի Սպահան, յետոյ գողացաւ զմարմինն ի սուրբ Յարութեան գիշերին ի մեծ Չատկին, բազում շարչարանօք, և երեր ի Վարագ, հանգոյց ընդ այլ վարդապետս:

Յիշատակարան².

Ընդ առաջին աշխատաւորացն յիշեալիք զվերջին ստացող կտակիս զՄեսրոբ Կաֆայեցի՝ որ ստացալ գտա ինձ ի յիշատակ բարի. զի զսա ընկալեալ էր Յակոբ վարդապետն Առնչեցի ի Պօղոս վարդապետէ. և իմ գնացեալ ՌԾԵ թվին ի սուրբ Էջմիածինն ի Վաղարշապատ, և անտի Երեւան, և անտի Աբխէզք, և անդ շնորհեաց ինձ պակասաւ-

1. Սրար, ըրաւ:
 2. Ուրիշ զըոց (Յովհ. Եգնկացւոյ Քերականութեան) օրինակող մի, յամի 1608, զրած է այս հետեւեալ յիշատակարանս:

րիս՝ վերոյասացեալ Յակոբ վարդապետն և ճգնադ-
գեաց Չագ վարդապետի աշակերտն, Պողոս վար-
դապետն, որոյ յիշատակ նոցին օրհնութեամբ եղի-
ցի. և որ յիշէ յիշեալ լիցի ի Քրիստոսէ. ամէն:

ՅՂԵ

ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻՈՑ Ի ՍՊԱՀԱՆ

(Ա.Ռ.Ա.Գ.Ե.Լ. Ե.)

Ժամ է այսուհետեւ պատմել մեզ վասն մեծի
և անուանեոյ զիւրաքաղաքին Չոշղայոշ¹, զի ըզ-
նախկին ամրարեալ դառնութեան թոյնն և զշա-
րակնութիւնն՝ որ վասն Չուղայու՝ քողարորբեալ
ունէր ի սրտի իւրում՝ շահն², աստանօր պատճառ
գտեալ արտայայտեալ երեւեցոյց. քանզի բերեալ
յինքեան զխորհուրդն նախահաւոյն իւրոյ Սարիւ-
ոսի³. վասն զի որպէս պատմեցաք ի նախկին ճա-
սին՝ թէ կարգեաց շահն ի զօրացն Պարսից՝ չուե-
ցուցանողս ազգին Հայոց, և առաքեաց յամենայն
երկիրն Հայոց, որք հանին և չուեցուցին. սոյնպէս
և արար Չուղայու:

Քանզի կոչեաց առաջի իւր զՀանիս Թանմազ-
դաշի բեկն, որոյ վասն յառաջագոյն պատմեցաք,

1. Հին քաղաքաւան Երասխայ եղբրբում, Այրա-
րատ և Միտական նահանգաց միջոց. երբ ի սկիզբն
Ժէ դարու բնակիչքն վտարեցան ի Սպահան, իրենց
հայրենեաց անուամբ շինեցին հօն աւան մի և կոչե-
ցին Ենր Չոշղա, որով իրենց բնիկն այլ կոչեցաւ և
կոչուի հիմայ Հին Չոշղա:

2. Շահ-Աբաս:

3. Շապուհ Սասանեան, որ զԱրշակ Բ թագաւոր
Հայոց գերի տարաւ ի Տիգրան:

թէ եղբայր է Արարեկիկն, և տուեալ էր սա պա-
տանդ յազգէն Վրաց՝ թագաւորացն Պարսից, որ
առ նոսին սնեալ՝ ուրացաւ զհաւատն: Եւ այժմ
շահն կոչեաց զայս Թահմազդուլիս առաջի իւր,
զրեաց նոմոս (հրովարտակ) հրամանի և ետ ցնա,
և հրամայեաց նմա զնալ ի Չուղայ և միահաղոյն
քչել զնոսա, և ոչ թողու ի նա բնակիչ և ոչ զմի:
Եւ Թահմազդուլին ելեալ յերեսաց արքայի, սըր-
ընթաց արչաւմամբ շեշտակի աճապարեալ ի Չու-
ղայ, և կոչեալ զաւագանիսն և մեծաւ ցասմամբ
սպառնացաւ նոցա, սարսաելի և տաժանելի մա-
հաւամբ կորուսանել զնոսա՝ թէ ոչ առ ժամայն
և վազվազակի զհրամանս թագաւորին կատարե-
ցեն: Այլ և զնոմոս հրամանաց թագաւորին հա-
նեալ՝ առաջի ամենայն ժողովրդեանն ընթերցան.
յորում գրեալ էր, թէ հրաման է ի թագաւորու-
թենէս մերմէ ձեզ Չուղայեցոցդ, ելանել ի աւե-
ղեաց ձերոց՝ և զնալ ի Պարսկաստան աշխարհ:

Եւ յետ այնորիկ հրամայեաց Թահմազդուլի բէկն
ելանել մունեաիկ՝ որ է ջաւշի¹, և կանչել ի մէջ
շինին Չուղայու յամենայն տեղիս. Հրաման է ի
մեծ թագաւորէն Շահարասայ՝ ձեզ ամենայն բնակ-
չացդ Չուղայոյ, ելանել ի բնակութենէ ձերմէ և
զնալ յաշխարհն Պարսից. արդ, մինչեւ ցերիս
աւուրս ձեզ ներումն լիցի՝ որ ելանեք, և ով ոք
յետ երից աւուրցն աստ գոցի, զինքն սպանանեն
և զընտանիս և զինչս նորս գերեն. այլ և թէ որ
փախիցէ կամ թաքիցէ, որ ոք զայնպիսին ցուցա-
նիցէ, սպրանքն նորս ցուցողին լիցի և զուրիւն՝
թագաւորին: Եւ զայս հրաման միշտ հրատարա-
կեալ գոչէր մունեաիկն և ահացուցանէր զամենե-
սեան. և յահէ սպառնալեաց մահուան՝ ոչինչ դան-
դաղեցին Չուղայեցիքն, այլ առ ժամայն կատարե-
ցաւ առ նոսա հրաման թագաւորին, և պատրաս-
տեցան յելանել: Բայց վասն փութով և յանկար-

1. Քաղբին մէջ մեծ ձայնով կանչելով լուր տուող:

ծակի ելանելոյն՝ ոչ գտանէին գրաստ և բեռնակիր անասուն, յոյժ վտանգէին ժողովուրդքն. զի ինչք և ստացուածք նոցա ցրուեալ և անկեալ կայր առաջի իւրեանց, և ոչ կարէին բառնալ տանիլ առ ի չգոյժ գրաստուց: Եւ զոր ինչ կարացին բառնալ՝ բարձին, և զոր ոչ կարացին բառնալ՝ իւրաքանչիւր ոք պահուստ և թաղուստ արարեալ թաղեցին: Բայց ընչից նոցա յոլովքն ի կորուստ և յափշտակութիւն գնաց. քանզի ոչ միայն այն զօրքն՝ որ ընդ Թազմազղուլի բէկին էին եկեալ՝ նոքա միայն հարկէին զժողովուրդն վասն փութով ելանելոյ, այլ և բազումք ի մազմէտականաց՝ որք ի շրջակայ գեղօրէիցն գային, և որք ի զօրացն Պարսից՝ որք ի բուն բանակէն իւրեանց յառաջեալ գային և խառնեալ լինէին ընդ զօրացն Թազմազղուլի բէկին, և օրաւուր յաւելանային Պարսիկքն ի մէջ Ջուղայու: Եւ գումարեալ մազմէտականացն ի միասին, էր որ տասն, էր որ քսան, էր որ երեսուն մտանէին ի տունս քրիստոնէիցն, զնոսա ստիպէին ելանել և գնալ. հարկանէին սաստիկ հարուածով, այլ և յընչիցն և ի կարասեաց ինքեանք յափշտակէին, որոց միտք իւրեանց հաւանէին և զայլսն ցրուէին, որ այլք յափշտակէին, և այսպէս յափշտակումն և կորուստ էր ընչից քրիստոնէից:

Եւ ի դաւանագոյն շարեացն Պարսից՝ զոր ածէին ի վերայ ժողովրդեանն, հարկանել և կեղեքել և հարստահարել, անճարակ լեալ ամենայն բնակչացն Ջուղայու, ահամայ կամօք իւրաքանչիւր ոք ելին ի գնալ: Եւ թէպէտ կարողքն մարմնով և կամ որք ունէին գոյք ստացուածոց՝ նոքօք հանդերձէին ի գնալ, բայց որք էին տկարք՝ այսինքն անանկք և այրիք և ծերք՝ ոչ կարէին ի գնալ, աղաղակ բարձեալ աղիողորմ ձայնիւ արտասուօք և աշխարական՝ կականիւ առ հասարակ ողբային. ոմանք զտունս և զյարկս, ոմանք զբնակութիւնս

1. Աշխարել, լալ ողբալ նշանակէ:

և զհայրենիս, ոմանք զեկեղեցիսն, ոմանք զնախնի հարց զերեզմանս և զդամբանս, և ոմանք զանկարութիւն մարմնոյ առ ի գնալ, լային և ողբային և յորդ արտօսք յաչաց հեղուին: Աչ ոք էր որ ողորմէր նոցա և օգնէր, քանզի փակեալ էր դուռն ողորմութեան գթածին Աստուծոյ ընդգէմ նոցա:

Եւ զբանալի եկեղեցոյն՝ զոր վերին կարան ածէին՝ առին քահանայքն, և յորժամ ելին ընդ դուռն պարսպին Ջուղայու, և ի հասանելն առ ալի եկեղեցոյն՝ որ անուամբ Աստուածածնին կայ շինեալ արտաքոյ Ջուղայու, իրրեւ հայեցան և տեսին զԱստուածածնին եկեղեցիին, և բազում քրիստոնեայք եկեալ խառնեցան ընդ քահանայսն. որ և նոքա եւս բերին զբանալիս տանց իւրեանց, և ի միասին զաղաղակ բարձին աղիողորմ ձայնիւ, փղձկեալ սրտիւ և արտասուելի աչօք գոռային և լային, և աղաղակելով կանչէին ընդգէմ Աստուածածնին, և ասէին. « Ո՛վ Սուրբ Աստուածածին, այսօքիկ բանալիք սրբոյ եկեղեցոյ մերոյ՝ և տանց մերոց՝ քեզ յանձն լիցի. և դու դարձուցես զմեզ ի տեղիս մեր յօտար երկրէն՝ ուր տանին¹ »: Եւ զայս անացեալ արկին զբանալիսն ի գետն, և մորմաքելով յոլով ժամս ձայն բարձեալ լացին. և ապա գնացին:

Եւ այսպէս ժողովուրդն Ջուղայու հարուստք և չբաւորք՝ ելին ի Ջուղայու. և գնացին յեզր գետոյն Երասխայ առ ի անցանել զգետն. և անդէն բանակեալ գետեղեցան մինչեւ ամենայն ժողովուրդքն ելին ի զեղէն՝ և ժողովեցան ի ժողովատեղն յեզր գետոյն: Եւ յորժամ սպառեցաւ գալն ժողովրդեան, յայնժամ հրաման եղև ի Պարսիցն առ ժողովուրդն, թէ անցէք զգետն: Եւ յաւուրս յայտօսիկ թագաւորն Շահ-Աբաս հասեալ էր

1. Արդարեւ սրտառուչ՝ միանգամայն և վսեմ մտածութիւն և կիրք. հին երուսաղեմի գերութիւնն և երեմիայի ողբ լսեցընէ:

ի Զուգայ և բանակեալ յափն գետոյն Երասխայ և յայնմ ժամու իբր թէ առ ի յողորմել և յօգնել ժողովրդեանն Զուգայեցոց, թագաւորն Շահարաս հրամայեաց զօրապետաց իւրոց՝ զի և նորս հրամայեցեն իւրեանց զօրացն՝ զի օգնեսցեն ժողովրդեանն, և անցուցեն յայնկոյս գետոյն՝ երկվարօք և ուղտօք: Եւ ի յանցուցանելն Հեծելոցն Պարսից զժողովուրդան քրիստոնէից, որոց և Հաւանէին սիրաք իւրեանց, եթէ կանանց եթէ աղկանց՝ եթէ աղայոց եթէ ապրանաց, որոց և Հաւանէին՝ առեալ գնային ուր և կամէին, և տեարք նոցա ոչ կարէին գնալ զինի նոցա, և նորս գնային ի կորուստ և ի գերութիւն: Եւ որք տկարք էին՝ թափեալք լինէին ի Զուրն և ծփալով և ճշալով գնային ընդ երեսս ջրոյն. և յուրք Հեղձնուին ի Զուրն և մեռանէին: Եւ յերկու կողմէ յեղերս գետոյն ցրուեալք էին գէշք և գիք մարդկան խեղդելոց ի ջրոյն: Եւ այսպէս տառապանօք անցին ժողովուրդքն զգետն Երասխ. և սակաւ ինչ յառաջ գնացեալ բանակեցան, մինչեւ ամենեքեան ժողովեցան ի բանակատեղն:

Եւ ի նմին ի տագնապելի աւուրսն՝ Հանձարեղն ի խորհուրդս շարեաց՝ Շահ-Արաս, նորագոյն շարիս խորհեալ վասն Զուգայու, կոչեաց առաջի իւր ըզնոյն Հանիս Թահմազդուլի բէկն՝ և հարցանէր, թէ յետ Հանելոյ քո զբնակիչսն Զուգայու՝ այրեցե՞ր զլինուածս նորս. իբրեւ պատասխանեալ եղեւ ի նմանէ՝ թէ ոչ էր հրամայեալ մեզ ի թագաւորէն՝ վասն որոյ և ոչ այրեցաք. և անդէն յետ բազում մեղադրանաց՝ հրամայեաց իսկոյն գաւնալ յուրք զօրովք և այրել զամենայն շինուածս զտանց և զայլոց յարկաց: Արոյ շնչտակի հասեալ ի Զուգայ բազում հրոսակօք, և առեալ ի ձեռս իւրեանց ջահս լուցեալս և զամբարս եղեզանց, և նաւթիւ կաղմուս լապտերս, և սկսան այրել և հրդեհել, և քանդել զառաստաղս, և տապալել զլինուածս որմոց: Եւ ոչ բնաւ թողին յարկ ծածկեալ կամ շէն,

այլ յաւեր և յապականութիւն գարձուցին: Իբրեւ կատարեցին զշարեաց գործս իւրեանց, գարձան և եկին ի բուն յանակն, և յանդիման եղեալ արքայի պատմեցին՝ թէ եղեւ, տէր, զոր հրամայեցեր:

Անուհետեւ հրամայեաց Շահն Թահմազդուլի բէկին, թէ մի եւս թողուցու զժողովուրդն Զուգայու նստիլ, այլ վարեալ և տարեալ Հասուցես ի Թարվէզ: Եւ նորս եկեալ իսկոյն շուեցոյց զժողովուրդն յետեղէն (ի տեղուշէն) յորում բնակեալ կային: Եւ ի յօրն և ի ժամն յորում բառնայր իւրաքանչիւր օք զբեռն իւր, երկինք և օգք իւր ի միտսին խառվեցան ի վերայ ժողովրդեան քրիստոնէից. քանդի խառնակեցան ամպք և խառվեցան օգք և մթացան երկինք, Հնչեցին Հորքք ուժգնակի, փայլաաակեաց կայծակն մեծաւ ճայթմամբ, տեղացին ձիւնախառն անձրեւք. և հարեալ տանջեցին զքրիստոնեայնս: Եւ որք էին կարողք մարմնով կամ զբաւտիւ՝ գնացին, իսկ տկարքն յետ աւուրց ապա եկեալ Հասանէին՝ բազում տառապանօք և շարակրութեամբ. և բազում վշտիւք և տաժանմամբ բերեալ Հասուցին ի քաղաքն Թարվէզ:

Եւ անդէն ի Թարվէզ շարք ոմանք ի շար գանձուց սրտից իւրեանց խօսեցան զբանս շարս վասն Զուգայու ընդ շարին Թահմազդուլի բէկին. վասն զի յիշեցին թէ տակաւին կան ի Զուգայ մնացեալ ժողովուրդք, զի յուրք ոմանք փախստականք եղեալք ի լերինս և ի ձորս, և այլք պատճառեալք զտկարութիւն, և ոմանք զձեռութիւն, ոմանք զաղքատութիւն, և այլք այլ ինչ պատճառանօք ոչ եկին՝ այլ անդէն մնացին, և այժմ կան ի Զուգայ: Եւ ի լսելն զայս Թահմազդուլին՝ զայրացաւ յոյժ սաստիկ բարկութեամբ, բայց ոչ կարէր շար ինչ առնել՝ զի ոչ էր ձեռնհաս. և թողին մնալ մինչ ի գարունն. Եւ ի սկսանիլ գարնանն՝ պատրաստեաց զայր ոմն երեւելի յիւրոցն արանց՝ որում անուն կոչէին Համդամ աղայ, յուրք զօրօք, այլ և զհրովարտակ հրամանի առեալ ի թագաւոր

րէն ետ ի ձեռս նորա և առաքեաց ի Զուղայ, բե-
րել զմնացեալ ժողովուրդն: Եւ եկեալ Համբամ
աղայն ընդ իւր զօրօք ի Զուղայ՝ կոչեաց զմնա-
ցեալ ժողովուրդն առաջի իւր, և խօսեցաւ ընդ
նոսս սասաիւ և բռնութեամբ, եթէ Հնազանդեալ
անսայք հրամանաց թագաւորին՝ ելէք ձերովք ըն-
տանեօք և ստացուածովք, զի ի միասին երթի-
ցուք, և թէ ոչ կամիրք գալ՝ զարուս և զկարողս
ձեր սրով կոտորեմք և զինչս և զընտանիս ձեր ի
գերութիւն առնումք: Այլ և գնացեալ ի լերինս և
ի ձորս ի տեղիս փախստէիցն՝ գտին զփախուցեալսն,
և բերին ի Զուղայ. և Յինանց երկրորդում կի-
րակէի երկուշաբաթ օրն, չուեցուցին ի Զուղայոյ՝
և ուղեւորեցին դէպ ի թարվէզ: Եւ անցուցեալ
զայն ու բերեալ Հասուցին առաջին բանակին ժո-
ղովրդեանն ի քաղաքն Ղազրիկ. և ընդ նոսս զե-
տեղեցուցին անդէն ի քաղաքին Ղազրինու և ի
գեղօրայս նորա, վասն ցրտոյ ձմեռան, յորոյ պատ-
ճառէ ոչ կարէին գնալ: Եւ ի շնչել հողմոյն գար-
նայնոյ վերստին վարեցին զնոսս մինչև տարեալ
Հասուցին ի քաղաքն Սպահան, և անդէն բնակե-
ցուցին զնոսս, տուեալ նոցա տեղի՝ շինութեան-
օրք շինեցին յարկս և բնակութիւնս ինքեանց,
հրաշալի յօրինուածովք, կամարակապ փողոցօք,
թեւաւոր սպարանօք և ամարասուն հովանոցօք,
բարձրաբերձ և արքայակերպ շինուածօք, զարդա-
րեալ և յօրինեալ ի ծաղիկս ոսկւոյ և լաջվարդի
և պէս պէս երանգաց ակնախախտ տեսողաց: Սոյն-
պէս շինեցին և զեկեղեցիսն հրաշաղան յօրինուա-
ծովք, ըստ արժանւոյն փառացն Աստուծոյ, երկ-
նանման խորանօք, և զերամբարձ կաթուղիկէիւք.
բովանդակ ծաղկեալ պէս պէս երանգովք, ոսկւով
և լաջվարդով, տնօրինականօք Տեստն և պատկե-
րովք Սրբոց. և ի գլուխ կաթուղիկէից ամենայն
եկեղեցեաց՝ կառուցեալ զնշան սրբոյ խաչին նոցին
եկեղեցեացն, ի պսակ և ի սլարժանս քրիստո-
նէից:

ՅԳԶ

Ո Ղ Ր Ք Ի Ի Ջ Ո Ի Ղ Ա 1

Ողբամք երկիրս Արարատեան
Գեօղք և դաւառք աւեր դարձան,
Եկեղեցիք խաւարեցան,
Ժամատեղաց ձայնքն հատան:
Զուղա քաղաքն աղնիւ շինած,
Քօչք և սարայքն բարձրացած
Եւ գոյնըզգոյն ծաղկեցուցած,
Նա Հիացումն էր տեսողաց.
Եօթն ժամատեղ էր Հաստատած,
Եկեղեցիքն զարգարած,
Բուրվառանին ոսկեջըրած,
Ծածկոցըններն ոսկեթեղած:
Աւետարանքն և Սուրբ Խաչեր
Անգին ակամբք էր զարգարած,
Սեղանըներն և սրբութիւն
Ուրախութիւն էր նայողաց:
Ժամատեղին խափանեցաւ,
Պաշտօնէից ձայնըն հատաւ,

1. Ղեղինակն որ իր անունը յայտնէ ի վերջ Ող-
բացս, իր հայրենի գեղեցիկ երկրին մէկ կողմի եպիս-
կոպոս եղած է, ինչպէս գրուի Յայտնաւորքի մի Յի-
շատակարանին մէջ, յամի 1610, և առաջնորդ վա-
նաց Խորտակաւ Ս. Աստուածածնի. յիշուին և ծնողքն
Խաչիկ և Փիլակոյի: Եստ տարի առաջ այլ (1587) Աւե-
տարան մի օրինակեր է, եպիսկոպոս Ըլլալով, բայց
յօտար երկրի « ի Խնուս » ի գեւղս որ կոչի « Գեղիչ »
» աշրան, ընդ հովանեաւ Ս. Սարգսի... վաղուց հեռէ
» զիւր չէի գրել, և էի տեղեացս խարխլ, և հօգս շատ
» ունէի »: Այս Ողբէն առաջ այլ նոյնպէս ստանա-
ւոր՝ աւելի պատմական կերպով գրած է այս Եստ-
Աբասայ արշաւանքն և Զուղայի արկածը:

Լոյսն և կանթեղքն խաւարեցաւ,
 Պայծառութիւնն աւեր դարձաւ:
 Զուղա քաղաքն և Երեւան
 Եռշ¹ քաղաքին բընակեցան.
 Ի յայն տեղին հաստատեցան.
 Յետ դառնալոյ շրկայր հրաման:
 Բոլոր երկիրըս ամենայն
 Սինչ կաղրզփան և Շիրակփան,
 Զորն Եղեգեաց և Նախկեփան²
 Զամենեսեան սուրկուն³ տարան:
 Եկըն հարաւ ի միւս ամին
 Դառնալ եղեւ Շահապասին,
 Եկեալ իջան թաւրեզ քաղքին,
 Պահպանութեան իւրոյ երկրին:
 Դարձեալ եկըն Զրադի որդին⁴
 Ի սահմանս թափրէզ քաղքին.
 Հանգէպ միմեանց իջեալ էին,
 Իխպող ժամու կառուել կամէին:
 Այնչափ շատ էր զօրքըն նորին
 Հըպարտացեալք պարծենալին
 Թէ ըմբռնեմք շէխի⁵ որդին
 Կապեալ ըտրեմ առաջ քոյին:
 Ասեն. Յօրժամ Շահըն ասնեմք,
 Եւ իւր հեծեալքըն կոտորեմք,
 Արտաւիլ քաղաքն իջանեմք
 Մեծ շըխերուն շիրիմքն այրեմք:

1. Որ է Եօշ, նոյն և Ասպահան մայրաքաղաք,
 որոյ զիմաց շինեցին Հայք զՆորն Զուղա:
 2. Առջի երկուքն Այրարատայ գաւառք են, վերջի
 երկուքն՝ Սիւնեաց երկրի:
 3. Թուրք բառ, աքսորել քշել:
 4. Կամ Զղալ-օղլի, Օսմանեանց բանակին զօրա-
 գլուխն:
 5. Շահ-Աբասն, որոյ ցեղին նախահայրն էր Հալ-
 տար՝ Արտաւիլ քաղաքի շէխն, որոյ որդին Խանայեղ
 տիրեց Դավրիժու և եղաւ առաջին Շահ Պարսից. ա-
 սոր որդւոյ՝ Թահմազի՝ թոռն է Շահ-Աբաս:

Սըրտապընտեալ Շահապասին՝
 Անունն Աստուծոյ յիշեցին,
 Հետ ի նորա կըռիւ մըտին,
 Յաղթեալ անհուն զօրաց նորին.
 Հըգօր ազգըն տըկարացան,
 Թաւաթ¹ ազգին կոխան եղան,
 Բազումք ձեռօք սոցա մեռան
 Ի այլք գիշերի փախուստ առան:
 Վըրանքն ամեն Թըրքաց թողին
 Մալ և ըզուսէս ոչ նայեցին.
 Որպէս առիւծ գոչմամբ եկին,
 Իբրեւ զաղուէս յետըս դարձին:
 Յօրժամ յաղթեաց մեծ վաղիրին
 Եկեալ վերայ Գաւնառ քաղքին²,
 Նըստան բոլոր շուրջ ըզբերդին
 Զորս ամիս, ապա ափն:
 Սուր ի վերայ նոցա եղին,
 Ումար ազգըն կոտորէին,
 Քըսան հազար այլ աւելին
 Որք բնակել էին ի մէջ բերդին.
 Անտի գընաց յերկիրն Շարփան³
 Եւ Շամախոռ բերդն այլ առան,
 Եւ կոտորեաց զամենեսեան
 Այլ աւելի քան ըզԳանձայն:
 Վրաց տան բերդերըն որ կային
 Թոռնակիս, Տփիսիս և Գօրիս,
 Ելին յառաջ Շահապասին,
 Բերդորայքն դատարկ թողին:
 Օմարու ազգն⁴ յերկրէս հատաւ
 Եւ Ղըզըլզաչն հաստատեցաւ.

1. Յեղ մի Պարսից:
 2. Հին Գանձակ քաղաքն Աղուանից, Կենձե. հի-
 մայ Ելիսաբեթուպօլիս:
 3. Աղուանից սահմանակից, Շիրվան կոչուի սա-
 վորաբար, և իր գլխաւոր քաղաքն է Շամախի:
 4. Օսմանեանց նախահօր անուամբ կոչէ:

Իւր հայրենի երկիրն առաւ
 Ուրախութեամբ յետըս դարձաւ:
 Ամեն երկրի խաներ նըստան
 Եւ շինութեան սկիզբն արարան,
 Շատ եկեղեցիք շինեցան,
 Բազմաց խորհուրդն կատարեցան:
 Մէկն Սղարարես է բազմաց¹,
 Իւր խաչին մտա վիմէն փորեաց
 Ժամատեղով խորան շինեաց,
 Ներքեւ վիմին զուգ չըրազաց:
 Երբ Օմարաց ազգըն հատան
 Սոքա Չարախ գեղըն թողան,
 Մեծ Ղարաւոռարտըն դարձան
 Ներքի շէնըն մընաց ունայն:
 Դարձեալ պատմեմք և այլ շարիս
 Որ եղեւ այսմ ժամանակիս,
 Հազար յիսուն և հինգ թըւիս
 Սաստկացաւ սով վերայ երկրիս,
 Բազումք սովու մեռանէին:
 Շատ որ զորդիսըն ծախէին,
 Ոմանք մարդոյ միս ուտէին
 Եւ այլք զըռնէ դուռ չըջէին:
 Մարդակեր գազանքըն շատացան
 Բազում տեղիս մարդիկ կերան:
 Այսչափ շարիքս առ մեզ հասան
 Ոչ եղեւ դարձ ազգի մարդկան:
 Երկու ամ բոլոր սով տեսաք,
 Օտար երկիր վըտարեցաք:
 Ոչ մեր մեղացըն զըղացաք
 Եւ ոչ շարեաց դադարեցաք:
 Վայ քեզ Դաշիթ Գեղարեցի
 Վասըն քո մեղացն ամենայնի:

1. Թերեւս ազգական Դաւթի, բնակիչ Ղարաւոռարտ գիւղի, ուր և նա բնակէր. յամի 1609 աւետարան մի ազատեր գներ է յայլազգեաց Աղաբաբէն և զրեր է յիշատակարան:

Միթէ Քրիստոս քեզ ողորմի,
 Մարգասէր կամքն քեզ ազատի:
 Ով որ ըզգիրս ընթեանէ
 Եւ պատմութիւնըս տեսանէ,
 Մեղացս իմ թողութիւն ասէ,
 Աստուած իւրեան մեղքըն ջնջէ:

ՅՂԷ

ՆՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆ ԱՆԱՊԱՏԱԿԱՆ ԿԵՆԱՑ Ի ՀԱՅՍ

(Ա.Ռ.Ա.Ք.Ե.Լ. Ի Ա.)

Սարգիս եպիսկոպոս էր յաշխարհէն Արարատեան, ի գաւառէն Աւերբոդոյ¹, որ է Արագածոտն, ի գեղջէն որ ասի Յարենի, որ է մերձ ի գիւղն Կարսի², և այժմ է աւերակ և անմարդարեակ, բայց ի ժամանակս հարց մերոց էր շէն գիւղս այս Յարենի, ուստի էր այս Սարգիս եպիսկոպոս. որոյ եկեալ բնակեցաւ ի մեծափառ ուխտն Սարդուստ վանից³, լեալ սպասաւոր բազմահաւաք սրբութեանցն՝ որք կան անգր, որ և զկնի ամաց ինչ եղեւ առաջնորդ նոյն վանացն:

Բայց գոյր մերձ այս վանիցս գիւղ մի փոքրիկ, ուստի այր ոմն քրիստոնեայ՝ որսորդ գոլով՝ չըջէր աւուրց յաւուրս ի լերինս որսալ երէ վայրիս: Եւ եղեւ յաւուր միում՝ գնալ առնս այսմիկ ի մեծ լեառն Արագած վանն որսոյ, և ի չըջէն իւրում ի զլուխս լերինն՝ պատահեցաւ առն ումնն ճգնաւորի, որ ի խոռոչս վիմացն նստեալ կայր գձկեալ,

1. Ուղղագոյն ըսելու էր Աւերբոդոյ:

2. Երեւանայ վիճակին գլխաւոր գիւղից մէկն:

3. Այրարատայ երեւելի հին վանորէից մէկն, հիւմայ ամայի: Տես Այրարատ, երես 161-3:

ունելով ի զլուխն վեղար և զիւրեւ փիլոն. և մօտ եկեալ առ ի ստուգիւ գիտել թէ զինչ իցէ այն, ետես զի մարդ էր հաւաստեալ, և մեռեալ էր, և այնպիսի նստեալ կայր, և մարմինն անապական: Եւ ի տեսլենէս յայտմանէ անկաւ երկիւղ և սոսկումն ի վերայ անո աչս որսորդի, և ոչ եւս կարաց ժուժել ի տեղին յայն, այլ դարձ արարեալ անտի եկն ի տուն իւր: Եւ եկեալ ի Սաղմոսա վանք՝ պատմեաց ամենեցուն զննջումն ճգնաւորին, որ պատահեցաւ նմա ի զլուխ լերինն:

Իբրեւ լուաւ զայս Սարգիս եպիսկոպոսն, և ստուգեալ վերահասու եղեւ թէ յորում տեղում իցէ: Եւ յաւուր միում յանձնեալ զանձն իւր Ստուծոյ՝ Սարգիս եպիսկոպոսն՝ յուսացեալ յառաջնորդութիւնն Ստուծոյ, ելեալ զնաց ի լեառն Արագած, և չրջեալ այսր և անդր յաւուրս երիս, եղիտ զվախճանեալ ճգնաւորն, և բազում փափագանօք և ջերմեանքն սիրով համբուրէր զձեռս և զոտս նորա. և յետ հեղման բազում արտասուաց՝ ամփոփեալ թաղեաց զնա նորին զգետտիւն, դարձաւ և եկն ի վանքն:

Եւ եղեւ այս պատճառ զղման Սարգիս եպիսկոպոսին և հրաժարելոյ յաշխարհէս. քանզի տաղարկայի թուեցաւ յախորժակս սրտի նորա պատիր և ընդունայն, խենէչ և խարուսիկ վայելչութիւն աշխարհիս այսորիկ: Եւ յայնմ օրէ և առ յապայ խնդրէր Սարգիս եպիսկոպոս հեռանալ յաշխարհէ, և հետեւել լուսաշաւիղ երկնաշու ճանապարհին առաքինական վարուց: Բայց ոչ գոյր ի ժամանակին յայնմիկ անապատ և կամ զիտող կարգաց կրօնաւորական վարուց. վասն բազում հինից թըշնամեաց եկելոց ի վերայ վրդովմանց և աւերանաց աշխարհիս Հայոց, ամենեւին բնաջինջ եղեալ էր և բարձեալ նշոյլ և նշմարան առաքինի գործոց՝ և բարի կարգաց յաշխարհէս Հայոց: Եւ մինչ կայր ի մէջ յայսմ վարանմանս Սարգիս եպիսկոպոսն, եւ ի մտի իւրում գնալ ի սուրբ քաղաքն Երու-

սաղէմ՝ յերկրպագութիւն տնօրինականաց Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ. և ելեալ գնաց յԵրուսաղէմ:

Իարձեալ ի սոյն ժամանակի գտեալ եղեւ միւս եւս այլ ոմն այր որում անունն էր Տէր Կիրակոս, որ կամօք և յօժարութեամբ նման գոյր կամաց և յօժարութեան Սարգիս եպիսկոպոսին. և էր Տէր Կիրակոսս այս ի քաղաքէն Տրապիզոնայ, մտեալ ի կարգ աշխարհի, բայց ոչ վայելեալ, քանզի զկնի սակաւ աւուր վախճանեալ ամուսնոյ նորա, և ինքն մենացեալ իբրեւ զտատրակ ողջխոհ, և հանապազօր խոկայր ի պատուիրանս Աստուծոյ, և անձանձիր ընթեանոյր զգիրս աստուածայինս և ի միտ առնոյր զպատգամս նոցա, և ջանիւք և երկօք կրթէր զանձն ըստ հրամանի զրոցն կենցաղավարել: Ի սոյն ժամանակի յայսպիսում խորհրդեան գուլով տէր Կիրակոսի՝ լուաւ յոմանց վասն Սարգիս եպիսկոպոսի, թէ՛ և նա զղջացեալ է յաշխարհէ, և կամի հրաժարել և հետեւել առաքինի վարուց. վասն որոյ Տէր Կիրակոսն ելեալ ի Տրապիզոնայ և եկն յերկիրն Արարատու՝ ի Սաղմոսավանք՝ առ ի միարանիլ ընդ Սարգիս եպիսկոպոսին. և ոչ կարաց տեսանել զնա, զի գնացեալ էր յԵրուսաղէմ: Վասն որոյ և սա եղ ի մտի իւրում գնալ յԵրուսաղէմ. և դարձեալ ի Սաղմոսավանից եկն ի Տրապիզոն՝ վաճառեաց զամենայն ինչս իւր. զմասն ինչ ետ աղքատաց, և զտունն և զանդաստանն իւր աւանդեաց եկեղեցւոյն Տրապիզոնայ, և զմասն ինչ էառ ընդ իւր թոշակ ճանապարհին, և ելեալ գնաց յԵրուսաղէմ: Եւ պատահեցան սոքա երկօքեանս միմեանց, Սարգիս եպիսկոպոսս և Տէր Կիրակոս. և յետ աւուրց ինչ առ միմեանս կելոյ, գտին զիրեարս միով դիտաւորութեամբ և միով յօժարութեամբ և կրիւք ախտացեալս. և միա-

1. Պէտք է իմանալ զգաժեալս, նոյն կիրքը զգացող՝

կամ և միաբան և միախորհուրդ եղեալ յայնմ օրէ և առ յապայ կենցաղավարիլ ի միասին:

Բայց խնդրէին տեղի անբոյթ և պատշաճաւոր անապատի, և չեւի ի շփոթմանց աշխարհի. և լուեալ յոմանց գիտողաց թէ այդպիսի տեղիք բազումք գոն յարեւելեայ մասն աշխարհին Հայոց, և մանաւանդ յերկրին Սիւնեաց, որ և ի չին ժամանակաց անապատ եղեալ է յաշխարհին յայնմիկ, որոց տեղիքն արդէն եւս երեւին: Եւ իրրեւ ստուգեցին զբանն, ելեալք յԵրուսաղեմէ յօժարութեամբ զիմեցին և եկին յաշխարհս արեւելեան՝ յերկրն Սիւնեաց, և Հասին ի մեծափառ ուխտն Մտաբէի առաքելոյն՝ որ այժմ աօի Տարեռո Վանք: Եւ սուղ ժամանակս կացեալ անդ՝ զնացին ի տեղին որ անուանի Չորոյ վանս, որ աօի Յրուանց. և զկնի սուղ ժամանակաց զնացին անափ ի տեղին, որ անուանի Թաւանատի վանք¹. և անափ եւս ելեալ որոնէին առաւել եւս անբոյթ և անշփոթ և յապահով տեղի, մինչեւ գտին զտեղին, յորում այժմ շինեալ կայ Մեծ Անապատն. և անդ շինեցին եկեղեցի և զխուցս, ըստ պատշաճի անապատի և միայնակեցի, որպէս ցուցանէ Գիրք Հարանց վարուց և այլ ճգնաւորաց, նեւմ և մթին փոքրագոյն. և սկսան անդ գեաւեղիլ:

Իսկ տէրն տերանց և Աստուածն աստուծոց՝ որ միշտ զբարին կամի և յառաջեցուցանէ, յաշողէր և ուղղէր զգարծս նոցա, և ինքն ձեռնտու և օգնական լինէր. վասն զի ի վերայ բարի Համբաւոյ նոցա եկին բազումք և յարեցան ի նոսա. և եղևն նոցա միաբանք և բնակիչք տեղոյն. ոչ միայն աշխարհականք և աննշանք, այլ և եկեղեցական և անուանի արք, վարդապետք, եպիսկոպոսք և քահանայք: Ար էր Պօղոս վարդապետն Մոկացին, և Մովսես վարդապետն Սիւնեցին, որ զկնի եղև կաթողիկոս, որ և զերկուցս պատմութիւնսն և

1. Տես երես 250:

զարդիւնսն յայլում ճառի երկար պատմելոց եմք. և Ներսես վարդապետն Մոկացին, որ զկնի զնաց ի կողին Լմայ և անդ շինեաց անապատ. և Թուռայ եպիսկոպոսն Տարեռո, որ զկնի եղև վարդապետ, և զնաց յերկրն Գաւախոռ հօվուել և առաջնորդել ժողովրդեան աշխարհին. և Կարապետ եպիսկոպոսն Էջմիածնի, որ զկնի զնաց ի Սեւակ կողին, և զայն տեղին շինեաց անապատ, և կայ Հաստատ մինչեւ ցայսօր. և Գամբուցի Արիստակես վարդապետն, որ զկնի եղև առաջնորդ նոյն Մեծ Անապատին, և անդ եկաց մինչեւ ցվախճան կենաց իւրոց և անդէն թաղեցաւ: Եւ միւս Տէր Արիստակեսն, որ էր ի գաւառէն Բարկոռչատայ¹, որ զկնի զնաց ի տեղին զոր անուանեն Տաւնափարայս², և շինեաց անապատ, և անդ եկաց մինչեւ ցվախճան կենաց իւրոց և անդէն թաղեցաւ, և տեղին անապատ կայ Հաստատուն մինչեւ ցայսօր: Եւ Գառիք եպիսկոպոսն՝ որ էր ի Գաւքօրոռ³ ձորէն՝ և ի ցեղէ իշխանաց, զոր Կարաւանեկեց կոչին, սա եւս եկեալ եկաց ի Մեծ Անապատս, և ապա ելեալ զնաց ի ձորն Գաւքօրոռ՝ և անդ շինեաց անապատ, զոր կոչին Չարեքապետի⁴ անապատ, որ է բազմաժողով եղբարց բնակութիւն, և յոյժ Հաստատուն ամենայն կարգօք և սաՀմանօք անապատի մինչեւ ցայսօր. և ինքն Գաւիթ եպիսկոպոսն անդէն վախճանեցաւ և անդէն թաղեցաւ: Եւ այլք բազումք և յուրք՝ որք անդէն կացին և առ Տէր փոխեցան, և որք յայլ ուրեք զնացեալ շինեցին անապատս և վանօրայս: Քանզի իրրեւ զմայրն Սիօն՝ զորմէ ա-

1. Սիւնեաց երկրին գաւառ մի է:

2. Վերոյիշեալ գաւառին մօտ Բերձոր կոչուած վեհակի մէջ:

3. Սովորաբար դրուի Գաւքօրոռ. Հայ-Աղուանից երկրի մէջ էր այս տեղս:

4. Չարեք գետոյ անուամբ, որ Կուր մեծ գետոյ մէջ թափուի:

սէ մարգարէն Եսայի, թէ « Ի Սիօնէ ելցեն օրէնք՝
և բան Տեառն յԵրուսաղէմէ », սոքա երկրքին
արքս եղեն սկիզբն անապատիս, և անապատս ե-
ղեւ մայր և ծնող ամենայն անապատաց, և առիթ
լուսաւորութեան ազգիս Հայոց :

Վասն զի որպէս ասացի, աստ վարժեալ ուսաւ
Մոկացի Ներսէս վարդապետն զվարս կրօնաւորա-
կան, և ելեալ գնաց ի դաւառն Վասպուրականի,
և եմուտ ի կղզին Լմայ ի մէջ ծովուն, և անդ
ժողովեցան առ նա բազմութիւնք եղբարց. և եղեւ
անապատ Հաստատուն ամենայն կարգօք և կրօնիւք
միակեցութեան վարուց. և ինքն Ներսէս վարդա-
պետն անդէն կացեալ կրօնաւորական ժուժկալու-
թեամբ՝ կատարեաց զընթացս իւր առաքինի վա-
րուք, անդէն վախճանեցաւ և անդէն թաղեցաւ,
և վախճան նորա եղեւ ի թուին մերում ՌՉԶ ամի
(1627) :

Եւ զկնի նորին յաջորդեաց զառաջնորդութիւն
տեղւոյն ընկեր նորին Ստեփաննոս վարդապետն :
Եւ յայտմ ժամանակիս և եւս աճեցան միաբանք
Լմայ անապատիս, վասն որոյ ոմանք ելեալ ի Լմայ՝
գնացին ի տեղին՝ որ անուանի Կտոշց, որ և սա
կղզի է ի մէջ նոյն ծովուն, և անդ եւս շինեցին
անապատ և եղբայրանոց, և է այժմ Հաստատ ա-
մենայն կրօնաւորական կարգօք :

Են և այլ եւս մանունք անապատք շինեալք այսր
և անդր, բայց մեք գնշանաւորսն յիշեցաք, որ յայս
մեծ Անապատէս ուսեալ և վարժեալ գնացին
յայլ տեղիս՝ և Հաստատեցին. որոց ամենեցուն ե-
ղեն սկիզբն և պատճառ վերոյասացեալ երկրքին
արքն, Սարգիս եպիսկոպոսն և տէր Կիրակոսն : ...

Եւ էր Հոգաբարձու ի մարմնաւոր կողմանէ՝ Ա-
նապատիս՝ Սարգիս եպիսկոպոսն, և զրոց ուսուցիչ՝
Տէր Կիրակոսն, և Պօղոս վարդապետն և Մովսէս
վարդապետն, և Ներսէս վարդապետն, և Թումայ
եպիսկոպոսն. որք բազում ժամանակս կացին ի
միասին սոքա ամենեքեան. և ապա Տէր Կիրակոսն

և Թումայ եպիսկոպոսն՝ գնացին յերկիրն Քշտաղս¹,
մերձ ի գիւղն Հօջանց, շինեցին անապատ՝ և անդ
բնակեցան : Իսկ Սարգիս եպիսկոպոսն եկաց մնաց
ի նոյն Մեծ Անապատին, և Համբերութեամբ տա-
նէր ամենայն նեղութեանց եկելոց ի վերայ, մինչեւ
եհաս ի խորին ծերութիւն՝ առաքինական վարուք,
զընթացսն կատարեալ և զհաւատոն պահեալ փո-
խեցաւ աստի յերկիրն կենդանեաց, ի նոյն Մեծ
Անապատին, որ և անդէն կայ թաղեալ պատուա-
կան նշխարք մարմնոյ նորա. որում վախճանն եղեւ ի
թուականութեան մերում ՌԿԹ (1620) : Իսկ Տէր
Կիրակոսն որ գնաց ի Հօջանց՝ կացեալ անդ կրօ-
նաւորական ժուժկալութեամբ, ի նմին տեղւոյ
մերձ ի գիւղն Հօջանց յիւրում անապատին, եղեւ
վախճան սորա ի թուականութեան մերում ՌՉ.
(1621) և գնաց առ սիրեցեալն իւր Քրիստոս, ու-
րում՝ փափագեալ Հանապազ կրէր ի հոգին իւր. և
ի նմին տեղւոյ կայ թաղեալ պատուական նշխարք
մարմնոյ նորա. ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ օրհ-
նելոյն՝ յաւիտեանս. ամէն :

ՅԳԸ

ՆԵՐՏՈՂԵԱՆ ԳՈՎԵՍՏԻ ԶՈՐԵՑՈՒՆՑ ԱՐԱՆՑՑ
ՈՐՔ ԵՂԵՆ ՍԿԻԶԲՆ ԱՆԱՊԱՏԻ ԿԱՐԳԵԼ

(ՆԵՐՍԵՍ Վ. ՄՈՎՍՅԻ²)

Օրհնեալ Տէր Յիսուս Փրկիչ նորոգողն ազգի
մարդկան

1. Խանդարեալ անուն Գաւառադք դաւառի Սիւ-
նեաց, որ աւելի հին ատեն Աղահէնք կոչուէր :

2. Նախորդ Յօղուածին մէջ Առաքել պատմիչ յի-
շեց զօվութեամբ զվարդապետս այս Մովսէս, որ ծա-

Որ միշտ ըզբարին կամի և սպասէ մերոյս փըր-
կութեան .

Յայսմ՝ յետնեալ ժամանակիս յիշատակ արար նո-
րոգման ,

Բացեալ մեծ դուռնն բարոյ և եկեղ ձիր ողորմու-
թեան .

Ով որ լուսանցոյց ունի ճաճանչի այս մեծի ծագման՝
Կարէ զայս ի միտ առնուլ և իմանալ պարգեւ տի-
րական .

Ականջ ունողացդ ասեմ՝, ունկըն դիք բանիս միաբան ,
Լըսէք, փափագող լերուք ծարաւի բաժակիս արբ-
ման .

Ձի սիրոյ սեղան կազմեմ և կոչեմ զձեզ ի խրա-
խարան ,

Կայթեւոյ ծափըս հարէք ի լսել զճառս երանական .

Ձի թէ մեք յետնեալ զըտաք և չեղաք արժան
գովութեան ,

Սակայն մերայինքս եղեն պարծանաց տեղի և
կայան :

Արտանոր պատմել կամիմ՝ զեղելոցս որ մեզ դի-
պեցան ,

Թէպէտ վաղափոխք եղեալ՝ պատահաբք իմն երե-
ւեցան .

Ձի հայրըն վերին գըթած ի խնդիր ել տանս Ա-
րամեան ,

Եզիտ զմեզ անկեալ յորսայս ի ծուղակ շարին
յանդիման .

Չըզեալ ըզգաստակ ձեռին զեղջերաս մեր թշուա-
ռական՝

նօթ է այս գրուածէն լուսագոյն տաղաչափութեամբք ,
և արժանի գովութեան թէ գրուածոց և թէ վարուցն
համար . իր (Հայրապետ) հօրեղբօր հետ աշակերտ
եղած էր մեծանունն Քաղիչեցի Քարսել արքեպիսկո-
պոսի Ամբայ . ի հռչակելն զԱնապատի հաստատողս՝
խնարհութեամբ չի յիշեր զինքն , որ հիմնագիր եղաւ
Լմայ անապատինս այլ՝ յիշուի ի բարեսիրաց :

Չեռն ետ և կանգնեաց զմեզ ի գլորմանէս որ յեր-
կարեցան .

Սակաւ մի հողի առաք ի խնամոցս այս արարչական
Որպէս Պետրոսին եղեւ ի ծովուն ալէկոճութեան .

Շահապաս Պարսից արքայն որ տիրեաց տանս
արեւելեան

Ընտրեաց զգունդն Արեաց Պարսից՝ Օսմանին ե-
կաց յանդիման .

Մինն ի յընտրելոց դասուցն երեւեալ քրիստոսա-
գաւան ,

Այր հըզօր քաջամարտիկ ճակատուն բազմաց ա-
խոյեան ,

Ընդ որ հաւանեալ արքայն և գովեաց բազմաց
յանդիման .

Ապա ակնածէր սիրով միամիտ նորայն քաջութեան ,
Կացոյց զնա իշխան երկրի , հանեալ ի պատիւ մե-
ծութեան ,

Մեծարդոյ փառօք պատուեաց և կոչեաց զնա իւր
սիրական .

Հախնազար հայրըն նորա յորջորջեալ ըզնա սե-
ռական՝

Հայկազն՝ անուանէր ըզնա նմանել Հայկազնին
Տիգրան ,

Որ Յունաց յաղթող զըտաւ և Սկիւթացոց հիւ-
սիսական ,

Որոյ ի գիտի հարաւ Քուրդըն մեծ վիշապն Առ-
դահայն² ,

1. Հին Չուղայէն քըուած և Նորոյն գլխաւորներէն
մէկն եղած է Հախնազար , որ հին հայրենեաց յիշա-
տակաց սիրով՝ Հայկազն անուաներ է իր սրբին , և
սա հշմարտեր է իր անունը , զինուորական քաջու-
թեամբ՝ Շահաբասի բանակաց մէջ . Մովսէսին՝ Խորե-
նացոյ ըսածն Հայկազն Տիգրանայ համար՝ ընդարձա-
կելով յարմարցընէ այս նոր Հայկազին , որ յեա զէնք
չարժեւու ընտրեր է զխաչ և քաջուեր է յանապատ :

2. Մարաց թագաւոր ըլլալով՝ Քուրդ կոչէ զԱժ-
գահակ :

Ըզլեարդն և ըզթոք նորա գեղարդեամբն ի փորոյն
եհան .

Մովսէս քերթողըն պատմէ և գովէ զնա յոյժ զա-
նազան ,

Ըզձեւ և ըզտիպ կերպին զբազդին մեծ ընդ զօրե-
ղութեան .

Սոյն սա անպակաս կերպիւ և ձեւովն իւր արքու-
նական .

Յաւել քան ըզնա ի փառս հաւատովն Սուրբ Եր-
րորդութեան :

Պերճ հսկայածեւ մարմնով և տիօքըն վայելչական .
Իսկ տիպ պատկերին գեղոյ շնորհաւոր և զիւցազ-
նական .

Ընդ մէջ իւր ամեալ սուսեր զերկայրին և զթու-
րըն կարան .

Զվահանն պղնձապատ աղողակ ընդ ձախոյ կըռան ,
Հարթ համակ նկարակերտ նպատակ նետից ուժ-
քնական ,

Զլախտն յաջոյ ձեռին ունէր՝ նիշ գունակ ինքն
իշխանութեան .

Յահեկին կախեալ կըռան կըտցաւոր և ինքն գառ-
նիշան .

Հասակըն զրահաւորեալ սաղաւարտ պըսակ գա-
գաթան ,

Սարահէքն³ յերկրին կողմանց փքնալից ծաղկեալ
զանազան .

Ի շահատակել զինուցն՝ ահընկէց լինէր նա մարդ-
կան ,

Եւ ի խիզախելն ուժգին՝ բեկանէր նա զիւր դի-
մակայն .

1. Զախ ուսէն կախած վահանը, որ թշնամեաց
ուժով արձըկած նետերու նպատակ էր :

2. Կտուցի կամ ճանկի նման ծայրով սսկեզօծ
դէնք մի :

3. Ինչ լեզուի բառ ըլլայ Սարահն, գուշակուի որ
նշանակէ կապարձ՝ փքիններով նետերով լցուած :

Յարշաւելն երիվարին կրթանաւ և վարժողական
Դափըր հարկանել գաշտին՝ դողացուցանէր գամե-
նայն :

Դասօք հրազէն հետեւակաց՝ առաջի գընդակ ըն-
թանան ,

Զգուշութեամբ մեծաւ սպասեն հրամանին յոյժ
խորհրդական .

Իսկ յարիութիւն անձինն յոյժ անքատակ՝ ի յոր-
դիս մարդկան ,

Եւ անհամեմատ խոհեմ ի շարժել շրթանցն յատ-
կական .

Ճարտասան արագախօս անթարթափ յարտաբե-
րութեան

Եւ բաղխոհական ոճով բարբառէր յարքայից դիւան :
Իսկ ներքին մասամբ հոգւոյն երկիւղած և ըզգաս-
տական .

Խոնարհ էր և հեզ բարուք և սիրող աստուած-
պաշտութեան .

Անպատի սիւն լինէր և գըրգէր գըթով հայրական .
Մինչ յիշխանութեան միջին՝ ջանք գընէր անապա-
տական :

Յայսրմ քանակեալ աւուրս յայտնեցաւ քարոզն
ընտրութեան

Պօղոս վարդապետն արի ջատագովըն ճշմարտու-
թեան ,

Հովանուն Սոաքելոյն, համարուեստ նոյն քարո-
ղութեան .

Փողելով հրատարակէր յուշ առնէր զբանըն ար-
թընական ,

Կարծրագոյն վիմօք հաստեալ գտուն հոգւոյ հա-
ւատոյ հիման ,

Զգուշութեամբ փորեալ ի խոր ըստ բանիցըն ա՛ւ-
րունական .

Իջին անձրեւաց հեղեղք, փորձութիւնք յորդոց
մարդկան :

1. Աննման, իրեն հաւասարող չունող :

Ի Վասպուրական երկրին, Մոկաց տունն և ի
 Քրքդաստան,
 Կործանել ոչ կարացին զնա յուսոյն իւրոյ քաջու-
 թեան .
 Ճըմարիտ բանիւ գործեաց ի յայգուղըն ատրունա-
 կան ,
 Ի տարաշխարհիկ լինելն ի գաւառն որ կոչի Գողթան :
 Գարձեալ անդ զարթեաւ հին շարն և յարոյց կրկին
 Հալածան .
 Առաջնորդք, եպիսկոպոսք, արեղայք և եկեղեցական՝
 Հակառակ կացին նըմա և ընդդէմ՝ նըմին զինեցան .
 Վասն այն ըզնոսա սըրեաց կործանիչըն ազգի
 մարդկան
 Զի յանձնէ աւերեսցի տուն մերոյս առաջնորդական .
 Միտեսակ թշնամի հաւասար և համանըման ,
 Զի պառակտեցին մարդիկ և յարուսցեն հեր-
 ձուած շարութեան :
 Ճըգունըս բազումըս կըրեաց ի Հայոց ու ի Տաճկի
 զիւան ,
 Վըկայեաց ի բազում տեղիս Տեսուն մերոյ մար-
 դեղութեան :
 Վարժող էր նա անձանձիր՝ թէ լինէր ոք փափագ
 ուսման ,
 Թէ չէ՝ ինքն ինքեան ասէր և երգէր զերգս աս-
 տուածական .
 Զի ներքին մշակութիւնըն չէր մընար պարսպ
 ընդունայն ,
 Այլ խոկմամբ աստուածայնոցըն վերընթաց լինէր
 յարաժամ .
 Զյաճախ ուտելն արգելոյր, և կարկիչ էր յանդըզ-
 նութեան ,
 Մանաւանդ արեղայից խափանիչ համարձակու-
 թեան .
 Զնախնի կարգն յառաջ ածէր, կանոնօք դընէր ի
 յատեան :
 Վըկայէր վասն աշխարհի՝ զի էին գործքն իւր շա-
 րութեան :

Վասն որոյ իմ նըմանիքս որ կրօնիւք յերկիր կո-
 րացան՝
 Կարի ատեցին ըզնա, բարկութեան նախանձ բըր-
 դեցան :
 Հազար և վաթսուն և եօթն յաւելեալ Հայոց թը-
 ւական, (1618)
 Յանկարծ շարժեցան մարդիկ, թինդ առին և ժո-
 դովեցան .
 Կաթողիկոսունք երկու, եպիսկոպոսք համանգա-
 մայն ,
 Արեղայք և վանականք և տէրտէրք շատ գումա-
 րեցան՝ ,
 Ուխտադիրք եղեն միմեանց, խորհեցան խորհուրդ
 միաբան ,
 Եւ չու արարեալ զնացին ի Գալիթ ի քաղաք
 Շահաստան .
 Զարչոյայ խանին դիպան, տարեւառ խօսիւք շա-
 տացան ,
 Թէ այր մի օտարական մեզ լինի պատճառ խան-
 գարման :
 Այլ նա ի վերին խնամոցըն մարդկապէս կոչեաց
 ի յատեան ,
 Ասաց, թէ Քահանայից չէ պատեհ կալ անմիա-
 րան .
 Վասն որոյ փոշիմանեալ և ինքեանց մեղադիր եղան ,
 Եկեալ թողութիւն սուին, ակամայ կամօք հաշտե-
 ցան :

1. Առաքել չի յիշեր այս անվայել հակառակու-
 թիւնը, դուցէ ակնածութեամբ եկեղեցականաց պատ-
 ւոյն, միանգամայն դուցէ և կաթողիկոսական աթո-
 ոսոյ յաջորդութեան շփոթութեան ինչ պատճառաւ .
 զի շատ յայտնի չեն ինչպէս Առաքել կաթողիկոս մի
 ժՁ դարու վերջին քառորդին. ժէին այլ առաջին
 քառորդին մեր Անապատաւորաց օրերում՝ Աշեսիս
 կաթողիկոս մի, զոր յիշէ յետագայ (2Գ) ծանօթու-
 թեան մէջ զանոնք յերուսաղէմ տեսող գրիչն :

Ահա յարուցմունք գետոց, փորձութիւնք սուտ եղ-
բայրական՝

Ուժգնակի բախեալ ըզտունն ըզհաստեալն ի վե-
րայ վիման.

Իսկ գըթած Տէրըն բարի զնա պահեաց առանց
սասանման.

Եւ յաւել նըմա շնորհ ըզգալի տուն լինել տիրական.
Տաճարաց հոգաբարձու յԱստուծոյ էառ հրաման,
Թէ սովաւ յայտնի լինի այս խախտեալ ազգիս ի
հիման,

Թէ սա է բարի շինող լըքելոյն յուսահատութեան.
Չմեղօք կործանեալլս կանգնէ ւ առնէ տաճար
տիրական:

Կարծեմ՝ թէ սա էր ճըրագն ըստ պետին առաքե-
լական,

Որ ի գիշեր կենցաղոյս խաւարչուտ և նըսեմական
ձաճանչ նըշուլից փայլեաց, և շաւիղ բանայր նա
մարդկան,

Մինչ տիւրն լուսաւորի արուսեկին մեծի ծագման:
Համբեր սա համբերելով խեղճ մըտօք ի գուր տըղ-
մական.

Մինչև լուաւ աղօթից արարիչ տէրըն գըթական.
Եհան ի կաւէ գըբոյն, ի վիմին եդ հաստատութեան,
Եւ արկ ի բերան նորա օրհնութիւն, ըստ երգոյն
գաւթեան.

Անեղ լոյսն արարչական լոյս վառեաց խաւարեալ
մարդկան,

Երկու լուսատու աստեղըք՝ որք յարեմըտից ծա-
գեցան,

Ի յԵրուսաղէմ՝ սընեալք՝ ի լուսոյն լուսոյ լըբա-
ցան¹,

1. Առաքել այլ յիշեց այս երկու գլխաւոր անա-
պատաւորաց՝ ատեն մի յԵրուսաղէմ կենալն. այն
ատեններ (1606-7) նոյն քաղքին Ս. Յակովբայ վա-
նաց մէջ Աստուածաշունչ գիրք օրինակող մի յիշէ
գաստնք՝ ուրիշ ներկայից հետ. « Կամաւոր աղքատին

Եւ մեզ խոր խաւարելոցս լուսատուք նոր առաքե-
ցան:

Սարգիս մեծ եպիսկոպոսն և Կիրակոս արին այն՝
Սըլայեալ թեւօք Հոգւոյն և հասին սըմա օգնական.
Պետրոսի և Յովհաննու օժանդակ եհաս Պօղոսն
այն,

Իսկ այս Պօղոսիս հասին ստուարտատեղն երկու
գաւազան,

Նորին օտարացուցիչ շըլընջիւն անտի յայտնեցան.
Մերկ պարտին լինել մարդիկ՝ Քրիստոսի կարգել
զօրական.

Ահա նորահրաշ հընչիւն՝ դեռարոյս և անյայտա-
կան,

Թէ պարտ է զմարմին թողուլ և հոգւոյն լինել
պաշտըպան.

Նոր երգ նոր ներբողեան, նոր կական ի ձայն ցըն-
ծութեան,

Նոր պարըս խմբել այսօր և երգել գոհաբանական.
Նոր պարու պարապետիս պարաւորք լինել համա-
ձայն,

Երկըրպագութիւն և փառք տըւողին՝ ի ձայն գու-
հութեան՝

Որ զայս երկու ուսուցիչքս առաքեաց մեզ ճըլ-
մարտաբան,

Գործնական իմաստութեամբ կատարել միշտ ըզ-
տեսականն.

Չայս եղինքս ամուական բանաւոր և արգիւնական՝
Բանական երկրի մըշակ խըթատանջ և միշտ ժը-
րաջան,

Չայս երաշտացեալ գետինա արտասոււաց ցօղով
արբուցման,

» Սարգիս եպիսկոպոսին Սաղմոսավանեցին, և Տրա-
» պեղոնցի կամաւոր աղքատին՝ Տէր Կիրակոսին »-
որով վկայէ՝ թէ յառաջ քան տեղով հաստատելն
զմիայնակեցութիւն՝ սրտով հաստատեր էին, կամ
սրտերնին անապատացուցեր էին:

Զայս խոսքանացեալ երկիրս՝ արարան բերրի ան-
դաստան:
 Հերկեալ խըրատով զայգիս, շարահնար փուշքըն
խըլեցան,
 Եւ ապականիչ աղուէօքն որք կալեալ և սրք զօ-
ղեցան.
 Նոր գարնանային հողմունք քաղցրասիւզք յայգիս
կոչեցան,
 Եւ ձայն տաարակաց սրբոց մընչիւնիւ աստէն լը-
սեցան.
 Զըմեռք և անձրեւք անցին, խստութիւնք սըրտից
կակդացան,
 Եւ ծաղիկք զարմանազանք ի յերկրիս մեր երփ-
նեցան.
 Իջուք ի յայգիս, եղբարք, և տեսցուք զծառս
համանգամայն,
 Ծաղկեալ որթ և թուզ և նուշ, նըսնենիք և մուրտ
և շուշան.
 Երկուց նըմանեալ հողմոց որք յառակողէն ասա-
ցան՝.
 Արի՛ հիւսիսի փըլումն, եկ հարաւ շերմին սիրա-
կան,
 Շընչեա ի պարտէզըս մեր, խընկալից և խիտ բու-
րաստան,
 Բուրեցցին խունկք մեր անոյշք և ծաղկունքն որ
հանդիսացան.
 Փառս նորոգողին տացուք՝ որ ետ դուռն ապաշ-
խարութեան,
 Եւ փոխ հատուցուք սոցա ներբողեան գովասա-
նական:
 Այս երկու մեծ լուսաւորքս կորընթարթն երկնից
կառուցան,
 Լուսատու լինել յերկիր և նըշան փամանակեան.
 Երկու այս բեւեռ աստղունք՝ որ ի վեր և ի վայր
կայացան

1. Սաղման, յերգ Երգոց 4րոց մէջ:

Արովք կարգք եկեղեցւոյ կանոնօք սահմանադրեցան.
 Երկու պատուական ակունքս որ յերկու կուռն ա-
հարօնեան,
 Նըշանքն Իսրայելի մեղանշական և արգարութեան,
 Երկու ձիթենի ուղէշքն որ յերկրի նոր արմա-
տացան,
 Կընդին լուցելոյ յաջմէ և յահեկէ ոստովք բար-
ձրացան.
 Մինչ ի հովանին սոցա ախտաժէսք բազումք կու-
սեցան
 Թանախտի՛ յանապատս, և ձիթովս այս բըժը-
կեցան.
 Պարարտ ձիթենի գուրով՝ Տարեռու գաւթիս տըն-
կեցան
 Եւ պարարտացեալ պողովք Քրիստոսի ասա ըն-
ծայեցան.
 Երկու բարձրաբերձ լերինք՝ Ահերմոն և Թարորս-
կան,
 Եւ ակունք Յորգանանու՝ յորս մարգիկ նոր մը-
կըրտեցան.
 Ենովքայ և Եղիայի փոխանորդ յերկրի շըջեցան,
 Թէպէտ աննըման կենսք՝ այլ գործովք յոյժ հա-
մանըման.
 Կիմօք և ձեւովն իւրեանց հանդերձիւքըն խոշո-
րական՝
 Ծանուցին որդւոց մարդկան զաշխարհի վայելս ընդ-
ունայն:
 Երկու դրունք տեսանելեացս՝ յԱրարչէն կենդա-
նեացս եղան,
 Յատուկ ի միմեանց գուրով՝ մի շաւիղ տեսեան
ընթանան:
 Այսպէս այս երկու ընտրեալքս բացակայ տեղեաւ
մեզ ցուցան,
 Մինքն Պանտացի գուրով, մինն ի տանէն Արարա-
տեան:

1. Տես յերես 250 գրոցս:

Թէպէտ առանձին դիմօք, կրկնակի կերպիւ յատկացան,

Մի կամք մի կարգ մի կըրօնք, մի հոգի կառավարեցան:

Յընծայ պարտի Հայաստանս և խայտալ խըն՛ջոյս հոգեկան.

Պարանցի առնել յուսով և երգել զերգ հոմերական, Նոր սըրինգ և նոր տաւիղ, քընար և նոր երգարան, Նոր կաճառախումբ լինել և քննել յոյժ խորհըրդական.

Բանալ ըզարգանք մըտաց և ճաշակ տալ համբերութեան.

Ըմպել ըզհամեղութիւն բաժակիս այս իմաստութեան:

Գըրեան վաղըն՛ջուց փակած՝ ընթերցան ոճով մեկնեցան,

Եւ լապտերք եկեղեցւոյ՝ գալըստեամբ սոցին վառեցան.

Բարիօք մեզ նաւատօիք ի ծըփման ծովուս յայտնեցան,

Վարեցին թեւօք Հոգւոյն և հասին յանրաւ խորութեան:

Մինչ յայս խրախութեան կայաք յաշողակ հողմով սըլացման

Եւ յաջ և յահեակ թռուցեալ դիտեաք ըզկէտն ուղղական,

Յանկարծ հողմն ուռուցիկ փոթորկեաց ըզնաւս առժամայն

Եւ շը՛հապտոյտ առեալ տատանէր յայէկոծութեան. Հողմով կուտակեալ կոհակք ի ներքուստ անտուստ խռովեցան

Եւ ծովըս հանդարտական յամբոխեալ ալիս փոխեցան.

Թըռչարանն առագաստին՝ ի ծըէնըս պատառեցան¹,

1. Նարեկացւոյ աղօթագրոց Ին Բանի նկարագրութենէն կ'առնու Մոկացին, իբր իր դրացիէն գողնալով:

Եւ կայմն ամբարձման պարզող՝ ի ծովու խորըս սուզեցան.

Ղեկն և ղեկավարն և թեւք խառնելեացըն խափանեցան,

Եւ շարքըն տախտակամած ի միմեանց բաց անշատեցան.

Երկու լըծակաց մածմունք ծընօտիւքըն բաժանեցան,

Եւ լատնն ողնափայտին առ քեզիքըն խարխալեցան:

Ահա արդ մեծ արհաւիրք, աղաղակ և յոյժ լայական. Տրտմութեան ալիք գիդեալ առ թիկունս մեր կործանեցան.

Չի այս չորս անկեան հիմունքս՝ յորոց նաւքըս մեր հաստատեցան,

Ուխտեալ՝ ի միում ամի և մահուամբ առ Տէր փոխեցան.

Այս չորս սիւնքս խարխալեալք՝ որք աթոռ Տեառըն կազմեցան՝

Խոհեմ արի և արդար ողջախոհ առաքինացան.

Չորս գետոց նըման հոսեալ արբուցին զծարաւ Հայաստան,

Նոքա ի յԱգին դառնան և սոքա ի յերկնից կայան. Չորից աւետարանչաց նըմանեալ՝ առ մեզ յայտնեցան,

Եւ չորս տարերաց նըման ի չորս անկիւնըս համբաւեցան.

Քառագէ՛մ կառաց նըման՝ Աւիւծ և Եզն ասացան,

Մարդ և Արծւոյ նըման՝ փութապէս առ Տէր սըլացան.

Չորս կարգէս² քրիստոնէից ըստ միոյ միոյ ընտրեցան.

1. Եզեկիէլ մարգարէի տեսլեան մէջ երեւցած կառքըն և կառածիղքն:

2. Չորս դասակարգէ քրիստոնէից. Խշխանն է Հայկազն. Վարդապետն Պօղոս. Հայրապետն Սարգիս. Առանձնականն՝ Կիրակոս:

Իշխանն ընդ Վարդապետ, Հայրապետն և Առանձնական:

Ի հազար և եօթանասուն յաւելեալ Հայոց թըւական

Եղեւ կատարումն սոցա որք ի մէնջ առ Տէր փոխեցան¹:

Թէ գիմառնական խօսիմք, ու ի եղբարք իմ և սիրական,

Զմեզ ի խնջոյս ամեր և փողես երգ դամբանական. Խիստ մի խրոսովք, եղբարք, չը գիտել զիրքս կենցաղական.

Կարգ եղեալ է Արարչին չը մընալ աստան վախճան. Մանաւանդ այս Հայաստան վաղվաղուկ և փոփոխական:

Ի հարց ւ ի պապանցն ուսաք, յառաջին սրբոցն ասացան,

Հիւսիսոյ հաւէն առնուն մեր ծաղկունքս և յոյժ զօրանան,

Եւ տապըն խորշակահար ծաղկընկէց առնէ առժամայն:

Ահա ձեզ ձայն աւետեաց սփոփանաց յուսադրբական.

Թէպէտ սերմանողքն անկան, սերմանեալքն յոյժ արդիւնացան.

Մարմնով հեռացան ի մէնջ, բայց հոգւով ոչ հեռացան.

Միայն դյաղթանակն առին, յախտալից կենաց փոխեցան,

Անդէն բարեխօս բարի վասըն մեր առ Տէր կացուցան,

Զաթոսով անմահ Գառինն՝ ընդ քահանայիցըն կարգեցան:

Փառք և գոհութիւն տացուք Աստուծոյ անմահ տէրութեանն.

1. Մէկ տարուան ժամանակի մէջ մեռած են, բայց Հայոց երկու թուականաց մէջ՝ ՌՊԹ և ՌՀ:

Ըյշխանմանաց սոցա պահեսցէ ի խաղաղութեան: Առ ձեզ պաղատիմ, եղբարք, ես Ներսէս թշուառական,

Հայցեցէք ընդ իմ առ Հարքս՝ յիշել զիս առ անմահ արքայն:

Փաբրիկ ֆիլիպպոս դըպիր փափագող բանիս տաղական՝

Զայս խնդիր արար՝ թէ ասա յիշատակ, որ սղորմիս տան:

ՅՂԹ

ՍԱՍԱՆՈՒԹԻՒՆ ՄԵԾԻ ԱՆԱՊԱՏԻՆ

(Ա.Ռ.Ա.Բ.Ե.Լ. Ի.Բ.)

Շարադրեցուք վասն սոյն մեծ Անապատիս միւս եւս պատմութիւն. զի յետ շինութեան անապատիս, իբրեւ անցին ի վերայ ամբ քառասուն և հինգ կամ աւելի, արեւմտեան կողմն Անապատին՝ գետինն պատառեցաւ ընդ կողմն հիւսիսի, և եհաս մինչեւ ի կողմն արեւելից մինչ ի հանդիպոյ լեռնափէմն. իսկ յարեւմտից կողմանէ անցեալ զգերեզմանօքն, եհաս մինչ ի լեռուն արեւմտեան կողմանն. և այնքան պատառեցաւ լայն և ընդարձակ և խորագոյն, զի թէ եզն և ձի և այլ անասուն դէպ լինէր անկանել ի խորափիտ պատառածին՝ ոչ կարէր ելանել. այլ և բաց ի սմանէ այլ եւս պատառուածք այսր և անգր յորովք լինէին որ յաւուր: Եւ յայսմ պատճառէ երկիւղալից կասկած անկաւ ի սիրտս բնակչաց Անապատիս, թէ գետինն յորոյ վերայ շինեալ կայ Անապատն՝ սահելոց է ի տեղալէ իւրմէ: Նա և ամենայն դաւառականքն որք անդ պատահէին, ի տեսանելն զպատառածն զայն՝ զնայն վկայէին:

Իբրև եհաս թուականն մեր ՌՃԷ (1658), և յապրիլ ամիսն, եղև անձրևային գարունն այն, և պատասուածքն սկսան օր յաւուր լայնանալ, և հաւաստեաւ հաստատեցաւ ի սիրտս ամենեցուն՝ թէ այսօր կամ վաղըն սահեալ հոսելոց է ստորակայ գետին Անապատին: Եւ եղև յաւուր Աւստրալայի մատարան կիւրակէին, որ էր ապրիլ ամսոյ քսան և հինգ, ընդ ժամանել ի ժամ երեկոյին՝ մերձ ի մուտս արեւուն, սկսաւ պատասիլ գետինն ի հարաւայնոյ կողմանէ Անապատին ի բարձուէ ի լեռնէ անտի, և իբրև զմրկեալ ամպ դիմեալ զայլ ի բարձանց լեբին, ահագին դրդմամբ և թնդմամբ, և որոտմամբ, և ճայթմամբ, իբրև զբոտուան կայծակնացայտ ամպոց. և այնքան ահագին էր որոտուան և թնդուան, մինչ զի ամենայն բնակիչք Շինահայր՝ գեղն, և Հալիճոր գեղն՝ լուեալ զձայնն, և ելեալք յանդիմանակայ տեղով՝ զգեղն իւրեանց, տեսանէին զարհաւիրն զայն: Չի յաւիտենից հաստակաւոյց լեռնական վէմք՝ պատուեալք յինքեանց՝ ի միմեանց ի բաց արոհէին, և ի սկզբանց կառուցեալ վէմք՝ որք հիմն էին գետնոյն, եռացեալ ի վեր զային յերես գետնոյն, և յոյժ ժամանակաց ծառք և տունկք ամենայն, եթէ ընկուզի և թէ կաղնի, և ընդ նոսին մեծամեծ վէմք՝ զառ ի ստորեւ սուզեալ ի ներքս յանդուանդս կլեալք աներեւութանային. և մեծամեծ վէմք հատեալք ի լեռնէն՝ զկնի միմեանց հարովեալ զային ի վայր, որոց ի բախելն ընդ միմեանս՝ փշրեալ և խորտակեալ ի բաց ցնդէին. և ուժգնութիւն սոցին բախմանցն՝ թնդուան սաստիկ առնէր ամենայն վայրացն, և ձայն գոռալոյ և որոտման սոցա խլացուցանէր զլսելիս, և սրտամեռ առնէր զամենեսեան:

Եւ որովհետև երեկոյացեալ էր օրն և սակաւ մնացեալ ժամ աւուրն, և այն եւս էանց և ժա-

1. Համասուտելով Շինեթ կոչուի հիմայ:

մանեաց զիչերն ի վերայ, սկսաւ անձրև թորիլ և լինել սաստիկ մթնագիչեր, այնքան զի և առնութեակայ կացեալքն զմիմեանս ոչ տեսանէին: Եւ ամենայն բնակիչք Անապատին ելին յԱնապատէն, և գնացեալ ժողովեցան յարեւելեան կողմն Անապատին՝ ի քարեայ լեռնն, և անդ զետեղեալ վառեցին լապտերս և մեծամեծ մոմս, կային ահաբեկ պակուցմամբ, և մնային կատարածին, և ըզձային լուսոյ առաւօտուն:

Բագուճք համարեցան թէ Անապատն միահաղոյն քանդեցաւ՝ ընդ այլ սահեալ գետնոյն. բայց աբարչական խնամ զթածին Ատուածոյ հայեցեալ ի մշտապաղատ մաղթանս որոյմելի եղբարցն՝ ոչ և թող ի սպառ աւերիլ, այլ սակաւ. քանզի արեւմտեան կողմն Անապատին, պարիսպն և հիւրատունն, և ախոռք անասնոցն և համբարանոցքն, և մասն ինչ ի սենեկի եղբարցն, և արեւմտեան կողմն մեծ եկեղեցոյն՝ սեանցն յետուստ կուտէ, սոքա ամենեքեան աւերեցան:

Եւ յոյժ ահագին և ահբնկէց էր գործեցեալ իրն. քանզի որպէս լեռնացեալ կոհակք ալեաց ծովու՝ որք զհետ միմեանց սահեալ ընթանան, սոյնպէս և հաստահիմ վէմք, քար և հող վայրացն այնմիկ եւ զեն: Չի ի սրտէ լերինն յորոյ վերայ թաւահատի վանքն կայ շինեալ, ի խորոց անդնդոց բնական վէմք լերինն սկսան պատասիլ, և հողով և խճով և մեծամեծ վիմօք իբրև գտունս՝ եկեալ զառ ի վայր հոսին. և ի վերուստ եկեալ հոսինն՝ իբրոյ բանութեամբ և ուժգին հոսմամբն, զիւր առաջի վայրն ի բնական տեղոյն ի բաց ստուգեալ, առեալ ընդ իւր ի միասին զկնի միմեանց ընթանային իբրև զյորձանս ծովուց ելեւէջս առնելով: Եւ այսպէս սահելով գնացին և հասին ի գետն մեծ Որոտակ օր ի մէջ ձորոյն անցանէ, և արգելին

1. Սաստիկ փլցընող աւրող հով, երբեմն և ձիւնախառն:

զգնացս չուրցն իբրեւ ժամս ութ. և չուր գետոյն որ ի վերուստ իջանէր՝ եկեալ ծովացաւ և լցաւ տեղին, և ապա ի կողմանէ ինչ եգիտ ինքեան զտեղիս գնալոյ՝ և գնաց, և քարինքն և հողքն՝ որք արգելան յեզր գետոյն՝ եղեն ըլուր մեծ:

Իսկ գերեզմանատունք անապատաւորացն էին յարեւմտեան կողմանէ Անապատին, և ընդ հոսիլ վայրացն՝ այս գերեզմանատունքս եւս հասարակ միաշաղոյն ամենեքեան ի միասին՝ խորագոյն և անդ ընդային յատական իրեանց ոստեալ ի տեղւածէ իւրեանց՝ սահեալ գնացին բազում հեռաւորութեամբ, ի վայրի ուրեմն զկայ առեալ կայացան: Այլ և ի սոյն տեղում էին թաղեալ սուրբ վարդապետն Պողոս, զորոյ զպատմութիւնն արարեալ եմք յայլում ճառի, և Սարգիս պարոնտէրն՝¹ որոյ սակս յանցեալ ճառիդ պատմեցաք. և Արխատակես վարդապետն, որ զկնի Սարգիս պարոնտէրին նա եղև առաջնորդ Անապատին. և ճգնաւոր և ընտիր և առաքինագործ արեղայն Տէր Բարսեղ. սոքա չորեքեանս սուրբեր միմեանց թաղեալք կային, և ի վերայ իւրեանց շինեալ կայր մատուռն. և ի ժամ հոսելոյ տեղոյ գերեզմանատանն՝ խնամքն Աստուծոյ իբր զգործ ինչ սքանչելեաց արար ի վերայ սրբոցս. զի ամենեւին գերեզմանքս սոցա ոչ խախտեցան, որ և քարինք անապանացն ոչ թիւրեցան, այլ զգիրս իւրեանց զէպ ուղիղ ընդ արեւելս ընկաւեալ կայացան, որպէս և նախկի թաղեալք էին. բայց մատուռն՝ որ ի վերայ սոցա կայր, փլուզեալ ցնդեցաւ:

Եւ ի լինելն այսմ ամենայնի գործոցս սոսկալի՝ խնամքն Աստուծոյ ամենակալի ոչ ումեք եղև վնաս մարդոյ կամ անասնոյ, այլ միայն եղբայր ոմն մնաց ի մէջ իւրոյ խղին և անդէն մեռաւ ի ներքոյ հողոյն. զի ընդ սկսանիլ հոսմանն ի ժամ երեկոյնն, ոմանք յեղբարոցն գնացեալ ազդեցին

1. Պարոնտեր՝ եպիսկոպոս նշանակէ:

նմա ելանել անտի՝ զի մի մնացէ ի ներքոյ հողոյ. և նա ի վաղ ժամանակաց ցանկանալով սպասէր մահու, ո՛չ եկն արտաքս, այլ մնաց անդէն՝ յուսով ակնկալեալ Տեառն, զի թերեւս վասն անպարտ մահուան իւրոյ ընկալցի այցելութիւն հողոյ իւրոյ ի բազմագութ Տեառնէ Աստուծոյ: Իսկ միւս այլք բնակիչք Անապատին՝ ամենեքեան ժողովեալք էին ի լեռն որ կայ յարեւելից կողմն Անապատին, յորդարուխ արտասուօք և մեծաւ հառաչանօք կռծէին զանձինս, և աղաչէին զԱստուած, զի թերեւս զերծցին ի ստատկմանէ, և փրկեսցին շինուածք Անապատին ի փլմանէ. քանզի յուսահատեալ էին վասն ահագին արհաւիրացն եղելոց, և մինչեւ ցլուսանալ ի լոյս առաւօտու երկուշարութիւն, իբր զպաշտաւոր ոք՝ յերկունս կային: Իսկ այն՝ որոյ գթութիւնն բնութեամբ է, աղբիւրն սղորմութեան Տէր Աստուած, ոչ միայն զնոսա փրկեաց ի սատակմանէ, այլ և զԱնապատն եւս ամբողջ պահեաց, և ո՛չ եթող աւերիլ. զի ամենազօր աշօջն իւրով անխախտ պահեաց զԱնապատն, բաց յառաջ ասացեալ աւերելոցն:

Ն

ԿՆԻՔ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՔԱՂՈՒԱԾՈՅՑ

(ՄԻԻԹԱՐ ԱՅՐԻՎԱՆԵՅԻ)

Յովհաննէս Աւետարանիչն հրամայէ՝¹ վասն երեքամեան և երեքամսեան գործոց և սքանչելեացն Քրիստոսի, «Որ թէ զամենայն զրեալ էր՝ կարծեմ թէ և ոչ աշխարհս բաւական էր տանել»: Իսկ թէ

1. Յովհ. Աւետ. ԻՍ. 23. որ է վերջին տուն ըստ վանդակ Աւետարանաց:

այս այսպէս է, որպէս և է իսկ, ապա զինչ պարտ է ասել վասն ի սկզբանէ աշխարհի անցիցն անցելոց՝ եթէ գրեալ էին: Իսկ մեք քայլելով ի վերայ ժամանակագրաց անհուն զրուցաց՝ քաղելով զմի ի հազարաց և զերկուս ի բիւրուց, ըստ կարի հասու արարաք զձեզ, սրբազան հարք և եղբարք, կարգի թուոյ ժամանակաց: Իսկ դուք աննախանձ մտօք ընկալարօք զսակաւ սատարս ի մէնջ, որպէս Եղիա ի Սարեփթացւոյն¹: Զի և այս ոչ ին մէջ իրակերտեցաւ, այլ ի Հոգւոյն Սրբոյ հրաշագործեցաւ: Որում երկիր պագանեմք, և փառաւորեմք զանսկիզբն էութիւն և զմիասնական աստուածութիւնն Հօր անձնին և Որդւոյն ծնեցելոյ ի Հօգւոյն բղիտեցելոյ, անտրտում մեծվայելչութեանն և արարչական զօրութեանն՝ զոհութիւն և բարեբանութիւն յամենայն արարածոց նորա և յընդհանուր շնչոց, յերկնաւորաց և յերկրաւորաց և ի սանդարամեատականաց, յաւիտեանս յաւիտենից, ամէն²:

1. Եղիա մարգարէ երբ փախչէր յԱքայաբայ թագաւորէ, անցնելով ի Սարեփթա քաղաքաւանէ՝ անօթի ըլլալով՝ ինչրեց մէկ այրի կնկանէ ստակէր. նա որ միայն քչիկ մի ալիւր և քչիկ մի իւղ միայն ունէր, անով թրեց, եփեց, կերուց:

2. Արքայացոյն կ'իմանայ հեղինակին միաքը, ինչպէս զմերն, որ իրեն հետ փառատրելով զԱստուած, կրկնեմք՝ Ամէն:

Յ Ա Ն Կ

Ե Բ Կ Ի Ո Ր Դ Մ Ա Ս Ի Ն

Ա, Բ, Գ ՀԱՏՈՐՈՅ *

Աքաւ թղ. Կարուց ք, 96-8, 103, 137, 142-4, 190	Ազուղք ազդ 285
— թղ. Տաւուշոյ ք, 341-2, 344	Աղուաւոց քար կամ Աղուաւոր 100, 104, 160
— կթ. Աղուանից ք, 339	Աղաբուր զղ. ի Մեծ Հայո ք, 262
Աքաւ լահ. ա. Ծահարաս:	Աղախ գո. ք, 344
Աքասածոր զղ. ք, 378, 380	Աղամակերտ. ա. Հաղամակերտ:
Աքաբ թղ. 84-93, 157	Աղլէ հլրպա. Եդեսիոյ 93, ք, 90 ³
— եղք. Կաղաշի ք, 221	— կոմս առ Թէոդոսի 281, 300
Աբղլայ Ա Ոստիկան 548	— (Սնդէ) զրիւ ք, 372
Աբղլմէլիք ամիրապետ 556, 558, ք, 11	Աղէլիքիտ եպո. Արաբացոց 316
Աբղասիմ եղբորդի Մահմեաի ք, 551	Աղրամէլիք ո. Սնեքերիմայ 54
Աբեղեանք կամ Աբեղէնք 65, 123	Աղրիմաս կայսր 122
Աբէլ կամ Աբէլ սոցարապետ վաղարշակայ 65	Աղաղ աէր Հերբան բերդոյ ք, 347
Աբիւղենոս յոյն պատմիչ 69	Աղասոս ք, 164
Աբ-հաճ ամիրայ ք, 150	Աղատին Սուլա. Գոնիոյ ք, 508
Աբուսահլ թղ. Արծր. ք, 109, 123, 125	Աղարխ կթ. Սոյ ք, 253
Աբրահամ Ա կթ. 491	Աղպպոսիք ք, 126
— առաջնորդ Ղազարայ վանաց ք, 480, 482	Աթանազիւնէս եպո. 127, 187, 190
— թարգմանիչ 437	Աթանազիւնէս որդի Յուսկան 238
— սարկաւազ 399	Աթանաս պատր. Աղեքսանդրիոյ ք, 436
Աբրէհեմ սէլուկ զօրվ. ք, 188	— աշկ. Մեսրոպայ 416
Աքաթանգեղոս 146, 244	Աթենադորոս (Թէոդ. Սալաս.) 175-9
Աքնիս դիք Հարկաց 57 ³ .	Աթնաս աստուածուհի 80
	Աթնացիք 434

* Համառոտագրութիւնք. ք, ք = յերկրորդ կամ յերրորդ հասարս. աշ = աշակերտ. բ = բերդ. դ = գետ. զղ = գիւղ. գո = գաւառ. թղ = թաղաւոր. իշխ = իշխան. լ = լեռ. ծ = ի ծանօթութեան. կթ = կաթողիկոս. հ = հայր. հղ = հղնաւոր. ո = որդի. վ = վանք. վրդ = վարդապետ. ա = տես. բ = քաղաք.

Աթենք 233, 235, 326, 436, 530
 Աթլ դ. ք. 487, 491
 Աթուրայիք (Ասորիք) 85. ք. 390
 Ատուտա իշխ. ք. 460
 Ադգանակ (Աշխանակ) թգ. Մա-
 րաց 47-56
 Ալազին ամիրայ ք. 477
 Ալազան դ. 10
 Ալամալեխ ք. ք. 497
 Ալան տ. Աղան Արծր. 11
 Ալանք 115-8, 285, 286
 Ալբրանոս եպ. Հարթայ 206-7
 Ալեյու (դաշտ) ք. 215
 Ալեքսանտոս սոկերիչ ք. 230
 Ալեքս կոմսենոս կայսր ք. 402-3, 434
 Ալե փաշա վելեր ք. 266
 Ալիթ դուստր Ռուբենի (Բ) ք. 455
 — դ. Հեթմայ Լամբրոն. ք. 58ծ.
 Ալիկա կին Սմառայ 297
 Ալինաս ու Օշին թաղաւորի ք. 158
 Ալկոյ բերք 297
 Ալվանս ք. 192
 Ալփ-Արսլան (Աքառլան) թգ. Պար-
 սիք ք. 181, 203-7, 219-20
 Ալֆե սուլտ. Եգիպտոսի ք. 50, 51
 Ալբրիտե ք. (Ախալցխե) ք. 210
 Ախուրեան դ. 110. ք. 139, 162, 201, 204
 Ախարայ ք. 245, 246
 Ականս ք. 416
 Ականց վ. տ. Ակներ:
 Ակեսայիք (Ակիք) 72
 Ակներ (Ակնեհե) վ. ք. 443, 463-5
 Ակոսի գղ. 554
 Ահարոն կթ. Աղուանիք ք. 340
 Ահնա սուլտան ք. 208
 Ար. ք. ք. 511
 Ալազ գղ. ք. 214
 Ալան կամ Ալան արծր. աշխ.
 Մհարցայ 326, 347-8
 Ալրազ (Էրզրայ) դո. 54, 105. ք. 94, 154
 Ալեքսանդր Մակեդոնացի 58, 69. ք. 3
 — թգ. վրաց ք. 190

Աղեքանդրիա որև Մեսալինայ
 դշտայ Հրէից 81
 — ք. 156, 326, 518, 530, 534
 Աղթամար կղզի և վանք ք. 84, 92-6. ք. 238-9, 250, 270
 Աղիովան դո. 125
 Աղծնիք աշխարհ. ք. 95
 Աղու լ. ք. 188
 Աղուանք 68, 93 103. ք. 5, 42, 338-344
 — աշխարհ 224. ք. 513
 Աղ-Սընգյոր (Աղ-Սնգյոր) ամիրայ ք. 220
 Աղսիան ամիրայ ք. 220
 Աղվիթա կին Սուրենայ Սալա-
 հունայ 175
 Աղաից ձոր ք. 146
 Աղբերան ք. ք. 264
 Ահապա ու Արաւայիսի 26, 27
 Ամասիա ք. 82-4, 219. ք. 263, 265
 Ամատունեայ վ. յերզով. 515
 Ամարազ գղ. ի Հարանիչ 226
 Ամարազ դո. ք. 287
 Ամբրոսիոս եպո. Միլանոս ք. 177
 Ամիք (Ամիթ) այն ի Տիրապէքեր ք. 60, 442. ք. 206, 222, 231
 Ամր-Քափր զօրվ. ք. 216
 Այաս ք. ք. 130, 135, 242
 Այեխ դ. ք. 510
 Այծեանն Անեի կին այրատիրոս ք. 247-8
 Այրարատ. տ. Արարատ:
 Այրի վանք ք. 503. ք. 217
 Անակ պարթև 132-5, 145, 177
 Անահիտ 100, 177
 Անանե դեպան Աբգարու 86-91
 — աշխ. Սմառայ ք. 172
 — վրչ. Միկիլի ք. 305
 — վրչ. Նարեկացի (փիլիսո-
 փայ) ք. 103
 Անանիա վրչ. Դիրակցի 527-33
 — վրչ. Սանահնցի ք. 335
 Անանիա վ. ի Պաղեստին 515
 Անատաս կթ. 547
 — կթ. Աղուանիք ք. 340
 — վրչ. Պատմիչ 519
 Անարգաքա ք. (Անուարգա) ք. 337. ք. 158, 242

Անբերք ամրաց ք. 472
 — (Ամբեր) դո. ք. 335
 Անգեղ սուս 70, 191-5
 — բերք 278
 Անդիպուս թգ. Յունաց 71ծ.
 Անդիպուս դուստր Յարեթի 71ծ.
 Անլակ տեղի ի Տարոն 472
 Անլովի (Անտիթ) Սիւնի նայր
 Փառանձեհայ 242-8
 Անլուսի վ. ի Կիլիկիա ք. 533
 Անլրէաս Առաք. 199, 219
 — սասրի թրգնիչ. ք. 257
 — աշխ. Մհարցայ 413ծ
 Անլրէ կամ Անլրիասայց վ. ք. 459
 Անե բերք ք. 460
 Անթապ ք. ք. 243
 Անի ամրոց 79, 80, 110, 147
 — ք. Դերակայ 424. ք. 139-41, 163, 164, 170, 176-8, 181, 203-6, 227, 274-5, 230, 333 353, 402, 472, 499. ք. 86, 245
 Անիկրիա (Գաղատիա) ք. 498
 Անձեւայիք (Անձեւայեայ կրկիր) 72, 99, 103
 Անձեւայեայ վ. յերզով. 515
 Այնուլ կամ Անուուլ բերք 277-9, 496
 Աննա կուսան քոյր Ռոմղրատայ 101
 Անոյշ կին Աթգանակայ 56
 Անտիթ ք. 59, 529. ք. 217 219, 236, 242, 261, 270, 278, 394, 404, 435, 438, 446, 456, 598
 Անտիթոն թգ. Անտիթայ 59
 Անտոն անապատական 421. ք. 389
 — ընկեր կրօնիկայ 206
 — նայ ոմն ի Հում ք. 292
 Անփայ կամ վերին Բատան 63
 Անուանեայ վ. յերզով. 516
 Աշահունիք կամ Արշահունիք. տ. Արշահունիք:
 Աշխարար Գիմարոսան տա Ար-
 շախա Գ. 307
 Աշխեթ զօրվ. յաւուրս Բուզայ ք. 37-8

Աշխէն տիկին Տրւատայ 182, 185
 Աշխուշտ որև Արշահունայ ք. ք. 214-5
 Աշնակ սուս յԱրցախ նահանգի ք. 353
 Աշոս Ա Բագրատ. թգ. ք. 42, 48-51, 54
 — Գ. Բագր. Ողորմած ք. 105, 137-42
 — Գ. Բագր. որչի Գաղկայ Ա 141, 161-3
 — Արծր. իշխ. յաւուրս Բուզայ ք. 29-31
 — Արծր. ո. Գեղեղնայ ք. 66-8
 — Բագր. ո. Սահակայ ք. 21-2
 — Բագր. ոմն 429
 — իշխ. Բագրեւանդայ 429
 — իշխ. Կանչոյ ք. 460
 — կրօնորդի Սմառայ Ա. ք. 74
 — թգ. Սիւնեայ ք. 227
 — իշխ. Սիւնեայ ք. 61-2
 Աշոց կամ Աշոց դո. 69
 Աշուշայ բլեւշիկ վրաց 360, 407
 Աշտարակ ա. ք. 164
 Աշտիշատ ք. 78 195, 240, 336, 338
 Աշրափ (Աշրափ) սուլտան ք. 474
 — միլիթ որլի Ալֆեայ ք. 51, 153
 Ապահունիք 71. ք. 145, 197. ք. 188
 Ապաղա դան. տ. Հուլադուս
 Ապրատ. տ. Գրիգոր Զ. Կթ. :
 — եղբ. Ն. Լամբր. ք. 413
 Ապիւլ-Սուվար ամիրայ Գունայ ք. 170-4
 Ապրասաթ Տարոնեցի ք. 263
 Ապլեարիպ (Ապլարիպ) իշխ. Արծրունի ք. 402-3
 — Գունատապլ ք. 460
 — իշխ. Ֆառանայ ք. 460
 — Նորից. Գր. Մաղխարոսի ք. 119-21
 Ապրոս կուսք 78
 Ապրամնուր նարկապահանջ ք. 26
 Ապրամիլեթ ք. 35-7
 Ապրուսէ իշխան. Աղուանիք ք. 38-42

Ազունք՝ 27
 Ազունքի ար. ա. Ազունք-Սուվար: Ազունքի ար. ք. 262
 Առան Սիսակեան 68
 — զու. ք. 276, 345, 347, 349, 388, 497
 Առան թիւ. Հայկազն ո. Վա-
 չազնի 58
 Առանի 58, 72
 Առանի 261
 Առանի (Մշոյ), ա. ևս
 Առանի 198, ք. 226,
 Առանի 366, 369, 478,
 482, ք. 164, 168
 Առանի վր. Սիսակեան 70ձ.
 — 5. Նազարի ք. 221
 — Ի Հոսի բնակիչ ք. 292
 — Եր. կարգի. կի՞ Ի Սոյ
 ք. 233
 Առանի զու. 125
 Առանի ար. Մոկայ ք. 269, 323
 Առան ք. ք. 511
 Առան ք. ք. 257
 Առան թիւ. ք. 498
 Առան թիւ. ք. 498
 Առան թիւ. ք. 508
 — սուրան ք. 349
 Առանի կամ Առանի ք. 392,
 394
 Առանի շատուած 176
 Առան ք. ք. 239, 461
 Առան ք. ք. 164
 Առան. ա. Առան:
 Առանի (Սոսի) 30, 31,
 43, 85, 278
 Առանի 29, 31
 Առան 80
 Առան ք. ա. Առան ք. 222,
 ք. 182
 — ո. Գարս ք. ք. 188
 Առանի ք. ք. 51
 Առանի 417
 Առանի 4, 119, 187
 — ք. ք. 5
 Առանի 194ձ
 Առանի 193
 Առանի ք. ք. 151

Առանի ք. ք. 459
 — Եր. ք. ք. 430
 — ք. ք. 481
 — ք. ք. 475
 — ք. ք. 40, 41
 — ք. ք. 370-2
 Առանի 2
 Առանի 2, 3
 Առան (Սոսի) ք. ք. 460
 Առան ք. ք. 540, ք. ք. 30, 244
 Առան ք. ք. 483-4
 Առանի ք. ք. 32-3
 — ք. ք. 376
 — ք. ք. 200-2
 — ք. ք. 309-10
 Առանի (Ա) 377
 — (Բ) ք. ք. 32-3
 Առանի ք. ք. 154
 Առանի ք. ք. 67, 224,
 286, ք. ք. 278, 472, 497
 Առանի ք. ք. 34-7
 Առանի ք. ք. 508
 Առանի ք. ք. 502-3, 534-6
 Առանի ք. ք. 9, 25, ք. ք. 508, ք. ք. 335
 Առանի ք. ք. 25, 465, ք. ք. 15,
 ք. ք. 335
 Առանի ք. ք. 164
 Առանի ք. ք. 187
 Առանի ք. ք. 399
 Առանի (Սոսի-առ.) ք. ք. 23
 Առանի ք. ք. 28-35
 Առանի ք. ք. 56, 150, 161, 202
 Առանի. ա. Առանի:
 Առանի. ա. Առանի:
 Առանի Առանի ք. ք. 26
 Առանի կամ Առանի առանի ք. ք. 12, 17, 131, 134,
 157, 163, 227, 240, 271,
 311-4, 339, 422, 546, ք. ք. 74, 182, 331, ք. ք. 28, 335
 Առանի ք. ք. 32
 Առանի Մոկայի ք. ք. 112-3
 Առանի ք. ք. 271
 Առանի կամ Առանի ք. ք. 498

Առանի ք. ք. 199
 Առանի կամ Առանի ք. ք. 459
 Առան. ա. Առանի ք. ք. 289
 Առանի ա. Առանի ք. ք. 2
 Առանի ա. Առանի:
 Առանի ք. ք. 179
 Առանի ք. ք. 313
 Առանի կի՞. ո. Առանի ք. ք. 146, 222-4
 — ք. ք. 339
 — ք. ք. 339
 — ք. ք. 78
 — ք. ք. 363
 Առանի ք. ք. 122
 Առանի ք. ք. 3
 Առանի ք. ք. 226
 Առանի կամ ք. ք. 329, ք. ք. 197, 199,
 213, 270, 279
 Առանի ք. ք. 478
 Առանի կամ Առանի ք. ք. 188, 196,
 216
 Առանի ք. ք. 65
 Առանի ք. ք. 515
 Առանի (Առանի) ք. ք. 8
 Առանի (Առանի) ք. ք. 184-5
 Առանի. ա. Առանի:
 Առանի Առանի ք. ք. 326, 375
 — ք. ք. 209
 — ք. ք. 191-7
 Առանի ք. ք. 79
 Առանի ք. ք. 225
 Առանի ք. ք. 8, 31, 32, 36
 Առանի ք. կամ ք. ք. 95, 149, 197, 548,
 ք. ք. 213
 — ք. ք. 188, 279-80
 Առանի ո. Առանի ք. ք. 26
 Առանի ք. ք. 26-8, 73, 78, 110
 Առանի ո. Առանի ք. ք. 12, 15,
 18, 25
 Առանի առանի ք. ք. 56
 Առանի առանի ք. ք. 175
 Առանի ք. ք. 58
 Առանի Առանի ք. ք. 74, 76
 — ք. ք. 238, 242,
 261, 265-8, 270, 276-80

— ք. ք. 304, 307-8,
 311-6
 — Առանի ք. ք. 58-60
 Առանի ք. ք. 79
 Առանի ք. ք. 290
 Առանի ք. ք. 58-60, 74, 112, 131
 Առանի ք. ք. 516
 Առանի ք. ք. 450
 — ք. ք. 517
 Առանի ք. ք. 428, ք. ք. 98
 Առանի ք. ք. 98, 101,
 143, 182
 Առանի ք. ք. 60
 — կամ Առանի ք. ք. 351, 373-4, 387, 440,
 444
 Առանի ո. Առանի ք. ք. 55
 Առանի ք. ք. 399
 Առանի ք. ք. 534
 Առանի ք. ք. 27
 Առանի կամ Առանի ք. ք. 195
 — ք. ք. 195
 Առանի ք. ք. 191
 Առանի կամ Առանի ք. ք. 122, ք. ք. 180
 Առանի ք. ք. 425
 Առանի Մոկայի ք. ք. 360
 — կամ ք. ք. 351
 Առանի առանի Մոկայի ք. ք. 120
 Առանի ք. ք. 125, 134, 180,
 227, 370
 Առանի Առանի Առանի ք. ք. 74, 77-9
 — ք. ք. 109, 125,
 297
 — ք. կամ Առանի ո. Առանի ք. ք. 329-34
 — ո. Առանի ք. ք. 413ձ
 Առանի ք. ք. 12, 15,
 18, 25
 — Առանի ք. ք. 128, 136, 244
 — Առանի ո. Առանի ք. ք. 304
 Առանի ք. ք. ո. Առանի ք. ք. 118, 125-8
 — Առանի ք. ք. 551

Արտաւազը սպարապետ առ Տըր-
դասաւ 223
Արտաւան թգ. Պարսեց 128, 266
Արտաւել ք. Պարսեց ք. 260
Արտեմիս (Արտեմիտէ) ղիցուհի
78, 80, 124
Արտուս լ. ք. 83
Արրինա նոս պատմիչ 71 ծ.
Արցախ (Արձախ) նհնդ. 511 540
Արցախայ վ. յԵրուզմ. 518
Արփատուս զդ. 479
Արքայ թոնդր. աշկ. Սմբատայ
ք. 172
Արքայկաղին վ. մերձ ի Սիս ք.
241, 459, 547, 548
Արքայութիւն Գանձակեցի ք. 273
Աւազ վ. ք. 72
— ո. Աղեզ բէկէ ք. 217
Աւարայր զդ. և դաշտ յԱրտազ
378
Աւետ կամ Աւետիք ողորմած
քննյ. ք. 228
Աւետիք Տիգրանակերտցի 63 ծ.
Աւնիկ բերդ ք. 192. ք. 207,
213, 270
Աւշին. ա. Օշին:
Աւետ իշխ. ճիկերոյն ք. 460
Աւրինդ (Որինախոս) Ս. զօրվ. ա.
ևս Օրինդ 141-3
Ափխազք 143. ք. 96, 180, 197
Ափրեկէ 286. ք. 295
Ափրդիտէս շատուած 79, 187
Աքքիս կամ Աքքա ք. ք. 491,
455. ք. 48, 51, 96

Բաբ Հայկազն 56
Բաբգէն. ա. Բաբգէն:
Բաբգիւն ք. (և աշտարակ) 13,
17, 18, 22, 24, 59, 488
Բաբերդ ք. 110. ք. 475
Բաբրիսս (Խուժիկ) եղ. Սիւնեաց
98
Բաբրիսս (Ռաբուլաս) եղ. Եղե-
սից 319
Բաբրիկ Սիւնի 249-57
Բաբրէն Սիւնի նիզակակից վա-
հանեանց 444
— Սիւնի իշխ. ք. 4
Բազամ թգ. Հայկազն 58

Բազանիւն կամ Բազայտինը
զդ. 80
Բազարան զդ. Շիրակայ ք. 164
Բազարաս թաղապետ Վաղարշա-
կայ 61, 64, 72
— ՚. Սմբատայ տապախ 282
— Բազր. Պարսիկ ք. 52
Բազուան 262. ք. 27
Բազրաս թգ. Վրաց ք. 203
Բազրատուհի վիպուհի 232
Բազրատուհիք 61, 250. ք. 185-8,
263
Բազրեանդ զո. 300, 335. ք.
23-7, 146
Բազ ո. Մանաւազայ 24
Բազափրան (Բարզափրան) Ռշ-
տունի ք. 85
Բաթուս դան 497, 509-11
Բալխ. ա. Բալի:
Բակ կամ Բակեար զդ. ի Ճուաշ
ք. 121
Բակուրակերտ առ. ի Մարանդ
123
Բակուրան հայ իշխ. Պապեանի
ք. 242, 461
Բակուրիացիք 4
Բալ (Բալի կամ Բալիս) 488-
ք. 497. զ. 182
Բաղաբերդ ի Սիւնիս 246-8
Բաղէշ ք. ի Բզնունիս ք. 93. ք.
214
Բաղաին իշխ. Րնկուզոնի ք. 460
— Լատին եղբ. Կոնդոփրէի
ք. 230, 268
— Իշխ. Կուզային ք. 461
— ՚. Կոստանդնի ք. 160
— աէր Մարաշայ ք. 278, 295-301
Բաղք զո 97, 464, 544. ք. 182-
ք. 28
Բառփին մայր մեծին Ներսիսի
238
Բայրերդ. ա. Բաբերդ:
Բաչու նուին ք. 508, 511
Բասեան կամ Բասէն զո. 63,
69, 193, 265. ք. 192. ք.
213, 279
Բասիլ կրօնաւոր ք. 436, 439
— (Բարսեղ) ստրկաւազ ք. 90-3
Բասիլիս Վրացի ք. 383

Բասիլիս վրդ. ի ժ. դարու ք.
102
Բասիլք 137
Բաս Սահաունի 293-5
Բասին վ. Շիրակացոց յԵրուզմ.
514
Բատրոյ վ. յԵրուզմ. 517
Բարբ պատմապետ 146
Բարեհեան Ատորի ք. 124
Բարբոզ լ. ք. 186
Բարգուս եղբ. Հայկայ 9
Բարզափրան. ա. Բազափրան:
Բարթուղիմէոս ստաք. 92, 97-109
— Լատին եղ. Բանայ ք. 164
— Աքքաբան ք. 139 ծ.
Բարձր Ատուածածին վ. և Եղբ.
ՍԱրցն ք. 225-6
Բարձրբերդ զգեակ ք. 240. ք.
16, 157, 243
Բարձ կամ Բարնա ող և Բար-
թուղիմ առ. 101
Բարշամ (Բարշամին) Բաքեղացի
31, 80
Բարսեղ Ա կիթ. ք. 264, 320-2
— եղ. Անայ ք. 354, 399
— աբրեղ. Դրազարկու ք. 155
— սառլ. Խրաձորայ ք. 100, 102
— սառլ. Հաղբատու ք. 332, 334
— վրդ. Մաշկեւորցի ք. 133
— Մեծն եղ. ծեարից 233, 235,
419. ք. 104 138.
— մեկնիչ Քերականի ք. 78
— յիշատակապետ ք. 501
— զեապան ք. 509-11
Բարտաւան 44
Բեզէլի վ. յԵրուզմ. 515
Բեկիս կամ Եզրիս ք. 11
Բեթանիս վանատուն ք. 182
Բեղալատ ք. 349
Բեկու ք. 95
Բեխ սն ք. 227
Բեկուր 146
Բենեդիկտոս ՚. կրօնաւորաց ք.
424
— ժիք պազ ք. 132
Բեր կամ Բեր թգ. Ափխազաց
ք. 96-8
Բերդակ զդ. ք. 367
Բերդանիւն ք. 10

Բերդուս ք. ք. 261-2
Բերբա. ա. Հայկայ ք. 498
Բերկացոց (Բերկացոց) զո.
159
Բերկիկ ք. ք. 197. ք. 187
Բերդաուհի զո. 466
Բզափայ ածիրայ ք. 346
Բզնունեան նախարարութիւն 71
Բզնունիք 24, 71, 240
Բզնունեաց զո. 158, 320. ք. 473
Բել կամ Նեբրովթ 12-23
Բեշպալիս ք. ք. 497, 510
Բիւզանդացիք 534-6
Բիւզանիս 326. ք. 123. ք.
263
Բիւրեղ աիկին Սիւնի 499 ծ.
Բլուր առ. 335, 377
Բղբուլ զդ. 424
Բնաբեղ բերդ ի մեծ Ծոփա 278
Բողատ հոն, 526
Բոզնոփոր զո. ի Գուգարս 412 ծ.
Բութ աեպի 161
Բուղարք 77, 231. ք. 496
Բուխարա ք. ք. 180
Բուզա (Բուհա) տափկան ք.,
29-31, 34, 37-42
Բուզկար 63
Բուսաս դէք Չինաց 57 ծ.
Բուրլար բիկեր Անակայ 145
Բլնայ նահանգ ք. 380, 472. ք.
204
Բանաշէն զդ. ք. 170
Բրբելոյ կամ Արլիւոյ նակաթոս
կիթ 423 ծ.
Բրբնիկ վ. ք. 146

Գարայ նահապետ. 65
Գաբրիէնք ի Գաբրիայ 428, 65
Գազ ք. ք. 494, 522, 550
Գազիկ Ա Բազր. Ծահնշա՛ս
ք. 140, 146, 155
— Բ թգ. վերին Բազր. ք.
176-8, 233, 235, 237. ք. 150
— Աբասեան թգ. Կարսոց ք. 179,
207-8, 265-7
— Արծր. Թգ. Վասպուրականի
ք. 64, 73, 82-96 190
— Արծր. եղբ. Սահակայ և Հա-
մարտապայ ք. 20

Գաղիկ կթ. Աղուանից ք. 341
 — Ի ծոց. Շահապիվանի 351
 — Վըննասղ 510
 Գաղան պարսիկ 251-7
 Գաղանս կամար. ո. Հրահա-
 սայ 334
 Գաղաունի վ. յերսղմ. 515
 Գաղերան օմն ք. 268-9
 Գահիրէ (Խահրէ) ք. ք. 105
 Գաղատացիք 2
 Գաղապա կամ Մայրոյ լիճ 10
 Գամեր կամ Գամիր ո. Ֆարեթի 2
 Գամիրք ք. 235
 Գայիանէ և Գայիանեանք 155,
 174, 182. ք. 46
 Գայիմ և Գացիմ զիք Վրաց 202
 Գայլ ք. 82
 Գայլ Վահան Մամիկոն. 475-6
 Գանդրա ք. ք. 498
 Գանձակ դռ. ք. 224, 348-9
 — ք. ք. 276-7, 343-6, 388
 — Շահապան ք. 375, 475
 Գանձասար վ. ք. 348
 Գաննի կամ Գեղամայ երկիր 28.
 ք. 61, 278, 348
 — բերք. 227
 Գաննիկ թոն Գեղամայ 28
 — վ. ք. 73
 Գանուլ լ. քարայր ք. 6
 Գարա-Կոստոճ. ա. և Յուսուփ
 ք. 192
 Գարա-տերէ ք. 63ձ.
 Գարգարացիք 68, 137
 Գարբան ք. 524
 Գարբանացիք 68
 Գարեղին Սրուանձտեանց նշակ.
 354-5
 Գարբան ք. 45
 Գարջոյլ Մաղխազունի զօրվ. 445
 Գաւաչ դռ. 99ձ. ք. 95
 Գիւնն սիւնի ուրացեալ 451-2
 Գեղուհն թղ. 208-11. 296
 Գեղ լ. 27
 Գեղամ ո. Աստիայ 26-30
 Գեղամայ ծով. 112
 Գեղամի երկիր և լ. ա. Գաննի:
 Գեղարբունի երկիր 27. ք. 472
 Գեղիկ վ. ՚ին և նոր ք. 377-8,
 473, 502, 513, 522

Գերեանայ դաշտ և Շաւարշ. 498
 Գերմանիէ. տես և Մարաշ ք.,
 241, 278 295
 Գերմանոս պարսիարդ. Յունաց
 ք. 429
 Գերք աղք 285
 Գզիրա ք. 296, 298
 Գէորդ Բ կթ. Գաննիցի ք. 48.
 50, 62, 92-6
 — Գ. կթ. Լոնցի ք. 258
 — Իշխ. Բարձրբերդոյ ք. 460
 — զբր. Լամբրոնցի. ա. Գէորդ.
 Սկեւացի:
 — առաջ. Հաղբառու ք. 333
 — զբր. Մեղրիկ ք. 258, 321
 — եզր. Սիւնեաց ք. 30
 — զբր. Սկեւացի ք. 411, 464.
 — (ս.) անապատ վ. ք. 437
 — վ. յերսղմ. 514
 — թղ. Վրաց ա. Գորդէ:
 Գթնուչ զօրացեալ ք. 188
 Գին ոռակ 125.
 — ապխապետ 66
 Գինական ք. 546
 Գիտիկ դան ք. 507
 Գիտակ 113
 Գիտանէ զիք 191, 197
 Գիւտ կթ. 437
 — ճգ. 464
 Գիւտի վ. 464
 Գլակ. ա. Զենովք Գլակ:
 Գլակայ վ. 469
 Գլածոր (Գայրիձոր) վ. Ի Վայոց
 ձոր ք. 124-6, 162, 164
 Գլխերացի եկղ. Սոյ ք. 43
 Գնէլ Արձեւացի 270, 302
 Գնէլ Արշակունի թոն Տիրանայ
 242, 261-5
 Գնթունիք 65
 Գնունիք 66
 Գողք ք. 164
 Գոթք, Գոթք 138-9
 Գող Վասիլ ք. 249-60, 320-2
 Գողթան երզնիք 125
 Գողթնեցիք կամ Գողթնացիք 72
 Գոմ Բզրայրի (Բձրայրի կամ
 Բրայրի) զղ. ք. 127, 132-3
 Գոմեր. ա. Գամիր:
 Գոտորդ կամ Գոտեր Արծր. 347

Գոր և Գաղան եղբարք 251-7
 Գորդ Շիրակացի ք. 217-8
 Գորդեցիք աղանաւորք ք. 175
 Գորդէ կամ Գէորդ թղ. Վրաց
 ո. Գեմեարի ք. 334, 350-3,
 378, 388, 471
 Գորդն ք. 175
 Գորդոսոյ յոյն 282
 Գորթու Ս. Թորոս վ. Ի Սալա.
 չունիս 179
 Գուբուրէք աղք 285
 Գուգարք աղք 285
 — աշխ. ք. 50
 — վ. յերսղմ. 515
 Գուշար 68, 69
 Գուրբուղայ օմն ք. 348
 Գուրդէն Արծր. յաւուրս Բուղայ
 ք. 35-6
 — Բարք. եղբ. Սմբատայ Բ.
 ք. 105
 Գնունի նշակ. ք. 69-74
 — թղ. Վրաց ք. 146, 161
 Գոնիք անապատ ք. 16, 18
 Գոսակ վ. 423
 Գրիգոր (Ս.) Լուսաւորէլ 101,
 145-49, 153, 159, 177-90,
 196, 208, 217, 240, 262,
 324, 338, 349, 375, 429,
 494, 514. ք. 42-8, 79, 163,
 553. ք. 6
 — Բ Վկայաւէր, ո. Գր. Մա-
 զիսարոսի ք. 210, 214, 243,
 248-50, 253-6, 315, 318,
 322, 414. ք. 77
 — Գ. եղբ. Ն. Շնորհարոյ ք.
 278, 306, 315, 322-3, 341,
 404, 406, 414. ք. 84
 — Գ. Տղայ ք. 315, 317, 336
 371, 338, 393-4, 400, 407,
 409, 517 436, 439, 444-5,
 469
 — Ե Բարսիլէմ ք. 304, 400-1
 — Զ Ապրիտա ք. 465
 — Է Անուարդիցի ք. 37, 92
 — Ժ Մակուցի ք. 216
 — Կղ. Անդրիտանց վանաց ք.
 — Անցի Իշխ. ք. 224 (459)
 — Ապրիտեան Իշխ. Շիրակայ
 ք. 224

Գրիգոր Աստուածաբան (Ս.) 233,
 235, 419. ք. 305, 325, 433
 — ո. Բագուրանի ք. 204
 — Իշխ. Բերդուսին ք. 460
 — արքեպ. Գանձակայ ք. 342
 — ո. Թարակերի ք. 273
 — Եղթեցի Ծերեկց ք. 196-
 201, 215
 — Կղ. Կարնոյ նշակ. ք. 163-9
 — առաջ. Հաթիկոյ վանաց ք. 398
 — նայ Ի Համբ ընակոյ ք. 301
 — Մագիսարոս ք. 168 208-12,
 245-8, 404. ք. 77, 173
 — Մամիկոն յաւուրս Գաւթի
 Գընցեցոյ 547
 — Մամիկոն եղբ. Ասլան-բէկին
 ք. 488
 — Նարեկացի (Ս.) ք. 106-10.
 402, 412
 — Նիսացի (Ս) 436. ք. 433,
 535, ք. 5
 — Շղթայակիր պատրդ. Կ. Պու-
 սոյ ք. 263, 316
 — Պահլաւունի Համբէ ք. 146,
 163
 — ո. Կնեքերիմայ ք. 223-4,
 226
 — Կղ. Սիւնեաց ք. 222-6. ք. 30
 — թղ. Սիւնեաց ք. 222-4
 — Սիւնի 490
 — առաջ. Սկեւաց ք. 61
 — Սրանչելազործ (Ս.) 219
 — Կղբ. Վախտանկայ ք. 379
 — ո. Վասակայ ք. 347-8
 — Կղ. Փիլիթոսեանց ք. 459
 — Կղ. Փիլիթոսեանց ք. 443
 — զբր. Աղուան աշխ. Գաւթի
 ք. 341
 — զբր. ընկեր Վարդանայ պատ-
 մըլի ք. 528
 — Օլինեան եղբայր. Ն. Լամբր.
 ք. 413
 — օրինակոյ ք. 317
 — Ամարասայ վ. յերսղմ. 517
 — Ա. Մեծն Քնյոպ. Հասնայ ք.,
 416, 437-8
 — ԺԳ Քնյոպ. Հասնայ ք. 301
 — կամ Գրիգորիտա քեհարդի
 վկայասիրի ք. 250-2

Գրեգորի վ. տ. խլածորոյ վ.
Գրեգորիս եղբայր. Վախտանկայ
բ., 379
— աշխ. Վանականի բ., 525
— Ներնկացի վրդ. ք., 114
— խարբերուցի օրինակոյ ք., 112
— արքեպ. Կապանոյ բ., 459
— Ա. ԿԹ. Աղուանից 224-6. բ., 339
— Բ. ԿԹ. Աղուանից բ., 342-3
Գօրին ք. բ., 333

Գաղան և Կորն ք., 118
Գաղուի վ. տ. Թաղէասի վ.
Գաղման ք. բ., 497
Գամակոս ք. 552. բ., 474, 498.
ք., 103, 108-10, 169
Գամուրթաշ (Երկամբար) Թա-
թար ք., 124
Գանիել ձերբան Ասորի 226-7
— Յերեկէն (Երկայն) ք., 230
— Երէց 551
— քնյ. ընկեր Հոփփախեանց 158
— Ասորի մեկնիչ ք., 19
Գանձան դղ. բ. 477-9
Գառան դաշտ բ., 526
Գառիս քնյ. 176-7
Գասնոյ անապատ վ. բ., 488
Գավրէժ (Թէվրէտլ, Թավրէժ) ք.
բ., 511. ք., 163, 180, 182,
186, 189, 202, 213, 254,
261, 290, 329, 332
Գաս ի Գանձրկայ 65
— սուրճանդակ Տրչատայ 223
Գատման դղ. ի Բզնունիս բ., 95
Գարանաղի զո. 157, 223, 240
բ., 73
Գարբանդայ դուռն 115. բ., 509
Գարբնայ քար յԱնձեակցիս 101,
103
Գարիճ Կոյուճանոս Թդ. 35, 69
Գաւթակ 545
Գաւթուկ քորեպո. Արծնի բ., 180
Գաւթի Թ. Ա. ԿԹ. ի Կոտայից բ. 4
— Ե. ԿԹ. ք., 241
— Ա. ԿԹ. Աղուանից բ., 339
— Բ. ԿԹ. բ., 340
— Գ. ԿԹ. բ., 340
— Գ. Ե. Զ. ԿԹ. Աղուանից բ.,
340-1

Գաւթի Թ. Ա. Աւակայ բ., 273
— Անհողին բ., 170-3
— Անյաղթ փրիխոփայ 326,
434-9. բ., 77
— Արծրունի ո. Սենեքերիմայ
բ., 157-9
— Բազրատ. Թդ. եղբ. Աբասայ
բ., 342-344
— եղ. Գեղամեցի ք., 334
— Գնունի Նհակ. բ., 69-74
— Գաւթի Գունեցի 546-52
— պար. Երուսաղէի ք., 291-2
— աներ Լուսաւորչի 146
— ո. Լաշա Թդ. Վրաց բ., 494
— Կամարական 429
— Կիւրապաղոս Տայոյ բ., 145,
149-50, 155
— Հաբեւեան բ., 183-5
— Հոտմայեցի մասենազիբ 154
— հայ ի Հոտմ ընկող ք., 292
— արքեպո. Մամառուստից
բ., 459
— Մաչուան բ., 193
— Մեծահոշակ վրդ. Աղուան
բ., 341
— Ներդինացի բ., 412
— արեղայ, նուիրակ յԱմա-
սիա ք., 263-8
— եղ. Շամբորցի ք., 339
— իշխ. Սախոունի բ., 84
— Վ. Կապան (Փրիխ.) 42ծ. 155ծ-
— Ա. Թդ. Վրաց բ., 179-82
— Բ. Թդ. Վրաց Ն. Գեմեարեայ
բ., 271, 274, 346
— Թդ. Վրաց ո. Գեմեարեայ
բ., 350, 529. ք., 37
— Փրիխոփայ. տ. Գաւթի Ան-
յաղթ:
— քնյ. Վկայազիբ բ., 324
— ո. Քրդին բ., 379
— ի ժ. զարու ք., 162, 166
Գեղամրա 167
Գմեար ո. Արծանի 192-7
— դիբ 197
— Ա. Թդ. Վրաց ո. Գաւթի
բ., 274, 271-7, 346, 350
— Բ. Թդ. Վրաց ք. 12)
Գեհշապուճ պարսիկ 399
Գերինիկ Թդ. Արծր. բ., 119-21

Գերջան զո. բ., 79, 99. ք., 262
Գերջանայ անապատ ք., 78
— վ. յԵրուզ. 517
Գեուկորոս բ. 524
Գեղակ զո. ք., 287
Գեղամայտ Լ. և Գեղամայտ
Վկայք 415, 417
Գիմարեանք 373
Գինասբէ Թդ. Հնդկաց 197
Գիսկղեախանոս 158, 163-5
Գիտնեախոս Արեղապազացի ք., 12-3
— պատր. Աղեքսանդրոյ բ., 433
— ո. Կղզուպարոյ 80
Գիտս դիբ 79
Գիցմայրի անապատ 424
Գիւստոս Լ. բ., 348
Գլակ կամ Դըզդակ 270-2
Գոռք բ., 164
Գու զղ. բ., 192
Գուին (Գվին) ք. 98, 226, 437,
458, 466-7. բ., 27, 56-60
67-74, 333, 353, 472
Գպրեկանք ի Շարակ բ., 101
Գտորիկ կին Վարդանայ 338
Գրազարկ կամ Թրազարկ վ. բ.,
238, 241, 243, 400, 459,
464. ք., 155, 157
Գրաստանան ներքինի 277-80

Եաղի ըննաւոր ք., 303
Եաղուպ պէկ ք., 192
— փառիշահ ք., 254
Եզեղեան ձոր զո. ք., 332
Եզեբացիք 62
Եզէիս ք. ք. 131
Եզեպացիք բ., 539-41. ք., 1
Եզեպատս 156, 518. բ., 252,
390, 392. ք., 111
Եղբու եղբ. Հայկայ 9
Եզրիս ք. 11
Եղեպոս ք. 86
Եղի սուլո. ք., 182
Եղեպոս ամիրայ տիրոջ Մովսայ
ք., 182-3, 269
Եղերոյ (Եզնկայ, Երզնկայ) ք.
124, 171. բ., 164, 552. ք.,
151, 157, 280
Ենիկ կողբացի 326
Եեկէն ք., 192

Երտուզ տէր Նախըւանայ բ.,
349, 352
Երեմայք 59
Երեւ կամ Արեւալիս ք. շիհնալ
ի Տիւտոսէ 123
Երկուսի եղբ. Ստ. Օրբէկեանի
ք. 37
Եւլապա 154
Եկեղեաց զո. 179, 216, 240.
բ. 552, 558. ք., 113
Եղեղեաց ձոր բ., 6
Եղեղի կամ Եղեղեակ զղ. 399
Եղեղեաց զո. ի Սիւնիս բ., 95
Եղեղաբ ԿԹ. Աղուանից բ., 340
— ասորի ասալ. Առաքելոց վա-
նաց 200
Եղեղաբոս համարոյ 528
Եղեղե աշխ. Թաղէոս ասաքելոյ
— կամ Եղեղա վրդ. աշխ. Մես-
րովբայ 148, 326, 321, 430-4
— արքեպո. բ., 93-4
Եղեղեի սյր 432
Եղեղաբ զղ. ք., 217
Եմուան կամ Իմուան Լ. բ., 487,
491
Եմրան հայ դորավար բ., 160
Ենովբ Երզնկացի ք., 258
Ենուսֆ (Ղարա Ուսուֆ) ք. 210-2
Եպիփան Սամառացի բ., 319
Եսայի վրդ. ձեռնից Ն. Լամբր-
բ., 477, 479, 482
— վրդ. Նշեցի ի Գայլեճարոյ ք.
114, 116, 112
— քնյ. 158

Երակու. տ. Հերակու:
Երանդուս ո. Թեոփիլոսի 417
Երասիս ք. 10, 26, 68, 110,
134, 251, 554. ք., 327
Երզնկանից բերք բ., 516, 523
Երեմիա ԿԹ. Աղուանից բ., 339
— զանասոյր Մարմաշինի բ., 164
— ձեռնաւոր հայր Վարդապ 529
— պատր. Յունաց բ., 429
— Սարկաւազապետ 338
Երեւան ք. 564, ք., 205, 332
Երզնկայ. տ. Եզերոյ:
Երեղայ ք. 80
Երինէոս կամ Երանոս եղ. Լիւ-
նի բ. 433

Երեցակ եղ. Սիւնեաց 462-6
 Երեցավանք յԵրսղմ. 515
 Երեցու վ. 464
 Երկաթահասաց լ. 229
 Երկաթաքար. ա. Գամուրդաշ:
 Երկինճ դ. ք. 510
 Երնջակ դո. 187, 207
 Երուանդ թզ. 109-115
 Երուանդակերտ ք. 111
 Երուանդաշատ ք. 113
 Երուսաղէմ 123, 156, 530. ք.,
 230-3, 389-95, 404, 431,
 444, 498. ք., 107-8
 Երուսաղեմի վանորայք Հայոց
 512-6
 Եւգինեայ վկայարան 529
 Եւզոկիա ք. ք., 307-22
 Եւզոյի կամ Զաւի ըջոյր Գայխա-
 նայ 158
 Եւթաղէ եղբ. Սոփեայ 146
 Եւտերիա կին 219
 Եւտերիոս կեսարացի 135ծ.
 Եւտիբեա ք., 424
 Եփեսոս գիրք 79
 Եփրատ դ. 187, 269. ք., 281,
 439, 501, 558. ք., 110
 Եփրեմ եղ. ի ժող. Շահապիվա-
 նու 351
 — Ս. Ստորի 420. ք., 302, 335
 — գրիւ ի ԺՎ. դարու դ. 164
 Զալին դիրք 202
 Զալիկ կամ Զազան ք. 143
 Զաղակունեաց (զուցե Պաղա-
 կունեաց) վ. յԵրսղմ. 516
 Զանգակ երեց գործակից Վլասա-
 կայ 369
 Զանգեան ք. ք., 511
 Զանգի ամիրայ ք., 278-9
 Զապէլ ար. և Եղիսաբէթ, դու-
 սար մեծին Լեւոնի ք., 463-4,
 509. ք., 4, 7, 30, 154-5
 — (Զապլուն) կին Օշնի ք., 157
 Զարասլ լ. 30
 Զարե՛ թզ. Հայկազն 58
 Զարեհաւան դղ. կամ ք. ք., 43
 Զարեհաւանի վ. յԵրսղմ. 515
 Զարեհանդ կամ Զարուանք դո.
 109, ք., 327

Զարմանդուխտ կին Տաճատայ ք.,
 397.
 Զարուհի կին Տիգրանայ 50, 51
 Զաքարէ եղ. Արտազու ք., 51,
 162, 164
 Զաքարէ սպասաւար եղբ. իւանէի
 ք., 377, 380, 470-9
 Զաքարիա Ա. կթ. Աղուանից
 ք., 339
 — Բ կթ. Աղուանից ք., 340
 — եղ. աշկ. Թաղէոսի առաք. 93
 — առաջ. Հաղբատայ ք., 190
 — քնչոտ. Հոտայ ք., 438, 440
 Զաքարիա արքեպ. ք., 183
 Զիկ զինաբան 351
 Զմեւնիա կամ Զմիրոնի ք. ք.,
 498 ք., 203
 Զնճիլ կուն ք., 230
 Զուրա ո. Վարդանայ (ըստ Յով-
 սիայ) 425
 Զրազառ մոզ 4
 Զրուան 4, 17
 — դիր Պարսից 202ծ.
 Զրուանդատ եղ. Սիւնեաց 98
 Զորաւար եղբ. Կ. Շնորհաւոյ. ա.
 Շահան.
 Էթիլ դ. ք., 507
 Էլպրուզ (Աւարուզ) լ. ք., 290
 Էմմանուէլ. ա. Մանուէլ:
 Էմմիածին ք., 92-5. ք., 240, 263
 Ընձակ Թրգաշ. (Աղղեան) 420
 Ընձաքիտոս կամ Ընձաքի-Սար
 լ. 229
 Ընուզերա. ա. Ռոպերա:
 Ընաստմ թուրքեան ք., 456-7
 Ընուսք (Ռուսք) ք., 496
 Ըրդիշ ամիրայ ք., 346
 Թաքոր լ. 518
 Թաղէոս առաք. 92, 98, 157
 — աշկ. 92
 — եղ. Բազր. (Դաթէոս) ք., 154
 — եղ. Կաֆայի 139ծ.
 — կրօնաւոր ի Հոտմ 291-2, 301
 — օրինակող ք., 305
 Թաղէոսի (Դաղուի) վ. ք., 345.
 ք., 88, 162, 164

Թաթարք ք., 483-509, 508, 511,
 516. ք., 103-12
 Թաթիկ եղ. Բաանայ 343
 — ա. Թաղիկ:
 Թաթուլ ճգ. աշ. Մեքորմբայ
 424-30
 — վանանդացի զօրվ. ք., 190-1
 Թալին աւ. ք. 353
 Թանճաղ շահ ք., 270-2, 276
 — զուլի բէկ ք., 324-6, 328, 329
 Թամար թզիկ. Վրաց ք. 376-8
 Թամթա կին Կուզ սուլտանի
 ք., 475
 Թամուր լանկ. ա. Լէնկթիմուր:
 Թանկիլոն ք. ք., 51
 Թանահատի վ. ք., 9. ք., 338
 351
 Թաւմատիկը աղջ. 285
 Թաւրէժ. ա. Դավրէժ:
 Թեղեհիք անապ. վ. ք., 305
 Թեաւար 2
 Թեոզոս մեծն կայսր Յունաց 248,
 281
 — փոքր 424
 — Թոնդրակեցի ք., 172
 Թեոդորա մայր Միքայէլի Գ.
 կայսեր ք., 45
 Թեոդորոս կթ. Աղուանից ք., 340
 — եղ. Սիեզրայ 421
 — Սալահունի (Ս.) 175-9
 — (Ս.) Զօրավար 219-22
 Թեոդուպոլիտ կամ Կարին 528.
 ք. 23-8, 351 472, 476.
 ք., 125
 Թեոդոր Ռչտունի զօրվ. 524
 Թեոփիլոս մարտիրոս 417
 Թիլն աւան ամրոց ի Կիլիկիա
 ք., 240
 — ք. 80, 552-3
 Թիմուր. ա. Լէնկթիմուր:
 Թիբրակ դո. 483
 Թիբրատ 2, 3
 Թլղաղա ք. ի Պաղին ք., 183
 Թխաթ լ. 204
 Թիֆլիս ք. 159
 Թոբէլ 2
 Թողիկ աշ. Մեքորմբայ 340
 — առաջ. Ս. Կարապետի 469-72

Թողիկ առաջ. Վարազայ 521-6
 Թողալիա դո. ք., 171
 Թոնդրակեցոց աղանդ ք., 209.
 ք., 172-3
 Թոնթրակ դղ. ք., 171
 Թոնոս (ա. և Սարդանաբայ) 42
 Թոննիկ Մամիկ. հայր Զոր-
 տուանէլի ք., 213-6, 34-5
 — ո. Զորտուանէլի ք., 358
 Թովմաս առաք. 86
 — աշ. Թաթուլայ 426-7
 — Մեծոփեցի ք., 168, 198
 — պայլ աներ թորթոք ք., 242
 — եղ. Տաթեուս ք., 339
 — զրիշ առան Հոտմիլայի ք.,
 54-5
 Թորթոք և Տուն թորթոմայ 2
 3, 10, 23
 Թորթան աւ. 80, 216. ք., 81
 Թորոս Ա. ո. Կոստանդին ք., 236-
 8 201, 265-7. ք., 154
 — Բ ո. Լեւոնի Ա. ք., 238-42.
 ք., 156
 — Գ ո. Լեւոնի Բ. ք., 8, 13, 92,
 157
 — արքայորդի (Հեթմայ Ա.) ք.,
 508, 532, 540-5. ք., 4, 154
 — Թափրոնց առաքիկեց երա-
 ժիշա ք., 160
 — Թլղաղայ իշխան ք., 460
 — Մեխիմոնեցի աշ. Մի. Գօշի
 ք., 381
 — եղ. Սիեզիկայ ք., 459
 — Թոնն Սիսրի (Ի ԺՎ. դարու)
 ք., 165
 — քնչ. կուսակրօն ք., 509
 Թորոսակ իշխ. թլղաղայ ք., 183
 Թոնիարոն (Շահէթ) ամառանոց
 556
 Թումանիոս ք. ք., 333
 Թրակացիք 2, 3
 Թրակիա. ա. Թիբրակ:
 Թրազարկ. ա. Կրազարկ
 Թրին կուսանաց վ. ք., 144
 Թոզանուս դ. ք., 311
 Թօխաթ ք. ա. և Եւզոնիկա
 ք., 233
 Թօխաթիշ խան ք., 201

ժեռակրի դ. մերձ է Տօրոս ք. 407

Իգնատիոս վրէ. Հաղթասցի յժԲ. դարու ք. 336

— վրէ. Շաիրենցի մեկնելու կայ ք. 322

Իլով ք. ք. 264

Իկոնիա ք. ք. 240

Իննակնեան վայրք 194, 46. ք. 552

Իջուանից զդ. 399

Խաւրիա կամ Սափուր ք. 240-1

Խարար-նուխ ք. 486

Խաբէնտեր ք. 192

Խաալիա ք. 229

Իւանէ Աթաբէկ եղբ. Չաքարէի ք. 377-8, 370-6, 491, 494

— ո. Ապսեթի ք. 275, 277

— ո. Սմբատայ ք. 352

— Սպասալար վրացի ք. 333-4

Լաշա կամ Լաշէն թշ. Վրաց ք. 493

Լամբրոն կամ Լամբրուն զրեակ ք. 242-3, 402-3, 407, 413, 500

Լաւառասոն ք. 497

Լեկք 284

Լեւոն Ա. պարսն ո. Կոստանդեայ ք. 236-9, 470, 552. ք. 7, 155

— Ա. թգ. Մեծազարծ ք. 234, 241, 243, 293, 401, 410, 431, 431, 434, 454-66. ք. 90

— Բ. թգ. ո. Հեթմոյ Ա ք. 508, 538, 541-6. ք. 1-13, 17, 40 154, 156

— Գ. թգ. ո. Օշնի ք. 130, 133, 137, 162

— Ե. թգ. Լուսինեան ք. 150, — աւազերեց ք. 153 (152)

Լեւոն Իշխ. Բերքուսի ք. 460

— Իշխ. Հարեւեան ք. 183-5

— Իշխ. Հարեւնոյ ք. 460

Լեւոնի բերդ ք. 243

Լէնկթիխուր կամ Թիմուրլանի ք. 179-82, 186, 191, 193, 194

Լիբերիոս Ս. հայազի 283Ժ.

Լիբիացիք 69. ք. 390

Լիկանդրոն աշխ. ք. 100

Լիկիանոս 136, 137, 139, 165

Լիկոս եղբ. Հեթմոյ Ա. ք. 154

Լիւմ անապատ ք. 339-40

Լիւրարիա սպարապետ ք. 144-50 — Օրբելեան ք. 178-82

Լիւրէացիք 55

Լիւսիոս քաշանայապետ Հոռմայ ք. 444

Լիւրիկիա 2

Լոնգրինոս նշակ. 144Ժ.

Լոտի կամ Լոռէ ք. ք. 134

Լորուս զդ. ք. 516

Լուլու ամրոց ք. 449

Լուսիկ ալ. Բարբուղիմեայ 97

— Թոնդրակեցի ք. 172

Լիփնք 130, 506. ք. 339

Խաղ եպ. առ Ս. Ներսիսիս 262

Խաղա աշխ. Բարբուղիմեայ աւաք. 97

Խալայ վ. յԵրուզ. 516

Խաղան զան Թամարաց ք. 103, 107, 111, 118

Խաղրէկ Աթաբէկ ք. 340, 349

Խաղիբք 244, 247. ք. 496

Խաղնաթ Կեֆա (Հրննաբէյֆ) ք. 83

Խաթատան ք. Չինաց ք. 496

Խալննաջար ք. ք. 344

Խախ կամ Խախա զդ. 290

Խախաշ (Մէյխոշ). ա. Յիզիաբուղիտ

Խանրէ ա. Գանիրէ

Խաղիսաղ ք. 133

Խաղաիբ կամ Խալթ 383

Խամիշ վ. ք. 342

Խաշ (Ս.) եղդ. Աղթամարայ ք. 92-6

Խաշ (Ս.) Մարգարունեայ ք. 192

Խաչատուր աշ. Ն. Լամբրոն. ք. 450

— վրէ. Սիւեւացի յժԳ. դարու ք. 40, 41

— վրէ. Տարօնեցի առաջ. Հաղարծնի ք. 378

— ո. Յով. Տերգնեցու ք. 292, 302

Խաչատուր օրինակու ք. 335-7

Խաչէն կամ Խաչէնք դա. 416. ք. 276, 333, 344, 376, 387

Խաչիկ Ա. կթ. ք. 105

— Արմէրեցի ք. 481

— Խուլ, Առծբ. ք. 173-5

— Կուրբատու Գանգնեցի ք. 481

Խառան ք. 553. ք. 498

Խարախուայ երկիր ք. 510

Խարանգուր ամիրայ ք. 277

Խարապանա զան ք. 118

Խարբերդ կամ Կարբերդ դա. ք. ք. 100, 268-9. ք. 113

Խարս զդ. Կարնոյ ք. 26

Խաւարածոր վ. անծանօթ ք. 201-2

Խըրարլիս դ. ք. 309

Խիզան ք. 25

Խլաթ ք. 157. ք. 473, 478, 481, 548

Խլաձորոյ վ. Ի Գերջան ք. 99

Խլիճ-Աւրան սուլտ. Իկոնիոյ ք. 232, 240-2

Խնունք դա. ք. 171

Խոյ դա. ա. Հեր:

Խոյանա եղբ. Վախտանկայ 379

Խոս եղբ. Արմենակայ 24

Խոսունիք 24

Խոսունեայ վ. յԵրուզ. 515

Խոսրով Ա Մեծն, Կ. Տըլատայ 128-35, 145

— Բ ո. Տըլատայ 226-7

Խոսրով Գ. Ի բաժնին Պարսից 307, 311-6

— Ա, արքայ Պարսից ո. Կաւատայ 466

— Բ արքայ (Փերդիդ) Պարսից ո. Որմուղայ 479, 489, 495-8. ք. 551

— եպ. Անձեացեայ ք. 106-9

— նախարար Գարլմանցի 310

Խոսրով Գողթան տեր ք. 11

— աշ. Մեքորվայ 419

— ո. Շաք Իշխանի 97

— Պերոզ մուգ 467

Խոսրովակերտ անտառ 227

Խոսրովանայշ ք. 104-5

Խոսրովիբուխ 147, 181-5, 188

Խոսրովիկ 495

Խոսրովուսի 146

Խոս ա. 251, 257

Խորազմիա կամ Քարաւմիա աշխարհ. 245

Խորազմիկ ք. 497

Խոչանաշատ վ. ք. 513-4, 523

Խորատան աշխ. 245, 247, 281, ք. 186

— ք. արքայանիտ Պարսից 99, 102. ք. 274. ք. 180, 182

Խորգոմ զդ. ք. 282

Խորիշահ Մամեկոն Կին Քուրտ Իշխանի ք. 538

Խորձայն կամ Խորձեանք դա. Ծոփաց ք. 199

Խոր-Վիրապ 149, 177-81

Խոցաղեղ խաթեցի նուիրատու ք. 481

Խուլթ լ. ք. 185

Խուլթու - Բիւզ զօրվ. ո. Բաղուսի ք. 120

Խուժատան նահանջ Պարսիսաւտանի 277, 534. ք. 497

Խուժուղաի ք. 343-4

Խուլա արչամուսի բնկեր վարդաւայ 450

Խաբատ զան ք. 514

Խրամ դա. 55

Մաթ (Հայք) ք. 177

Մաղկոցաձոր ք. 139, 141

Մամիկ սնն տանուէր ք. 481

Մամուրու ք. ք. 208

Մաղկք զդ. ք. 214

Մաղկք դա. Ի Սիւնիա 246, 256

Մամոյ դա. ք. 146

Մնասեղոյ տեղիք 428

Մոք դա. ա Մոփք:

Մովսէացիք 68

Մործորու (Ս. Թաղէի) վ. ք. 85

Մոփք դա. 521. ք. 102

— նախարարութիւն 71, 240, 307

Կարմեայք 67

Կարմու թոնն Հայկայ 13, 17-8, 24

Կաղարաթ ք. ք. 246, 249

Կաղբ լ. Կովկասու 204

Կաղբից ծով. ա. Կասպից:

Կաթողիկոսի-քար ք. ք., 343
 Կալոն - Պեղատ և Կապադովկիա ք., 177
 Կաղանդուայ վ. յերջմ. 517
 Կաղըզվան ք. ք., 332
 Կամարակոնք և Կամարայ 112
 Կամարականայ վ. յերջմ. 515
 Կանթլանոս վ. յերասխանոս ք., 98, 103
 Կայեան կամ Կայենդո. ք., 376-7, 473, 502
 Կանդարք դո. 68
 Կանդուար ք. 100
 Կանդուարայ լեռինք 160
 Կապադովկիա 33, 223. ք., 208
 Կապարանատայ լ. 229
 Կապուտարք ք. 101, 103
 Կապուտից ամրոց 9, 204
 Կամ 559
 Կապից ծ. 9. ք., 491
 Կասպք 130
 Կասաղան բերդաւան ք., 459
 Կասաղան վ. ք., 236
 Կասայ. քայլ Սենեքերիմայ Սիւն ք., 226
 Կասայ դուռն Վիգենի ք., 358-361, 363-4
 Կասայեցոց (Կոսայեցոց) վ. յերջմ. 516
 Կատարայ վ. 417ծ.
 Կատալաց երկիր 445
 Կատրամիակ թաղանի (Կատրամիոյէ կամ Կատրանիոյէ) ք., 161 139
 Կարապետ կթ. Սոյ ք., 232-4
 — Բաղիշեցի և Վինետ. ք., 303
 — Եզ. Էջմիածնի ք., 339
 — քնյ. Կիւրիկոյ ք., 500
 — Չալ վր. ք. 322
 — առաքերեց, 158
 — վ. կամ Գլակայ վ. 469. ք., 216
 Կարեն կթ. Աղուանից ք., 339
 Կարեն դո. ք., 101, 192, 279
 — ք. ա. Թեոփոսպոլիս
 Կարինոս կայսր Հոռմայ 136
 Կարիստ բերդաքաղաք ք., 93, 269
 Կարմիր հայր ք., 102

Կարմիր վ. միս թ Քեսոն ք., 249, 264, 320, 321
 Կարնացոց վ. յերջմ. 516
 Կարոս կայսր Հոռմայ 132
 Կարոց դաշտ ք., 179
 — ք. կամ Կարս ք. 79, 181, 207, 472. ք., 204, 289
 Կաւատ արքայ Պարսից (Փէրվիզ) 462, 495-8
 Կաւկաս. ա. Կովկաս:
 Կաֆա ք. ք., 177-8, 228, 230, 244, 250-3, 264, 290
 Կեղոք 3
 Կէչաուայ վ. ք., 369-72
 Կեան թղչի. կին Լեանի Բ. ք., 8, 100, 158
 Կեսարիա. ք (Մամակ) 33, 82, 93, 1. 8, 178, 238, 520. ք., 235. ք., 125
 — ք. Պաղեստինացոց ք., 391
 Կերասոս (Կէրաս) Արքիացի 136
 Կէտեիկ պարսիկ ք., 192
 Կէտիկ Աճմէտ ծովապետ ք., 248
 Կէրմիան ք. 45ծ.
 Կիւրիկիա ք., 233, 238, 241-3, 403, 404, 457-8, 498, 5001, 50, 507, 539-62, 547. ք., 1, 10, 17, 29, 56, 124, 130-6
 Կիւրբանոս ուն Աբրիկեցի 99
 Կիւրսոս կղզի ք., 407-8. ք., 194
 Կիւ-ժան կայսր Յունաց ք., 404
 Կիւս (Կուխոն) Լուսինան ք., 159
 Կիրակոս վր. Արեւելցի ք., 538
 — վր. Գանձակեցի ք., 533
 — վր. Գիտնական յժԹ դաւրոս ք., 245-60, 321
 — Տրապիզոնցի ք., 337, 349
 Կիրակ Աղեքսանդրացի ք., 302, 433
 — պարս. Երուսաղեմի 420. ք., 5, 24
 — Թոնրակ. աշ. Սմբատայ ք., Կիւրիկե. ա. Կորիկե. (172)
 Կիրոս Մեծ, առաջին թղ. Պարսից 45-55
 Կլայ - Հոռմական. ա. Հոռմիլայ:
 Կլարք կամ Կլարք (բառ Վրաց Գլաշերթի) 50

Կլեսուր կամ Կլեսուր 72
 Կղերոսարազոս Հոռացի 135
 Կճա կամ Կրճառ տեղի 159
 Կնիոսակաւիս ք. ք., 235, 265
 Կնիզաւորաց կամ Շիրակացոց վ. յերջմ. 514
 Կոզմովիտ, Կոզմիտ կամ Կոզդո. 284 ք., 125-6, 154. ք., 180
 Կոկեան ք. առ Մելոս զեռով 316
 Կոլ կամ Կոլք դո. մեծ և Տայս 62, 68
 Կոլայ վ. յերջմ. 516
 — վ. և Տայս 472ծ.
 Կոթիս ազարակ 510
 Կոզմիտ ք. 75
 Կոման ք. ք., 309-10
 Կոմիտաս կթ. 393-4
 Կոմնենոս յայն դորվ. ք., 178
 Կոնս Մամիկոն եղբ. Մանուէլի 302
 Կոնստանտին Լատին թղ. յերջմ. ք., 230
 Կոսթանտա ք. 304, 401. ք., 243-4
 Կոս դղ. Բ Մուշ, ք., 162
 Կոնստակ ապարապետ 136
 Կոստանդին վր. Եղնկացի ք., 113
 Կոստանդինոս Մեծն 198, 536
 Կոստանդին Ա սր. ո. Ռուբենի ք., 236. ք., 156
 — Ա կթ. Բարձրբերդցի ք., 500, 505
 — Բ կթ. Կեսարացի ք., 501. ք., 23, 30, 42-7, 176
 — Գ կթ. Լամբրոնեցի ք., 134
 — Կ կթ. (Սեցի) ք., 152
 — Ե կթ. Վանկեցի ք., 224
 — արքեպ. Սնարզարայ ք., 459
 — Արցնից ո. Հաբիւի ք., 183-5
 — Աւաղ ի. Հեթմոյ Ա. ք., 508. ք., 7, 12, 15, 16
 — երեց Աղայանց ք., 155
 — Էլիս. Կանչոյ ք., 459
 — Էլիս. Կոպիտասայ ք., 460
 — Էլիս. Ճանճոյն ք., 460
 — կայսր Յունաց ո. Լեանի ք., 21
 — ո. Լեանի Բ ք., 155
 — Հերակլոս կայսր Յունաց 524

Կոստանդին ո. Հերակլեայ, կայսր Յունաց 534
 — Մոնոմախոս կայսր Յունաց ք., 176-8
 — եպ. Յունանց ք., 459
 — եպ. յայն Յերազուրեայ ք., 436, 440
 — սպար. եղբ. Օնիկ ք., 133
 — Էլիս. Պոնտոսայ ք., 461
 — քահանայ ք., 91
 Կոստանդինուպոլիս 477, 528, 530, 534-5. ք., 42, 123, 177, 208, 238, 427, 449. ք., 223, 249
 Կոստանդնոց զեւղարդաք ք., 16, 17
 Կովկաս ք., 243
 Կովկաս եղբ. Հայկոյ 9, 11
 — լ. 62, 77, 245. ք., 97
 Կոսերայ երկիր ք., 262
 Կոսեից դո. (Կոսայք) 546. ք., 202
 Կոսման դաշտ ք., 493
 Կորդիկ կամ Կորդուացիք 72, 159. ք., 73, 117
 Կորիթ դղ. 162
 Կորիկէ Բազր. ո. Գաւթի ք., 350
 — Բազր. ի. Աբասայ ք., 341
 Կորիւն աշ. Մեսրոպայ 335, 375
 Կուանք աղք 285
 Կուատ Հնդիկ 197
 Կուատա ա. 197
 Կուզ սուլթան ք., 474
 Կունս Սարգիս վր. ք., 302-5-370
 Կուսմի եպ. Սենեոց 97
 Կուր դ. 10. 68, 116, 416, 443. ք., 37, 96
 Կրեսոս Լեւոյցի 55, 76
 Կրեոս ք. ք., 122
 Կրտի վ. յերջմ. 515
 Հաբանդ կամ Աբանդ դո. 226
 Հաբել ի. Հապրիկե ք., 183
 Հապարացիք ք., 23, 52, 201
 Հաղաներ ք. ք., 343
 Հաղամակերս ք. 65, 348
 Հաթիք ք. ք., 376, 378
 Հալապ, Հալեպ, Հալպ ք., 220, 241, 498

Հաղարծին Վ. Բ. 378
 Հաղբակ. - տ. Աղբաղ:
 Հաղբառ Վ. Բ. 104, 138, 270
 332-6, 345 379, 381, 506,
 537. Է. 6, 190
 Համադասող իշխ. Արծր. եղբ. Սա-
 հակայ Բ. 19-20
 — Կամարահան 519, 546
 — եղ., առաջ. Հաղբառայ Բ,
 272
 — Մամիկոնեան Կ. Վարդանայ
 335
 — Մամիկոնեան եղբ. Մեծին
 Վարդանայ 335, 442
 Համամ Արեւելցի Է. 78
 Համայ ք. Բ. 498
 Համլամ աղայ Է. 329
 Համիէ սուլտ. Է. 228
 Համիւս երկիր Բ, 295
 Համուս ք. Բ. 547
 Համա ք. Բ. 498
 Համայ ո. Օթմանայ 223-4
 Հայկ. նախասայր Հայոց 9-28,
 56
 Հայկազեանք աղանդուորք Է, 174
 Հայկակ Ա. 70
 Հայկաշէն գլ. 12
 Հայոց ձոր դո. 16
 Հայր (Մարգարէ) առ Ներ-
 սիսու Ա. 239-42, 269
 Հայրապետ, առաջ. Մաշկուորի
 Է, 134
 — եղ. Սիւնեաց Է. 9-10
 — կրօնաւոր Է, 167
 — Մշեցի կազմող Է, 169
 — նուիրատու 480
 Հայտ. - տ. Հայկ:
 Հայասր օղի Է, 192
 Հայք Մեծ 22
 — Ա. 33
 — Բ. 33, 220
 — Գ. 33
 — Դ. 33
 Հայք ի Հոսմ Է, 291
 Հայրապատ. - տ Հայկաշէն:
 Հանի ամրոց. - տ. Անի:
 Հանձնիթ կամ Հանձնիթ դո. Բ.
 199, 215, 269
 Հաշտեանք 74

Հաշտեանք տախարակ 209
 Հառչակ Լ. Բ. 16-8
 Հասան Արծր. ո. Գր. Մաղխա-
 սրասի Բ. 351
 — ո. Գիւմայ Բ, 347
 — ո. Խուլ Խաչկայ Բ, 173-5
 — Խաչկենցի Բ, 387
 — Ծարեցի Է, 204
 — ո. Պոսլի Է, 121
 — ո. Վախտանկայ Է, 122, 389
 — Տէլու բռնաւոր Է, 308
 — ո. Քուրդ իշխանի Բ, 508
 Հասան-Մանուսր ք. Բ. 213,
 262
 Հար ք. 488
 Հարաւայինք որ և Արաբայք
 502-3
 Հարթան ք. Բ. 262
 Հարմա ո. Գեղամայ 20, 27
 Հարու ք. Բ. 350
 Հարպիկ Արզնի Բ. 182-5
 Հարք դո. 12, 13 24, 193
 Հացեկոց գլ. 317
 Հացեւեանց կամ Հացունեաց
 դաշտ 501
 Հաւենունիք նախարարութիւն 66
 Հեթում Ա. թգ. 500-1, 507,
 511, 525-8, 532 537-547,
 552. Է. 3, 7, 11, 15, 23,
 26, 159
 — Բ. Է. 50, 53, 62, 80-1,
 90-112, 159
 — տէր Լամբրունի Բ, 239
 — իշխ. Մանայ Բ. 461
 — Նզրցի Է, 133
 — պատմիչ 383ձ.
 — սարկաւազ (ի Փերուս 1279
 թուին) Է, 12
 — Օշիւնեան հաւ Ն. Լամբր.
 Բ, 403-4, 460
 — յ եղբ Ն. Լամբր. Բ. 405-6,
 413, 432
 Հերիկոս Չ. ո. Շիկամօրուս
 Փրեշերիկուսի Բ, 434 (460
 Հեւի (Henri) իշխ. Անեյն Բ, 155
 — թոռն Լեւոնի Բ. Է, 155
 Հեր կամ Հէր դո. 106. Բ. 120
 150, 174, 327
 — ք. Բ. 373

Հերակ կամ Հերակիոս կայսր
 Զունայ 498-501. Բ. 551
 Հերակլէս դիւցազն 57, 78, 176,
 237
 Հերեթ կամ Հերթն ք. 10
 Հերոյ նշակ. 141ձ.
 Հերոս 9
 Հերբան ք. Բ. 347-8
 Հեթիթաղբ (որ և Սպիտակ Հոնք)
 487
 Հեթիտոս 135
 Հեղանկամ Խեղանք. 187, 214
 Հիմացի Բ, 16
 Հիւպոլիտոս Բ, 433
 Հիւրկանոս քնակա. Բ. 85
 Հմայեակ Մամիկոն. եղբ. Վար-
 դանայ 335, 340
 — իշխ. Մոկաց Բ, 355
 Հնարակերտ աւ. 68
 Հնդիկը 197, 534. Բ. 206
 Հնդկաստան Բ, 497
 Հնձուց Վ. ի Կարին Բ, 101
 Հոլեաց Վ. 99-102
 Հոզոցիմ կամ Հոզոցմանց գլ. 399
 Հոնանդուր Հոնացի 249-55
 Հոնք 137, 249, 285, 504-7, 511
 Հոնք Սպիտակ 217 ծն. - տ.
 Հեթիթաղբ:
 Հոսեան կամ Հոսան աւ. 197
 Հոստմաշէն Վ. Բ. 388
 Հոստմաի կամ Հոստմոց Վ. Բ.
 99, 103, 201
 Հոստմոց աշխարհ 171
 Հուբաուս կամ Հուլազու դան
 Բ, 498, 511, 525-32, 550.
 Գ. 120
 Հունգարք Բ, 231
 Հորաթիւր դան կամ Ուխաղա Բ,
 497
 Հոիփսիմէ Սրբուհի 155-174,
 182, 422. Բ. 46
 Հոիփսիմեանք 154-163, 182,
 493-5. Բ. 42, 47
 Հոիփսիմեանց և Գայիւնեանց Վ.
 յերասաղէմ 515
 Հոմիկայ կամ Կլայ Հոմեական,
 Ումեկուր-կլայ Բ, 394, 417,
 431, 436, 439, 465, 501,
 505. Է. 49-56, 97

Հոսիմ ք. 78. Բ. 124-5. Է. 222,
 231, 273, 291
 — Նորն, այն է Կ. Պոլիս Է, 73
 Հոսմայ Հայք Է, 291-3
 Հուսիանոս 319
 Հուշե թգ. Գոթաց 138
 Հրազդան ք. (Ղեկիկ չայ) 28
 Հրահատ կամար. ո. Արշաւրի
 445-7
 Հրաւեայ Բ, 399
 Հրե ք. Բ. 497. Է. 181
 Հօւանց գլ. Է. 341
 Հօրգոմ. - տ. Խորգոմ:
 Չագ գլ. 548
 Չագափանք գլ. Բ. 202. Է. 218
 Չիակալի Վ. 376
 Չիրաւ դաշտ 281-5
 Չիւնականք նախարարութիւն 66
 Չիւնուր երկիր Բ, 265
 Չոր դո. 68
 Չորագետ կամ Չորոյ գետ Բ, 336
 Չորոյ Վ. Է. 338
 Չուիկ կին Հմայեկայ 408ձ.
 Ղազ-օլայ (Եւսիկ.) Է, 313
 Ղազան դան. - տ. Խազան:
 Ղազան ք. Է. 240
 Ղազար եղ. ի ժողով. Շահապիվա-
 նու 351
 — թարգմանիչ 420
 — կիթ. Աղուանից Բ, 339
 — Փարպեցի 441-2
 Ղազարապատ յԱղուան Բ, 339
 Ղազարու Վ. (տ. Առաքելոց Վ.)
 Է. 162, 166, 168, 186
 Ղազարի ք. Է. 330
 Ղազուին. - տ. Գաղուին:
 Ղատազան իշխ. Թաթարաց Բ,
 498
 Ղարամուրատ Է, 334
 Ղարապաղար ք. Է. 264
 Ղարապանդ դան Է, 118
 Ղարա Պօլտան Է, 264
 Ղեւոնդ կամ Ղեւոնդիոս հայրաւ.
 184
 — Երեց (Սուրբ) 375, 384-8
 Ղեւոնդակ Կ. Վարազայ վանայ
 525

Ղեւնդեանց վ. յԵրզում. 515
 Ղըզըլուաչ աղչ. †, 276
 Ղլամ Սաղմուտուր †, 176
 — ք. ա. Խալմի:
 Ղուլմուս Էլիան †, 485-6
 Ղլբիմ թիբրակզի †, 177, 244, 246

 Հակասա դո. †, 186
 Հասուկ ք. †, 164
 Համդարեի ք. †, 511
 Հասլուր ք. †, 214
 Հարսուր ք. †, 93
 Հասփրի Էլի. Եղիական †, 460
 Հափ (Եսֆա) ք. †, 391
 Հենք, Հնաստան 145, 274
 Հեւալի բնակար †, 308
 Հեղիբ-Իպի-Էօմէր ք. 296ծ.
 Հիլուր 130
 Հիւնան (Չիւնան) †, 192
 Հիւնիկի խան (Չանկ) †, 484, 492, 493
 Հիւր դո. †, 457 (528)
 Հիւնք աղչ 285
 Հորայ պահակ. ևս դուռն Գար. բնակայ, Ալանայ, Հոնայ †, 509
 Հուաչ դո. † Վասպուրական (67. ք. 12)
 Հուսք աղչ 285
 Հրերք աղչ և երկիր 143
 Հուլիս կոմս †, 230, 268-70, 378
 — փոքր †, 278

 Մագոզ ո. Յարեթի 2
 Մալա ո. Յարեթի 2
 Մաղաղայ վ. յԵրզում. 516
 Մաղզուլք 225, 285-6
 Մաղկնախոս Էլիան 176
 Մամակ. ա. և Կիսարիա ք. 33, 62, 79
 Մալխալունիք 65ծ.
 Մարման ո. Ապլահի †, 145-8
 Մական վիճակ 53
 Մակարայ վ. †, 379
 Մակեդոնիա երկիր †, 445
 Մահանարեղ աբրոյ †, 376
 Մահնէս վերակացու Գունայ †, 27
 Մաղազնուք աղչ 285

Մաղաքեա դպիր †, 139ծ.
 — Ղրիմեցի †, 249
 Մաղխազ կամ Մալխազ թիկնապահ 65
 Մամբրէ Վերծանող եղբ. Մ. Խոսրոսացոյ 326, 437. †, 304
 Մամեստիա, այն է Մոպուեստիա. ա՛հ. Մաիա ք. †, 238-40, 402, 410
 Մամիկոնեանք 250. †, 485
 Մամիկոնեանց վ. յԵրզում. 515
 Մամուռն ամիրայ արաբացի մասնազգիր 128ծ.
 Մայրածոր կամ Մայրի ձոր (Չուրբուր - շամ) 426
 Մանազկերտ ք. †, 145, 191-7, 228
 Մանահիւր Ռոսուսի առ Տրդատու 228
 — Ռշտ. սպարապետ 351
 — Ռշտ. նիզակակից Ատոմայ Մանազաղի դո. 307 (378)
 Մանանայ տիկին Լիսարեախ †, 146
 Մանուազ, եղբ. Արմենակայ 24
 Մանուազեանք 24, 71
 Մանուզ դան թաթարաց †, 507-12, 549-50. †, 122
 Մանուակունիք Ի Միանուակայ 72
 Մանեայ այլք Ի Սեպուհ լեռին 158, 223. †, 73
 Մանէ կամ Մանի կոյս 218. †, 79
 Մանիքեցոց աղանդ †, 209. †, 173
 Մանուէլ կայր Յունայ †, 240-1, 404, 406, 410
 — Մամիկոն, պապն Վարդանայ մեծի 286, 302-5
 — Նարարանդեա առ Ա. Գաղիկա †, 90
 Մանուէ ամիրայ †, 274
 Մանուկ զօրվ. †, 145
 Մանուալ կամ Մամէճ. ք. 86
 Մանուայեանք †, 235, 237, 265-6
 Մաշթոց կամ Մաշտոց վրո. ա. Միսրովք:
 — կթ. Եշիվարեցի †, 57. 64

Մաշկուր վ. †, 134
 Մասիս շ. 27, 122-7, 182
 Մասիք 21, 119
 Մասուչ սուլա. †, 340, 349
 Մասրուլք. ա. Մաղզուլք:
 Մատթէ Ա. կթ. Աղուանից †, 338
 — Բ կթ. Աղուանից †, 340
 Մար - Աբաս կամ Իբաս 34
 Մարաշ կամ Գերմանիկէ ք. †, 278, 295, 411, 431
 Մարզ դո. 483
 Մարզաբէ վրո. †, 164
 Մարզաբիտա Սրբուհի †, 10
 Մարթա կուսան՝ քոյր Մարովարի 101
 Մարիամ Եշիվարեցի եղբ. Հայոց Ի Հոմ †, 295
 Մարիամ կին Լուսուարչի 146
 — կին Վարդանայ Արծր. 470-2
 — կուսան քոյր Յուսիան Իշխանի 101
 — Նայր Սեփ. Ռւնեցոյ 231-2
 — Սեւեայ տիկին, դուստր Ա. Աղապ †, 51-6
 — կուսան քոյր Ն. Լամբր. †, 413
 Մարին կին Ե Լեւոնի †, 152-3
 — քոյր կին Աննայի †, 157
 Մարիս Ա. և Բ կթ. Աղուանից †, 341
 — աշկ. Վանականի †, 517
 — արքեպ. յԺԳ. դարու †, 501-3
 — մետաղաբիտ յոյն †, 235
 Մարմաշեն կամ Մարմարաշեն վ. †, 146, 163
 Մարմարովի կամ Մարովի արայ 142
 Մարուաչ դո. 488
 Մարաբիտա աշ. Կարապետ Չապի †, 323
 — Կաֆացի †, 251
 — Կոբացի †, 186
 — աշ. Միխիթար Գուշի †, 382
 Մարք կամ Մեղք 43-4, 47, 56, 60
 Մաւիտա զօրվ. Արաբացի 534
 Մաւրիտանիք աղչ 141
 Մաբսիմանտա կայսր Հոմայ 142. †, 524

Մեղք, Մեղացիք. - ա. Մարք:
 Մեթոսիտա եպ. Տիւրոսի †, 433
 Մեխուէ կթ. 423ծ.
 Մեխուէ կամ Մեխուսի (Մաւալի) ք. 297. †, 300
 Մեխուէ կթ. †, 241, 252, 316
 Մեծ դաշա 63, 68
 Մեծամոր ք. 472
 — կամուրջ 171, 227
 Մեծարայ վ. 95
 Մեծար վ. որ և Մեծբոյ †, 242, 457
 Մեղաէս Հնդիկ 197
 Մեղայ առ. 192, 197
 Մեղիկ. - ա. Գեղուք Մեղիկ:
 Մեղուք որ և Մաշթոց կամ Մաշտոց 317-25, 338-43, 349, 374, 416, 426. †, 522
 — Երեց, պատիւ 292ծ.
 — Կաֆացիցի †, 323
 — քնյ, օրինակոյ †, 220
 Մեհապետ քրմապետ 195
 Մեհապետ տեղի 195
 Մեհրոստան Արծր. սարացոյ 281-5
 Մէլեքսիմ (Թափուհի) Վիզանայ †, 355, 358
 Մէլեք-շահ սուլա. Պարսից †, 218-23
 Մէլեք Քէմլ կամ Քեամիլ սուլա. †, 474
 Մէրոսի ք. †, 189, 207, 234-7
 Մըծայ վ. յԵրզում. 514
 Մըկիմ ո. Պոռնի †, 121
 Մթին շ. 68
 Մեանա ք. †, 511
 Միանուակ նոյ. 72
 Միխայլ Էլի. Բերդկան †, 461
 — Էլի. Մանուաղաթի (Ալարայ) †, 461
 Միհրան զօրվ. Պերոզայ 446-9
 — թղ. Վրաց 202
 Միհրան մեծ փեսայ Արասաշի 79-82
 — նախարար Դարեհի 69
 Միհրանբոհ 367
 Միխայլ ք. †, 131
 Միխոս առաջ. Սիւնայ †, 40
 — արքեպ. Երուսաղեմի †, 495
 Միխոսայ (Ս.) անապատ †, 77

Մելնադեպ 80, 85, 110. ք. 12, 52, 228, 390, 500. ք. 222
 Մելնադերը վ. Սամոյ ք. 369
 Մերանշահի ո. Թառառքի ք. 209
 Մերզաւան հայի շ. 292
 Միքայէլ կթ. Աղուանից ք. 340
 — Գ. կայր Յունաց ք. 44
 — հայի շ. 292
 — նահ. Ի Գուգարաց ք. 69-74
 Միքէ ճգնաւոր 526
 Միւն ո. Ա. Լեւոնի ք. 238, 241-2
 Միւթմար Անեցի ք. 295-400
 — Գոշ վր. ք. 375-89, 473, 503, 513
 — Եղնիկացի, աշ. Գր. Երզնկ. ք. 114-6
 — Կ. Բնիկուտին ք. 459
 — Հերացի բժիշկ ք. 373-4
 — Սկեւացի ք. 509, 511
 Մծբն ք. 63, 74
 Մկրտիչ Նազաշ 220-31 (32)
 Մշակ կուսակալ Կապուովկից
 Մշար, սեղի Ի Գ. Հայս ք. 213
 Մշկանեաց Լ. 160
 Մողան աւ. ք. 6
 Մոլար Իշխան ք. 516-8
 Մոկաց վ. յԵրզում. 516
 Մոկուց զղ. ք. 481
 Մոկք, մի յաշխարհացն Հայոց 158. ք. 117. ք. 269, 346
 Մոնոմախ կայսր. — ա. Կոստանու ղին Մոնոմախ:
 Մոսսք ո. Յաքեթի 2
 Մովսէս Գախաւորանեցի. — ա.
 Մովս. Կաղանկատուացի:
 — խորենացի 326, 436-9. ք. 304, 308, 412
 — Ա. կթ. Մանազկերտցի 423ձ.
 — Բ. կթ. Եղիվարդեցի 492. ք. 552
 — կթ. Սիւնեցի ք. 338
 — Ա. Բ. և Գ. կթ. Աղուանից ք. 340-1
 — Կաղանկատուացի ք. 338
 — Կերբեմացի 418
 — Սկեւացի աշ. Գ. Երզում. Սկեւ. սացւոյ ք. 59, 113
 — վանահայր Ի Երբեմ. ք. 144

Մովսէս վրդ. Ի ժ. դարու ք. 103
 — վկայ Հոն, ո. Թեոփիլոսի 417
 — Տարօնեցի, Կալ. Սիւնեաց 98
 — Տարօնեցի, վանահայր ք. 100
 — Քերզուղահայր Սիւնեցի 253. ք. 77
 Մովսիսաւանք կամ Մովսիսանց վ. Ի Խարբերք ք. 100
 Մուզան դաշտ ք. 515. ք. 202
 Մուշ ք. ք. 481. ք. 168, 184
 — Գիմարսեան 373
 Մուշեղ Բաղր. Աբասեան թղ. Կարսց ք. 137, 142
 — Բաղր. ո. Սմբատայ ք. 41
 — Մամիկոն. առ Երեսխիւր 269, 273, 284-8, 290, 292-9
 — Մամիկոնեան յաւուրս Վահանեանց 450, 469
 — Մամիկոնեան յաւուրս Մօրիկ կայսր 479-82
 — Մամիկոնեան յաւուրս Գաւթի Գունեցոյ 551. ք. 27
 — Մամիկոնեան հայր Թառնկայ ք. 214
 Մուշեղիկ ճգնաւոր 526
 Մուշէ Կալ. Սիւնեաց 462, 465
 — կթ. Հայոց 462
 — Սիւնեցի, աշ. Բարթոլոմէակայ 93
 — Տարօնեցի, աշ. Մեարմբայ 326
 Մուշկան Նիւսաբաւուրա, զօրվ. Յաղկերտի 380
 Մուսէ. — ա. Աղուանուէ:
 Մուրատ, հայի շ. 292
 Մուրացան աէր 67
 Մուրիկ սարկաւազապետ 262
 Մուքարդին ամիրայ ք. 216
 Մոսիս ք. 475: — ա. և Մամեսա. տիւս:
 Մար ք. ք. 539, 542-4. ք. 134, 151, 153; 207
 Մրեն ք. 164
 Մրնուէի մոդ ք. 172
 Մրվան զղ. ք. 464
 Մուլ ք. 296. ք. 189
 Մօր դ. 63

Մօրիկ կայսր Հայկազն 477-9.
 Մօրիկուիէ 74-5 (489, 529)
 Յաքեթ 1-3, 9
 Յաղղ Սիւնի նահ. 446
 Յաղկերտ Բարայ Պարսից 335, 337, 350, 352, 354, 356, 363, 424, 436
 Յակոբ Ա. կթ. ք. 548
 — Բ. կթ. ք. 75
 — վրդ. Սոլվաթենց ք. 322
 — վրդ. Արքնչեցի ք. 323-4
 — վրդ. Ջէյթունցի ք. 322
 — վրդ. Թախաթից (Բաթուկենց) ք. 322
 — վրդ. Ղլրիմեցի ք. 198, 200
 — առաջ. Մեծարայ վանաց ք. 330-1
 — Մծբնացի (Ս.) 145, 223-30
 — Կալ. Ի Տարօն ք. 479
 — օրինակող ք. 468
 — կոնստանդ օրինակող ք. 500
 — օրինակող ք. մերջ կոյս ժ. դարու ք. 468, 470
 — վ. յԵրզում. ք. 152, 233
 Յակարեթ 519
 Յաղուղ Հայի շ. 292
 Յամրիքու կամ Յամրիքու ք. 144
 Յաշախատ 186
 Յաշից սեղիք 80, 186
 Յասպետոս 4
 Յարենի զղ. ք. 335
 Յեսու թոնդրակեցի աղանդաւոր ք. 172
 Յիդաբուրա կամ Յիդաբուրիւս վկայ 522, 551
 Յիւէ ոստիկան ք. 49
 Յոքնաղ պար. Երուսաղեմի 519
 Յոյնք և Յունաց աշխարհ 79, 282-3, ևն:
 Յովանի անապատ. — ա. Արմենի:
 Յովէլ ճղն. աշ. Թոպկայ 522, 526
 Յովան Ա. կթ. Աղուանից ք. 339
 — Բ. կթ. Աղուանից ք. 340
 — Եկեղեցացի աշ. Մեարմբայ 320
 — Մայրաղոմեցի 499-500

Յովան Ոսկեբերան (Ս.) 316-7. ք. 256, 302. ք. 310
 — Պատրիկ 480
 — Կալ. Սիւնեաց ք. 4
 — Կալ. Վրաց 414
 Յովանիկ Կրէց 495
 Յովաննաւանք 465
 Յովաննէս թղ. Հայոց, Կալ. Գ. Աղուայ ք. 161-3, 166, 168, 170, 399
 — արքայիզբայր ք. 62
 — կամ Յովան Ա. կթ. Մանուկուանի 422, 456-7
 — Բ. կթ. Ի Գարեղենից 427-9
 — Գ. կթ. Իմաստասէր ք. 519, 1-4
 — Ե. կթ. Ովայեցի ք. 33
 — Ջ. կթ. Պատմագիր 64
 — Ի. կթ. ք. 400-5, 457, 459, 464
 — կթ. ամրոտակից Սարգսի (Ի մերջ ժ. և Ի սկզբն ժ. դարուց) ք. 238, 240
 — Ա. և Բ. կթ. Աղուանից ք. 340-1
 — կթ. Սոյ թուրքաւորացի ք. 148
 — կթ. Սոյ Անթապցի ք. 253
 — վրդ. Աղթամարցի ք. 250
 — վրդ. Գաննեցի ք. 503-7
 — ք. Գաննանեցի ք. 477
 — Կալ. դաստիարակ Ն. Լամբր. ք. 408, 411
 — վրդ. Երզնիացի կամ Եզնուկացի կամ Երզնուցի, Պլուզն կոչեցեալ ք. 75-89
 — Լա. Կաթրիտի ք. 146
 — Կալ. Խաչենոյ ք. 83
 — վրդ. Կամբլեծօրեցի ք. 98
 — վրդ. Ս. Կարապետի վանաց ք. 76
 — վրդ. Կոզեան ք. 166-9
 — Կալ. Հաղբատայ ք. 336, 380
 — Կալ. Հաղբատայ աշ. ք. 537
 — առաջ. Հոստոմիսն ք. 98, 103
 — ք. Ի Մելնադերաց ք. 478-80, 482
 — վրդ. Մշեցի ք. 164

Յովհաննէս եպ. Կոստանդնուպոլ. յԱմասիա ք. 263-8
 — առաջ. Ի Շիրիմս ք. 144
 — առաջ. Սանահնի ք. 104
 — Իշխ. Երզնկայ, ո. Սարգսի արքեպ. ք. 553, 555. ք. 78
 — եպ. Սանւիլանց ք. 459
 — վրդ. Սարկաւազ. — ո. Սարկաւազ վրդ. :
 — եպ. Սիւնեաց ք. 62, 65
 — եպ. Սիւնեաց այլ ք. 225
 — վրդ. Վանական ո. Վանական :
 — վրդ. Տաւուշեցի ք. 378
 — վրդ. Տերզոցի ք. 291-306
 — ո. Փառնէի 305-7
 — Փիլիսոփայ ք. 481
 — քահանայ, եղբ. Նազաչի ք. 225
 — քահանայ ոմն ք. 263 (221)
 — Ին քահանայապետ Հոռոյայ ք. 132, 162
 Յովհաննու Կարապետի տօն և նշխար 187, 190, 199, 421
 Յովհաննու Կարապետի վ. — ո. (Ս.) Կարապետի վ. :
 — վ. առ ստորոտս զղեկին Բաղաց ք. 225
 — վ. յԵրզն. 516
 Յուսէփ Ս. կթ. Ի Վայոց Ձորոյ 334
 — Բ կթ. ք. 173
 — Ս. կթ. Աղուանից ք. 340
 — Բ կթ. Աղուանից ք. 171, 341
 — Թանդրակեցի ք. 172
 — վրդ. Կազմազ յԺԲ դարու ք. 335
 — նոր վկայ ք. 324-32
 — Պաղնացի աշ. Միսրովբայ 320, 326, 340
 Յովիտ պատմիչ 224Ժ.
 Յուսէփ կթ. Աղուանից ք. 340
 — արքեպ. Անտիոքու ք. 459
 — եպ. եղբ. Պետրոսի ք. 371
 Յուսէփ ո. Վրթանեսի 224
 Յուսուփ կամ Եսուսփ սասիկան ք. 69-76
 — սուրբան. — ո. Սաբանաին :
 Յուսուփնէ կայ 100
 Յուսուփանոս կայսր Յունաց 518

Նարուզդոնոսը մեծն 43
 Նազարէթ ք. Պաղեստինու ք. 391
 Նաթանիլեան կամ Նաթանայէլեան տոնն ք. 239
 Նախկորդան աւ. 251, 255
 Նախնուան կամ Նախնուան, այն է Նախնիլեան 67, 484, 559. ք. 206, 349. ք. 178 202, 238, 240
 Նախորդ. — ո. Նախկորդան :
 Նայիման երկիր ք. 510
 Նային ք. ք. 88
 Նայիպեկնց (բերբ. Թուր) ք. 243
 Նանա Ասորի մեկնիչ ք. 51-4, 305
 — կեն Աբասայ թղ. ք. 472
 Նար մեկեր ք. 103, 153
 Նարեկ վ. Ի Ռիտունիս ք. 99
 Ներբովթ 21. — ո. և Բէլ :
 Նեոտոբ ք. 493, 541. ք. 49, 96. 123, 168 — ո. և Թաթարք :
 Ներսէ թղ. Հայկազն 58
 — Արուանթունի, ընկեր Ատովմանց 378
 — Կամարական. ո. Արշարի 443-7, 450
 Ներսէս Ա մեծ Պարթևի 238-42, 262-3, 274, 283-92, 298, 324, 418. ք. 487, 490, 551-9
 — Գ Շինուզ 554
 — Դ կղայեցի որ և Ծնորճալի ք. 306-18, 322, 334, 354, 406-7, 414, 432. ք. 84
 — կթ. Ալթամարայ ք. 340
 — կթ. Աղուանից ք. 340
 — կթ. Աղուանից այլ ք. 525
 — աւաղերեց ք. 154
 — Երզնկացի ք. ք. 71
 — առաջ. Թիլիս տառնի ք. 555
 — Լա. Երզնիցի Ս. ք. 405-54. ք. 157
 — քնչ. ո. Լուսնի Բ ք. 156
 — ճգն. նոր Վարազայ 526
 — Մոկացի ք. 339-40, 355
 — Պալենց ք. 163Ժ.
 — եպ. Ջահանայ ք. 431
 — վրդ. Սասնեցի (Տարօնեցի) ո. Վանքաւայ ք. 162-70

Նեքամա ճարտարապետ ք. 230
 Նիխորական մարզպան 469
 Նիկիեփոր Փոկոս կայսր Յունաց ք. 122, 125
 Նիկիա ք. ք. 231-3
 Նիկիթաբոս ճգն. 146
 Նիկողոսնոս ներքինի յոյն ք. 42, 46
 Նիկոմիդիա կամ Իզնիմիա ք. ք. 135
 Նինոս մեծ թղ. Ասորեստանեայց 29, 33, 35, 42
 Նինուէ ք. 29-30, 35, 38, 43, 296
 Նիովիտարիա 219
 Նիւշապուրէ ք. 180, 554. — ո. և Նշանաւոր :
 Նիւքար կամ Նիւքեր Մեղայեի 29
 Նիկան ք. ք. 29-31
 Նշանաւոր ք. (Նիւշապուրէ) ք. 497
 Նշնա կին Շար Իշխանի 97
 Նոր Համ կամ Բեզանդիոն ք. 73
 Նոր-քաղաք, այն է Վաղարշապատ 339, 441, 458
 Նորայանք յԵրզն. 515
 Նու ճղնաւոր ք. 8-9
 Նունէ կուսան, 202-5
 Նուբայի ք. 192
 Նուբատին կամ Նուբատին սուլա. Հալպայ ք. 241
 Նպաս ք. 284
 Նպասակ դաշա 286
 Նիբիկերա ք. 296
 Շար Իշխ. Սիւնի 97
 Շաթ ո. Թագաւորին Հոնաց 504-9
 Շահբաւ (Աբաս-շահ) ք. 325-35, 343
 Շահբաւին. — ո. Ծնորճաւոր :
 Շահան զօրվ. եղբ. Ներս. Ծնորճաւայ ք. 404
 Շահանդուխտ Աղուան 544-6
 — կեն Սիւնեաց Գրիգ. թղ. Ի ք. 222, 224-7
 — կեն Պր. Կոստանիայ, մայր Ն. Լամբր. ք. 413
 Շահապիվան ք. 261, 350

Շահապիվանի ժողով 349-52
 Շահբուսուց ճոր զո. ք. 238
 Շահի-Արմէն սուլա. ք. 473
 Շահինշահ ո. Գրիգորի ք. 358, 455
 — ո. Չորսունեկի ք. 358, 361, Շահմեկը ո. Կասայ և Շահինշահի ք. 359
 Շահնաճ եղբ. Ն. Լամբր. ք. 413, 449, 461
 Շահ-Ռուն. — ո. Ռուն-շահ :
 Շահ Սուլար. — ո. Սուար շահ :
 Շաղտա քաղաքաւան Ի Սիւնիս 246-7
 Շամ ք. — ո. Գամակուս :
 Շամախի ք. Աղուանից ք. 333, 339
 Շամախու երկիր և ք. ք. 333, 339
 Շամբաթ Բագրատ. — ո. Բագրատ :
 Շամբրդին ք. 214
 Շամիրամ Թաղուսի 35-41, 83
 Շամիրամաշէն ք. ո. և Վան 73
 Շամուրա զղ. ք. 171
 Շամբոր ք. ք. 342
 Շապուր արքայ Հայոց յազգէ Պարսից 309-10
 — Բ արքայ Պարսից Որմուզկան 216, 243-52, 265-7, 275-81, 285, 293, 302
 — Միհրան զօրվ Պարսից 450-2
 Շատակ ք. 95
 Շարս ո. Աբամայիսի 26
 Շարաշան բրեւաշխ Աղանեաց 72
 Շաւապ Արծրունի 239-42
 — Արծր. ուրացեալ 310
 Շաւարշական զո. 122. — ո. և Արտազ :
 Շաւարշան ք. 122Ժ. 498
 Շիղիք թղ. Լեւոց 284
 Շեպին - Գարնիօսար. — ո. Կոզնիս :
 Շիղար ո. Արտաւազայ 126-7
 Շիղիք ազգ 285
 Շիրազ ք. ք. 182
 Շիրակ զո. 26. ք. 99, 171, 182, 274
 Շիրակաւան կամ Շիրականիք զղ. ք. 245, 332
 Շիրիմ վ. ք. 143

Երբին էջև. ք. 247
 Երբոց զդ. 450
 Երբուն կամ Երբուն դա. ք. 95. ք. 315, 333
 Եմանս զրդ. ք. 253
 Եմուէլ կամ Եմուէլ ասորի՝ ամբաստակալ 423ձ.
 Ենորձաւոր (Ենորձան) ք. 523, 532.
 Եուշ (Եօշ) ք. ք. 332
 Եուշան կամ Եուշանիկ վարդենի 407-15
 — կին Գր. Պաշխուսեոյ ք. 164
 — սիկին Սիւնի 555. ք. 61
 — քոյր Ն. Լամբր. ք. 413
 Երվան. — տ. Երբունս:
 Եօխայ զդ. ք. 288

Ոգբա սասիկան 552-4
 Ոգոնէ կամ Ոգոնի, մայր Լուսաւորչի 145
 — կամ Աւարուչի, քոյր Սանատրիոյ 106
 Ուխտաւոր 1. 5
 Ուսական կամ Ուսական ք. 269
 Ոմար. — տ. Օմար:
 Ոմիկ ք. 82
 Ուխտարց կամ Ուխտարանից վ. 378
 Ոսկեբերան. — տ. Յովնան Ոսկեբ.: Ոսկեծամի Կուսն Խաշ 39;
 Ոսկեհատ մեհեան Ոսկեմօր 187
 Ոսկեմայր Ոսկեծին զիք 187
 Ոսկոյն տեղիք 429
 Ոստան զս. 66. ք. 328. ք. 182, 269
 — աւ. Ի Ուստանիս ք. 82-4, Ոստանայ ք. ք. 93 (159)
 Որբելեան կամ Որբելեանք ք. 350
 Որդու կամ Որբորու զդ. ք. 179
 Որբուստ կամ Որբվաստ Ի Գողթն 97
 Որբունիք 24, 69
 Որմի ք. 92
 Որմիզի թգ. Պարսից 255, 390
 Որոզինէս (Իւրեզինէս) ք. 433, 535

Որսերան զդ. ք. 32
 Որսիմիզի էջև. ք. 195
 Ուզիկ կին ք. 481
 Ուզուն Հասան ք. 192
 Ուզբ ազգ 285, 288
 Ուլիվիէ Նամբուլայն ք. 462
 Ուխտանէս կթ. Աղուանից ք. 340
 Ուզայ կամ Ուզէ զդ. 554
 Ուզուշք ք. 497
 Ուզուրք ք. 497
 Ունգարիս (Ունկոս) ք. 444
 Ունդուր ք. 192
 Ուշական. — տ. Օշական:
 Ուսնայ ք. 60, 84, 146. ք. 238, 278-95, 498
 Ուսնայր թգ. Աղուանից 274, 284-5, 288, 293
 Ուսուզուքան. — տ. Ռուզուզան:
 Ուտեացիք 68. ք. 50
 Ուտի զս. 133, 504, 538
 Ուրբաթայրք տեղիք 162
 Ուրբանոս կամ Արբանոս ք. 101, 105
 Ուրնու երկիր ք. 163
 Ուխտիցիտէ ք. 204

Չաթան զդ. ք. 334
 Չախտ - շահ ք. 347-9
 Չաղաղա գորադուխտ թաթարաց ք. 486, 498
 Չաղաթա ցեղ ք. 188-9, 260
 Չանկղիտան. տ. Ճինկղիտան:
 Չարաբերդ կամ Ճարաբերդ ք. 347
 Չարնաղան կամ Չաղբրան ք. 486, 489, 498. 514. ք. 245
 Չաւլի գորավար Պարսիկ ք. 344-5
 Չարման կամ Չուրնաղան. — տ. Չարնաղան:
 Չերբէր Մարբի ք. 192
 Չերբէրք ք. 496
 Չին և Մալին ք. 496
 Չու կամ Ճոր ք. ք. 339
 Չոպլ զուսն 4. — տ. և Ճորայ զուսն: 245, 500
 Չորտուանէլ ո. Թոսնկայ ք. 216, 357
 — Մամիկոն ո. Տաճատայ ք. 365-9

— ո. Վիդենի ք. 360, 364
 Չորտուանէլեան էջևնալ ունք ք. 353-64
 Չորօր ք. 192

Պաթու զօրվ. ք. 507
 Պալակ Նուրեման-աօլլա ամիրայ ք. 268
 Պալիսուսներ ք. 263
 Պալունեաց վ. յԵրուզմ. 516
 Պալունիք զս. Ի Վասպուրական 197, 476
 Պանլա երկիր 134
 Պանլուսներ. — տ. Պալիսուսներ:
 Պաղատ կամ Պաղատ 1. 161
 Պաղեստին և Պաղեստինացուց աշխարհ 80, 518. ք. 250
 Պաղին զս. ք. 183
 Պաղատա ք. ք. 182
 Պաղտին. — տ. Բաղտին:
 Պաղրաս ք. ք. 455. ք. 243
 Պալլաս զդ. ք. 457
 Պանդալէնս քնյ. ք. 122-37
 Պանա կթ. Աղուանից ք. 339
 Պաշատ. — տ. Պաղատ:
 Պապ ո. Արշակայ Բ 242, 269-74, 281-90, 294-5, 300-2
 — քնյ. Կարնեցի ք. 125
 Պապեոն ք. ք. 402-4
 Պաքամ թոսն Հայկակայ 70
 Պատուական սարկաւազ ք. 553
 Պարթենից զդեակ կամ Բերքոսն 175
 Պարթիք 123-133, 168, 243
 Պարիար 1. 62. ք. 197
 Պարոյր՝ առաջին թգ. Հայոց 42-3
 Պարսիք 114, 168, 243 ևն.
 Պարտու (Պէրուէ) ք. 504, 507, 538. ք. 224, 339
 Պարտիս կամ Պարտիկ աւ. 192
 Պեհեմին կամ Պեհեստին ք. ք. 211, 269, 295
 Պեմոնդ կուսն ք. 230, 260, 462
 — տեր կոսթիկոսյ ք. 159
 Պեոսոս յոյն զօրվ. կաստական ք. 183
 Պետեին կամ Անտիոքայ ք. 278
 Պետրոս սասք. ք. 122-37

Պետրոս կթ. Գետազարձ ք. 162, 168, 177, 200, 208, 244
 — կթ. Աղուանից ք. 341
 — զօրվ. քեռի Գող Վասուի ք. 263
 — եղ. Սիւնեաց (քերթոյ) 252-3
 — առաջ. Խլաձորոյ վանաց ք. 100
 — առաջ. Կէլառացուց վանաց ք. 369-72
 — զրդ. Ի Ժ. գարու մեկնիչ ք. 103
 — զրդ. յ'ԺԲ. գարու ք. 336
 — երեց, գործակից Վասակայ 369
 — գալ Մաղաբիոյ աւազերիցու ք. 249
 — արեւոյ. Հապաշ ք. 279-4
 Պետրոս վ. յԵրուզմ. 514
 Պէրոզ թգ. Պարսից 440, 448, 453
 Պերրուպատ — տ. և Պարտու: ք. 348
 Պէրուէ տ. Պարտու:
 Պիլոս ք. Կապալոպիկոյ ք. 177
 Պոզիսթոսի վ. յԵրուզմ. 515
 Պոմպոպոլիս ք. 83
 Պոնտացիք 62, 76
 Պոնտոս կամ Պոնդոս ծով ք. — ք. 223 (498),
 — Պոլեմոնական ք. 82, ք. 235
 Պոս զդ. ք. 221
 Պորտանդ ք. 164
 Պուզա դան ք. 162
 Պուսայիլ զան ք. 118
 Պոս ո. Վասակայ ք. 120
 Պաղամայիլ կղէտպատար 80
 — ք. 81
 Պաղամիտէ. տ. Աքբիս:
 Պատլիք (Պետուինք) ք. 330
 Պրորոս կայսր 136
 Պօղիկարդոս կամ ըջաձորեցի ք. 99
 Պօղոս առաքեալ ք. 124-32
 — արեւոյ. (Ի ԺԲ. գարու) ք. 168
 — Թարաշմանիչ 437
 — աշ. Կարապետ Չազի ք. 324

Պօղոս առաջ. Ղազարու վանաց
 ք. 366
 — Մոկացի ք. 338
 — չորեքը. վանականի ք. 513,
 519, 525
 — արեղայ Մշեցի ք. 166
 — Սանատացի ք. 173
 Պօղոսեանք աղանդ ք. 174
 Պօղոսի ուխտ ք. 233-4

Չալալ աեր խաչենոյ ք. 83
 Չալալ իշխ. խաչենոյ. — ա. Հա-
 սան ո. վախտանկայ:
 Չալալաբնի սուլու. ք. 514, 516
 Չանան դս. ք. 431
 — ք. ք. 497. ք. 132, 180
 Չանջանակ 227
 Չաւախք դս. 68
 Չերու խաբան (չանչաւ) 506
 Չերւածոր դս. 297. ք. 269
 Չնիկան Թողպետ 399
 Չոզախիկ դս. 55
 Չօլիկ, եղբայր Վասուէն բղեաշխի
 412-3

Չորին ւ. ք. 211
 Չուանիր Աղուան 537-43
 — թղ. Հեփթաղաց 145
 — պամոնի վրաց 233
 Չուարտ իշխան ք. 462
 Չրաբաշխ ւ. 207
 Չրխար զգ. ք. 95
 Չուրայ (Հին և Նոր) ք. ք. 59,
 246, 323-35

Ռան ք. Աղուանից ք. 224
 Ռաշառ Ռշատնի ք. 84
 Ռապան ք. ք. 268, 295
 Ռասխաններ ւ. ք. 438
 Ռաւին իշխ. Սարվանդաւի ք.,
 456
 Ռեղէս թղ. Լիփնաց 116
 Ռեմուշ ո. Պեմուշի ք. 456
 Ռեքարա զորվ. ք. 215
 Ռշատնաց դս. 432. ք. 83, 99
 — վ. Յերզմ. 515
 Ռշատնիք 72, 229
 Ռոնհլ (առ) Մոնիթն ք. 462
 Ռոմանոս Գրողիկէս կայսր Յու-
 նաց ք. 213

Ռոմանոս իշխ. Սինիտու ք. 461
 Ռոպերը իշխ. Թիւն ք. 460
 Ռոստոմ Մազհիկ 70
 — Թուրքման ք. 456
 Ռովալի ամիրայ ք. 346, 348-9
 Ռուբէն Ա. Պարոն ք. 236, 267,
 552. ք. 154
 — Բ ո. Ստեփանիայ ք., 241-3,
 410 454, 455
 — ո. Լեւոն իշխանի ք. 238
 — ո. Լեւոնի Բ ք. 13, 23, 156
 Ռուբինանք ք. 233-248
 Ռուզուզան. — ա. Ռուսուզան:
 Ռուսն-չաջ ո. Թիմուրի ք. 187-
 90, 192
 Ռուպերթ կոմս Կորմիկաց ք. 230
 Ռուսք ք. 496
 Ռուսուզան կամ Ռուզուզան
 թղի. վրաց ք. 333, 346,
 494
 Ռուփանոս եղբայրս 122
 Ռուսակէս քերական ք. 78
 — ա. Արխատակէս:

Սարուէ զգ. 219
 Սաղամայ դաշա ք. 494
 Սաղդէն կամ Ասղդէն քայր Ս.
 Յակովբայ Մճքնացոյ 146
 Սաղաղէ սպերիչ ք. 230
 Սաղուն Աթրուսի ք. 549-50.
 ք. 120
 — ո. Քուրդ իշխանի ք. 376, 379
 Սաթիենիկ տիկին Արտաշէսի 115-
 120

Սալահադին սուլւ. ք. 389-95,
 444, 455, 457
 Սալամաստ կամ Սալմաստ դս.
 ք. 174
 Սալհունիք կամ Սալհունիք
 175-7
 Սալուք. — ա. Սէլուզ:
 Սալուտի ամիրայ ք. 351
 Սախալթու ք. 532
 Սասնափոս ք. 187
 Սահակ Ա. կթ. պարթև. 323-39,
 349, 368, 418-21, 425, 493
 — Գ. կթ. Ի Ջորափորայ 548-54
 — Ա. կթ. Աղուանից ք. 339
 — Բ. կթ. Աղուանից ք. 340

Սահակ Աթոր. իշխ. նշակ. ք. 19-20
 — Բաղր. (Մ. Ե. զարու) ք.,
 21, 25
 — եպ. Գրան կամողիկոսա-
 րանի Հայոց 341-2
 — եպ. Ռշատնեաց՝ ընկեր Ղե-
 ւանդեանց 392-3
 — եպ. աշ. Սարգսի ք. 342
 — սարկաւազ 369
 — սասղես ո. վարդանուշի 444
 — Տարօնեցի. եպ. Սիւնեաց 98
 Սահականոյ զուսար Սահակայ
 308

Սահակաւթա ըրր Ստեփ. Սիւ-
 նեցոյ ք. 6-7
 Սահակի տիկին Սիւնի 464
 Սահատունեաց վ. (Քարուվանք)
 Յերզմ. 516
 Սաղմուսվանք ք. 335-7
 Սաղուկ ք. ք. 359
 Սաղու. անապատ ք. 407, 450
 Սամոս կամ Սամուսատ ք. 319
 Սամուէլ կթ. Աղուանից ք. 340
 — եպ. Կաբբոյ ք. 342
 — առաջ. Կամրջածորայ ք. 99
 — եպ. Գուգարաց և վրաց 414
 — Մամիկոնեան առ Արշակա Գ
 308
 — Մամիկոնեան ոմն ք. 25
 — Սկեւուցի ք. 411-3
 Սամուսատ. — ա. Սամոս:
 Սանահին վ. ք. 103-6, 138,
 345

Սանասար ո. Սենեքերիմայ 54
 Սանասարու քերտորի Արգարու
 102, 241, 297
 — ք. կամ առ. 498
 Սանուրուս վկայունի զուսար
 Սանասարիկայ 93-6
 Սանեսան թղ. Մաղղմայ 225
 Սասանիկ կամ Սարաշիրի 128
 Սասանեանք 502-4
 Սասուն կամ Սասոյ երկիր ք.,
 214, 353-5

Սալոխա. — ա. Խաւերիս:
 Սատաղ ք. 143
 Սարբարալ ւ. 153, 230
 Սարգիս Ա. կթ. ք. 151
 — Բ. կթ. Էջմիածնի ք. 238, 240

Սարգիս եպ. Ամատունեաց. —
 ա. Սարգսակ:
 — եպ. Սնեքերցի ք. 335-7, 349
 — վրդ. Աստաղաօցի ք. 199
 — Աւազերէց ք. 515
 — աշ. Գաւթի (Աղուան) ք. 342
 — արբեկ. Եկեղեցաց ք. 552,
 555-8
 — Երզնկացի ք. 78
 — Ն. Չաբարէի և Իւանէի ք. 471
 — Էլիսան ք. 377
 — առաջ. խաճչի վանաց ք. 342
 — առաջ. Ս. Կարապետի ք. 210
 — վրդ. Կաֆայեցի ք. 231
 — Կունու. — ա. Կունու Սարգիս:
 — առաջ. Հնծոց վանաց ք. 101
 — Ճննաղկեաց ք. 342 (150-1
 — ոմն մանկանց ազատիչ ք.,
 — եպ. Նուիրակ և նահկ. ք.
 268-8

— եպ. Շամիրամածորայ ք.
 342
 — վրդ. Շնորհալի ք. 318-21
 — աշ. Սաբաոյ Թոնդրակ. ք.,
 172
 — եպ. աշ. Ստեփ. Տերաջուի ք.,
 468-9
 — սպարապետ ք. 119
 — ո. վանահայ ք. 350
 — ընկեր վարդանայ պատմա-
 դրի ք. 528
 — վհատ ք. 168, 176-8
 — օրինակող յժժ. զարու ք. 334
 Սարգսակ եպ. Ամատունեաց 551
 Սարգանարաղ թղ. 42, 54
 Սարթալ ո. Բաթուի ք. 509
 Սարկաւազ Յովհաննէս վրդ. ք.,
 270-3, 302, 506
 — աշ. Գոյի ք. 377
 Սարմատք 2. ք. 96
 Սարուանդի կամ Սարվանդաւի
 քար ք. 456, 547, 548

Սարմատք 2, 3
 Սեաւ դ. ք. 457
 — լերինք ք. 241, 320, 376,
 406, 548
 — նահապետ Սիւնեաց 112 ձ.
 Սեաւորեաց աշխարհ ք. 104,
 138

Սերաստիա ք. ք. 244
 Սերեկիտ ք. 445
 Սեփոնի կամ Սահոնի երկիր ք., 194-5
 Սեղբուարու (Ս.) քահանայապետ 198
 Սեմ 60
 Սենեքերիմ Յովհաննէս թգ. Արծր. ք. 151, 157, 159
 — Սիւնեայ վերջին թգ. ք. 22-6
 Սեպուս լ. 158
 Սերկելի կամ Սերկելեւոյ լ. և զդ. ք. 161, 164
 Սեւադա իշխ. Աղուանից ք. 226
 — ո. Սենեքերիմայ ք. 223, 226
 Սեւանայ ժով որ և ասի ժով Գեղանայ 27
 — Կղզի և լ. ք. 57, 64. ք. 339
 Սեուտի ք. ք. 218-9
 Սելճուզք աղբ ք. 188
 Սէշով ք. ք. 264
 Սիեղրա (Սիւարէ) ք. 421
 Սիկ ք. 461
 Սիմ լ. 72. ք. 197
 Սիւանակոյ ք. 439, 460
 Սիւէնն Ա. կթ. Աղուանից ք. 340
 — Բ կթ. Աղուանից ք. 340
 — Աղուաշ ք. 10
 — Սիւեցի, զարբին ք. 230
 — վր. Սյրիվանեցի 536ձ.
 — վր. Սպարանեցի ք. 216-7
 — Իլովցի սարկաւազ ք. 275
 — ասաջ. Խաչածորոյ ք. 99
 — Իշխ. Կորեկոսոյ ք. 461
 — ասաջ. Հաղբասայ ք. 104
 — Իշխ. Մաղոտ-Խաչին ք. 460
 — աշ. Ներսէս Լամբր. ք. 441
 — քարտուղար Սանանի ք. 104
 — սարկաւազ (Ի Տարօն) ք. 170
 Սիտոյ ք. 83
 Սիպիլ դուտար Լեւոնի Բ ք. 157
 Սիւ ք. (Սոյ կոյ) ք. 242, 456, 465, 507, 538, 542. ք. 89, 92, 147, 150, 233, 243, 279
 Սիւսի ո. Գեղամայ 27
 Սիւսիան աշխարհ. — ո. Սիւսիք:
 Սիւսիեանք 68

Սիսեան գա. ք. 511
 Սիր Չաղ (Sir Charles) ք. 32
 — Ուրբինեան ք. 157 (460)
 Սիրուհի իշխ. Սիւանակոյին ք., Սիւնեայ վ. յերսով. 515
 Սիւնիք կամ Սիւսիան աշխ. 27, 97, 256, 491. ք. 182, 223, 472
 — Ի Սիւսիայ 216, 246-59
 Սլաք կամ Սղակ կողմնապահ 71
 Սկունք կամ Սղուներք 71
 Սկեւայ վ. ք. 405, 413, 415, 459, 507. ք. 61
 Սկիւթիա ք. 787, 491
 Սկաթ կամ Սկալուք աղբ 141
 Սկալուք (Սկալունիա) նահանգ ք. 45
 Սմբատ Ա. ո. Մեծին Աշոտայ 555, ք. 64, 68, 74
 — Բ Տիեզերակալ ք. 105, 139, 163, 206
 — Բաղբասունի առ Պապա 282
 — Բաղբ. Բերասեան 109-117 297
 — Բաղբ. Բերասեան առ Մորկա 484-90
 — Իշխ. Բաղբ. յաւերս Գաւթի Գունեցոյ 543
 — Բաղբ. Իշխ. Մոկայ ք. 28,
 — Բաղբ. ք. 52-3, 56 (34-5)
 — Գունդասապլ ք. 2-3
 — աղանդապետ Թոնդրակեցոց ք. 171-4
 — ո. Լեւոնի Բ ք. 154
 — Խաղաղուհեան ք. 404
 — Իշխ. Կուղիկայ ք. 460
 — Կոստանդեան, եղբ. Հեթմայ Ա. 507
 — եղբ. Հեթմայ Բ ք. 90-3
 — Հեթումեան Իշխ. Պապեոնի ք. 404
 — Մամիկոնեան ո. Գայլ Վահանայ 473-5
 — թգ. Սիւնեայ ք. 225
 — ո. Սենեքերիմայ ք. 223, 226
 — Սիւսիան Իշխ. ք. 28
 — եղբ. Տարսայիճի ք. 122
 Սմբոնի զօրվ. ք. 539
 Սմբանա ք. ք. 179-80 202, 209

Սոկրատ Իմաստասեր 213
 Սոնուշ 123
 Սողոմոն Ա. և Բ կթ. Աղուանից ք. 340
 Սողոմ կամ Սիւլիվա լ. 159
 Սոսթինէս ասաջ. Մարնաշինու ք. 164
 — քնյ. ընկեր Վանականի ք., Սուար շահ 192, 242-3 (517)
 Սուլեյման իշխ. ք. 261
 — սուլա. ք. 270-2
 — ոմն ասպատակ ք. 19-20
 Սուլիման եղբ. Օմարայ ք. 11
 Սուլտան-շահ ո. Արքարու սպա-զրոզի ք. 295, 300-1
 Սուհալ կամ Սուկաւէա լ. ք. 146
 Սուխարու վ. ք. 199
 Սուտայ ք. 496
 Սուր (Տիւրու) ք. ք. 391-2
 Սուրբ-Մարի գա. 502. ք. 186
 Սուրենայէն կամ Սուրեն ա. 175-7
 Սուրեն եղբ. Լուսաւորչի 145
 — Խորխոռունի առ Արշակա Պ 307
 — Պահլաւունի նազարապետ 329-
 — Սուրանի 175-7 (334)
 Սուրխաթ ք. ք. 246, 247
 Սուրհան սյուզդի (կոչեցեալն Գաւթի) 546-52
 Սուրնակ Ի Բիւնունեայ, աթուա-կալ 328
 Սուրմարի. — ո. Սուրբ-Մարի:
 Սուրխասանք 430
 Սոսիա (Ս.) եղբ. Ի Սիւ ք. 542
 Սոսիա կին Բաւրչարայ 146
 — կին Վահրամայ Պահլաւու-նայ ք. 165
 — մայր Սենեքերիմայ 227
 Սպահան ք. ք. 323, 338
 Սպանդարտա կամար. առ Պապա 284
 Սպանդունեայ վ. յերսով. 516
 Սպանդունք նախարարութիւն 64
 Ստասր գա. Պարսից, որ և ասի Իսթախր 128, 245
 Ստեփանէ կամ Ստեփանէ ո. Պր. Լեւոնի ք. 238, 241-2, 552. ք. 80, 154

Ստեփանէ կամ Ստեփանէ ո. Բ Լեւոնի ք. 23, 155
 Ստեփանոս Կ կթ. ք. 52, 273 ձ.
 — Ե կթ. ք. 273
 — Ա կթ. Աղուանից ք. 341
 — Բ կթ. Աղուանից ք. 341, 376, 385-8
 — եղ. Բերբուտի ք. 459
 — Գոյներ երիցանց ք. 57
 — Թօխաթցի ք. 307, 315
 — ասաջ. Լիւս անապատի ք. 340
 — ասաջ. ո. Խաչին (Ապարանից) ք. 110, 115
 — կազմող ք. 482
 — ասաջ. Կարմիր վանայ ք. 249
 — Կաֆայեցի ք. 252
 — եղ. Կոզմ գա. Ի ք. 342,
 — եղ. ո. Կորեկէի ք. 342, 344
 — նախկին Ա. Կոստանդինի ք. 509
 — Հոգեւորն կոչեցեալ ք. 102
 — Ճնուսուր 526
 — եղ. Միջնադրեր վանայ ք.,
 — աշ. Յակոբայ ք. 200 (363)
 — վրչ. Յակովբի ք. 441-3
 — Ունեցի ք. 231-2
 — վարժապետ Սարգիս Շնորհա-կոյ ք. 320-3
 — եղ. Սիւնեայ (Գողթան) 98
 — եղ. Սիւնեայ ք. 4-10
 — եղ. Սիւնեայ Օրբելեան ք., 28-40, 216
 — արքեպ. Տաթեւու ք. 253-9
 — Տիրացու, եղ. ո. Խաչի ք., 465-70
 Ստեփանոս (Ս.) Նախավկայի վանք Յիպոնայ ք. 199
 Ստեփանէ. — ո. Ստեփանէ:
 Ստեփն Իշխ. Թաւնկային ք. 460
 Սքանդար ո. Յուսուփի ք. 187-9, 214
 Սօֆի Խալիլ Իշխան ք. 254-60
 Վաղզէն. — ո. Վասրէն:
 Վաթիմանի կամ Վաթուանդ վրա-ցի ո. Ոմիկայ ք. 82
 — զօրվ. պարսից 473-4
 Վահանչ Տիգրանեան, թգ. Հայ-կազն 56

վահագն դեր 150
 վահան Ամասունի՝ յաւուրս
 վարդանանց 340, 342, 350
 — Առաւելեան առ Գ Արշակաւ
 307
 — Արծրունի ք, 20
 — Գայլ կուչեցեալ. ա. Գայլ վա-
 ճան:
 — Գողթնացի ք, 11-19
 — Գաշնակ Գնունի ք, 25
 — Մամիկոն ո. Հմայեկայ 439-
 60
 — Թոն Եար իշխանի 97
 վահագ. — ա. վահան Գողթ-
 նացի:
 վահակահան մեհան 186
 վահէ թգ. վերջին Հայկազն 58
 վահկայ դրեակ ք, 236, 239.
 ք, 242
 վահունիք կամ վահունիք (վա-
 ճաւունիք) 58, 70
 վահրամ կթ. ա. Գրեզոր ք:
 — Թոն վահրամայ տեան Եամ-
 քորայ ք, 518
 — սնն մուրադիա ք, 176
 — Պահլաւունի, չ. Գր. Մա-
 դիարոսի ք, 146, 163, 165
 — Պահլաւ ո. Գր. Մադիարոս-
 սի. — ա. Գրեզ. ք կթ.:
 — իշխ. ո. Պլու Զաքարէի ք,
 494
 — սարկաւազ գրէշ ք, 56
 վաղարշ ք թգ. Պարսից 453-5
 457
 վաղարշակ թգ. Հայոց 27, 58,
 61-77, 197
 վաղարշակերա ք. ք, 188
 վաղարշապատ ք. 131, 134, 163,
 181, 341 422, 441, 493
 վաղթանի իշխ. Հաթերբոյ ք,
 376, 379, 389
 վայկուկ երուզակ 81
 վայկունիք 81
 վայոց կամ վայոյ ձոր 463. ք,
 9 14, 101, 472. ք, 162
 վան թգ. Հայկազն 58
 վան կամ Եամիրամակերա ք.
 162. ք, 94, 468. ք, 69,
 206, 246, 280

վանայ ծով, այն է Աղթամա-
 բայ ծով. ք, 85. ք, 283
 վանագիր կամ վանդիր վ. ք,
 360
 վանական վրդ. ք, 381, 513-25
 վանանդ գո. 63, 552 ք, 179,
 182
 — գղ. ի Գողթն 97
 վանանդացեաց վ. յերազմ. 516
 վանենի դուստր վասիլ ք, 358
 վանիոյ կամ վանդոյ վ. 428.
 ք, 436. ք, 55, 233
 վաչէ Մամիկոնեան զօրվ. 227
 — ո. Գուրբ իշխանի ք, 508
 — իշխ. Ասկուստայ ք, 461
 վասակ Արծրունի չ. Արանայ
 347
 — Մամիկոն, սպարապետ Ար-
 շակայ ք, 268-9, 284
 — Մամիկ. նահապակ, եղբ. վա-
 ճանայ 443-4
 — Մամիկ ո. Թոնիկայ ք, 216,
 361
 — Պահլաւունի ք, 159-61, 164,
 208. ք, 77
 — ո. Պառլի, և միւսն չ. Պառլի
 ք, 121
 — Սիւնի ուրացոյ 350, 367-9,
 382-91
 — ո. վահրամայ ք, 350-1
 — եղբ. վաղթանկայ ք, 379
 վասզեն (վազզեն) ո. Աշուշայ
 407-13
 վասիլ գող կուչեցեալ. — ա. Գող
 վասիլ:
 — եղբ. Լիզարտի ք, 146
 — Վանարակոն Աղայ սասցեալ
 ք, 263-4
 — իշխ. Մանազկերտայ ք, 196
 — Ա. կայսր Յունաց ք, 2, 51
 վասիլ Զորտուանիւեան ք, 358
 վասիլ Պահլաւունի ո. Ազիրա-
 տայ ք, 358, 374, 434
 — իշխ. վաներայ ք, 460
 — սարկաւազ. — ա. Բասիլ:
 վաստուրահան աշխ. 296, 521.
 ք, 19, 31, 74, 151, 157, 173
 վաստաւէս կամ վաստէս (վարդ-
 գէս) աւ. 425, 488

վասնեան դաշա 226
 վարադ չ. 162, 521-5. ք, 87
 — անապատ վ. ք, 322
 — վ. և եկղ. ք, 120
 վարազ պարսիկ 475
 վարազպատ թգ. Հայոց (Արշա-
 կունի) 292-5
 վարազվաղան Սիւնի, ուրացոյ
 389
 վարազաբոց Բազր. իշխան 427
 — Բազր. ո. Սմբատայ 488
 վարազարգաւ Արուան 544-5
 վարածուներք 65
 վարածունեաց վ. յերազմ. 516
 վարանդ ք, 287
 վարբակա Մեղացի 42, 44, 54
 վարբ. Արծր. 469-70
 — Ուշտունի պարսիկ 520-6. ք,
 282-4
 վարդան Այգեկցի 22ծ.
 — Արեւելցի ք, 82
 — վրդ. Բարձրբերդցի Պատմիչ
 ք, 528, 532, 535
 — արբեղ. Լամբրունի ք, 459
 — կարնեցի գրէշ ք, 476
 — կրօնաւոր ի Զահան ք, 431
 — վրդ. Հազրատցի յԹԲ դարաւ
 ք, 336-7
 — Մամիկ. առ Բ Արշակաւ 261
 — Մամիկոնեան Մեծն, Թոն
 Ա. Սահակայ 332-5, 350,
 356-64, 369-74, 379, 408,
 425, 430
 — Մշեցի, մասնիչ կրօնաւոր ք,
 168
 — մուրադիա ք, 176
 — նկատ. Մամիկոնեան տունին
 առ Արշակաւ Բ 122
 — օրինակոյ ք, 305
 վարդանակերա գո. և ք. 554
 վարդանանք 378-81
 վարդապետ քնյ. Ռաջնեցի ք,
 477
 վարդգէս աւ. — ա. վաստաւէս:
 վարդնի. — ա. Եունանի:
 — գղ. 508, 511

վարդիկ խրթեցի ք, 481
 — ճղ. ք, 101
 վարթ կամ վարած ո. Գատայ
 28, 65
 վարձաւոր Արծր. ընկեր Ատմ-
 մանց 378
 վարոս (Գիււ) եղբ. Թաթլոյ
 424-30
 — յնասանի տանէ, ընկեր Ա-
 տմմանց 378
 վահ-Արտաշէր ք. 496
 վենեակի ք. ք, 302
 վեպաւեանոս կամ վեպաւանոս
 123. ք, 230
 վեաւ Սարգիս. — ա. Սարգիս
 վեաւ:
 վերիացիք կամ իվերիացիք 69
 վիդէն Մամիկ. իշխ. Սասնոյ
 ք, 344-6, 358, 370
 վրուկ Նահապետ վրաց 297
 վեւիս ք. 219
 վճան ք, 164
 վիշապ կամ Ռձ ք. 192-3
 վիշապաձոր 495
 վիշապաբազն՝ վահագնի մեհան
 186
 վիտոյ կթ. Աղուանից 513. ք, 340
 վիլք կամ վրացիք 202-5. ք,
 145-9 և ն
 վլիթ սասիկան ք, 2
 — ամիրապետ ք, 11
 վլիշուր 63
 վլուն իշխ. վանանդեցի 68
 վլուրի եղբ. Թաւաւուրին Լիփնաց
 373
 վլամ Ա կրման թգ. Պարսից
 328-35
 վլամշաղուս թգ. Հայոց 323-4
 վրատան 223. ք, 14
 վրդուկ — ա. վրուկ:
 վրթանի կթ. ո. Լուսաւորչի
 146, 223-4
 — տեղապահ կթ. 491-3
 — եպ. Օծովու վանաց (աթս-
 սակալ Էջմիածնի) ք, 238-9
 վրկանք աշխ. 489

Վրլոյցը Խորհրտունի 359
 Տաթևա վ. ք. 60-1, 225-6. ք., 253-9, 338
 Տալիթայ թոյր Ն. Լամբը. ք. 413
 Տախիր կամ Տաճիր Սուլա. ք., 208
 Տաղական ք. 488
 Տաճատ եղ. Ի ժող. Շահապի. վանու 351
 — Աշոցայ տէր առ Տրդատա. 223
 — Արծրունի 347
 — Ճգնաւոր 527
 — Մամիկոն Ն. Չորտուանելի ք., 365-7
 Տաճար մայրի, անառա 227
 Տամրան ք. ք. 511
 Տամուր-Վափու ք., 289
 Տայք կամ Տայց աշխ. 62. ք., 15, 145
 Տանգրի ք., 230, 261, 264
 Տանձի դու. ք., 344
 Տանձի-ձոր ք., 366
 Տանձուտա ձոր ք., 377-8
 Տանկրի Իշխ. կապնուն ք., 460
 Տաշիրը կամ Տաշրայ դու. 69. ք., 105, 472
 Տաշրացոց վ. յԵրզն. 517
 Տապարիա ք., 390
 Տարապուրիս (Կարապուրս) ք., 50, 96
 Տարայիճ անն ք., 116, 122
 Տարսն ք. ք., 122, 238, 240, 242, 402-4, 407, 410-12, 417, 444, 449, 500. ք., 61, 242
 Տարսն դու. կամ Տարսնայ երկիր 78, 186, 197, 199, 240, 219, 296, 336, 477. ք., 100, 365, 474, 551
 Տաւրան ո. Կարի ք., 317-8
 Տաւուշ ք., 342, 344, 513, 515-6
 Տարսու Լ. 72, 186. ք., 236, 261, 402, 437, 500
 Տերինդ Սարասկրա 281 300,

Տղրկածով դդ. ք., 380
 Տերունական ք. ք., 493
 Տրանա ք. ք., 449
 Տրեբրինո կայսր Յունաց 477
 Տրղրան Ա. Երուանդեան թղ. 45-55
 — Ա. Արշակունի 79-84
 — Մարզպան Հայոց ք., 165
 — զօրվ Պարսից 475-6
 — Իշխ. Պապականց ք., 461
 — անն Նգոր ք., 263
 Տրղրանունի թոյր Տրղրանայ 47, 50
 Տրղրիս դ. 72, 100, 496. ք., 281
 Տրիկոր կամ Տրիքի դու. և դդ. 424
 Տրիսուն կամ Տրիքուն ք. 245, 496
 Տրտան 4
 Տրտոս կայսր Հոռոնայ 123
 Տրտակ կամ Տրտակատար ք. 193
 Տրտան Հայկազն, ո. Արառաշեի 56
 Տրտան Ա. թղ. ո. Արառաշեի 125-6
 — Բ ո. Խոսրովու 238, 278
 — ո. Չուանշիրի 146
 Տրտաշեն վ. ք., 558. ք., 113
 Տրիթիթ թոռն Բ Տրտանայ 246
 Տրտա երեց Սիւնեցի 255-60
 Տրտոս ք., 392
 Տրեբիկոս 528-9
 Տրտակա դդ. 428
 Տրտիս ք. 53
 Տրտիք կամ Կորդրիք դու. 160, 383
 Տրտորուտայն ք. 488
 Տոբր կամ Տոսոյ դու. 162. ք., 183
 Տոբր կամ Տոբր 70
 Տուարածատափ դու. ք., 192
 Տութուն Նուրն ք., 486
 Տուզրիլ բեկ ք., 188-91, 207
 Տուս ք. ք., 497
 Տրապիզոն ք. 538-9, ք., 498. ք., 223, 230
 Տրդատ կամ Տրդատես (Տրդա-

տոս) Մեծն. 24, 135-41, 144, 150-3, 163-9, 182, 184, 168-201, 208-17, 240, 262, 296, 298, 514
 — Բազրասունի 310
 — ճարտարակա ք., 139
 Տիգրիս ք. 507. ք., 37, 351, 515, 528. ք., 82, 203, 333
 Տօլի մերձ Ի Գահիրե ք., 104-5
 Տօրոս. — ո. Տարսու:
 Բրիկա 2, 3
 Բոքովամ ք., 390
 Յաղման դու. ք., 113
 Յիգնայ Ա. Ստեփանոս վ. ք., 199-200
 Յլազուր Լ. 227
 Յուակ ո. Ամասիայ 26-7
 Յուլախերոս ա. 27
 Յուլ Լ. (ա. և Տարսու) 237
 Փայտի աշտարձ ք., 95
 Փառախոտ 27
 Փառական դաշա 173
 Փառանձեմ կեն Գնեկայ 242, 264, 269
 Փառէն կթ. 305
 Փառխոս դու. ք., 144, 276
 Փառխոսոց վ. ք., 341
 Փաննակ նշակ. 141ձ.
 Փանոն արի, ո. Ամասիայ 26-7
 Փատլուն ամիրայ Անույ ք., 274-5
 Փարաման թղ. Վրաց 113
 Փեղադր արիաւազ յոյն 528
 Փերուճ ք. 9, 12
 Փեսո Իշխ. ո. Չոլկայ ք., 146
 Փիլիմոն եղ. Ամասիայ 219
 Փիլարատս Վարամունի բնաւոր ք., 213-6
 Փիլիպոսնց վ. ք., 459
 Փիլիպոս ճգն. առաջ. վարա. պայ 526
 Փիլիպպուպուրիս ք., 445
 Փիլոն Երբայեցի ք., 56
 Փիր Խօէր ք., 192

Փիրմին և Փիրմոն նշակ. 141ձ.
 Փրինիկա 319
 Փնուխտար սուլա. Մորայ ք., 539
 Փոկաս յոյն զօրվ. 479
 Փոս պարիարգ կ. Պուլայ ք., 47
 Փոսնիք ք., 215, 435-40, 497. ք., 102, 236, 239
 Փրեգերիկոս կայայ (Փիլարիք) ք., 444
 Փրէիշ (Ս.) վ. ք., 362-3
 Քաղաքուպաշա դու. ք., 140
 Քաղեկացիք 44, 85
 Քաղթիք 84
 Քաղկերան 534-6
 Քաղկերանի ժողով 519
 Քաշունիք կամ Բարիուշա 399
 Քաջաշ, ընկեր Ղեւոնդեանց ող.
 Քաջեբունեաց վ. յԵրզն. 516
 — դու. ք., 95
 Քասունից վ. յԵրզն. 516
 Քարազուրու տեղի 476
 Քարթլոս, եղբայր Հայկայ 9
 Քարիմատին Իշխ. ք., 82
 Քարնիքճ ք. ք., 494
 Քարքե Լ. 186
 Քեսուն կամ Քեսուն ք. ք., 249, 262-3, 270, 278, 295
 Քիւրիթ 2
 Քերման ք., 182
 Քոնականք ազգ 44
 Քոնարատան դդ. 466
 Քուշանք 59, 277-9, 302, 487
 Քուրդ Իշխ. Սրենեայ ք., 4
 — ո. Վահրամայ ք., 350-1
 — Իշխ. Ն. Վաչէր ք., 502, 508, 511
 — Իշխ. կայնայ 376-7, 379
 — Իշխ. ո. Քրդի ք., 117-8
 Քուրդ կամ Կորնայք 285
 Քոնա ա. ք., 164
 Քսերքես թղ. Պարսից 54
 Քսիսութրոս 4
 Քրիստափոր զօրվ. ք., 8

Քրիստոսաստուր, չափաբան 528

Սթման շահ ք., 223

Օժոպու վ. ք., 238, 241

Օձակ դղ. ք., 288

Օմար ա՛իրադեա ք., 11-3

Օշական աւ. կամ Ուշական 340,
343, 477. ք., 164

Օշավա ք., 380

Օշին թգ. ո. Բ Լեւոնի ք., 23,
138, 156

— Յ. Գ Լեւոնի ք., 130, 162

— Հեթման, Յ. Ներսիսի Լա-
րոմբնացոյ ք., 404-5, 413-4

— պայլ, աւեր կոստիկոսայ ք.,
133

— Էշխ. Սիւլիւյ ք., 461

— սարկաւազ Ի Փերուժ ք., 12

Օսման խան Ղըրմու ք., 249

Օտա Ամատունի 147-9, 180

Օրբելեանք. — ա. Որբելեանք:

Օրենք կամ Աւրենք վկայ ք.,
524

Ֆեոտոսիա ք., 246-7

Ֆիլիպ թգ. Փոսնկաց ք., 102

Ֆիլի դուստր Գ Լեւոնի ք., 157,
159

Ֆոսնդ խլաթեցի ք., 163

Ֆոսնկիտար (կաֆա) ք. ք., 244,
246

Ֆոսնկք ք., 229-32

Ֆոսնս (Ֆոսնու) ք., 460

Յ Ա Ն Կ

Գ Լ Խ Ա Կ Ա Ր Գ Ո Ի Թ Ե Ա Ն

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐ

- Ա. Ծագումն Հայոց յորդոց Յարեթի. (Յովհ. կթ.) 1
- Բ. Զրուան և Տիտան. (Խորեն.) 4
- Գ. Հսկայքն և աշտարակաշինութիւն. (Խորեն.) 6
- Դ. Նոյն բան. (Ագաթանգեղոս) 6
- Ե. Թորգոմ և ութ որդիք խւր. (Ջուանչիք) 9
- Զ. Հայկն. (Խորեն.) 11
- Է. Պատերազմ Հայկին և Բելայ. (Խորեն.) 13
- Ը. Նոյն բան. (Անանուն հեղինակ) 17
- Թ. Գարձեայ նոյն բան. (Ջուանչիք) 20
- Ժ. Նոյն բան. (Վարդան Այգեկցի) 22
- ժԱ. Որդիք և թոռունք Հայկայ և բնակութիւն նոցա. (Խորեն.) 24
- ժԲ. Արամ. (Խորեն.) 29
- ժԳ. Արայն Գեղեցիկ. (Խորեն.) 35
- ժԴ. Շամիրամակերտ. (Խորեն.) 37
- ժԵ. Պարոյր, առաջին թգր. Հայոց. (Խորեն.) 42
- ժԶ. Խարդախանք Բաւարդանայ. (Գր. Մագիսարոս) 44
- ժԷ. Տիգրան Երուանդեան Հայկազն. (Խորեն.) 45
- ժԸ. Երազն Աժգազակայ. (Խորեն.) 48
- ժԹ. Պատերազմն Տիգրանայ և Աժգազակայ. (Խորեն.) 50
- Ի. Նոյն բան. (Թովմ. Արծր.) 52
- ԻԱ. Վազազն. (Խորեն.) 56
- ԻԲ. Արչակունիք. (Եպիփան) 58
- ԻԳ. Վազարչակ և յորինուածք թագաւորութեանն. տոհմք Հայոց և պաշտօնեայք. (Խորեն.) 61

- ԽԳ Պատերազմն Վաղարշակայ ընդ Մօրփիւլի-
կեայ. (Խորեն.) 74
- ԽԵ Արշակ Ա. (Խորեն.) 76
- ԽԶ Արտաշէս Ա. Աշխարհակալ. (Խորեն.) 77
- ԽԷ Տիգրան Ա. Արշակունի. (Խորեն.) 79
- ԽԸ Շինութիւն Աճասիայ քաղաքի. (Վկայար.) 82
- ԽԹ Արգար. (Եպիփան) 84
- Լ Բերունն դատառակին Քրիստոսի յԵգեսիա.
(Եպիփան) 86
- ԼԱ Առաքեալք քարոզիչք ի Հայս. (Վանական Վ.)
92
- ԼԲ Նահատակութիւն Ս. Սանդիստոյ. (Սամուէլ)
93
- ԼԳ Քարոզութիւն Ս. Բարթողիմէոսի ի Գողթն.
(Ստ. Օրպել.) 97
- ԼԴ Հոգեաց Վանք. (Խորեն.) 99
- ԼԵ Նոյն դէպք վիպասանեալ. (Ներսէս Մոկացի)
102
- ԼԶ Կատարունն Ս. Բարթողիմէայ առաքելոյ.
(Ճոռընտիր) 106
- ԼԷ Զան Երուանդայ առ ի կորուսանել զԱրտա-
շէս. (Խորեն.) 109
- ԼԸ Դատակերպք Երուանդայ. (Խորեն.) 110
- ԼԹ Պատերազմն Երուանդայ և Բ Արտաշիսի.
(Խորեն.) 112
- Խ Արտաշէս, Սաթինիկ և Ալանք. (Խորեն.) 115
- ԽԱ Զարդ ամբարանոց Սաթինիկն տիկնոջ յԱր-
տամէա. (Թովմ. Արծր.) 118
- ԽԲ Սմբատ Այրաքալ. 121
- ԽԳ Յուդարկաւորութիւն Արտաշիսի Բ. (Խորեն.)
122
- ԽԴ Արտաւաղդ Բ, և քաջքն Մասեաց. (Խորեն.) 125
- ԽԵ Նոյն աւանդութիւն, ըստ Յայսմաւուրաց. 126
- ԽԶ Արտաշիր Սասանեան և Խոսրով Ա. արշա-
կունի. (Ագաթ.) 128
- ԽԷ Գաւաճանութիւն Անակայ. (Ագաթ.) 132
- ԽԸ Նահատակութիւնք Տրդատայ. (Խորեն.) 135

- ԽԹ Տրդատ և Գոթաց թագաւորն Հոշէ. (Ագաթ.)
138
- Ս Նահատակութիւն Ս. Արեւնդի և վեց եղ-
բարցն. (Յայսմաւուրք) 141
- ՍԱ Վրէժք Տրդատայ ի Պարսից. (Ագաթ.) 144
- ՍԲ Մանուկն Գրիգոր և եղբայրն Սուրեն. (Զ.
Գլակ) 145
- ՍԳ Նոյն բան, ըստ Սիմէոնի. 147
- ՍԴ Ս. Գրիգոր ի խոր Վիրապին. (Ագաթ.) 149
- ՍԵ Հրովարտակք Տրդատայ. (Ագաթ.) 150
- ՍԶ Գալուստ Հոփսիմեանց ի Հայս. (Խորեն.) 154
- ՍԷ Թուղթ Գիւղղ. կայսեր առ Տրդատ վասն
Հոփսիմեանց. (Ագաթ.) 163
- ՍԸ Համբաւ կորովութեանց Տրդատայ. (Սարկա-
ւագ Վ.) 165
- ՍԹ Տափանք Տրդատայ և յաղթութիւն Հոփսի-
մեայ. (Ագաթ.) 167
- Կ Նոյն բան. (Խորեն.) 168
- ԿԱ Նահատակութիւն Ս. Հոփսիմեանց և Գա-
յիանեանց. (Ագաթ.) 170
- ԿԲ Աղերս Խորենացոյ առ Ս. Հոփսիմէ. (Խո-
րեն.) 172
- ԿԳ Տիրանք Տրդատայ և պատուհասն. (Ագաթ.)
173
- ԿԴ Ս. Թէոգորոս Սալաճունի. (Յայսմաւուրք) 175
- ԿԵ Ս. Գրիգորի ելն ի Վիրապէն. (Ագաթ.) 180
- ԿԶ Տրդատ ի շինութեան վկայարանաց Ս. Հոփ-
սիմեանց. (Ագաթ.) 182
- ԿԷ Թուղթ ընծայութեան Ս. Գրիգորի ի Տրդա-
տայ առ Ղեւոնդիոս. (Ագաթ.) 184
- ԿԸ Աւերունն մեհենաց, շինութիւն վկայարանաց.
(Ագաթ.) 186
- ԿԹ Աշխարհօրէն լուսաւորութիւն Հայոց յԵփրատ
գետ. (Ագաթ.) 188
- Հ Պատերազմն Հայոց քրիստոնէից և քրմաց
Տարսնոյ. (Զ. Գլակ) 191
- ՀԱ Գաշինք Տրդատայ և Կոստանդիանոսի, և

- թեմ Առաքելոց վանաց Տարօնոյ. 198
- 2Բ Հաւատալն Վրաց ի ձեռն Կուսեայ. (Ջուան-
չիր) 202
- 2Գ Այցելութիւն Լուսաւորչի և Տրդատայ առ
Անտոն և Կրօնիբէս. (Չ. Գլակ) 206
- 2Դ Տրդատ և Գեղաւեհոն. (Չ. Գլակ) 208
- 2Ե Մահ Տրդատայ և ողբը ի նոյն. (Խորեն.) 211
- 2Զ Յուդարկաւորութիւն Տրդատայ. (Սնանուն) 215
- 2Է Գրիգոր Լուսաւորիչ և կոյսն Մանի. (Սի-
մէոն) 218
- 2Ը Ս. Թէոգորոս զինաւոր Ամասիացի և Վի-
չայն. (Վկայար.) 219
- 2Թ Առաջին կեանք Ս. Արիստակիսի. (Ազաթ.)
222
- Ձ Գրիգորիս Կաթողիկոս Աղուանից. (Բուզանդ)
224
- ՁԱ Գաստակերտք Բ. Խորովու. (Բուզանդ) 226
- ՁԲ Ս. Յակովբ Մծրնայ հայրապետ և Մանածիհր.
(Ճաւընտիր) 228
- ՁԳ Կատարուն Ս. Մարեմայ մօր Ստեփանոսի
Ուլնեցւոյ և կուսանացն. (Վկայարան.) 231
- ՁԴ Հայր ուսանողք յԱթէնս. (Գր. Արտուածա-
բան) 233
- ՁԵ Կոյն բան. (Վանական Վ.) 235
- ՁԶ Գանիէլ ծերունի. (Բուզանդ) 236
- ՁԷ Մեծն Կերոէս յառաջ քան զբաշանայութիւնն.
(Բուզանդ) 238
- ՁԸ Շաւտոյ Արծր. և Հայր մարդպետ. (Բու-
զանդ) 239
- ՁԹ Անդովկայ Սիւնեաց տեասն զբէժք ի Պար-
սից. (Սա. Օրպել.) 242
- Ղ Մենամարտութիւն Բարկայ Սիւնեոյ ընդ Հո-
նին. (Կաղանկատ.) 249
- ՂԱ Կոյն բան. (Սա. Օրպել.) 252
- ՂԲ Շաղատայ եկեղեցին նշխարօքն սրբոց, և
Տիրոս երէց. (Սա. Օրպել.) 255
- ՂԳ Մահ Գնելի. (Բուզանդ) 261

- ՂԴ Հմայք Շապհոյ ի փորձել զհաւատարմութիւն
Արշակայ. (Բուզանդ) 265
- ՂԵ Վասակ Մամիկոնեան և ախոռապետն Պար-
սից. (Բուզանդ) 268
- ՂԶ Սպանունն Հայր մարդպետի. (Բուզանդ) 269
- ՂԷ Սպանունն Գղակայ. (Բուզանդ) 270
- ՂԸ Մուշեղ Մամիկոնեան. (Բուզանդ) 273
- ՂԹ Տիրասիրութիւն Հայոց. (Բուզանդ) 275
- Ճ Անձնապանութիւն Արշակայ Բ. նոյն և ախ-
րասէր Կրաստամատին. (Բուզանդ) 277
- ՃԱ Ջիրաւայ պատերազմն Հայոց ընդ Պարսից.
(Խորեն.) 281
- ՃԲ Կոյն բան. (Մեսրովոյ Երէց) 285
- ՃԳ Մահ մեծին Կերօթի. (Մեսր. Երէց) 289
- ՃԴ Յաղագս սգոյն սրպէս սգային զհայրապետն
Կերոէս, և լինէին զմամնէ կաթողի. (Բու-
զանդ) 291
- ՃԵ Սպանունն սպիտակաձի Մուշեղի. (Բուզանդ)
292
- ՃԶ Մուշեղ և Թագաւորն Հոնաց, քանդակպատ-
կերաւ. (Մեսր. Երէց) 296
- ՃԷ Սպանունն Պապայ. (Բուզանդ) 300
- ՃԸ Եղրայրօթութիւն Կոմսի. (Բուզանդ) 302
- ՃԹ Կտակ Մանուէլի առ սրգին իւր Արտաշիր.
(Բուզանդ) 304
- ՃԺ Յովհաննէս եպս. արդի Փառենի. (Բուզանդ) 305
- ՃԺԱ Գէպք ի քարայրո Մանանաղայ. (Խորեն.) 307
- ՃԺԲ Շապուհ արքայորդի Պարսից արտասահմա-
նեալ ի Հայոց. (Խորեն.) 309
- ՃԺԳ Արշակ Գ. և Խորով Գ. — Պարարտութիւն
Այրարատայ. (Փարոզ.) 311
- ՃԺԴ Ս. Յովհան Ոսկերեբան քարոնայ ի Փօքր
Հայո. (Վայր Ոսկերեբանի) 316
- ՃԺԵ Ս. Մեսրովոյ Մաշտոց. (Կորիւն) 317
- ՃԺԶ Գիւտ հայերէն տառից. (Խորեն.) 319
- ՃԺԷ Խնդութիւն և գոհութիւն ընդ գիւտ հայկա-
կան տառից. 320

- ձԺԸ Ս. Սահակ Թարգմանիչ Ս. Գրոց. (Փարս.) 323
 ձԺԹ Առաքումն աշակերտաց յուսումն և ի Թարգմանութիւն. 326
 ձԻ Մերժել նախարարաց Հայոց զԹագաւոր իւրեանց. (Փարս.) 328
 ձԻԱ Մեծն Սահակ յատենի Վասմայ արքայի. (Խորեն.) 332
 ձԻԲ Վախճան Ս. Սահակայ. (Փարս.) 335
 ձԻԳ Նոյն բան. (Խորեն.) 337
 ձԻԴ Վախճան Ս. Մետրոպոլայ. (Կորիւն) 338
 ձԻԵ Նոյն բան. (Խորեն.) 341
 ձԻԶ Ողբ Մ. Խորենացոյ վասն բաւնալոյ Թագաւորութեան Հայոց և քահանայապետութեանն ի ասնէ Ս. Գրիգորի. (Խորեն.) 343
 ձԻԷ Աղան Արժրունի. (Փարս.) 347
 ձԻԸ Ժողով Շահապիվանու. 349
 ձԻԹ Միաբանութիւն Հայոց ի պաշտպանութիւն Հաւատոյ ի հայածանան Յագկերտի. (Եղիշէ) 352
 ձԼ Գարեգին մանուկ նախարար յանդիմանէ զՅագկերտ. (Եղիշէ) 354
 ձԼԱ Բանք Վարդանայ յատենի Յագկերտի. (Փարս.) 356
 ձԼԲ Հրոպոյրք նախարարացն առ Վարդան. (Փարս.) 358
 ձԼԳ Երկրորդ ասենարանութիւն Վարդանայ առ Յագկերտ. (Փարս.) 363
 ձԼԴ Սուգ Հայոց ընդ ուրացութիւն նախարարացն. (Փարս.) 365
 ձԼԵ Ուրացութիւն Վասակայ. (Եղիշէ) 367
 ձԼԶ Խրատոյս Հայոց ընդդէմ Պարսից և յորդորակ Վարդանայ. (Եղիշէ) 369
 ձԼԷ Շահատակութիւնք Արշաւրի Կամարականի. (Փարս.) 373
 ձԼԸ Ղեւոնդ Երէց. (Փարս.) 375
 ձԼԹ Նահատակութիւն Ատովմանց. (Վկայար.) 376

- ձԽ Ճակատամարտն Աւարայրի և Նահատակութիւն Վարդանանց. (Եղիշէ) 378
 ձԽԱ Կամաւոր տարագրութիւն Հայոց վասն հաւատոյ. (Եղիշէ) 382
 ձԽԲ Հանդիպումն Ղեւոնդի երկցու և Վասակայ. (Փարս.) 384
 ձԽԳ Գատապարտութիւն Վասակայ. (Փարս.) 386
 ձԽԴ Նոյն բան. (Եղիշէ) 388
 ձԽԵ Սահակ եպ. Ոչտունեաց պատմէ զաւերելն տարուչանին. (Եղիշէ) 392
 ձԽԶ Հրաժեշտ նախարարացն Հայոց ի Ղեւոնդայ. (Փարս.) 393
 ձԽԷ Համբերութիւն նախարարացն Հայոց յարարն. (Եղիշէ) 395
 ձԽԸ Նահատակութիւն սրբոց Ղեւոնդեանց. (Եղիշէ) 397
 ձԽԹ Տիկնայք նախարարացն կապելոց. (Եղիշէ) 400
 ձԾ Գարձ Արրահամու խոտովանողի ի Հայո. (Եղիշէ) 404
 ձԾԱ Շուշանիկն Վարդեհնի. 407
 ձԾԲ Վկայք Գիզափայտի. (Յայտաւուրք) 415
 ձԾԳ Օրհնութիւնարեր ցուցակն և Թարգմանիչք. 418
 ձԾԴ Թաթուլ, Վարոս (Գիւս) և Թովմաս. (Յովսիա) 424
 ձԾԵ Ս. Եղիշէ Վարդապետ. 430
 ձԾԶ Գաւիթ Անյաղթ յԱթէնս. 434
 ձԾԷ Աւանդութիւն վասն Մովսեսի Խորենացոյ. 436
 ձԾԸ Վահան Մամիկոնեան յերիտասարգութեանն և եղբարքն. (Թուղթ Փարս.) 439
 ձԾԹ Ղազար Փարպեցի և Թուղթ նորա առ Վահան. 441
 ձԿ Նահատակութիւն Վասակայ եղբոր Վահանայ. (Փարս.) 443
 ձԿԱ Քաջութիւնք Ներսէհի և Հրահատայ և եղբայրսիրութիւն նոցա. (Փարս.) 445
 ձԿԲ Բանք Վահանայ առ Միհրան Պարսիկ. (Փարս.) 447

- ձԿԳ Առաքինի քաջութիւն խորոյ. (Փարպ.) 450
 ձԿԴ Այանու մն ուրացողին Գդիհնի. (Փարպ.) 451
 ձԿԵ Բանք Վահանայ յատենի թագաւորին Պարսից. (Փարպ.) 453
 ձԿԶ Վահան Մամիկոնեան մեծարեալ ի դրան Պարսից. (Սիմ. Ապարանեցի) 455
 ձԿԷ Գարձ Վահանայ փառք ի Հայս. (Փարպ.) 457
 ձԿԸ Տէր Երեցակ Սիւնեաց եպիսկոպոս. (Ստ. Օրպել.) 462
 ձԿԹ Հաւատալն Յիզաբբուզտի, որ կոչեցաւ Աստուածատուր. (Վկայար.) 466
 ձԶ Կին Վարդանայ Արծր. ի Ս. Կարապետ. (Յովհ. Մամիկ.) 469
 ձԶԱ Պատերազմ Մարտայ Մամիկոնեան ընդ Պարսից և երգ յաղթութեան Հայոց. (Յովհ. Մամիկ.) 473
 ձԶԲ Հնարք Գայլ Վահանայ ի պատերազմն Պարսից. (Յովհ. Մամիկ.) 475
 ձԶԳ Ընտրութիւն Մորկայ ի կայսրութիւն. (Կիրակոս) 477
 ձԶԴ Մուշեղ Մամիկոն և խորով արքայ Պարսից. (Սերիոս) 479
 ձԶԵ Ստաս խորխուռնի. (Սերիոս) 483
 ձԶԶ Ուժեղութիւնք Մարտայ Բազրատունւոյ. (Սերիոս) 484
 ձԶԷ Մենամարտ Մարտայ Բազրատունւոյ ընդ Քուչանին. (Սերիոս) 487
 ձԶԸ Մարտ կարգի Մարզպան Վրկան աշխարհի. (Ուխտանէս) 489
 ձԶԹ Գրիգոր Սիւնի քաջաց նուիրակ, զիպաղեղն. (Ստ. Օրպել.) 490
 ձՁ Վրթանէս Քերթոզ տեղապահ և աւանդապահ. (Ուխտանէս) 491
 ձՁԱ Գիւտ նշխարաց Հոսիսիմեայ, առ Կոմիտաս կաթողիկոսիւ. (Սերիոս) 493

- ձՁԲ Այանու մն Ապրուէզ խորովու թ, և թագաւորել Կաւտայ. (Սերիոս) 495
 ձՁԳ Հացունեաց խաչ. 498
 ձՁԴ Սասանեան պետութեան բարձունն, և ծագումն Արարացոց. (Կաղանկատ.) 502
 ձՁԵ Հոնք յեթնորորդ դարու, և գնալն առ նոսա կաթողիկոսին Աղուանից. (Կաղանկատ.) 504
 ձՁԶ Առումն մայրաքաղաքացն Տփղեաց և Պարտաւայ ի Հոնաց. (Կաղանկատ.) 507
 ձՁԷ Սով և սրածութիւն յարչաւանս Հոնաց. (Կաղանկատ.) 511
 ձՁԸ Վասն Վանորէից Հայոց որ յԵրուսաղէմ. (Սնատաս) 514
 ձՁԹ Հայրն Թողիկ և Խաչն Վարագայ. (Յովհ. քորեպ.) 521
 ձՂ Հարք Վարագայ լերին. 525
 ձՂԱ Անանիայ Շիրակացոյ վասն որպիսութեան կենացն. 527
 ձՂԲ Նորին Անանիայի, բախճան հանելուկք. 531
 ձՂԳ Նաւամարտ Արարացոց և Բելզանդացոց. (Սերիոս) 534
 ձՂԴ Մահ Ջուանչիբի Աղուանից տեառն, և ողբք ի նոյն. (Կաղանկատ.) 537
 ձՂԵ Վաղք Շահանդըխտոյ երկվարան ի խորածորս Բաղաց. (Ստ. Օրպել.) 544
 ձՂԶ Ս. Գաւիթ Գունեցի. (Վկայար.) 546
 ձՂԷ Սահակ կթ. և Ոգրա ոստիկ. (Յովհ. կթ.) 552
 ձՂԸ Վարդանակերտի կոսիւն. (Ղեւոնդ) 554
 ձՂԹ Ողբք վասն շարեացն որ հասին Հայոց յԻսմայելացոց. (Վկայար.) 557

ԵՐԿՐՈՐԳ ՀԱՏՈՐ

- Մ Յովհանն Իմաստասէր և Խալիֆայն. (Յովհ. Կթ.) 1
- ՄԱ. Եղերական վախճան Ստեփանոսի Սիւնեացի եպիսկոպոսի. (Մա. Օրպել.) 4
- ՄԲ. Վաչան Գողթնացի. (Վկայար.) 11
- ՄԳ. Սահակ և Համազասպ հարազատք սիրելիք և արիութեամբ նահատակակէցք. (Ղեւոնդ) 19
- ՄԴ. Խրատ Աշոտայ Բագրատունւոյ առ նախարարս. (Ղեւոնդ) 21
- ՄԵ. Պատերազմն Հայոց ընդ Հագարացիս ի պաշարման Կարնոյ քաղաքի. (Ղեւոնդ) 23
- ՄԶ. Բագրեւանդայ կռիւն. (Ղեւոնդ) 26
- ՄԷ. Աշոտ Արծր. ի Նկան բերդի պաշարեալ ի Բուզայէ. (Թովմ. Արծր.) 29
- ՄԸ. Նահատակութիւն երկրորդ Ատովմեանց. (Յովհ. Կթ.) 32
- ՄԹ. Սմբատ իշխան Մսկաց ազատէ զգերեալս ի Բուզայէ. (Թովմ. Արծր.) 34
- ՄԺ. Այուսկզէմի տիրատիրութիւն առ Գուրգէն Արծրունի. (Թովմ. Արծր.) 35
- ՄԺԱ. Նետազար սպանումն Աւիտեթի ի պաշարման Տփղեաց. (Թովմ. Արծր.) 37
- ՄԺԲ. Այուսմուսէ Աղուանից իշխան և Բուզա. (Թովմ. Արծր.) 38
- ՄԺԳ. Գիււա նշխարաց Ս. Լուսաւորչին և Ս. Հոսիփ սիմեանց ի Կոստանդնուպոլիս. (Ճառքն-տիր) 42
- ՄԺԴ. Աշոտ Ա. նախնի Բագրատունի թագաւորաց. (Յովհ. Կթ.) 49
- ՄԺԵ. Մարիամ Սիւնեաց տիկին և Նանա մեկնիչ աւետարանին Յովհաննու. 51
- ՄԺԶ. Գունայ Սասանումն. (Յովհ. Կթ.) 56

- ՄԺԷ. Շինութիւն եկեղեցւոյ և վանաց Տաթեւոյ. (Մա. Օրպել.) 60
- ՄԺԸ. Հասան Արծր. դաւաճանել խորհի զԱշոտ Էշխան և ինքն ըմբոսն. (Յովհ. Կթ.) 66
- ՄԺԹ. Նահատակեալքն ի Գուին յոստիկանէն Յուսփայ. (Յովհ. Կթ.) 69
- ՄԻ. Նոյն բան, ըստ Ասողկայ. 74
- ՄԻԱ. Սով և սրածութիւն ի Ժամանակի հալածանաց Յուսփայ. (Յովհ. Կթ.) 74
- ՄԻԲ. Ողբ Յովհ. կաթողիկոսի յաղէտս աշխարհին առ Յուսփաւ. 76
- ՄԻԳ. Աւետարանացութիւն Յովհ. կաթողիկոսի ի Բարձր Հայր. 79
- ՄԻԴ. Շինուածք Գաղկայ թագաւորի Արծրունւոյ յՈստան. (Թովմ. Արծր.) 82
- ՄԻԵ. Շինուածք Գաղկայ յԱղթամար, և Ս. Փրկիչ տաճարն. (Թովմ. Արծր.) 84
- ՄԻԶ. Նաւակատիք և թեմք Ս. Խաչին Աղթամարայ. 92
- ՄԻԷ. Արատ և Բեր. (Ասողիկ) 96
- ՄԻԸ. Շինութիւնք վանորէից և հարք գիտնականք. (Ասողիկ) 98
- ՄԻԹ. Շինութիւն Սանահնի վանաց. (Ասողիկ) 103
- ՄԼ. Յիշատակարան մեկնութեան Ժամազրոց Խոսրովու և Գր. Նարեկացւոյ. 106
- ՄԼԱ. Գր. Նարեկացւոյ յիշատակարան մեկնութեան Լէզոց երգոյն. 109
- ՄԼԲ. Շինութիւն և նաւակատիք սրբոյ խաչին Ապարանից. (Գր. Նարեկացի) 110
- ՄԼԳ. Վրէժք Ապրարիպի ի Գերեմկայ, և հաշտութիւն. (Ուռհայեցի) 119
- ՄԼԴ. Գիււա մասին առաքելոյն Պետրոսի. (Պանդալէսն) 122
- ՄԼԵ. Նոյն պատմութիւն տաղաշափեալ ռամկորէն. 133
- ՄԼԶ. Աշոտ Բ Ողորմած թագաւոր Բագրատունեաց. (Ասողիկ) 136

- ՄԼԵ Երևութիւն պարսպաց Անույ և կաթողիկէին և Ս. Գրիգոր եկեղեցւոյ. (Ասողիկ) 139
- ՄԼԸ Աբաս Կարուց թագաւոր, և վանք շիրմին. (Ասողիկ) 142
- ՄԼԹ Հայր և Վիրք յաղթեն Մարմլանայ յԱպահունիս. (Ասողիկ) 145
- ՄԽ Մահ մեծի կերպապաղատին Գաւթի. (Ասողիկ) 149
- ՄԽԱ Սարգիս մանկանց աղատիչ. (Ասողիկ) 150
- ՄԽԲ Յիշատակարան Սիմեոնի վ. ընդօրինակողք Մեկնութեան թղթոցն Պողոսի. 151
- ՄԽԳ Առաջին ելն ալլազգեաց և սասպատակի վասպուրական. (Ուռհայեցի) 157
- ՄԽԴ Մենամարտ և մահ վասակայ Պահլաւունույ. (Ուռհայեցի) 159
- ՄԽԵ Մենամարտ Աշոտայ եղբոր Յովհ. թագաւորի ընդ վրացւոյ. (Ուռհայեցի) 161
- ՄԽԶ Արձանագրութիւն վահրամայ Պահլաւունույ ի Մարմաշէն Երակայ. 163
- ՄԽԷ Յովհաննէս վրդ. Կողեան. (Յայտմաւօրք) 166
- ՄԽԸ Ապիւլ-Սուվար ամիրայ Գունի, և Գաւթի Անհողին. (Ուռհայեցի) 170
- ՄԽԹ Խուլ Խաչիկ և որդիքն. (Ուռհայեցի) 173
- ՄԾ Վեստ Սարգիս մատնիչ Անույ. (Ուռհայեցի) 176
- ՄԾԱ Քաջութիւն եւ սպանումն Լիպարտի Օրպելեան. (Ստ. Օրպել.) 178
- ՄԾԲ Հարպիկեքաջ դաւաճանեալ. (Ուռհայեցի) 182
- ՄԾԳ Անշքութիւն աշխարհիւ Հայոց, ի նուագել թագաւորութեան Բագրատունեաց. (Լաստիվարացի) 185
- ՄԾԴ Առաջին արշաւանք Սալուկեանց յԱրծն. (Ուռհայեցի) 188
- ՄԾԵ Թաթուլ և Տուզրիլ սուլտան. (Լաստիվարացի) 190
- ՄԾԶ Տուզրիլ պաշարէ զՄանազկերա եւ ոչ կարէ առնուլ. (Լաստիվարացի) 191

- ՄԾԷ Միւս ևս ողբ Արիս. Լաստիվարտ. վասն աւերածի Հայրենեացն. 196
- ՄԾԸ Հայրն Ստով և Գետարգել Ս. Նշանն. 200
- ՄԾԹ Արշաւանք Արիարսլանայ և առումն Անույ. (Ուռհայեցի) 203
- ՄԿ Խորագրութիւն Գագկայ թագաւորի վանանգայ. (Ուռհայեցի) 207
- ՄԿԱ Գրիգոր Մագիստրոս. 208
- ՄԿԲ Թուղթ Գր. Մագիստրոսի առ Հայր Սարգիս. 210
- ՄԿԳ Փիլարոս և Թոռնիկ. (Ուռհայեցի) 213
- ՄԿԴ Վրէժք Գագկայ Երակացւոյ յԱնտիոք. (Ուռհայեցի) 217
- ՄԿԵ Մէլիք շահ յափն ովկիանու. 218
- ՄԿԶ Նոյն. (Սարկաւագ վրդ.) 220
- ՄԿԷ Սենեքերիմ վերջին թգ. Սիւնեաց, շինութիւնք նորա և Գրիգորի եպիսկոպոսի. (Ստ. Օրպել.) 222
- ՄԿԸ Սով յԱնի և գթասիրութիւն պարսկի միոյ. (Վարդան) 227
- ՄԿԹ Սով ի Միջագետս և Աւետիք ողորմած քահանայ. (Վարդան) 228
- ՄԿԹԵ Ելն Ֆոանկաց, առաջին Խաչակիրք. (Ուռհայեցի) 229
- ՄՀ Ծագումն Ռուբինեանց եւ երկրակալութիւն Կիլիկիոյ. (Կիրակոս) 233
- ՄՀԱ Նոյն բան, ըստ Յիշատակագրի. 235
- ՄՀԲ Գրիգոր Բ կթ. Վկայասէր. 243
- ՄՀԳ Նոյն բան. (Ուռհայեցի) 248
- ՄՀԴ Գր. Վկայասէր և քեռորդի իւր յԵգիպտոս. 250
- ՄՀԵ Տօնանամակ Գր. Վկայասիրի. 253
- ՄՀԶ Յիշատակարան Կիրակոսի վրդ. թարգմանութեան Մեկնութեան Յովհ. Աւետարանի յՈսկերերանէ. 256
- ՄՀԷ Գող վասիլ գնէ զգերեալն Պեմունգ, վանէ զՊարսիկս. (Ուռհայեցի) 260
- ՄՀԸ Թորոս Ա առնու զվրէժ սպանման Գագկայ. (Ուռհայեցի) 265

- ՄՀԹ Հայք զերծուցանեն ի Խարբերոյ զկոմսն Ճուլին. (Ուռնայեցի) 268
- ՄՁ Յովհ. Սարկաւագ վարդապետ. (Կիրակոս) 270
- ՄՁԱ Փատրոն ամիրայ տիրէ Անույ, քաջութիւն Այծեամն կնոջ. (Սամուէլ Անեցի) 274
- ՄՁԲ Ժած Գանձակայ. (Մխիթար Գոշ) 276
- ՄՁԳ Առումն Ուռնայի ի Ջանգի ամիրայէ. (Ուռնայեցի) 278
- ՄՁԴ Ողբ (ի դիմաց քաղաքին) Եդեսիոյ. (Շնորհալի) 280
- ՄՁԵ Ողբ Բարսղի վրդ. ի Սիր Պաղտին տէրն Մարաշոյ և Քեսնոյ. (Ուռնայեցի) 295
- ՄՁԶ Կուստ Սարգիս Վ. մեկնիչ աւետարանաց Ղուկայ և Յովհաննու. 302
- ՄՁԷ Ներսէս Շնորհալի. 306
- ՄՁԸ Յիշատակ մի Ն. Շնորհալոյ. 316
- ՄՁԹ Սարգիս Շնորհալի մեկնիչ Թղթոց Կաթողիկեոյց. 319
- ՄՂ Յովսէփ նոր վկայ. (Գաւիթ քահանայ) 324
- ՄՂԱ Հաղրատայ վանք. Բարսեղ արքեպ. և այլ դիտնական վարդապետք ի վերջս ԺԲ. դարու. 332
- ՄՂԲ Կաթողիկոսք և դէպք Աղուանից աշխարհին ի մէջ ԺԲ. դարու. (Մխիթար Գոշ) 338
- ՄՂԳ Ընտանեկան սէր և սուգ Չորտուանէլեան իշխանականց կողմանց Սասնոյ. 353
- Ազգացուցակ թագաւորաց կողմանց Գուգարաց և Արցախի. 353
- ՄՂԴ Չորտուանէլ Մամիկոնեան իշխան Տարոնոյ. 365
- ՄՂԵ Կեչառուաց վանք. (Պետրոս առաջնորդ) 369
- ՄՂԶ Մխիթար Հերացի բժիշկ. 373
- ՄՂԷ Մխիթար Գոշ վրդ. (Կիրակոս) 375
- ՄՂԸ Մխիթար Գոշ և Գաաաստանագիրք իւր. 384
- ՄՂԹ Առումն Երուսաղեմի ի Սալահէտտինէ. (Մխիթար Սարգի) 389
- Յ Նոյն բան, ըստ Յիշատակագրի. 393

- ՅԱ Մխիթար Անեցի, ժամանակագիր. 395
- ՅԲ Գրիգոր Ե կթ. Քարապէժ. (Տարեգիրք Կիլիկեցոյ) 400
- ՅԳ Հեթմեանք կամ Լամբրունացիք, յորոց Ս. Ներսէս Սաղմոսամեկնիչ. (Սամուէլ Սկեւացի) 402
- ՅԴ Ս. Ներսէս Լամբրունացի. 414
- ՅԵ Ասաբումն Ն. Լամբրունացոյ ի Կ. Պոլիս վիճել ընդ Յոյնս. (Գր. Սկեւացի) 427
- ՅԶ Յիշատակարանք ինքնագիր և թարգմանեալ զրոց Ն. Լամբրունացոյ. 430
- ՅԷ Ողբ ի տէր Ներսէս արհին Տարսնի. (Խաչատուր աշակերտ) 450
- ՅԸ Լեւոն Ա. Ռուբինեան յառաջ քան զթագաւորելն. 454
- ՅԹ Հանդէս թագաւորութեան Լեւոնի. (Պատմիչն Կիլիկիոյ) 458
- ՅԺ Մահ և յուզարկաւորութիւն Լեւոնի. (Պատմիչն Կիլիկիոյ) 463
- ՅԺԱ Ստեփանոս Տիրացու եպ. Վանաց Ս. Խաչին. 465
- ՅԺԲ Զաքարիա Սպասաւար և Իւանէ Աթարէկ. (Կիրակոս) 470
- ՅԺԳ Ազգացուցակ երկայնաբազուկ Զաքարեանց. 475
- ՅԺԴ Գրութիւն, գերութիւն և վերագնութիւն մեծ տօնական զրոց. այլևայլ դէպք՝ ի սկզբան ժԳ դարու. Ալաաին սուլտան Սերաստիոյ, եւ Զաքարեանք. 475
- ՅԺԵ Թաթարք և արչաւանք նոցա ի Հայս. (Կիրակոս) 483
- ՅԺԶ Թաթարք. (Վարդան) 487
- ՅԺԸ Թաթարք. (Մաղաքիա արեղոյ) 491
- ՅԺԷ Թաթարք. (Սա. Օրպել.) 496
- ՅԺԸ Թաթարք. (Ժամանակակից յիշատակագիրք) 499
- ՅԺԹ Յովհ. վրդ. Գաւնեցի. (Կիրակոս) 503

- ՅԻ Երթալն Հեթմոյ Ա առ Մանգու զան. (Կիրակոս) 507
- ՅԻԱ Յովհաննէս Վանական վարդապետ. (Յայսմաուրբ) 513
- ՅԻԲ Գերութիւն Վանականի և աշակերտացն ի թաթարաց. (Կիրակոս) 516
- ՅԻԳ Վախճան Վանական վարդապետի. (Կիրակոս) 523
- ՅԻԴ Հուրդու զան. (Մաղաքիա Արեղայ) 525
- ՅԻԵ Խօսակցութիւն Հուրդու զանի ընդ Վարդանայ Պատմչի. (Վարդան) 528
- ՅԻԶ Վարդանայ (պատմըչի) ընտանեկան բանք և լուծմունք զրոյ առ Հեթում Ա. 532
- ՅԻԷ Վարդան վրդ. պատմիչ առ Կիրակոս Վ. պատմիչ ուսումնակից իւր. 535
- ՅԻԸ Յիշատակարան Յայսմաուրբ զրոյ Կիրակոսի Արեւելցոյ. 538
- ՅԻԹ Արշաւանք Եղիպտացոց ի Կիլիկիա. վտանգ որդւոց Հեթմոյ. (Վարդան) 539
- ՅԼ Սուգ Հեթմոյ ի վերայ որդւոցն. (Մաղաքիա Արեղայ) 542
- ՅԼԱ Ժաժ Կիլիկիոյ եւ Խլաթայ. (Յիշատակագիր) 547
- ՅԼԲ Սագուն Արծրունի յաղթող հսկայից. (Մաղաքիա Արեղայ) 549
- ՅԼԳ Յայտնութիւն նշխարաց Ս. Ներսէսի Պարթեւի. 551

ԵՐՐՈՐԴ ՀՍՏՈՐ

- ՅԼԴ Արշաւանք Եղիպտացոց ի Կիլիկիա և մահ Սմբատայ Գունդստապլի. (Յիշատակագիր) 4
- ՅԼԵ Լեւոն Բ թագաւոր զրաօէր, նուիրատու եւ միարան վանորէից և հայ-տանց. (Յիշատակագիր) 4
- Միարանութիւն Լեւոնի Բ յուխա Տաթեւոյ վանաց. (Ստ. Օրպել.) 9
- ՅԼԶ Յիշատակք Յովհաննու արքայեղբոր. 12
- ՅԼԷ Գահակալութիւն Ստ. Օրպելեանի. 28
- ՅԼԸ Նորին Ստեփանոսի Յիշատակարան պատմութեանն և մահու մանկահասակ եղբորն. 33
- ՅԼԹ Սկեւոյ վանք եւ զիտնական վարդապետք Ժամանակին. 40
- ՅԼՊ Հրաժարումն Կոստանդնի Բի ի կաթողիկոսութենէ. (Ստ. Օրպել.) 42
- ՅԼԱ Կոստանդին Բ կաթողիկոսի պահարան նշխարաց սրոյց ի վանս Սկեւոյ. 44
- ՅԼԲ Սուլտանն Եղիպտոսի զրաւէ զկալուածս Փլւրանկաց յԱսորիս. (Հեթում) 48
- ՅԼԳ Ասումն Հոռմկլայի յԵղիպտացոց. Հաշտութիւնն ընդ Հեթմոյ Բ. (Յիշատակագիր) 50
- ՅԼԴ Արշաւանք այլազգեաց ի Կիլիկիա. (Յիշատակագիր) 56
- ՅԼԵ Գէսորգ վրդ. Լամբրունացի կամ Սկեւոացի. 59
- ՅԼԶ Մովսէս վրդ. Եղնկայեցի. 70
- ՅԼԷ Յիշատակարանք Յովհ. Եղնկայեցոյ. 75
- ՅԼԸ Աւանդութիւն կործանման Անույ. (Ղազար Զահկեցի) 86
- ՅԼԹ Հեթում Բ և Սմբատ եղբայր նորա. 90
- ՅՆ Յիշատակք Հեթում Բ արքայի. 93
- ՅՆԱ Հեթում Բ նիդակակից թաթարաց ընդդէմ Եղիպտացոց. (Ներսէս Պալենց) 103

- 33Ծ Գլածորոյ վանք եւ Եօայի վրդ. յիշատակք տեղեաց, անձանց եւ զիպաց ժամանակին. (Յիշատակարան) 112
- 33Կ Գուրգ Բ իշխան. (Յիշատակարան) 117
- 33Կ Աղբ վասն աւերման տանս Արեւելեան. (Խաչատուր Կեչառեցի) 118
- 33Ե Գրիգորիս եպօ. Կարնոյ. (Յայսմաւուրք) 123
- 33Զ Առումն Այսասայ յԵգիպտացոց. (Ներսէս Պալենց) 130
- 33Ե Կիլիկիա առ Գ Լեւոնիւ. Ապատակ Եգիպտացոց յԱյաս. (Բարսեղ Մաչկեւոր) 132
- 33Ը Պարգեւագիր Գ Լեւոնի առ Սիկիլիացիս. 137
- 33Թ Տաղ ի Լիպարիան քաջ. (Յովհն Թուրկուրանցի) 144
- 34 Առումն Սոյ յԵգիպտացոց եւ գերութիւն Լեւոնի Ե վերջնոյ. (Յիշատակագիրք) 150
- 34Ա Յիշատակք Հանգուցելոց Ռուրինեանց պայազատաց եւ պաշտօնէից նոցին. 153
- 34Բ Գիր եւ զին մի Ատուածաշունչ զրոց. նշանաւոր անձինք եւ տեղիք ժամանակին. 160
- 34Գ Աղանդաւոր Հայք Թ-ժ-Ե. գարուց. (Միւթար Ապարանեցի) 171
- 34Դ Լէնկ-Թիմուր. Թ. Մեծօփեցի) 174
- 34Ե Գազափիժումն գերելոցն ի Թիմուրէ ընդ բերդն վանայ. (Թ. Մեծօփեցի) 183
- 34Զ Մշեցի կինն որդեգեն. (Թ. Մեծօփեցի) 184
- 34Ե Մարտիրոս Կողբացի. (Թ. Մեծօփեցի) 186
- 34Ը Սքանդար Թուրքման. (Թ. Մեծօփեցի) 187
- 34Թ Արշաւանք Շահուհի. (Յիշատակագիրք) 189
- 32 Վիճակ երկրին Հայոց յետ Թամուրեանց. 191
- 32Ա Սուրբ նշանն Մարդազանեաց. 193
- 32Բ Խաչափայան Կիպրոսի. (Յիշատակարան) 194
- 32Գ Գրիգոր Խլաթեցի Ծերենց եւ Յայսմաւուրք իւր. 196
- 32Դ Յիշատակարան աղետից ի ժամանակի Գր. Խլաթեցոյ. 201

- 32Ե Սիմէոն վրդ. Այրիվանեցի. (Յիշատակագիրք) 216
- 32Զ Մկրտիչ Նաղաշ. (Յիշատակարան Յայսմաւուրք զրոց) 220
- 32Ե Կարապետ կթ. Սոյ. (Յիշատակարան) 232
- 32Ը Սով եւ սրածուծիւն ի Մերտին. (Յիշատակարան) 234
- 32Թ Գարձ աջոյ Լուսաւորչին յԱղթամարայ. (Առաքել) 238
- 32 Առումն Սոյ ի Շահ-Սուարայ. (Յիշատակագիրք) 242
- 32Ա Գաղթականք Անույ ի Կաֆայ Ղրիմու. (Յիշատակագիրք) 244
- 32Բ Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Տաթևու. 253
- 32Գ Արտաւիլայ եւ Կոտերոյ Սօֆիքն. (Յիշատակարան) 260
- 32Դ Նուիրակք Էջմիածնի նահատակեալք յԱմասիա. 263
- 32Ե Դիմամարտ տիրապետաց Մոկաց եւ Ռստանայ. (Յիշատակագիրք) 268
- 32Զ Պատերազմն Սուլթան Սիւլէյմանի եւ Շահ-Թաշմազայ. (Յիշատակագիրք) 270
- 32Ե Ստեփանոս Ե կթ. ի Հոովմ. 273
- 32Ը Վասն շարժման Կարմիր զլիւն. 276
- 32Թ Հնարք Յունաց առ ի գողանալ զոսկերս վարդ պատրիկի. (Առաքել) 282
- 3Գ Սով եւ սրածուծիւն յարեւելեան եւ յարեւմտեան Հայս. (Յովհաննիսիկ) 285
- 3ԳԱ Եհնութիւն բերդին Կարուց. (Յիշատակագիրք) 289
- 3ԳԲ Տէր Յովհ. Տէրդնցի տպագրող. 291
- 3ԳԿ Աղբ եւ ոտանաւոր տաղ ի վերայ Եւզոկիա մեծի քաղաքին. (Ստեփ. Թօխաթցի) 307
- Աղբ ի վերայ Եւզոկիա քաղաքին. (Յակովբ Բաթուկենց) 317
- 3ԳԴ Կարապետ Չազ վարդապետ. (Յիշատակարան) 322

- ՅՂԵ Տարագրութիւն Ջուղայեցւոց ի Սպահան .
(Առաքել) 324
- ՅՂԶ Ողբք ի Ջուղա . 334
- ՅՂԷ Նորոգութիւն անապատական կենաց ի Հայս .
(Առաքել) 335
- ՅՂԸ Ներբողեան գովեստի չորեցունց արանցն որք
եղեն սկիզբն անապատի կարգել . (Ներ-
սէս Մովսէսի) 341
- ՅՂԹ Սասանութիւն մեծի Անապատին . (Առա-
քել) 345
- Ն Կնիք պատմական քաղաւածոյս . (Մ/ս . Այ-
րիվան .) 359

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ք Ո Ի Ղ Ղ Ե Լ Ի Ք

Ա . ՀԱՏՈՐՈՅՆ

Էջ . ծն .		
100	- ատղ 28 Որ.Պղանայ	Որ.Պղատայ
218	1 Տես զ'4 ծն . 55 յօդուա- ծայ	Չ'4 ծն . ԾՊ . յօդուածոյ
231	5 Հետեւեալ (90) յօդ .	Հետեւեալ (ՂԱ) յօդ .
235	2 Տես երես 118, ծն . 2 :	Տես երես 230, ծն . 1 :
264	2 » » 122 ծն . 5 :	» » 261, ծն . 5 :
278	1 » » 56 ծն . 1 :	» » 71, ծն . 2 :
297	5 » » 78 ծն . 9 :	» » 139, ծն . 5 :
313	5 » » 83 ծն . 5 :	» » 175, ծն . 3 :
526	5 (երես 146)	(երես 520)
532	- չէք	չէք
488	2 երես 180, 190 :	երես 599, 423
506	2 Յիշուած են առաջ, տես 152, 116	... տես 243
519	- ատղ 16 սակա հաւանելոյ ... Քաղկեդոնի	սակա ոչ հաւանելոյ ... Քաղկեդոնի
540	1 (տես երես 237 . ծն . 2)	(երես 538, ծն . 1)

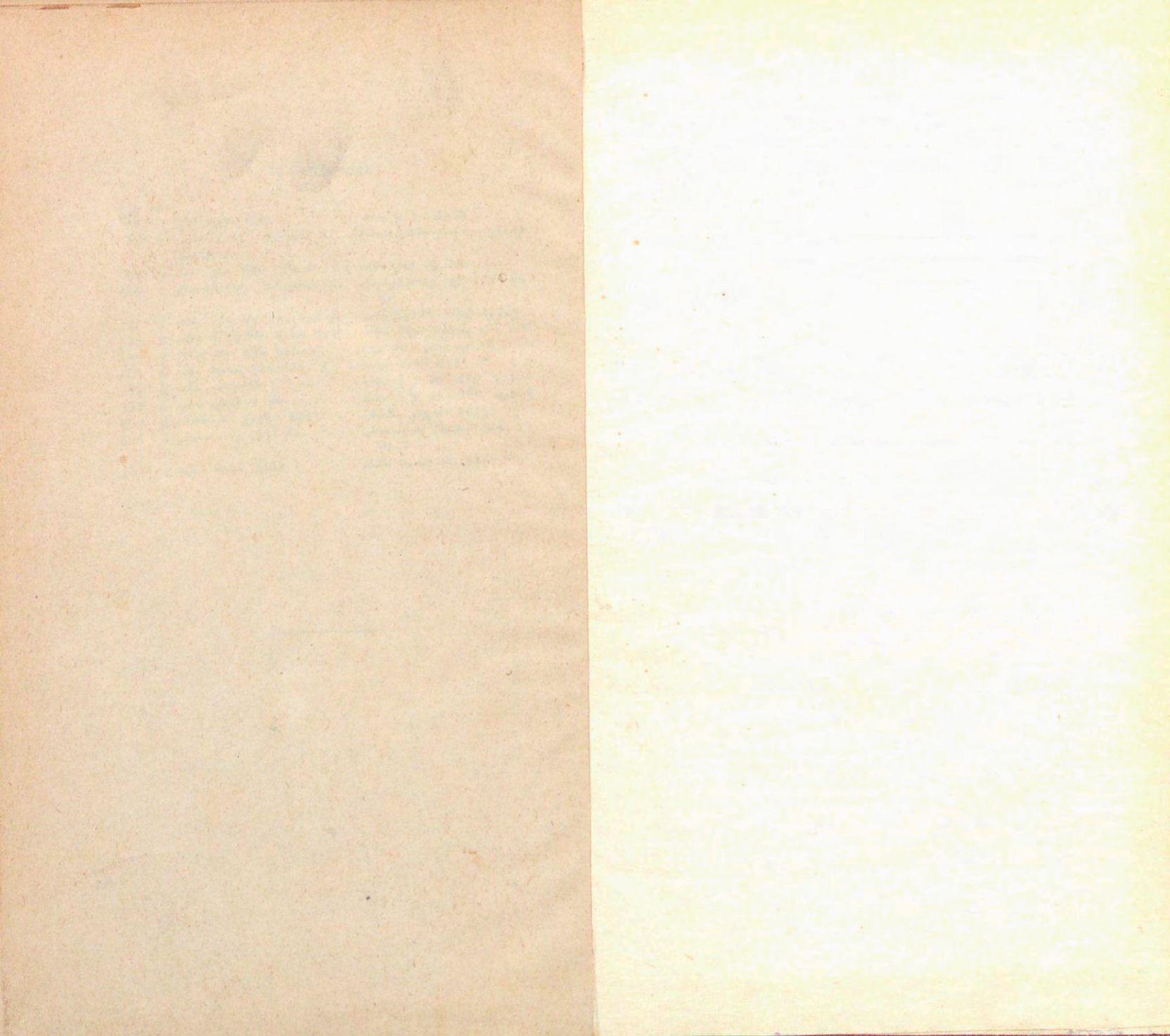
Բ . ՀԱՏՈՐՈՅՆ

541-2	5 Յօդուածիս վերջը, յե- րես 592	... յերես 535
530	2 (եր . 592)	(եր . 535)
579	2 տես երես 47	տես հաս . Ա . երես 95
406	2 տես նախընթաց երես . սի 7դ ծն .	տես 404 երեսի 5դ ծն .
414	2 414 երեսի 7դ ծն .	404 երեսի 5դ ծն .
455	5 տես երես 425	(աւելորդ)
432	1 տես ինչ որ յերես 425	տես ինչ որ յերես 424
477	1 վերոյիշեալ (ծան . 4)	վերոյիշեալ (ծն . 1, յերես 476)
482-5	5 (2 ծան . 294 յօդուա- ծի)	(1 ծն . ՄՂԳ . յօդուածի)
494	5 տես երես 591, ծն . 1 :	տես երես 532, ծն . 2 :
505	1 տես երես 87 :	(աւելորդ)
504	2 տես 2 ծան . 57 երեսի	տես հատոր Ա . 1 ծն . 73 երեսի

Գ. ՀԱՏՈՐՈՅՆ

Էջ. ծն.

28	Տես երես 484	տես երես 9-10
42	2 (տես 2 ծն. յաջորդ է- րեսի)	(տես 5 ծն. յաջորդ երեսի)
95	1 տես յօդ 547, 12 ծն.	տես յէջ 81, ծն. 1:
156	1 վերայիշեալ (2) բաժին	վերայիշեալ (էջ 155, ծն. 2)
157	2 տես 12դ ծն. 542 երեսի	տես 2դ ծն. 152 երեսի
158	3 տես զ' 16 ծն. երես 544	տես վերայիշեալ զ' 4 ծն.
163	2 (10դ ծն. 546 երեսի)	(2դ ծն. 165 երեսի)
163	3 տես երես 526, ծն. 5	տես երես 215, ծն. 4
232	3 տես զվերջին (5) ծն.	տես զ' 5 ծն. 251 երեսի
294	1 տես վերջ 2 ծն.	տես զ' 5 ծն. 292 երեսի
295	5 (ծանօց. յերես 592)	(ծան. յերես 275)
547	1 յետադայ (2դ) ծն.	յետադայ (երես 548, 1դ ծն.)
551	1 տես երես 230:	տես հաս. Բ, երես 9:

200

15

